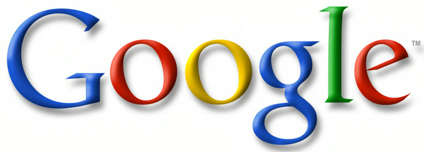
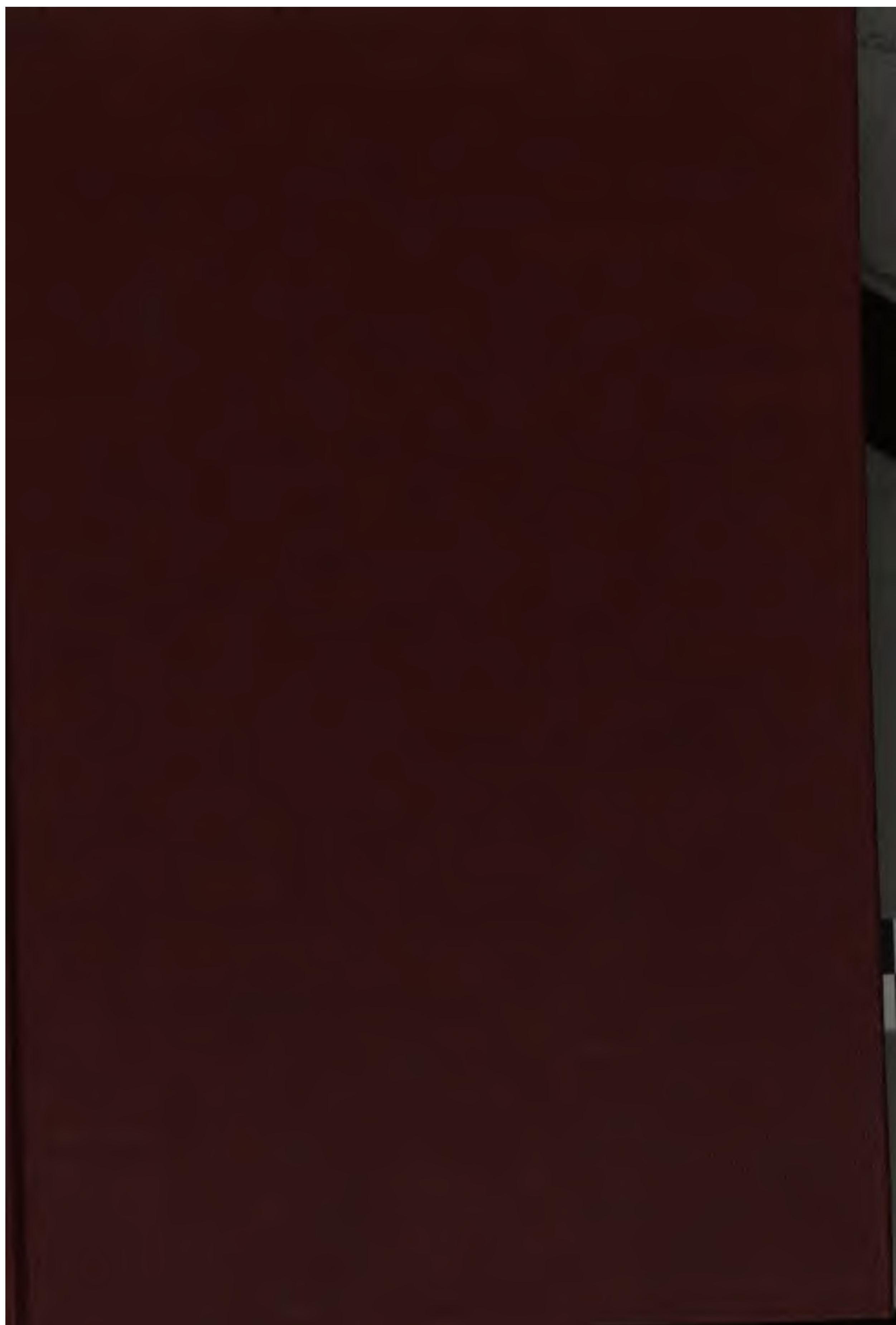

SPINOZA EN ZIJN KRING

SPINOZA EN ZIJN KRING

SPINOZA EN ZIJN KRING

HISTORISCH-KRITISCHE STUDIËN

OVER

HOLLANDSCHE VRIJGEESTEN

DOOR

K. O. MEINSMA

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1896

Zuid-Hollandsche Boek- en Handelsdrukkerij, Den Haag.

L. S.

Bij het verschijnen van dit werk breng ik gaarne mijn oprechten dank aan de velen, die mij door hunne welwillendheid en hulpvaardigheid in staat stelden, een groot deel van den inhoud te verzamelen.

Aan Heeren Bibliothecarissen en Beambten van de Koninklijke Boekerij en 't Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage, van de Universiteitsbibliotheken te Amsterdam en Leiden, van de Boekerijen der Doopsgezinde en Portug.-Israël. Gemeente te Amsterdam.

Evenzoo aan Heeren Archivarissen en Adjunct-Archivarissen van de stedelijke Archieven te Amsterdam, 's-Gravenhage, Rotterdam, Dordrecht en Utrecht, alsmede aan den Heer Rijks-Archivaris.

Niet minder is het mij eene behoefte mijne hulde en dank te betuigen aan de Kerkeraden der Nederd. Hervormde, de Portug.-Israël., en de Luthersche Gemeente te Amsterdam, alsmede aan het Bestuur der Classis en van het Weeshuis „de Oranjeappel" aldaar.

En dan, bovenal aan Prof. Dr. J. P. N. Land. Want deze heeft niet alleen een vrij groot gedeelte van dit boek, vóór het ter perse ging, doorlezende (eene met groote heuschheid en op-

offering van tijd ondernomen taak, die ziekte hem noopte te staken) door tal van geleerde en zaakkundige opmerkingen van zijne onwaardeerbare belangstelling in dit werk blijk gegeven: alleen reeds eene hartelijke dankzegging waard; maar hij was het ook, die het den onderzoeker mogelijk maakte zijn' omvangrijken en tijdroovenden arbeid op behoorlijke wijs te voltooien, door zijne *vriendelijke hulpvaardigheid en die van anderen. Hem en hun allen mijn welgemeenden dank!*

Amsterdam, Januari 1896.

K. O. MEINSMA.

INHOUD.

BIJLAGEN.

CORRIGENDA.

In een werk van dezen omvang, is het moeielijk drukfouten geheel te vermijden. Hier en daar werd gezondigd tegen de eenmaal aangenomen schrijfwijze van eigennamen, e. d. De lezer gelieve die zelf te verbeteren. Verder merkte ik nog op:

Blz. 5,	regel 6 v. b.	staat placcaten,	lees: plakkaten.
„ 6,	„ 18 v. b.	„ gelegengeid,	„ gelegenheid.
„ 9,	„ 15 v. b.	„ hunne *kudde*,	„ *hunne* kudde.
„ 11,	„ 9 v. o.	„ onze,	„ onzen.
„ 54,	„ 8 v. o.	„ Jonannes,	„ Johannes.
„ 55,	„ 14 v. b.	„ adelijke,	„ adellijke.
„ 110,	„ 21 v. b.	„ een kwaad-,	„ den kwaad-.
„ 113,	„ 10 v. b.	„ Rochomius,	„ Ruhovius.
„ 123,	„ 19 v. b.	„ naastig,	„ naarstig.
„ 204,	„ 8 v. b.	„ *genisii*,	„ *genisis.*
„ 241,	„ 8 v. o.	„ haar invloed,	„ zijn invloed.
„ 308,	„ 25 v. b.	„ de aangeklaagde,	„ den aangeklaagde.
„ 335,	„ 26 v. b.	„ Den goeden,	„ De goede.
„ 348,	„ 1 v. o.	„ Veerkada,	„ Veerkade.
„ 373,	„ 10 v. b.	„ Daniël Boxel,	„ Hugo Boxel.
„ 414,	„ 3 v. b.	„ *Gazzette*,	„ *Gazette.*

Verder vergelijke men bij het medegedeelde over Balling op blz. 104 terstond hetgeen vermeld staat op blz. 222, noot. Evenzoo bij hetgeen op blz. 151 over Johannes Bouwmeester gemeld wordt, noot 2 op blz. 263.

INLEIDING.

In Februari 1677 was Spinoza gestorven.

Langer dan eene eeuw werd zijne nagedachtenis en zijn werk verguisd en verketterd,

En de enkelen, die anders dachten, mochten deelen in zijn lot.

Toen namen de besten en grootsten van ons geslacht zijne geschriften ter hand.

Lessing, Jacobi, Göthe en Heine in Duitschland, Byron en Shelley in Engeland en Italië... De eersten hebben den eenvoudigen brillenslijper, in zijne vrijwillige armoede groot door zijn denkkracht, de eer en de plaats geschonken, die hem rechtens toekwam.

Sedert is ook de belangstelling in het leven van den uitgebannen Amsterdamschen Jood opnieuw ontwaakt; sedert hebben vele geleerden getracht ons daarvan eene juiste voorstelling te geven. Doch hunne pogingen — hoe goed bedoeld, hoe ijverig en zorgvuldig uitgevoerd — zijn slechts ten halve gelukt, wijl geen hunner zich die eischen gesteld heeft, waaraan eene goede levensbeschrijving beantwoorden *moet.*

In de geschiedenis der Nieuwere Wijsbegeerte is het leven van bijna al zijne minderen beter en nauwkeuriger bekend dan het zijne.

Het eerst is de geleerde wereld eenigszins ingelicht betreffende het leven van den grooten denker, toen in het laatst van 1677 zijne nagelaten werken werden uitgegeven. Dat boek toch was voorzien van eene voorrede, waarin een zijner beste

vrienden — waarschijnlijk Jarig Jelles of Dr. Lodewijk Meyer — eene korte samenvatting gaf van Spinoza's levensloop, zoo kort, dat zij nauwelijks twee bladzijden druks beslaat. Toch is deze schets van het hoogste belang, want op de waarheid van hetgeen daarin werd geboekt, kan stellig niemand iets afdingen. Dat is en blijft de toetssteen, waarop al het later geschrevene beproefd dient te worden.

Eerst twintig jaren later, nadat de groote meerderheid der mannen, welke langdurig en vertrouwelijk met Spinoza hadden omgegaan, ten grave gedragen was, verscheen de band van Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique* (Rotterdam, 1697), welke eene korte levensschets van Spinoza, grootendeels op de *Praefatio* der *Opera posthuma* steunend, alsmede eene uitvoerige bestrijding van zijn wijsgeerig systeem bevat: de laatste meer een bewijs voor Bayle's ontzettende geleerdheid, dan voor de scherpzinnigheid van zijn verstand. Slechts enkele nieuwe wetenswaardigheden heeft Bayle aan het reeds bekende toegevoegd, welke hij zoo hier en daar had opgevangen bij tijdgenooten, die Spinoza uit de verte hadden gekend. Men kan niet zeggen dat hij 't met zorg en nauwgezetheid heeft weten te verwerken. 1)

Desniettemin was Bayle's opstel uitstekend geschikt om Spinoza's naam over de geheele wereld bekend te maken. De nieuwsgierigheid werd er door geprikkeld. Men wilde *meer* weten, sommigen, om tegelijk met Spinoza's philosophie ook zijn leven te kunnen veroordeelen, anderen uit simpele verwondering, of dan werkelijk het leven van „den beruchtsten atheïst die ooit op aarde geleefd had" zoo smetteloos rein was als vriend en vijand tot nog toe had moeten erkennen? Langer dan duizend jaar had men de domme menigte diets gemaakt, dat wijsgeeren en vrijgeesten krachtens hunne leer, slechts onzedelijke, in den grond verdorven menschen konden zijn, die, zoo zij niet tijdig tot boete en berouw kwamen, van hun

---

1) Bayle's artikel over Spinoza werd volgens den eersten druk der Dictionnaire in het Nederlandsch vertaald door F. Halma (1698). Zie Dr. A. van der Linde, B. Spinoza. Bibliografie, N°. 70.

sterfbed regelrecht ter helle voeren. Hoe viel Spinoza's leven met die voorstelling te rijmen? Had hij niet gedronken, gevloekt, zijne vrienden bedrogen en bestolen, en dergelijke meer, zooals toch immers — naar men geloofde — de gewoonte is bij vrijgeesten? Was hij niet — zooals ook bij „atheïsten" gewoon is — gestorven in schrik en angst, misschien met hulp van maankopsap of vergif? Ziedaar vragen, waarop men vooreerst een antwoord zocht.

Toen dus in 1698 of '99 de Duitscher Sebastiaan Kortholt — een zoon van dien Christiaan Kortholt, die Spinoza, zonder eenige kennis van zijn leven, slechts op grond van zijn Theologisch-Politiek Vertoog, een der „drie grootste bedriegers der wereld" gescholden had — naar Holland kwam en eenigen tijd in den Haag vertoefde, waren dit de vragen, waarmede hij zich tot Van der Spyck, Spinoza's voormaligen huisheer, wendde. En de antwoorden van den Haagschen schilder bevielen hem slechts matig, wijl deze — zooals uit alles wat wij weten, duidelijk blijkt — een man was van beproefde trouw, die het aandenken aan zijn gestorven huisgenoot in hooge eere hield, en niets vertelde, dat hij niet geheel kon verantwoorden. Dus sprak hij slechts over de laatste levensjaren van den Joodschen denker, want over diens vroeger leven wist hij weinig. Kortholt zond zijne aanteekeningen in het licht in de inleiding bij den herdruk van zijn vader's boek „de tribus Impostoribus magnis[1]", in het jaar 1700 te Kiel verschenen. Daaronder zijn twee of drie mededeelingen, welke ons niet van meer betrouwbaren kant bevestigd worden, en welke toch, zoo zij geloofwaardig zijn, van belang te achten zijn.

Een ander Duitscher, met name Gottlieb Stolle, deed in het jaar 1703 eene reis door Holland. Bij zijn vertrek kreeg deze geleerde van zijne vrienden, tot welke o. a. de bekende verlichtings-vriend Christiaan Thomasius behoorde, de opdracht mede, toch, voor alles, berichten in te winnen over Spinoza's leven. Met grooten ijver heeft hij zich van die taak gekweten. Nog vóór Stolle de grenzen der Geünieerde Provinciën overschreed, begon hij reeds op te teekenen, wat elk der geleerden, die hij bezocht, over den beruchten Amsterdamschen Jood wist

1) Herbert de Cherbury, Thomas Hobbes & Spinoza.

en dacht, en daarmede is hij voortgegaan tot hij in zijn vaderland terug kwam. Ongelukkig zijn er onder Stolle's aanteekeningen slechts twee voor den levensbeschrijver van gewicht, wijl deze twee niet zoozeer persoonlijke meeningen of *on dit's* bevatten, maar verstrekt werden door mannen, welke Spinoza bij zijn leven gekend hadden, en dus 't een en ander weten konden. Stolle sprak nl. te Amsterdam, in de herberg „de Bremer hopman" „een zeker oud man, die van kindsbeen af met paradoxe lieden verkeerd en zich zijne eigene theologie gemaakt had. Ook Spinoza had hij gekend." Wat later sprak hij ook Jan Rieuwertsz, den zoon van Spinoza's gelijknamigen uitgever en vriend. Wat Stolle uit hun mond opteekende, is hoogst merkwaardig; slechts schijnt hij 's avonds in zijn herberg opgeschreven te hebben, wat hij overdag vernomen had, waardoor eene groote menigte onnauwkeurigheden in deze berichten geslopen zijn, die echter terstond in het oog vallen van ieder, die Spinoza's leven bestudeerd heeft. Tot op heden hebben zij echter verhinderd, dat van het goede, daarin vervat, een ernstig gebruik gemaakt werd. Daarbij komt, dat Stolle's reisbeschrijving niet werd gedrukt, en het oorspronkelijke handschrift zoek geraakt is. Een uitvoerig uittreksel in handschrift wordt bewaard op de koninklijke Bibliotheek te Breslau, 1) waaruit de verdienstelijke geschiedschrijver G. E. Guhrauer het merkwaardigste afdrukken liet in Adolf Schmidt's Zeitschrift für Geschichte, Band VII, Berlin 1847, S. 385 ff. 481 ff.

De goede Stolle bezocht ook den Haag; doch minder gelukkig dan Kortholt, klopte hij daar niet aan de deur van den Mr. Schilder op de Paviljoensgracht. Hadde hij 't gedaan, hij had er misschien op 't zelfde oogenblik een man ontmoet, die voornemens was eene uitvoerige levensbeschrijving van den denker op te stellen, nl. Ds. Johannes Colerus.

Colerus of Köhler werd den 5den Januari 1647 te Dusseldorf geboren; na voleindigde studie werd hij eerst predikant bij de Luthersche gemeente te Mülheim, van waar men hem in 1678

1) In den catalogus te vinden onder IV. 8°, 49.

naar Weesp beriep: enkele maanden later (15 Sept. 1679) verwisselde hij die standplaats met Amsterdam. Betrokken in de kerkelijke twisten van de Luthersche gemeente, toonde Colerus zich zeer eigenzinnig en hardnekkig, zoodat het eene uitkomst voor hem was, toen hij, in 1693 naar den Haag beroepen werd. Daar vestigde hij zich, in October van dat jaar, met vrouw en kroost in eene woning op de „Stille Veerkade" (tegenwoordig N⁰ 12) „vroeger bewoond door de weduwe van den advocaat Willem van der Werve, 1) bij welke Spinoza een tijd lang in den kost geweest was. Het feit, dat Colerus' studeerkamer eens den grooten wijsgeer tot hetzelfde doel had gediend; dat onze predikant onder de leden zijner gemeente ook Van der Spyck aantrof, die veel van Spinoza wist en vertellen kon, gaf hem aanleiding tot het schrijven zijner beroemde biografie.

Daar de weduwe Van der Werve, zooals bekend is, bij Colerus' aankomst in den Haag reeds lang gestorven was, moest hij hoofdzakelijk bij den schilder Van der Spyck terecht komen, wilde hij nauwkeuriger kennis betreffende den Joodschen brillenslijper verkrijgen. Ieder zal toegeven dat Van der Spyck en zijne echtgenoote menschen waren, wier goede trouw en waarheidszin boven alle verdenking staat; maar toch blijven hier eenige feiten te gedenken, waarmede men rekening te houden heeft.

Minstens 16, misschien zelfs 25 jaren waren sedert Spinoza's dood voorbij gegaan, vóór Colerus op de gedachte kwam, het leven van den wijsgeer te beschrijven. De Van der Spyck's echter waren slechts getuige geweest van Spinoza's doen en laten, zoolang hij in den Haag had gewoond. Over zijn vroeger leven mogen zij af en toe iets opgevangen hebben uit zijn eigen mond: doch slechts zelden wordt hetgeen men 20 of 25 jaren geleden toevallig hoorde, wederverteld met de gewenschte nauwkeurigheid. Het is dan ook iederen Spinoza-vorscher bekend, hoe gebrekkig en onbetrouwbaar het weinige is, dat de goede Colerus over Spinoza's jeugd en jongelingsjaren, ja tot aan

1) Zelf schrijft hij verkeerdelijk «Van Velen».

het jaar 1671 toe, wist op te teekenen. Dat hij Spinoza's ouders niet eens bij name kende; dat hij hem in zijn vroegste jeugd Latijn, en eerst daarna de Joodsche theologie bestudeeren laat, en desniettegenstaande vertelt, dat de — zeven jaren jongere — Dirck Kerckrinck zijn medescholier bij Van den Enden geweest is; dat hij den jongen wijsgeer eene verliefdheid toedicht op Van den Enden's dochter, hoewel het meisje nauwelijks twaalf jaren telde, toen Spinoza — ten minste naar Colerus' voorstelling — de stad verliet; dat hij Spinoza's verblijf te Rijnsburg, zijn verhuizen naar Voorburg op geheel verkeerde tijdstippen stelt, die verre afwijken van de werkelijke, ons in 's meesters briefwisseling bewaard gebleven; dat hij eindelijk den naam van juffrouw Van der Werve als „Van Velen" misschrijft en in drie of vier bladzijden (in 12°) alles vermeldt, wat hem uit de jaren 1632—71 betreffende Spinoza bekend geworden was: bewijst, dat zijne berichten betreffende de genoemde jaren hoogst gebrekkig en onvoldoende waren, dat hem zelven geen duidelijk beeld van Spinoza's leven voor oogen stond.

Slechts het, om zoo te zeggen *Haagsche* deel zijner biografie verdient onbepaald vertrouwen, en dit laatste des te meer, wijl 't geen hij meedeelt over 's wijsgeers leven bij Van der Spyck geheel klopt met de mededeelingen van Sebastiaan Kortholt, hoewel hij diens *Praefatio* slechts uit enkele aanhalingen bij P. Bayle schijnt te kennen. Men moet echter in 't oog houden, dat Colerus niet de biografische schets uit de *Praefatio* der *Opera posthuma*, maar het tamelijk verwarde opstel van Bayle aan zijn eigen levensbeeld van Spinoza ten grondslag legde.

Met Paschen 1704 sprak de Luthersche predikant zijne rede over „De waarachtige Verrijzenis Jesu Christi uit den dooden, tegen B. de Spinoza en zijne Aanhangers verdedigd" voor zijne gemeenteleden uit, en zond haar, tegelijk met zijne levensbeschrijving van den denker, in 1705 bij den boekhandelaar J. Lindenberg te Amsterdam in het licht. In het volgende jaar publiceerde de Haagsche uitgever T. Johnson de bekende Fransche vertaling der biografie, welke, daar Colerus de

Fransche taal niet machtig was 1), door een ander moet bewerkt zijn. Colerus stierf op den 19den Juli 1707 en werd te Rijswijk, aan den ingang der kerk begraven, waar nog zijn grafsteen te vinden is. 2)

In hetzelfde jaar 1705 gaf de Amsterdamsche plaatsnijder Willem Goeree een lijvigen kwartijn uit, die het opschrift voerde „De Kerklyke en Wereldlyke Historiën". Hij herhaalde daarin de reeds bekende feiten betreffende Spinoza's leven, meldde bovendien het een en ander aangaande Dr. Franciscus van den Enden, dien hij persoonlijk had gekend, alsmede iets over een leerling van Spinoza, die noch ten onzent, noch in het buitenland de aandacht getrokken heeft, welke hij verdient. Door leven en werken toch is Adriaan Koerbagh — want zóó heette hij — een zeer merkwaardige figuur. (Zie Goeree, blz. 614, 664—70). Doch het schijnt, dat men Willem Goeree tegenwoordig niet tot de betrouwbare schrijvers rekent: niemand heeft van zijne berichten gebruik gemaakt. In hoeverre men daarin recht heeft?

Terwijl P. Bayle nog leefde, waren er reeds manuscripten in omloop, in welke het een en ander aangaande Spinoza vermeld stond. In de latere uitgaven zijner *Dictionnaire* beroept hij zich meermalen op eene „*Mémoire communiqué au Libraire*", doch zijne uittreksels zijn te schaarsch om ons duidelijk te maken, wat deze *Mémoire* eigenlijk bevatte. Zeker is het echter, dat op heden nog verschillende handschriften bestaan van eene levensbeschrijving van Spinoza in de Fransche taal. Men wil, dat zij in 't jaar 1719 gedrukt werd in de „*Nouvelles Littéraires*", een tijdschrift, dat te Amsterdam verscheen (Van der Linde, Bibliografie N° 99); doch het is noch den Engelschen geleerde Fred. Pollock, noch mij mogen gelukken, dat deel der „Nouvelles" te vinden. Slechts afschriften — van welke één, op de Koninklijke Bibliotheek in den Haag, ook 't jaartal 1719 draagt, en latere nadrukken (1735, 1775) zijn bekend.

1) Colerus, Leven van Spinosa. Herdruk 1880, bl. 69.

2) Een «lijkklacht» over zijn «droevig afsterven» bij Jan van Gysen, (dicht-)werken, II blz. 98. (Amst. 1708.)

De opsteller van deze levensschets „*La Vie et l'Esprit de Mr. Benoit de Spinosa*" getiteld, verzekert, dat hij een vriend van Spinoza geweest is, en men moet erkennen, dat zijn werk getuigt van groote vereering en hooge bewondering voor den overleden meester. Ongelukkig heeft hij zijn naam verzwegen. Tijdgenooten echter vermoedden, dat deze biografie „*peut-être avec certitude*", een stukje was „*du feu Sieur Lucas*, *qui étoit Ami et Disciple de Mr. de Spinosa*" (Aanteekening in 't Haagsche afschrift. Van der Linde, Bibliografie N° 99.) Nog wordt gemeld, dat hij arts van beroep was, zich door leven en zeden berucht maakte en „Quintessences" schreef, waarin hij de aanmatiging van Lodewijk XIV bestreed. Meer heeft men tot nog toe niet omtrent hem kunnen vinden, en ik kan er slechts bijvoegen, dat P. Bayle in 't art. „*Hénault*" zijner „*Dictionnaire*" iemand, die klaarblijkelijk dezelfde persoon is, kortweg „Monsieur Lucas" noemt. (Ed. 1730.)

Desniettemin hebben latere bibliografen — Prosper Marchand, Oettinger, Quérard — wien het misschien ook niet gelukken wilde, wat meer omtrent hem te vinden, beweerd, dat de man eigenlijk Lucas Vroesen heette; of wel, een tweetal personen verzonnen, waarvan de een Lucas, de ander Vroesen heette, welke samen het boek geschreven hadden. Doch in oude aanteekeningen vindt men slechts den naam *Lucas* alleen.

Het aangehaalde „*peut-être avec certitude*" laat echter ruimte voor andere vermoedens. Nu bezit de Koninkl. Bibliotheek een exemplaar van Boullainvilliers (Van der Linde, Bibliografie N° 107), waarin talrijke aanteekeningen voorkomen, klaarblijkelijk kort na 1731 geschreven. Zooals bekend is, werd in 1678 eene Fransche vertaling uitgegeven van Spinoza's *Tract. Theol.-Polit.*, vermeerderd met aanteekeningen van den schrijver: zij was bewerkt door den refugié Mr. de Saint-Glain. Waar nu in „Boullainvilliers" over deze vertaling gesproken wordt, vindt men de volgende kantteekening: „A l'égard de l'auteur de cette traduction, les sentimens sont partagez. Les uns la donnent au feu Sr. de St-Glain, auteur de la Gazette de Rotterdam (lisez: Amsterdam), les autres au Sr. Lucas, auteur de la Quinte-essence; *mais il est très certain qu'elle est de celui-*

là même, qui à écrit la Vie de Spinosa. Bibl. Raison. t. 7, *p.* 169". De Saint-Glain dus?

Wie eigenlijk de schrijver dezer biografie geweest is, zal wel onbeslist blijven, tenzij toevalligerwijze eens documenten mochten gevonden worden, welke daarover licht brengen.

Beschouwen wij, zonder ons daarover verder te bekommeren, den inhoud dezer levensschets, dan zal het ieder onbevooroordeeld onderzoeker terstond in het oog vallen, dat zij veel meer dan die van Colerus overeenstemt met de *Praefatio* der *Opera posthuma*, en dikwijls de ware opeenvolging der gebeurtenissen beter aangeeft.

De *Praefatio* meldt, dat Spinoza zich in zijne jeugd eerst bezig hield met letterkundige studiën, en eerst later Descartes' en andere wijsgeeren leerde kennen. Klaarblijkelijk is daarmede gemeend, dat hij in zijne vroegste jeugd Hebreeuwsch en Spaansch, alsmede de Joodsche literatuur en philosophie aanleerde, en daarna, waarschijnlijk bij Dr. Van den Enden, de geschriften van Descartes ter hand nam. Deze voorstelling geeft ook „Lucas", niet Colerus.

De *Praefatio* weet niets van Spinoza's vertrek naar Ouderkerk, nadat de banvloek over hem uitgesproken was. Ook „Lucas" maakt van geen verblijf te Ouderkerk melding, noch de oude man bij Stolle; wel Colerus.

De *Praefatio* laat onzen wijsgeer uit Amsterdam terstond naar Rijnsburg verhuizen; zoo ook „Lucas", die tevens nog te berichten weet — wat zeer juist is — dat Spinoza er ongeveer twee jaren verbleef (1661—63); Colerus echter stelt het vertrek uit Ouderkerk naar Rijnsburg in 1664, en laat hem nog in 't zelfde jaar van daar naar Voorburg gaan: alles geheel in tegenspraak met de feiten, ons uit Spinoza's briefwisseling bekend. Hieruit kan men slechts besluiten, dat „Lucas" voor de jaren 1632—71, in betrouwbaarheid verre den voorrang boven Colerus verdient, en dat men de berichten van den laatsten èn verbeteren, èn in eene geheel andere orde samenvoegen moet, om ze te kunnen gebruiken. Dit kan echter slechts geschieden door iemand, die zich met de meer intieme geschiedenis van dien tijd vertrouwd gemaakt heeft.

Met betrekking tot de Haagsche periode van Spinoza's leven geeft de *Praefatio* ons zoo goed als niets. Merkwaardig echter is het, dat hier Colerus en „Lucas" gewoonlijk geheel overeenstemmen; wat niet moeielijk te verklaren is. De eerste kon de waarheid bij Van der Spyck en andere oude Hagenaars vernemen, de laatste kon ze, — als „vriend" — kennen. Ongelukkig is daarmede niet alles gezegd. Want op twee plaatsen is de overeenstemming tusschen beide levensberichten zóó groot, dat men vragen moet: wie van beiden is hier de afschrijver? Men vergelijke eens wat beiden vertellen over Simon de Vries' aanbieding Spinoza een jaargeld uit te keeren, en hunne beschrijving van Spinoza's uiterlijk! Ook is er eene plaats, waar de een den ander schijnt te weerleggen, nl. waar zij beschrijven, hoe Spinoza gewoonlijk gekleed ging. En mocht men dit laatste ook zóó verklaren kunnen, dat beiden gelijk hebben, dat Spinoza — zooals Colerus zegt — tehuis, bij den arbeid, slechts eenvoudig, zelfs slordig gekleed was, doch zich — als „Lucas" beweert — slechts uiterst netjes gekleed op den openbaren weg vertoonde — dan nog blijft de zonderlinge overeenstemming der beide andere plaatsen onverklaard.

Hier doet zich een nieuw vraagstuk op, nl. dit: wanneer is „La Vie de Mr. Benoit de Spinoza" vervaardigd? Niet in 1718 of '19: want niet alleen heet het van den aanvang een werk „du *feu* Sieur Lucas", maar 't boekje ademt het enthousiasme van den jonkman, die lief heeft en haat met jeugdige kracht; die zich, zooals aan 't einde blijkt, kort na den dood des Meesters, met hoop en vertrouwen tot diens achtergebleven vrienden en vereerders wendt. En mannen, welke Spinoza persoonlijk gekend hadden, moesten in 1719 minstens 65 a 70 jaar tellen!

Men vindt in het werkje zelf slechts een tweetal plaatsen, die, in verband gebracht met elkander, den tijd der vervaardiging ongeveer aangeven. Waar de schrijver Spinoza's Utrechtsche reis verhaalt, zegt hij: „Mr. le Prince de Condé, qui était à Utrecht au commencement *des dernières guerres*", en daarmede is natuurlijk de oorlog van Lodewijk XIV tegen Holland, tusschen 1672—78, gemeend. Later vervolgt hij: „Car,

quoiqu'il (Spinoza) n'ait pas été assez heureux pour voir la fin *des dernières guerres*, où Messieurs des États Generaux reprirent le gouvernement de leur empire à demi perdu, soit par le sort des armes, ou par celui d'un malheureux choix; ce n'a pas été un petit bonheur pour lui d'être échappé à la tempête que ses ennemis lui préparaient".

Hieruit kan slechts besloten worden, dat de schrijver, hij zij dan Lucas of de Saint-Glain, moet geschreven hebben tusschen 1678 en 1688, toen, nadat Willem III den troon van Groot Brittanje bemachtigd had, de oorlog opnieuw ontbrandde. Is nu de Saint-Glain de schrijver, dan valt de tijd der vervaardiging nog nauwkeuriger te bepalen, want P. Bayle wist op den 18den Januari 1685, dat deze gestorven was, en zijne weduwe de uitgave van de *Gazette d'Amsterdam*, die hij begonnen had, voortzette. 1) In 't boekje zelf spreekt de zinspeling op de Fransche vertaling van den *Tract. Theol.-Polit.* (zooals bekend is 't eerst onder den titel „*La Clef du Sanctuaire*" verschenen), voor de juistheid dezer veronderstelling. En ook de „*Catalogue des Ouvrages de M. de Spinoza*", gewoonlijk aan deze biografie toegevoegd, maakt geen bezwaar; want het laatste boek daarin vermeld is Abraham Johan Cuffeler's *Specimen artis ratiocinandi*, „Hamburgi", **1684**; het kan desnoods door een ander toegevoegd zijn. Over Spinoza's verhandeling Van den Regenboog wordt nog gezegd: „qu'il a jeté au feu", hoewel ze in het jaar 1687 in den Haag gedrukt werd.

Dienvolgens is „*La Vie de Mr. Benoit de Spinoza*" vóór 1688 opgesteld. Men mag echter niet beweren, dat Colerus het gekend heeft, want deze zegt zelf, dat hij de Fransche taal niet machtig was. (blz. 69, herdruk). Bovendien, hadde hij „la Vie" gekend, dan zou hij allicht meer ontleend hebben dan beide hierboven aangeduide plaatsen. Zoo blijft ons slechts de veronderstelling over, dat hij een en ander vernomen heeft van iemand, die in den Haag woonde en deze biografie in handschrift bezat.

In het jaar 1731 verscheen te Brussel een boekje in 12°, dat den titel voerde „Refutation des Erreurs de Benoit de

1) P. Bayle, Oeuvres diverses, Tom. IV, p. 616, ed. 1730.

Spinosa" (Bibliografie, N° 107/108). Wie het eene „Supercherie littéraire" noemt, drukt daarmede nauwkeurig uit wat het is. De onbekende verzamelaar geeft eerst eene levensbeschrijving van Spinoza, die hij uit „Lucas" en Colerus samenflanste op eene wijze, welke terstond verraadt, dat hij geheel zonder zaakkennis en kritiek gewerkt heeft. Deze is alzoo geheel waardeloos. Daarop volgt een boek, dat oorspronkelijk den titel voerde: „Essai de Métaphysique dans les Principes de B. de S.", (samengesteld door wijlen den graaf Boullainvilliers), waarvan verschillende afschriften in omloop waren. 1) Eindelijk herdrukt hij eene latijnsche verhandeling van den Joodschen arts Isaak Orobio de Castro tegen Bredenburg, welke zeldzaam geworden was.

Zooals bekend is bezit de Koninklijke Bibliotheek een tweetal handschriften van Spinoza's eerste werk: de Verhandeling „van God, den Mensch en deszelfs Welstand". In den jongeren codex, geschreven door den Amsterdamschen heelmeester Johannes Monnikhoff, 2) vindt men eene korte levensbeschrijving van Spinoza, grootendeels aan Colerus ontleend. Over enkele dingen had Monnikhoff, die stellig niet vóór 1750 geschreven heeft, nadere inlichtingen ingewonnen. Zoo weet hij bv. te melden, dat Spinoza's ouders te Amsterdam op de Houtgracht gewoond hadden naast de oude Synagoge, en dat hun huis in het jaar 1743 verbouwd was; dat Spinoza te Rijnsburg in het huisje woonde, dat den steen met het bekende versje van Camphuyzen voert; dat Van der Spyck ook solliciteur militair geweest was, enz. Zelfs geeft hij eenige kritiek op Colerus' werk: hij verbetert bv. diens bericht over Spinoza's verblijf te Rijnsburg, en spreekt Lodewijk Meyer vrij van de beschuldiging, die Colerus hem ten laste legt.

'tBehoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat Monnikhoff's berichten, hoewel er veel bij is dat er zeer geloofwaardig uitziet, niet voetstoots als even zoovele feiten mogen aange-

---

1) S. Reimmann, Historia Atheïsmi. Hildesiae, 1725, p. 982. seq.

2) Zie over hem: Joh. Monnikhoff, acad. proefschr. van H. Wintgens, Leiden, 1879. Monnikhoff leefde van 1707 tot 1787.

nomen worden. Immers slechts onder menschen van boven de negentig kon hij er misschien nog vinden, die Spinoza gekend hadden; waarschijnlijker is echter, dat al zijne mededeelingen op overlevering rusten.

Ziedaar ongeveer het voornaamste, wat den levensbeschrijver van Spinoza, buiten de werken en brieven van den wijsgeer, voor 't oogenblik ten dienste staat. Buitendien zijn er nog enkele aanteekeningen van tijdgenooten, in boeken en brieven verspreid, welke wij hier gevoegelijk kunnen voorbij gaan. Zoo zouden wij dus tot de nieuwere biografen van den wijsgeer kunnen overgaan; doch beter dan hen afzonderlijk te bespreken, is het stellig, allen te gelijk te behandelen, ofschoon — misschien niet allen ons bekend zijn geworden.

Nog nooit is eene levensbeschrijving van Spinoza ondernomen met de vereischte wetenschappelijke voorbereiding. De talrijke buitenlanders, die het waagstuk beproefden, hebben zich meestal aan den bekenden Colerus gehouden, en slechts hier en daar melding gemaakt van den ongenoemden, en minder bekenden „Lucas". De berichten van Kortholt, welke sedert 1700; de mededeelingen van Goeree, die sedert 1705; de aanteekeningen van Gottlieb Stolle, welke sedert 1847 in druk verkrijgbaar waren, zijn gewoonlijk veronachtzaamd. Nieuws of merkwaardigs over den wijsgeer zelven of zijn vriendenkring is er zeer weinig aan toegevoegd. Men kan dat vreemdelingen vergeven: men mag van hen geen kennis der Nederlandsche taal- en letterkunde, geen diepgaande kennis van de geschiedenis van ons land verwachten: veel minder nog vertrouwdheid met de intieme geschiedenis van steden als Amsterdam en den Haag. En gaarne erkennen wij de groote moeite, die mannen als Auerbach, Ginsberg, Saisset, Pollock, Bolin en zoovele anderen, zich hebben getroost om *juist* te zijn. Eerlijk erkend, het buitenland heeft tot op heden meer gedaan voor Spinoza's roem dan Nederland zelf.

De Hollandsche geleerden, die deze taak ondernamen, zijn weinig talrijk, en de meerderheid onder hen stelde zich niet ten doel eene wetenschappelijke levensbeschrijving van Spinoza te vervaardigen. Zij wenschten slechts, leven en werken van

den grootsten denker, dien ons land in de zeventiende eeuw voortbracht, in ruimeren kring bekend te maken, zonder voor te geven veel nieuws of gewichtigs te brengen voor de geleerde wereld. Anderen schreven slechts korte opstellen, naar aanleiding van den tweehonderd-jarigen gedenkdag van Spinoza's dood, of van de onthulling van het Spinoza-standbeeld te 's-Gravenhage. Deze kleinere geschriften, alsook het proefschrift van Dr. Ant. van der Linde — dat slechts eene korte biografie bevat — mogen wij voorbij gaan. Ons rest dus slechts te spreken over het boek van Joh. van Vloten: „Benedictus de Spinoza, naar Leven en Werken, in verband met zijnen en onzen tijd, geschetst", waarvan wij de „tweede, herziene en vermeerderde druk" (Schiedam 1871) zullen gebruiken.

Vragen wij, hoe Van Vloten zijne taak heeft uitgevoerd, dan blijkt het, dat hij vrij slecht bekend was met de biografische stof, waarover hij te beschikken had. Colerus' werkje was hem bekend; „Lucas" *slechts uit de fragmenten bij Boullainvilliers;* Kortholt weinig of niet; Goeree en Stolle in 't geheel niet; wel echter Monnikhoff. Zonder Colerus en „Lucas" onderling, of met de *Praefatio* der *Op. posth.* te vergelijken, volgt hij hoofdzakelijk Colerus; slechts een- of tweemaal verwijst hij den lezer naar Boullainvilliers; waar hij kan lascht hij Monnikhoff's mededeelingen in, zonder zich duidelijk rekenschap te geven van hetgeen aannemelijk of verwerpelijk is.

Waar hij feiten verhaalt, maakt hij dikwijls fouten, zonder het te weten: de gevelsteen in Spinoza's ouderlijk huis, nog op heden aanwezig, draagt het opschrift „'T OPREGTE TAPEYT HUYS"; Van Vloten schrijft: „in 't nieuwe tapijthuis". (blz. 20). Colerus meldt, dat Spinoza's oudste zuster, Rebecca, den wijsgeer overleefde, en zich aanmeldde als erfgename; Van Vloten beweert, dat Rebecca vóór haar broeder overleden is, en laat de tweede zuster, Mirjam, welke met „Carceris" huwde en reeds vroeg stierf, nog in 1677 opkomen om de erfenis. (blz. 21, 119). Toch is hier 't bericht van Colerus geheel juist. Morteira heette, zooals algemeen bekend is, „Saul Levi"; Van Vloten schrijft „Mozes". (blz 22). Dat het nog onbeslist is, of de aanslag op Spinoza's leven, zooals Bayle

schrijft, voor den Schouwburg, of, naar Colerus meldt, voor de Synagoge gepleegd werd, valt Van Vloten niet in; even min, dat er op zeer gegronde redenen te twijfelen valt aan de juistheid van Colerus' bericht over Spinoza's verblijf te Ouderkerk. Door dit laatste werpt hij de biografie gedurende de merkwaardige jaren 1656—'61 geheel in de war. Hij noemt Spinoza's vrienden „meerendeels, zoo niet alle zijne stamgenooten" (blz. 29), hoewel er, alles wel bezien, geen enkele Israëliet onder was. Hij raadt naar den naam van Spinoza's huisgenoot te Voorburg, en slaat, zooals ik hoop aan te toonen, de plank geheel mis. Op die wijze zouden wij kunnen voortgaan.

Sparen wij echter den overledene, die in zoo velerlei opzicht groote verdiensten bezat. Immers hij is 't geweest, die Nederland opmerkzaam maakte op een zijner grootste zonen; het opwekte tot kennismaking met, en studie van zijne werken. Hij ook, die verschillende brieven en het oudste boek van Spinoza voor het eerst bekend heeft gemaakt. Hij eindelijk die den eersten stoot gaf tot de oprichting van het standbeeld van den denker in den Haag. En mocht het misschien blijken, dat straks zijne levensschets van Spinoza een verouderd boek geworden is, toch zal Van Vloten's naam voor altijd verbonden blijven met dien van den denker, dien hij zoo hartstochtelijk vereerde. Van Vloten was baanbreker op velerlei gebied; en de pionier die het land verkent en het eerst den bijl zwaait tot het rooien der boomen, heeft zoo goed zijne verdienste als de boer, die later komt om den grond te bewerken!

Welke eischen ik gesteld heb aan eene nieuwe levensbeschrijving — in dit geval mijn eigen werk? Ik meende niet meer te kunnen volstaan met een nauwkeurig onderzoek en kritische bewerking van de biografische stof, welke ons in de boven besproken bronnen bewaard gebleven is. Die voorraad moest en kon met nieuwe feiten verrijkt worden. In de archieven van Amsterdam moesten nog verschillende gegevens betreffende de ouders en andere familieleden van den wijsgeer verborgen liggen, die, aan den dag gebracht, ons in staat zouden stellen Spinoza's jeugd en ontwikkelingsgang beter te schetsen dan

tot nu toe mogelijk was. Ik heb getracht den lezer de Amsterdamsche rabbijnenschool te doen kennen en wat er geleerd werd. Ik meende te moeten verzamelen, wat er nog te vinden is betreffende die mannen, welke eene rol gespeeld hebben in Spinoza's leven, overtuigd als ik was, dat juiste kennis van *hun* leven nieuw licht moest werpen op dat van den denker. Morteira, Aboab en Menasseh ben Israël mochten den lezer geen onbekende grootheden blijven. De Amsterdamsche Collegianten, met welke Spinoza in zoo velerlei opzicht in betrekking stond, dienden uitvoerig geschetst. Er moest meer te vinden zijn betreffende Dr. Franciscus van den Enden en zijn gezin: hij en zijne dochter Clara Maria zijn voor ons belangwekkende figuren geworden. Evenzoo Kerckrinck, Lodewijk Meyer, Pieter Balling, Simon de Vries en Jarig Jelles. Wat slag van menschen zij geweest, hoe zij met Spinoza in aanraking kwamen, wat zij misschien geschreven hebben en wanneer zij gestorven zijn: 't is voor den biograaf van gewicht. Ook Henry Oldenburg dienden wij beter te kennen; hoe hij met Spinoza in aanraking kwam, waarom er eene gaping van bijna tien jaren is in hunne briefwisseling. Wie Spinoza's discipel en huisgenoot te Rijnsburg was viel niet slechts te raden, maar zoo mogelijk te bewijzen. Enz. enz.

Daarbij meende ik de intieme geschiedenis van zijn tijd te moeten nagaan, om bv. te verklaren, wat hem aanleiding gaf tot het schrijven van het Theol. Pol. Tractaat, en de uitgave daarvan in 1670: tot op heden vrij raadselachtige gebeurtenissen. Ik heb getracht een tipje op te lichten van den sluier, die er hangt over zijn zonderling en bevreemdend uitstapje naar Utrecht in 1673; enz. enz.

In 't kort, ik streefde er naar antwoord te geven op die lange reeks van vragen, welke tot nog toe met „misschien", „mogelijk wel", „allicht" e. d. beantwoord werden.

Voor gegronde kritiek houd ik mij gaarne aanbevolen.

M.

I.

De Libertijnen.

De geweldige strijd in de zestiende eeuw door onze voorvaderen gestreden tegen de Roomsche kerk en de Spaansche inquisitie, tegen den hertog van Alva en zijne soldaten, is oorzaak geweest dat ten onzent gedurende dat tijdvak minder te wijzen valt op uitstekende wijsgeeren of wetenschappelijke onderzoekers, dan op helden en staatslieden van beteekenis. Velen, die misschien anders zouden geschitterd hebben aan den hemel der kennis, heeft hij het musket in den arm, de sabel in de hand geduwd, en afgeroepen naar de wallen of het slagveld. En de gemoederen van wie thuis bleven werden zoozeer door de afwisselende kansen van den grooten vrijheidskamp in beslag genomen, dat ook hun geen tijd bleef voor kalme overpeinzing of rustig onderzoek. Want niet alleen met de wapenen viel het pleit te beslechten: er moest ook gestreden worden op geestelijk gebied. Dáár is gekampt in boeken en vertoogen, in schotschriften en geuzeliederen. Zoowel met het zwaard als met de pen hebben onze vaderen hun plicht gedaan.

Maar, al zoeken wij binnen onze grenzen in dien tijd tevergeefs naar een natuurvorscher als Copernicus, naar een wijsgeer als Montaigne, een vrijgeest van de soort van Bruno, Campanella en Vanini, kunnen wij in elk geval aanwijzen; en zijn optreden is te merkwaardiger, omdat hij deze buitenlanders verre voorafging.

Op een Decemberdag van het jaar 1512 — dus nog voor Luther's beroemde daad — werd binnen 's Gravenhage een

brandstapel in gloed gezet, ontstoken ditmaal niet voor een martelaar van het geloof, maar van het ongeloof. Herman van Rijswijck, hervallen ketter, was ten vure gedoemd. Vraagt men om welke redenen? Zij waren dezelfde als die het leven gekost hebben aan Giordano Bruno, dezelfde die een houtmijt deden verrijzen voor Vanini, dezelfde die ook Galilei en Campanella brachten voor de vierschaar van het „heilig gericht." Herman van Rijswijck had gedacht, overpeinsd en onderzocht, als zij; en ten dienste der menschheid had hij de uitkomsten van zijn nadenken tot gemeengoed gemaakt, zooals zij.

Reeds tien jaren te voren, in 1502, was hij tot levenslange kerkerstraf veroordeeld door den kettermeester Jan van Ommaten; en, wie een blik geworpen heeft in het zwarte register van dwalingen, hem ten laste gelegd; wie bekend is met de wijze waarop die tijd vrijgeesten placht te behandelen; die staat versteld over zijn dolzinnig bestaan, en kan het vonnis van den inquisiteur niet voor onmatig wreed houden.

„Dit" — zoo luidt het — „zijn de voornaamste kettersche stellingen, waarom hij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld werd. De wereld bestond van alle eeuwigheid en nam geen aanvang met de schepping, die slechts een uitvindsel is van den dwazen Mozes, zooals uit den Bijbel blijkt. God heeft nooit engelen, goede noch kwade geschapen, want daarvan staat niets in de Schrift. Ook bestaat er geen hel, zooals men tegenwoordig meent. Op dit leven volgt geen ander leven: als Socrates sterft, sterft zijne ziel met hem, zooals zij met het lichaam een aanvang nam. De geleerde Aristoteles en zijn commentator Averroës zijn zeer kort bij de waarheid geweest; Christus daarentegen was een dwaas, een warhoofd, een verleider van de armen van geest. Christus heeft allen verdoemd en niemand behouden; hoevelen toch zijn ter dood gebracht ter zake van hem en zijn dwaas evangelie! Al wat Christus heeft gedaan is in lijnrechten strijd met de rede en schadelijk voor het menschdom. Ik ontken uitdrukkelijk, dat Christus de zoon is van den almachtigen God, en ook dat Mozes de wet zichtbaar en werkelijk van Gode ontvangen heeft. Ons geloof is vol van fabelen, zooals blijkt uit de kinderachtige, verzonnen

schriftuur, uit het waanzinnig evangelie. Dat het laatste onwaar is, blijkt daaruit, dat, wie zonder vleesch te worden de wereld konde scheppen, haar ook zonder dat had kunnen behouden."

Wij hebben hier slechts de uitkomsten, waartoe Herman van Rijswijck op grond zijner Averroïstische wijsbegeerte geraakt was, en de gedrukte boeken, waarin hij misschien rekenschap gaf van zijne gevoelens, ontbreken ons. Daardoor schijnen ons zijne stellingen uiterst stout, stouter zelfs dan Bruno of Vanini ze een eeuw later durfden formuleeren. Bijna zou men twijfelen of deze „ketter" wel recht bij zijn verstand geweest is, wanneer niet daaronder geschreven stond:

„Alle deze artikelen heeft hij beleden met zijn eigen mond, en goed bij zijn verstand zijnde, in tegenwoordigheid van den kettermeester, den notaris en getuigen. En hij voegde er bij: „Ik ben een Christen geboren, maar ik ben geen Christen meer, want de Christenen zijn gekken."

Wat mag wel den kettermeester Jan van Ommaten bewogen hebben, vonnis te strijken met zooveel gematigdheid? Wij weten het niet. Maar het stond te voorzien, dat zijn beroepsgenooten minder zachtzinnig zouden optreden dan hij.

En als onze vrijgeest uit de gevangenis ontsnapt, wederom den strijd aanbindt tegen den godsdienst, in 1512 opnieuw voor den rechterstoel gebracht wordt, dan zetelt daar een ander, de gevreesde Jacob van Hoogstraten, wereldbekend geworden door de „Brieven der Duisterlingen". Dan luidt het vonnis:

„Herman van Rijswijck, hervallen ketter, wordt, met zijne boeken, voor zonsondergang verbrand tot assche." 1)

De Roomsche kerk kon in dien tijd niet anders handelen; het vonnis, dat zij over Herman van Rijswijck streek, zou stellig nog door de groote meerderheid zijner tijdgenooten

---

1) De stukken zijn te vinden bij Paul Fredericq, Corpus Documentorum Inquisitionis Neerlandicae, I, 400, 416, 417. Volgens W. Goeree, Kerklyke en Weereldlyke Historien, 2e druk, (1730), blz. 587. zou hij na 1480 eene geheele sekte gesticht hebben van «Rijswijckers», wier leer zeer materialistisch getint was.

onderschreven zijn. Maar, waar wij weten, dat op dien eenen, wij zouden haast zeggen zelfgekozen brandstapel, nog tallooze andere gevolgd zijn om veel geringere redenen; dat nà dat jaar 1512 nog duizenden en duizenden onzer voorouders den marteldood geleden hebben op het schavot of aan de galg ter wille hunner overtuiging, daar juichen wij over het feit, dat aan den avond dier eeuw een zóó machtige ommekeer in de toestanden en de inzichten der menschen zijn beslag heeft gekregen, dat terechtstellingen als die van Herman van Rijswijck voortaan vrijwel tot het onmogelijke behooren, ten minste — binnen Holland.

Wij behoeven hier niet op te sommen wat al heeft samengewerkt om dien grootschen ommekeer tot stand te brengen. De dappere daad van den Wittenberger monnik; de beeldstormende geuzen met hunne spot- en schimpliederen; hun strijd tegen den onderdrukker, vóór gewetensvrijheid: dat alles is vaak genoeg verhaald. De glorie van de daden van den Zwijger, de welversneden pen van een Marnix zijn vaak genoeg bezongen. Wij weten het allen: voor de Protestanten binnen de zeven provinciën is, aan den avond der zestiende eeuw, gewetensvrijheid verkregen.

Edoch, waar nieuwe ideeën toegang zoeken tot de gemoederen der menschen, is hunne baan in den beginne alles behalve bij een triumftocht te vergelijken. En de gedachte aan verdraagzaamheid en vrijheid voor elke overtuiging lag de meesten nog zeer verre. De ongelukkige kanselier Thomas Morus, de vriend van onzen Erasmus, beschouwde die algemeene verdraagzaamheid bij den aanvang der zestiende eeuw nog als een vrome wensch, iets, dat misschien nooit in vervulling zou gaan, een denkbeeld uit Utopia (1516). Dat zij vóór het einde dier eeuw burgerrecht zou verkrijgen binnen de Nederlanden, heeft voor een groot deel gelegen aan het karakter, dat de strijd tegen de Spaansche overheersching aannam. Roomschen en Protestanten, zoo meende „de ijzeren hertog", waren gelijkelijk schuldig, en behoorden gelijkelijk gestraft te worden. Zoowel Roomschen als Hervormden hadden

overlast van zijne soldaten, moesten bijdragen in de tiende penning en andere oorlogslasten. Daardoor is de strijd tegen Spanje een nationale strijd geworden, waarin Roomschen en Gereformeerden zij aan zij gestreden, te zamen met de Doopsgezinden geleden hebben. Zoowel Willem I als de Staten hebben dat zeer juist ingezien. Te beginnen met de plakkaten die de Prins namens den koning van Spanje in 1566 binnen Antwerpen uitvaardigde *bij provisie* 1), staat verdraagzaamheid voor beide religiën in hun vaandel. Daaraan hebben de Hervormden het feit te danken, dat zij, voor zoover de Noordelijke Gewesten aangaat, een dozijn jaren later de bovendrijvende partij waren. Doch onder het gepeupel, zoo goed als onder de predikanten, was eene breede schare, die nog altijd van den ouden zuurdeesem der vervolging van andersdenkenden doortrokken was. En hunne macht bleek al spoedig uit de minder welwillende behandeling, die de Katholieken bijna overal hadden te verduren. Het was te begrijpen. Onder de predikanten vond men vele gewezen monniken, die wel hun kap op den tuin hadden gehangen, maar daarmede niet altijd hunne beschouwing van zaken. Een vos verliest wel zijn haren, maar nimmer zijn streken: zoo stak het monster van onverdraagzaamheid en vervolgzucht spoedig den kop weder op. Wel heeft de Prins, door zijn bemiddelend optreden voortdurend getracht deze hydra den kop in te drukken, doch zijne daden zouden waarschijnlijk weinig gebaat hebben, als hij alleen had gestaan te midden der woelingen. De beste verdediger, de ijverigste pleitbezorger van het beginsel der verdraagzaamheid was gedurende lange jaren de Haarlemsche graveur-notaris Dirk Volkertszoon Coornhert. Ofschoon in naam althans Katholiek gebleven, wist ieder, „dat hij een groot deel der Roomsche leeringen en exercitiën voor leugen, afgoderij en ijdelheid hield, en de meeste hoofden der Roomsche kerk verslindende wolven achtte". 2) Hoewel hij 't in vele opzichten met de Protestanten eens was, sloot hij zich nooit

1) Zie Bor., fol. 65.

2) F. D. J. Moorrees, D. V. Coornhert, Schoonh. 1887, blz. 95.

aan bij hunne partij, maar wreef levenslang Roomschen, Hervormden en Doopsgezinden hunne fouten en verkeerdheden op de meest vrijzinnige wijze in den baard. Ofschoon zijn „Proces van 't ketterdooden ende Dwangh der Conscientien" stellig het meest bekende zijner geschriften is, schijnt hij mij nergens zóó goed en afdoende voor de verdraagzaamheid gesproken te hebben, als in de Remonstrantie, welke hij opstelde op verzoek van de Leidsche magistraat. Daar was reeds in 1579 bij eene, in den grond nietige kwestie, het vraagstuk opgerezen of in de jonge republiek de kerk afhankelijk zoude zijn van den staat, of wel, de wereldlijke overheid zich te gedragen had naar de voorschriften der kerk. De Leidsche magistraat, doordrongen van de beginselen van Oranje en Coornhert, bleef vasthouden aan haar recht, ook toen de nationale synode, in 1581 te Middelburg vergaderd, haar in het ongelijk stelde, en den inmiddels ontslagen Leidschen predikant, door wiens toedoen de twist ontstaan was, gelijk gaf. Reeds bij eene vroegere gelegenheid had de regeering der Sleutelstad van Coornherts pen gebruik gemaakt, om hare zienswijze te verdedigen. En, niet gezind de zaak op te geven, riep men hem in 1582 wederom te hulpe om een Vertoog op te stellen tegen de besluiten der Synode.

„Ik wil mij nu wenden tot de predikanten," zoo schrijft hij 1), „en hen mits dezen vermanen, dat zij aan hun naam voldoen, te weten, dat zij dienaren 2) zijn en geen oversten. Dat zij moeten tevreden zijn met hun ambt, en hen dienen, die hen tot dienst aangenomen hebben, en niet, buiten hun beroep om, hun neus steken in de zaken der overheid, maar zich alleen houden aan het Woord Gods: wie u niet ontvangt of begeert te hooren, daar gaat van daan, en maakt geen beroerte, door tegen den wil der bewoners de huizen binnen te dringen: maar volgt veel liever de leer van onzen Heer Jezus Christus en de gewoonte der Apostelen: schudt het stof van uwe voeten en kleederen.

„En wilt u ook niet schoeien met den schoen, dien de Papen —

1) Coornherts Werken, II, fo. 184, vlgd. 2) Verbi Divini *Ministri*.

tegen wil en dank — in deze landen moesten laten staan. Maar weest geschoeid met den schoen, waarvan de Apostel Petrus spreekt (Eph. 15), dat gij bereid zijt tot het evangelie des vredes.

„Wij hebben ons met recht te zamen verbonden tegen de Spaansche wreedheid. Eilieve, waarom? Is het geweest om een of anderen bijzonderen Godsdienst alleen te begunstigen en vrijheid te laten? Ieder, die zijne oogen open gehad heeft, weet dat het eerste vuur van den oorlog ontstoken is door het branden, blaken en worgen der ketters.... maar ten leste heeft de goedertieren God aan deze provincie vrijheid geschonken, en ons dermate gesterkt, dat wij tot nog toe het land tegen den vijand behouden hebben. *Die ons daarbij geholpen, die hun lijf en leven voor ons gewaagd, die op onze poorten, wallen, of waar het noodig was, als muildieren gearbeid en met leeuwenmoed gestreden hebben, dat waren niet allen lieden van één en dezelfde gezindte: maar daaronder waren er velen, die men nu wel graag zoude verdrukken.* En vooral *zij* dringen daarop aan, die voor ons het minst op het spel gezet hebben....

„Wij kunnen niet anders verstaan, dan dat het tot behoud van het land beter is, dat, een ieder zijne bijzondere vrijheid behoudende, wij allen te zamen gelijk vroeger vereenigd blijven om de gemeene zaak te bevorderen; waartoe elk, hetzij met geldelijken of anderen steun, zooveel te gewilliger zal zijn, als hij ziet, dat het om gewetensvrijheid te doen is, dat het geldt hem zelven den beul van den nek te weren.

„De ware geloovigen zullen, naar des Heeren woord, altijd in de minderheid zijn; en mocht het met dwang en door de macht der overheid gelukken, allen in de geünieerde Provinciën tot Christenen te maken, het zouden geen ware, maar naamchristenen zijn: een wereld vol booze huichelaars. En het is beter voor een ongeloovige, dan voor een huichelaar gehouden te worden.

„Wij begeeren alleen, dat de burgerlijke overheid, die nu eenmaal het staatsgezag heeft, dat geheel en onverdeeld behouden moge, en dat men niet deur en poorten openstelle om de geestelijkheid, de mannen der kerk, een nieuw rechtsgebied,

eene nieuwe heerschappij te verzekeren over overheid en onderdanen."

In dien toon gaat de wakkere man voort en ontzegt aan kerk en synode alle recht zich te mengen in het openbaar en burgerlijk leven. Is het wonder, dat de stokebranden onder de predikanten den onafhankelijken libertijn, die de Katholieken dorst verdedigen en zelfs Calvijn in den baard voer, hartgrondig voor alle duivels wenschten?

Gelukkig heeft zijne beschouwingswijze aanhangers gevonden, hoofdzakelijk onder de provinciale en stedelijke overheden. Zij hebben ingezien, dat verdraagzaamheid het beste wapen was tegen den algemeenen vijand, het beste middel om de geünieerde Provinciën tot bloei en grootheid te brengen. Het moet voor den verketterden humanist, toen hij op den 29sten October van het jaar 1590 ontsliep, een zalige overtuiging geweest zijn, dat de strijd zijns levens vrucht had gedragen, dat anderen zijne voetstappen zouden drukken.

Hebben Coornhert en de Prins zoolang hun het leven gegund was, onverdroten samengewerkt tot bereiking van hetzelfde groote doel, 's Prinsen vriend, Marnix van St. Aldegonde, verschijnt in onze oogen eenigszins als een spellebreker: wij hadden van den schrijver van den „Bijenkorf der H. Roomsche Kerk" liever iets anders verwacht dan eene aanbeveling der vervolging, al was deze dan ook gericht tegen „de geestdrijvers," zooals hij de doopsgezinden en andere sekten bestempelde. 1) Wel is waar was hij levenslang meer Godgeleerde dan staatsman; wel zat hem de theologie in merg en been; doch na die beide voorgangers had hij, ook al liep zijn leven op 't eind, helderder doorzicht kunnen toonen. Zijn schrijven is dan ook nog binnen het jaar afdoend wederlegd door een „Duitschen" edelman, in een vertoog, waaronder Coornherts naam niet zou misstaan hebben. 2)

---

1) Ondersoekinge en grondelijcke wederlegginge der Geestdrijvische Leere, 1595. (bij Toorenenbergen, deel II).

2) Groote uittreksels bij Pieter Jansz. (Twisck) in zijn Religions Vryheyt, Hoorn, 1609; I, 131 vlgd.

Onder de Libertijnen die na Coornhert kwamen, moet in de eerste plaats genoemd worden de Amsterdamsche Burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft, de vader van „den grooten Heiden" onder de Nederlandsche dichters. Amsterdam, in 1578 eindelijk „Geus" geworden, werd in zijne dagen het broeinest van allerlei sekten en allerlei ketterijen. Wie wegens afwijking van de heerschende gevoelens ten platten lande of uit de kleine steden verjaagd werd, meende niet beter te kunnen doen dan zich te Amsterdam neer te zetten, overtuigd dat de grootste huizenzee allicht het veiligste toevluchtsoord was. De Amsterdamsche predikanten van dien tijd, waaronder vele uit Engeland verjaagde Puriteinen waren, bewaakten echter met argusoogen de aan hunne zorgen toevertrouwde kudde; en niet alleen dat, maar ook op de handelingen der wereldlijke overheid, en op schapen, die niet tot hunne *kudde* behoorden, meenden zij een waakzaam oog te moeten houden. Terwijl de Amsterdamsche regenten den Doopsgezinden wegens hunne „groote nijverheit" de handen boven 't hoofd hielden, en hen beschermden, „omdat se de stadt door 't voortplanten van alleley neering en handel veel voordeels toebraghten," werd hunne gemeente door de predikanten met leede oogen aangezien: dikwerf drongen zij tegen wil en dank der bewoners, de huizen der Mennonieten binnen om hen te onderhouden over geloofszaken. 1) Waar zóó gehandeld werd tegenover lieden, die geheel buiten hunne gemeente stonden, daar kan het niemand verwondering baren, dat zij tegenover de leden hunner eigen gemeente als rechte Izegrimmen optraden, wanneer zij maar in het minst met hen van meening verschilden. Dat ondervond in 1597 een zekere Goosen Michielsz. Vogelsangh, een eenvoudig fluweelwerker, uit Buuren geboortig. De godsdienstoorlog had hem aanleiding gegeven tot iets meer dan blind geloof; hij had den bijbel bestudeerd, en daar hij niet geheel op de gebrekkige Nederlandsche vertaling van dien tijd wilde vertrouwen, had hij zich langzamerhand wat Latijn, Grieksch en zelfs Hebreeuwsch aangeschaft. Daarmede gewapend waagde hij het, zoo hier en daar heel andere dingen in

---

1) Brandt, Historie der Reformatie. I, 811, vlgd.

den Bijbel te lezen dan de predikanten er uit lazen, en nam zelfs de vrijheid — vergefelijk in dagen van Godsdienstijver — zijne nieuwe inzichten onder zijn kring te verbreiden. Het is mogelijk, dat de man een gevaarlijker vijand voor de kerk was, dan hij ons op 't oogenblik toeschijnt: zijne kennis, gepaard aan het feit, dat hij te Wezel, in Frankrijk, te Genève, Frankfort en Londen zijn bedrijf had uitgeoefend, mag hem allicht een goede dosis gezond verstand aangebracht hebben. Enkele zijner stellingen — hij leerde o. a. dat Christus een mensch, en geen God was, dat Hij dus niet eeuwig was, en dat men de toenmalige bijbelvertaling niet kon vertrouwen — zullen den kinderen dezer eeuw waarschijnlijk minder godslasterlijk en onwaar in de ooren klinken, dan in die dagen der goê gemeente. Hij had zijne inzichten uiteengezet in een boekske van weinig omvang, dat den titel voerde „Het Licht der Waarheid." Reeds lang had de kerkeraad zorgvuldig over zijn doen en laten gewaakt, hem vermaand en nog eens vermaand, doch zonder hem van zijne „vele en schrikkelijke dwalingen" te kunnen afbrengen. Daarom wendde hij zich in den loop van dat jaar met een verzoekschrift tot de stedelijke overheid, waarin verzocht werd, dat de wereldlijke rechter hem, „een verrot lidt, openbaerlyck van de gemeinte afgesneden," onschadelijk mocht maken, en tevens eenige kettersche boekjes, reeds vroeger verboden, doch nu herdrukt, mocht verbieden. Het feit, dat de zaak Vogelsangh als een halsmisdaad scheen opgevat te worden, joeg burgemeester Hooft in 't harnas. Reeds lang had hij het drijven der predikanten tegen andersdenkenden, hun vijandig optreden tegen de regeering, met leede oogen aangezien. Nu hield hij twee vertoogen in den raad, waarin hij opkwam voor het goed recht van Vogelsangh, en zoowel de predikanten als wie met hen terug wilden naar vervolging en gewetensdwang, scherpelijk de les las.

„Waarom," zoo sprak hij tot zijne mede-regenten, „zijn wij tegen de Spaansche dwinglandij opgestaan? Was het niet omdat wij geen gewetensdwang en vrijheidsbekorting konden dulden? En is ons dat niet gelukt, omdat allen, zonder onderscheid, Katholieken zoowel als Protestanten, de handen

ineen geslagen hebben? Ik begrijp niet, dat gijlieden de menschen niet rustig in hunne eigen overtuiging kunt laten leven, zoolang zij geen gevaar veroorzaken voor de gemeene vrijheid. Handelend op de wijze, zooals gij voornemens schijnt te handelen, vervalt gij uit afkeer van wreedheid tot wreedheid, en eer gij zelve vrij zijt, gaat gij al heerschen over andersdenkenden. Zal onze stad dan nooit rusten van de felheid der overheden tegen het volk, of van het volk tegen de overheid? Een schild is ons nog noodiger dan een zwaard! Den koning van Spanje hebben wij, niettegenstaande zijne groote macht, geen rechten wilden toekennen over ons gemoed, en gij wilt u die aanmatigen? Zijn wij op die wijze het land meester geworden? In vijfentwintig jaren heeft men de landzaten in geloofszaken niet tot eensgezindheid kunnen brengen, en wil men die nu op stel en sprong eischen? Willen de predikanten waarlijk hunne kerk uitbreiden, dan moeten zij heel anders optreden: 't geeft geen pas dat zij de menschen, vóór zij aan het avondmaal worden toegelaten, zoo scherp ondervragen of zij wel in alles streng rechtzinnig zijn. Want al zijn de meesten kleine luiden met weinig kennis, ook hun kan men geen gezond verstand ontzeggen.

„Eensgezindheid tusschen de kerkelijke en burgerlijke overheid is wenschelijk en noodig. Doch, waar wij op grond van onze handvesten en gewoonten vreemdelingen uit de regeering weren, daar zullen ons hier andere vreemdelingen 1) de wet komen stellen? Wij zagen liever in den kerkeraad menschen van onze eigen ernstigen, bestendigen en vreedzamen aard, dan drijvers, die ons op zoo'n wijze vergelden, dat wij hen met open armen ontvingen, koesterden en onthaalden! Daarbij laten die luiden ons in den steek, zooals dikwijls gebleken is, als de nood aan den man komt. Ook onder Leycesters bestuur hebben zij niets dan onrust gestookt. 't Is hoog tijd, daar eens orde op te stellen, want reeds zijn zij begonnen het lidmaatschap van den kerkeraad als een monopolie te beschouwen, dat, met uitsluiting van de oude landzaten alleen hun toe-

---

1) De Engelsche, en de te Genève gevormde predikanten.

komt; en voortdurend doen zij hun best alleen vreemde predikanten te beroepen. Wij zijn zoo goedwillig, dat wij de in hun gevolg hier gekomen, vreemde armen op onze kosten bijna nog beter onderhouden dan de ouden en gebrekkigen onder onze eigen stadgenooten: en toch durven die lieden in hunne predikatiën, voor een kerk vol volks, uitvaren op met name genoemde overheidspersonen, ja zelfs dezen bliksem der verdoemenis op hen slingeren: „Wie een van deze kleenen, die in mij gelooven, ergert, het waar hem beter, dat een molensteen aan zijn hals gebonden, en hij in de zee geworpen werde." En toch had dezelfde mond even te voren gezegd: „Wie niet tegen ons is, die is met ons, en wie u lieden een beker waters zal te drinken geven, in mijnen naam, omdat gij Christus' discipelen zijt, voorwaar zeg ik u, hij zal zijn loon geenszins verliezen." Hoewel nu zij, die zóó bejegend worden, niet alleen niet tegen de gemeente zijn, maar haar zooveel goeds deden, dat men het allerminst bij een beker waters vergelijken kan, gaat men toch op heftigen toon verder, en voegt er bij: „dat zoodanige lieden ten jongsten dage zullen hooren de schrikkelijke stemme des Heeren: Gaat van mij, gij vervloekten in het eeuwige vuur, dat den Duivel en zijne engelen bereid is."

„Ik hoop niet, dat de geheele kerkeraad, de overheid dezer stad of de Staten 's Lands zulke kwaadsprekerij zullen goedkeuren en toelaten. Dan zouden wij op den duur door de vreemde predikanten in moeilijkheden geraken, die noch met ons volkskarakter, noch met de rede, noch met onze Christelijke gezindheid overeenkomen...... De kerkelijken letten er niet genoegzaam op, dat de aard der Hollanders medebrengt, dat zij zelve de Schriftuur onderzoeken, en geen religie lichtvaardig aannemen, gelijk sommige andere volkeren, die, als hunne vorsten van godsdienst veranderen, hen daarin eenvoudig navolgen. Ik kan niet gelooven, dat gij, mijne Heeren, van meening zijt, dat, wie zich niet in alles naar de kerk kunnen voegen, daarom zwartgemaakt en bemoeielijkt moeten worden; anders toch zouden wij op 't oogenblik velen, die zich met alle kracht inspannen om *ons* den Spanjaard van den hals te

weren, moeten mishandelen. Dan zou de tyrannie in deze landen niet ophouden, maar alleen de tyran veranderd zijn. Zij, die voorheen zelve werden verdrukt, zouden nu — zich zelven al het voordeel alleen toeeigenend, dat door Gods genade en ten koste en laste der geheele gemeente op de Spanjaarden behaald is — anderen gaan vervolgen en verdrukken. Met de Pauselijke inquisitie nog zoo kort voor oogen, kan ik dit voornemen aan geen verstandige vaderlanders toedichten, maar meen, zoo al iemand door verkeerde inblazingen daartoe mocht verleid zijn, dat hij, de zaak beter inziende en nader overwegende, van gevoelen zal veranderen....

„Want zou het geen jammerlijke zaak zijn, dat zij, die in dezelfde mate door de dwinglandij geleden hebben, die in ballingschap gelijke smaadheid uitstonden, wier ellende 's lands ingezetenen, zonder dat zij onderscheid maakten in religie, gelijkelijk ter harte ging, dat zij elkander zouden beleedigen? Zou het niet hoogst onredelijk zijn, nadat men nog nauwelijks twintig of vijfentwintig jaren vrijheid heeft genoten, en terwijl de roede en 't zwaard des vijands ons nog dreigt van nabij, ja boven het hoofd hangt, nu reeds zijne medeburgers, nog onlangs lotgenooten in het kruisdragen onder de Spaansche tyrannie, met dezelfde felheid te behandelen?

„Immers, ook onder de Joden, waarmee wij ons het liefst vergelijken, leefden vele sekten in de grootste verdraagzaamheid naast elkaar. En, waar de overheden gaarne bekennen, dat zij niet in alle opzichten volmaakt zijn, mochten ook de predikanten wel eens de hand in eigen boezem steken. Mij dunkt het onbetamelijk, dat zij er hunne preeken op inrichten, om de wethouders bij 't gemeene volk zwart en hatelijk te maken. Zij behoorden in hunne predikatiën voorzichtig en gematigd te zijn, en zich niet te diep en vermetel te steken in de zaken die de Overheid aangaan." 1)

Het bleek echter al spoedig, dat er onder de „wethouders" meerdere waren, die liever aan den leiband liepen der predi-

1) Verkort en in hedendaagsch Hollandsch overgebracht, volgens Brandt, Reformatie, I, 817, vlgd. Het ware te wenschen dat zijn zoon nooit hadde getracht „mooier" proza te schrijven dan dit!

kanten, dan zich te schikken naar den gulden raad van hun' wakkeren burgemeester. Daarom hield Hooft eene tweede toespraak, zoo mogelijk in nog duidelijker bewoordingen dan de eerste, waarin hij nogmaals zijne gronden opsomde, om in dezen aan de vervolgingszucht der predikanten geen voet te geven. 1) Het heeft niet mogen baten. Niettegenstaande intusschen gebleken was, dat Vogelsangh vrouw en kinderen op zijne wijze in „de vreeze des Heeren" opvoedde, niettegenstaande op zijn burgerlijk leven niet het minste viel aan te merken, werd hij in Louwmaand van het jaar 1598 uit de stad verwezen, zijn boekje opgehaald en verbrand: de meest afdoende wederlegging. 2) Onder het rechtsgebied van den Baljuw van Kennemerland geraakt en te Haarlem opnieuw in den kerker gebracht, herriep de ongelukkige — men bedenke dat hij vrouw en kinderen had — zijne gevoelens en werd ontslagen; op den 14den van Slachtmaand verkreeg zijne echtgenoote van „Mijne Heeren van den Gerechte" der Stad Amsterdam, dat hij zich weder binnen de muren mocht vestigen.

Een dergelijk staaltje, misschien één uit meerdere, die minder bekend werden, toont ons onder welk gesternte de zeventiende eeuw in Nederland een aanvang nam. Nog leest men met genoegen, hoe de waardige Hooft toen gesproken heeft: hij, die 't ook goedkeurde, dat zijne echtgenoote haar troost zocht in de vergadering der verketterde doopsgezinden, 3) en er stellig het zijne toe bijdroeg om van zijn dichterlijken zoon den vrijgeest te maken, die hij geworden is. 4)

Ten onrechte zoo goed als vergeten is een ander Amsterdamsch libertijn dier dagen, Robbert Robbertsz. le Canu. Op 27 Nov. 1563 te Amersfoort geboren, 5) zal hij in zijne

---

1) ibid. I, 825, vlgd.

2) Vonnis volgens Brandt in het Sententieboeck der Stadt Amsterdam op 4 Mei 1598.

3) Brandt, Reformatie, I, 821.

4) Zie o. a. het gedicht „Noodlot" in P. C. Hooft's gedichten, uitg. Leendertsz. 1871, I, 164.

5) Navorscher, 1855, bijblad blz. XIV. Waar geene andere bronnen

jonge jaren de zee bevaren hebben. In 1586 althans, of daaromtrent, vestigde hij zich als „schoolmeester der grooterzeevaert" „buyte de Haerlemmerpoort, achter de Brouwery van de Klaver, in de Leydstar tot Amsterdam." Hij schijnt er spoedig gehuwd te zijn met Eva Passens, en toen deze stierf, hertrouwde hij in 1601 met Anne Jacobs. 1)

Uit zijne school zijn onze eerste en beroemdste zeevaarders voortgekomen. Cornelis Houtman, de eerste Indië-vaarder; Jacob van Heemskerck, Cornelis de Rijp, Gerrit de Veer — misschien ook Willem Barends — de mannen van Nova Zembla; de admiraal Jacob van Eck — die Indië bereikte in de helft van den *tijd*, dien Houtman noodig had, en „hunne gesellen," allen hebben bij Robbert Robbertsz. de stuurmanskunst geleerd. *Zulke* leerlingen bewijzen meer voor zijne verdienste dan lange redeneeringen. Hij zelf durfde verzekeren: „als men de waarheyt bekennen wil: so moet men bekennen dat over 25 Jaren weynich Stierlieden in deze landen waren, die niet anders dan alleen maar op de Noortster wisten te varen: Maar 't sedert den Jare 1586, dat *ick* de Zeeluyden hebbe leeren op alderleye Sterren varen, als sy de Noortster niet meer en sien conden, is de Zeevaert seer toegenomen: want daaruyt zijn veel cloecke vermaarde Stierlieden gheresen. Ooc de groote vermaarde en wijdtberoemde Zeevaert, die vóór die tijdt in dese landen niet gheweest en is, door dien sy voor die tijdt niet anders dan alleen op de Noortster wisten te varen. Oock sullen mijn Scholieren, alsoowel de eerste makers van de ghebulte Pascaarten, als de eerste opstelders van de Oost-indische vaart

worden opgegeven, zijn mijne mededeelingen ontleend aan 's mans pamfletten, meerendeels aanwezig in de Remonstrantsche pamfl. Verzameling, ter Univ. Bibl. te Amsterdam.

1) Amsterdamsche Puyboecken op 12 Juni 1601, waar ook zijne handteekening te vinden is. Hij woonde toen in de Mensstraat bij de Blauwbrug.

mijn leeringhe prijsen, ende betuygen, dat sy die in alle deelen der weerelt goet ende oprecht bevonden hebben, alsoo wel in zee als aan landt." 1)

Niets wederspreekt deze stoute getuigenis. Integendeel, er is alle reden om aan te nemen dat zijne beroemd geworden discipelen hun' scherpzinnigen meester hoog vereerden. Toen de predikant-aardrijkskundige Petrus Plancius zijn bekend boek over Havenvinding in het licht gaf, wees Robbert Robbertsz. er zijne scholieren terstond op, dat Plancius' systeem niet deugde; op *zijn* verzoek nam Jacob van Eck de proef in het Zuiden bij het eiland Ascencion, Jacob von Heemskerck in het Noorden bij Nova Zembla, en beiden kwamen hem later vertellen, dat hij goed gezien had! Ja, zoo vriendschappelijk was de verhouding, dat hij onzen Nova Zembla-vaarders na hunne terugkomst in het vaderland aan een examen onderwierp, en hen in gemoede kapittelde over verschillende fouten en misslagen, die zij begaan hadden. 2) De Staten-Generaal hebben in dien tijd Robbert Robbertsz. kennis en verdienste beter begrepen dan het nageslacht. In Augustus 1611 riepen zij hun „Eersamen, lieven, bysonderen" R. R. naar den Haag, tegelijk met den bedaagden Leidschen professor in de wiskunde Rodolphus Snellius. Een Engelsch warhoofd, Thomas Leamer, destijds hier vertoevende, wenschte de groote premie te verdienen door de Staten-Generaal uitgeloofd voor de oplossing van het vraagstuk: hoe de lengte te vinden op zee, en was met eene lijvige verhandeling komen aandragen. Om dat werk te beoordeelen waren Snellius en Robbert Robbertsz. in den

1) Uit: Korte Verantwoordinghe van Robbert Robbertsz. tegen Thomas Leamer, Enghelsman. 1612 (?) (zonder pagin.)

2) Zie zijn latijnschen brief, geschreven in 1627 aan Willem Jansz Blaeu, den vervaardiger van den wereldberoemden atlas, aldaar. Vol. I, bij de kaart van Nova Zembla. Quam petiisti summum colloquii inter me et discipulos quondam meos, Jacobum Heemskerk, Gerardum de Veer, Joannem Cornelii Rijp, compluresque alios, paucis accipe." etc. Als geen ander 't vóór hem gedaan heeft, is hij tevens de uitvinder van de methode, muzieknoten door cijfers voor te stellen; op die wijze geeft hij de melodie aan van een versje, dat te vinden is op de laatste bladzijde van zijn „Meypraetgen" (1610), tenminste in een der drukken.

Haag besteld. Zij zagen het door, doch bevonden het zóó verward, zóó doorspekt met theologischen onzin — Prins Maurits werd o. a. voortdurend als „Zebaoth" aangesproken — dat zij geen beteren weg wisten dan den man eenige eenvoudige vraagstukken voor te leggen — welke hij niet kon beantwoorden. De oude Snellius, wel inziende, dat Robbert Robbertsz. in langdurige ervaring verre boven hem stond, liet hem gaarne het woord over, en tot groote ergernis van Leamer, werd hij met zijne „lijmerij", als Robbertsz. het noemde, naar huis gezonden. Aan Leamers spijt over het niet behalen der premie hebben wij Robbertsz.' kluchtige „Verantwoordinge" te danken.

Met opzet wijdde ik eene geheele bladzijde aan zijne verdiensten voor onze zeevaart: misschien is daarop nauwelijks ten halve al 't goede gezegd wat er op dat gebied zoo al van hem te zeggen valt, want slechts een gedeelte zijner geschriften werd mij bekend. Ook ten opzichte van hem zijn onze landgenooten, — trouwe aanbidders van de opgaande zon — vrij ondankbaar geweest. De man, die een paar schepen vol kruidnagelen, of een zilvervloot thuis brácht, werd bij zijn leven en na zijn dood bezongen en bewierookt 1). Doch hij, die door zijn goed onderricht onze eerste en latere „schipvaerten" naar Indië mogelijk maakte, wordt vergeten, zelfs als men zijn' leerling, Cornelis Houtman, verheerlijkt.

Maar, wij dienen kennis te maken met den *Libertijn* Robbert Robbertsz. Toen hij zich in 1586 te Amsterdam vestigde, behoorde hij tot de Doopsgezinden: hetzij, dat zijn geloof reeds eene zaak van erfenis was, of wel, dat hij zich uit vrije verkiezing bij de meest vooruitstrevende richting heeft aangesloten. Hij achtte zich zelven echter te hoog, dan dat hij zweren wilde bij de woorden van welken meester ook. Daarbij had hij de eigenaardigheid de dingen met een humoristischen blik te bezien, en nooit zijn oordeel onder stoelen of banken te versteken. Dus wees men hem spoedig na als een

1) Men herinnere zich Piet Hein's eigen woorden!

„spotvogel", die „met alle religiën en godsdiensten den draak stak, vooral met doop, avondmaal en ban: want hij achtte het onverschillig, waar men zich liet doopen, als het slechts geschiedde in Jezus' naam; hij gaf er niet om, met wie hij 't avondmaal vierde, als het hem slechts verbeterde; hij lachte wat om ban en broederlijke bestraffing." 1) Daar was wat waars in: Robbertsz. was geen sekteman, vond niet noodig om elk gering meeningsverschil eene nieuwe kerk te stichten. Had Jezus soms geëischt, „dat de menschen zoo houterig stijf waren om zich in te beelden, op een punt van een speld of naald na te weten, waar de knoop van de veter lag?" Doch hij spotte niet met den waren godsdienst, „dien God alleen aanziet: nl. weduwen en weezen in hunne droefenis bezoeken, met geld en goede woorden troosten en zich zelven, onbesmet van de wereld, te behouden." Den leeraars der doopsgezinden was dat niet genoeg: in het jaar 1591 deden zij hem in den ban, met het gewone gevolg, dat zijne geloofsgenooten trachtten hem het brood uit den mond te stooten, en ieder voor den „spotter" waarschuwden. Die soort van vervolging moede, vertrok hij in 1610 met vrouw en kinderen van Amsterdam naar Hoorn. Op 18 Maart 1614 werd door de Staten-Generaal besloten, dat het College der Admiraliteit te Enkhuizen of Hoorn hem een jaargeld van honderd gulden moest uitkeeren, totdat voor zijn onderhoud en den bouw zijner zeevaartschool zou zijn gezorgd. 2)

Reeds in de laatste jaren van de zestiende eeuw was Robbertsz. begonnen in tal van pamfletten de twistzoekers en scheurmakers onder de Doopsgezinden en andere sekten te geeselen en tot verdraagzaamheid aan te sporen, altijd goed leven en handelen verheffend boven dogma-gekibbel. Voortdurend heeft hij den doopsgezinden leeraren achtervolgd met den eisch, toch eens bekend te maken, waarom zij hem vervolgden, waarom zij hem eigenlijk in den ban gedaan hadden? Hij heeft geen antwoord bekomen. Blijkbaar begrepen zij maar

1) Sommighe Buerpraetgens. Hoorn, 1614.
2) Navorscher, IV, 201.

al te goed, dat, al schreef hij altijd „Onder Verbeteringh" boven zijne boekjes, er aan zijn spotzieken aard niets te verbeteren viel; dat, al noemde hij zich zelven „een nieteling," „een 0 in 't cijfer," hij ook anderen, van den hoogste tot den laagste, geen haar beter rekende, en dat hij, hoe ook hun antwoord mocht luiden, de lachers door een handigen zet op zijne zijde zou weten te brengen.

Van Coornhert's dagen af was de strijd om het oppergezag tusschen kerk en staat zonder ophouden voortgezet. Vernamen wij uit Hooft's toespraak, hoe aanmatigend de Amsterdamsche predikanten in 1597 dorsten optreden; hoe zij er naar streefden zich dezelfde macht over het geweten te verzekeren, die hunnen katholieken ambtgenooten kort te voren ontglipt was; hoe zij zelfs niet terugdeinsden voor feitelijke vervolging van andersdenkenden: hunne ambtsbroeders in andere steden waren over het algemeen niet minder ijverig voor de eere Gods. Zoo schreef de Rotterdamsche predikant Caspar Grevinchoven een boekske van weinig minder dan honderd kwarto bladzijden „Van de vryheydt der Secten, hoe schadelyck deselve zij." En wij behoeven slechts zijn oordeel over de terechtstelling van Michael Servet te vernemen, om te begrijpen welke geest hem bezielde: „Nu late ick oordeelen alle onpartijdige, met wat conscientie dat yemant desen grouwelijcken ende seer schrickelicken Godslasteraer can voorstaen, ende yemandt beschuldighen daerover dat die is omgebrocht; wie is die, dien syn hayren niet en schricken op synen hoofde, die dese lasteringe aenhoort? Soo God gewilt heeft eenen valschen Propheet of droomer, die daer leerde den Israelijten eenen anderen Godt, daer van haere vaderen niet en wisten, dat men dien dootsteenigen soude, wie kan seggen dat desen grouwelijcken lasterare sy onrecht gheschiet?" 1).

Hij begreep echter, dat daden als die van Calvijn het protestantisme bij velen niet minder gehaat zouden maken dan het katholicisme, en voegt er dus vergoelijkend bij: „nochtans

1) 't Boekje verscheen na den dood des schrijvers, Tot Dordrecht, By Adriaen Jansz. Bot. Anno 1611, blz 23. (een ex. in mijn bezit).

en wil ic niet toestaen om verscheydentheyt der Religie yemande dwaselijc te vervolgen of te dooden."

De twist om het oppergezag is tijdens het twaalfjarig bestand ineengevloeid met dien over het leerstuk der voorbeschikking, en ten slotte beslecht door den strijd tusschen Prins Maurits en Oldenbarnevelt. Had de laatste zoolang hem mogelijk was, kerkelijke inmenging in staatszaken geweerd, had hij door verstandige besluiten voortdurend getracht de grootste drijvers in toom te houden: toen Prins Maurits — „die niet wist of de predestinatie groen of blauw was" — de tegenpartij koos en bij de Contra-Remonstranten ter kerk ging; toen Oldenbarnevelt twee jaren later het leven liet op het schavot, werd het aanzien des lands geheel anders. „Armijn, die kreeg den schop," zooals Vondel zeide: kerkeraden en synoden voerden sedert den boventoon.

Robbert Robbertsz. heeft, als alle libertijnen dier dagen natuurlijk de zijde van Arminius en Oldenbarnevelt gekozen, zonder juist Arminiaan te worden: hij vond het twisten over onbegrijpelijke leerstukken onnoodig, doch kende het streven der predikanten te goed om rustig en lijdelijk toeschouwer te blijven. Zijne gedichten — want de schoolmeester der groote zeevaart dichtte ook, al was hij te zeer een kind van de zestiende eeuw om het niet op de rechte wijze der rederijkers te doen — zijn meer scherp en stout, dan mooi. Zoo durft hij, in een gedicht, dat waarschijnlijk uit 1608 dagteekent, en den titel voert „De Noortsche Rommelpot", de Luthersche kerk met een Oude-Mannenhuis, die van Calvijn met een pesthuis vergelijken; de Doopsgezinde gemeente stelt hij voor als een gasthuis, waar Jan en alleman in komt. Niet onduidelijk laat hij doorschemeren, dat hij 't noch houdt met „die *Romany* drincken", noch met „de *Kalfs*vleyseters", noch met „die de *Luyt* slaan", en dat hij ook van de *Doopers* niet weten wil. In een daarbij gedrukt liedeken droomt hij, dat hij door God wordt uitgenoodigd bij „Christus onze Weert" ten avondmaal te komen. Daar zit de Paus voor, maar achtereenvolgens stormen Luther, Calvijn en de Mennisten binnen en trachten hem te verdringen:

6. D'een ging d'ander daar verachten
Elcx tongh gaf daer vier
Elck sprack: ons met ons gheslachten
Comt de plaats toe hier:
Want d'Apostels syn ghestorven,
En nu hebben wij
Dese plaets van haar verworven
Om te doen als zij.

7. Hoe sal noch dit spel afloopen
Dacht ick in mijn Gheest,
Elck seyt hem comt toe te Doopen
En te bannen meest:
Elck wil Christus stoel bezitten,
En aent hooghst eynd' ghaen,
Sal den Weert behaghen ditten
Can ick niet verstaen.

9. Ick sprack: Broeders weest te vreden
Laet ons rusten t'saem,
Want ons Weert sal elck syn Steden
Gheven naer 't betaem,
Maer niemant en woud' mij hooren,
In dit groot discoort
Al mijn preken was verlooren
Elck verachten 't Woort.

In het jaar 1610 dichtte hij een „Nieuwe Jaars Claach-Liedt, over de Doodt van Jacobus Arminius," waarin hij verzekert:

„Maar die hem kenden die loofden hem zeer
Hij liedt noyt arm bedruckt Mensche verlegen
Hij troostte haer met Geldt en goede leer."

en bakte vervolgens een „Rommeltaerte, ofte wat oudts ende wat nieus, al voor een Gheldt." Daarin vraagt hij:

„Ghy noemt den Paus den Antichrist,
Maer zynder nergens meer te vinden?
Ick meen dat al die willen binden,
Aen hare droomen ons gemoet
Al kuyckens zijn van 't zelfde broet."

en geeft zijn' landgenooten den welgemeenden raad:

Blijft ghy vereenicht, en verdraeght
Malcander: soo de Schrift ghewaecht.
De hooghe poincten laet die varen,
Totdats' u Godt wil openbaren:
En staet na liefde rust en vree,
Met alle menschen t'elcker stee.

Dergelijke verstandige zetten gaan schuil in een blad vol rijmenden onzin, een Rommeltaerte, een typische streek van Robbert Robbertsz.

Zie hier zijne „Korte t'Samenspraecke van de Predestinatie tusschen Vader ende Soon" (1610). 1)

„Vader, ic bidde u, segt my wat ghy gevoelt van de Predestinatie, verkiesinge en eeuwich voornemen Godts.

Ick ghevoele, Sone, dat ic eens Menschen voornemen noch niet en kan begrijpen, hoe veel te min dan Gods voornemen. Ick en kan noch het hondert duysenste deel van des Menschen eygen werken en wysheid niet begrypen: hoe veel te min dan sal ic my onderwinden Gods wercken ende wijsheid te begrijpen.

Wat onderwinden haer dan dese hooge Doctoren ende Professoren in de H. Theologie?

Sy spreken van dingen, die ons te hooch zijn, mijn Sone: want sy disputeren oft de Hen eer gheweest is, dan het Ey, oft het Ey eer dan de Hen; d'een seyt, dat den Boom eer gheweest is dan zijn vrucht, d'ander seyt dat de Vrucht, daer den Boom uyt ghecomen is, eer geweest is dan den Boom, ende dat de menschen eerst kinderen, onnoosel ende naact zijn geweest, eer sy wisten datse naect waren. Elck laet hem duncken, dat hy 't best weet, ende mijn gevoelen is, Sone, dattet best is daer af te swijghen, ende na de liefde haecken, die ons niet en sal bedriegen. (1 Cor. 13)."

Op dat aanbeeld heeft hij doorgehamerd. Zoolang Oldenbarnevelt aan het roer stond, prees hij de verstandige plakkaten

1) Te vinden achter zijn „Mey-praetjen."

der Staten, waarin de roervinken tot verdraagzaamheid en kalmte werden aangespoord. Soms droeg hij zijne boekjes aan diezelfde Staten op, en eens vinden wij zelfs onder zoo'n opdracht: „door uwe dienst-schuldighe Robbert Robbertsz. le Canu, die noch meer heeft te seggen." 1) In 1618 beging hij de stoutheid een boekje vol „Gravamina ofte Swarigheden van sommige waerheydts-liefhebbers tot Hoorn" eigenhandig aan Prins Maurits ter hand te stellen, met verzoek deze over te leveren aan de volgende Synode Nationaal „om beproeft te worden, nae der Schrift die daer seght: Proeft het al ende wat goedt is, dat behoudt." Waarschijnlijk ligt daarin de verklaring van het feit, dat de Gecommitteerde Raden het noodig achtten in Augustus 1619 aan den Hoornschen schout te bevelen „onderzoek te doen naar zijn (R. R's) persoon, en zijne gezegden tot nadeel van religie en regeering, en, zoo deze afkeurenswaardig waren, hem naar rechten en plakkaten te straffen." 2) Of dat gebeurd is bleef onbekend. „T'was anders een vremde, losse, en hollebolge geest, een schemper en een schieter op allerley gesintheden, en met naemen hadt hy 't op het mengelmoes van al de verdeelde Doopsgesinden, en de Gereformeerden, die de Remonstranten veroordeelden, gelaeden. Ook werdt hij veeltijdts van hun getergt, en gesart; maar altijds lietense van hunne veeren: Want hij spaerde niemandt." 3) „Die hem te na kwam werd met gereede munt heen gezonden: 't geviel dat hij wandelende aan de zeekant te Hoorn van twee Predikanten, die met hem deunen wilden, werd aangesproken: Robbert, gij schijnt vol gedachten, wat peinst gij? Hij daarop: 't is waar, Broeders, ik overdacht wie de oorzaak van de zonde is. Zij weder: wel, wie is er de oorzaak van? De snaaksche geest dreef hun toe: Toen de eerste zonde bedreven was, zeide de man, dat de vrouw het gedaan had; de Vrouw zei: de slang heeft het gedaan; doch de slang,

1) Sommighe Buerpraetgens. Hoorn, 1614.

2) Brandt, Hist. der Reform. III, 836., en de Resolut. der gecommit. Raden op 23 Aug. 1619.

3) Brandt, ibid. Een zijner beste pamfletten is: Sommige Hoornsche Veerscheeps Discoursen. Hoorn, 1617. (Koninkl. Bibl.).

toen nog jong en dom, zweeg stil. Maar nu oud en stout geworden, komt ze te Dort op 't Synode, en zeit, dat God het gedaan heeft." 1)

Ook op 't gebied der rekenkunde gaf hij blijken van snaakschheid. In 1607 schreef hij eene prijsvraag uit over de beste wijze om een getal van 55 cijfers (zegge vijf en vijftig) uit te spreken, en plakte die volgens de heerschende gewoonte 2), op verschillende plaatsen aan. De prijs was: een pinte wijns voor 't beste antwoord. Allerlei schoolmeesters, uit Haarlem, Amersfoort, Scherpenisse, Spakenburg, enz. dongen mede — maar 't spreekt, dat Robbertsz. de pinte wijns zelf heeft opgedronken. 3)

Twee zijn er onder de Hollandsche libertijnen dier dagen geweest, die waarschijnlijk tot Robbert Robbertsz. in nauwere betrekking gestaan hebben, en zich even als hij in den grooten strijd niet onbetuigd lieten. Ik bedoel Willem Meerman en Reinier Telle. De eerste, een zoon van Gerard Meerman, burgemeester en hoofdschout van Delft, had het voorrecht geboren te worden in een tijd, waarin de meestergraad in de rechten nog niet het hoogste ideaal was van duizend en een burgemeesters zoontjes, en tevens een bewijs van bekwaamheid voor allerlei ambten. Wel schijnt hij in zijn jeugd de Latijnsche school afgeloopen te hebben: als zeekapitein weet hij u wonder guitig aan Apuleius en andere klassieken te herinneren. Vóór hij een enkele maal als pamflettist optrad, had hij stellig reeds verscheiden reizen naar Portugal, Venetië en de Levant achter den rug. Zelf deelt hij mede, „dat hy al wyder geweest was, als daer de son bij Noorden scheen" 4), waaruit men besluiten mag, dat hij ook de Indische Zee had doorploegd.

1) Brandt, Reform. als boven.

2) Men herinnert zich, dat o. a. Descartes er eene oploste, welke te Breda was aangeplakt (Saisset, Précurseurs et disciples de Descartes p. 92. (1862).

3) Zie: 't Verscheyden Antwoordt. Hoorn 1612 (?). 't Dacht mij wenschelijk over dezen weinig bekenden man ietwat uitvoeriger te spreken dan over zijn meer bekende geestverwanten.

4) Comoedia Vetus, uitg. 1718, blz. 2.

In 1612 was hij echter aan land: en den grooten strijd tusschen Kerk en Staat ziende, bemerkende welke schadelijke gevolgen die kamp alreede na zich sleepte, en de nog schadelijker, die te wachten stonden: hoe hij de gemoederen van elkaar vervreemdde, de hartstochten prikkelde, en aan een gewiksten vijand goede gelegenheid bood om in troebel water te visschen, heeft ook hij zijne landgenooten willen waarschuwen en opwekken tot den rechten weg van eensgezindheid terug te keeren. Slechts een tweetal pamfletten heeft hij in het strijdperk geslingerd — doch die twee zullen voor hem spreken zoolang gezond verstand in eere is — naar wij hopen tot het einde der dagen. Voor kinderen van onzen tijd is noch zijn „Comoedia Vetus of Bootsmans praetje" noch zijn „Mallewagen", die daar op volgde, meer te begrijpen, tenzij voorzien van goede taal- en geschiedkundige aanteekeningen. Maar dan zijn zij ook de moeite van 't bestudeeren ten zeerste waard. 1)

In het eerste schetst hij, aanknoopende bij het gezegde van Jezus in het Evangelie: „Volgt mij na, en ik zal u visschers der menschen maken", in korte doch meesterlijke trekken de opkomst en ontaarding der Roomsche hierarchie. Daarna worden de Hervorming en de strijd tegen de katholieke kerk in de Nederlanden geschilderd, en met een handigen draai komt Meerman waar hij wezen wil: op de twisten van zijn' tijd. Het hartstochtelijk drijven der predikanten wordt gehekeld, op hunne eigenlijke bedoeling: de stichting eener Protestantsche hierarchie, den vollen nadruk gelegd, de raddraaiers naar verdienste op de kaak gesteld, gegeeseld en gebrandmerkt. Dat alles wordt verteld in de ongezouten zeemanstaal van dien tijd, gekruid met beelden aan het matrozen- en visschersleven ontleend, een taal, ruw en plat vaak — was van een' pikbroek anders te verwachten? — doch teekenachtig en pittig als 't zeevolk zelf. Al schertsend aan het eind van zijn betoog gekomen, houdt hij een tweegesprek met een der twistende predikanten:

---

1) De uitgave van 1718 is daarvan voorzien, en voor zoover mij bekend, nog niet door eene betere vervangen.

„Laet een bootsman wat lacchen, die sonder ajuyn niet schreyen en kan: laet hem de vrydom van zijnen malbrief 1) genieten. Maer gy, die de Brieven van wijsheyt in de borst draegt, en 't zegel op de tonge, en arbeyd er selve niet toe, dat een deerlijcke saeck ook bespottelijk met eenen zy. Speelt so seer met uwe Conscientie niet, als of gy God, den Duyvel ende de Werelt teffens bedriegen kont. 't Groote dak van de kerk dekt wel veel, maer en smoort het niet al. Ondertusschen zijn de trouwe Dienaers te beklagen, die met haer sevenen soo veel niet en konnen uitwisschen, als één Schoorsteenveger kan vuyl maken."

„Ja, maer ondertusschen en krijgen wy geen recht."

„'t Is u schult dat gy tot geen andere vierschaer gaen en wilt, als daer 't vonnis te vooren gesmeet is." 2)

„Waer sullen wy dan gaen, daer men de questien verstaet?"

„U eygen Overicheyt, die sich tegens alle wijsheyt van de werelt staende hout, die de Rechten en de Rechters, daer wy alle na leven, breekt ende maekt, kan die niet Raets genoeg vergaren om de verschillen wijsselyk te stillen?"

„Ja, maer het sijn geestelycke saeken: die vereyschen een geoeffent verstant, ende en willen van alleman so niet gehandelt werden."

„Waerom dan alleman in d'ooren getuyt een wetenschap, die men of niet begrijpen, of wel ontberen kan? Maer de crygelheyt is nieuwers mede te stillen: al bood men haer schoon d'overwinninge, sy wil noch al meer hebben."

.... „Ja, maer dit zyn al praetgens, en om een eynde van de saek te hebben, so moest men 't Schippersgilde vergaren" (de Synode bijeen roepen).

„Kinderen, wat een huys sou daer leggen! als een

1) die hem 't recht geeft bootsen, grappen, te maken.

2) de Synode.

Hoy-schuyr: ende de naelde te vinden wesen, alsof se de Duyvel in 't Hoy gesteeken had. Men moet wel wat disputeren, maer niet op 't puntgen van een Spaensche naelde; niet om van vrinden vremde, en van vremde vyanden te maken· Ghy weet selfs wel te seggen, dat de krygele bootsen (guiten) onder de jonge Maets nieuwers anders toe en deugen, als om malkanderen te tergen, de leden rat te houden, ende by eenen misgreep den hals te breken. Daerom, indien de Vaderen onses Vaderlants dit hoogh klimmen niet en matigen, ende de wijse Stuyrluyden (de predikanten) van haer malle kinderen niet wat leger by de eerden houden".... 1)

't Was al boter aan de galg. In hetzelfde jaar 1612 heeft Meerman nogmaals zijne landgenooten ernstig gewaarschuwd — al doopte hij toen zijn boekje de „Malle wagen" — voor hij eene nieuwe „Schipvaert", zijn laatste, ondernam. Want, naar Amerika gezeild om op zijne beurt de Noordwestelijke doorvaart te ontdekken, heeft men tevergeefs gewacht op zijne terugkomst. De ijsvelden benoorden Labrador, die zoo menig kloeken schipper het leven gekost hebben, werden stellig ook Meermans graf. 2)

Spreekt Meerman met lof van Robbert Robbertsz., de dichter Reinier Telle schijnt hem gedichtjes gezonden te hebben, die Robbertsz. in zijne pamfletten liet afdrukken. Telle of Vitellius, in 1558 te Zierikzee geboren, 3) reisde in zijne jeugd half Europa af, en werd later rector der latijnsche school in zijn vaderstad. In 1610 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij zich waarschijnlijk ook nog met lesgeven geneerde, doch zijn meesten tijd besteedde hij aan aardrijkskunde en geschiedenis. Hij ver-

1) Comoedia Vetus. blz. 60, 62.

2) Biografische bijzonderheden in 't «Voorberigt» van de door mij gebruikte uitgave.

3) Zie over hem Dr Jan te Winkel, Tijdschr. voor Nederl. Taal en Letterkunde, deel III, (1e reeks) en Dr. W. P. C. Knuttel. Gids, 1886, Octoberafl. blz. 1, vlgd.

taalde Guicciardini's boek over de Nederlanden, dat in 1613, en vervaardigde een „Caertboeck" van de Nederlanden dat in 1616 het licht zag. In 1614 geeft hij eene vertaling uit van Plutarchus' zedekundige geschriften, en heeft in 't zelfde jaar reeds eene overzetting gereed van het meest verafschuwde werk dat men in die dagen kende: Servet's *de Trinitatis erroribus*, Van de Dolinghen der Drievuldigheyd. Al is dat werk eerst in 1620, na zijn dood, ter perse gelegd, het feit bewijst genoegzaam hoezeer Telle doordrongen was van dien vrijzinnigen geest, die in lijnrechten strijd met alle schoolgezag, alles onder de oogen durft zien, en niet schroomt samen te gaan met den grootsten heresiarch, waar hij in 's lands kerk geen waarheid vindt. Want om iets te verdienen werd in die dagen nog niet geschreven.

Het spreekt van zelf, dat Telle, toen de strijd heet begon te worden, en de geest van het lied vaardig over hem werd, partij koos voor hen, die afkeerig waren van het hierarchisch streven der Contra-Remonstrantsche predikanten. Ook hem ging vrijheid boven alles, en die vrijheid wenschte hij te genieten in vrede voor zich en zijne medeburgers. Niets was hem meer tegen de borst dan

. . . . . zucht tot heerschen in een man.
Die geerne zou den naem van kercken-dienaer draghen. 1)

Zoo min als zijne confraters was Telle anti-christelijk of ongeloovig: zij allen hielden de kruisvaan hoog, maar verheven boven kerkelijke ceremoniën, en beuzelachtig verschil van meening. Schijn-Christen zijn, dat kon iedereen:

Elck kan syn werck wel laten staan,
En flux ter kercke loopen:
Elck kan ten avondmale gaen,
Elck kan hem laten doopen:
Elck kan na 's lands manieren
Den Sabbath-dach wel vieren,
En Psalmen veel met stemmen eel
Doen klincken door de keel. 2)

---

1) Apollo's Harp, Amst. 1658, blz. 115.
2) Vredesangh, 1615.

Uiterlijke plechtigheden, ziedaar volgens hem 't hoofdverschil tusschen de Christelijke sekten — dingen, die den waren Christen niets waard zijn:

Daer tegen kan 't ghebeuren plat,
In desen tyt vol twisten,
Wt noot, doch meest uyt liefde, dat
Een vroom en oprecht Christen
De ceremoniale
Gheboden altemale
Ter syde set, of altemet
Heel weynich daer op let. 1)

Waarom, waar allen toch hun heil zoeken, hun troost putten uit die eene bron, het Nieuwe Testament, het fundament van aller leer, waarom geen eensgezindheid?

Kon het uitblijven dat een man van zijne gezindheid ten scherpste bestreden werd, hij, die zelfs Koranteksten durfde aanvoeren tot staving van zijne gevoelens? 2) Strijd echter prikkelt, bestrijding nog meer, en zij heeft Telle's harp zijne stoutste liederen ontlokt; het bekendste daarvan bleef „der Contra Remonstranten Kerf-Stock", waarin hij de leiders en de daden van de tegenpartij op de geestigste wijze over den hekel haalt. 3) Ook hij juichte de verstandige maatregelen toe van Oldenbarnevelt,

Die waerdige Piloot, die ons vereenicht Schip
Met synen wysen raet naest Godt heeft helpen stieren,
Dat het door storm en windt, trots zee, en zand, en klip,
Ter haven is geraeckt, op 't volgen van sijn vieren. 4)

Doch in 't ende is hij den strijd moede, en slaakt de verzuchting:

---

1) Ibid.

2) Tafereel, Begrijpende cortelyck het groot en de merckelyck verschil datter is tusschen de Leere der H. Schrifture ende der Geref. Kercken, aen de eene, ende der Contra-Remonstranten aen de andere zijde. 1616 (door de Staten van Gelderland als «Godslasterlyck, scandaleus, ende calumnieus» in Febr. 1617 verboden. Zie Dr. Knuttel, ibid. blz. 15).

3) Gedeeltelijk afgedrukt en verklaard door Dr. Knuttel, t. a. p. blz 34, vlgd.

4) Ibid., blz. 28.

Sal dan dit sectisch vyer, altydt syn voetsel vinden,
En met gheen watervloet, oyt konnen zijn gheblust
Salt ons lief Vaderlandt, ja 's werelts kloot verslinden
O neen, ons Godt, o neen, verleent ons eenmaal rust.

Men wil voor uwe eer, quansuys te strijden schijnen,
Maer ondertusschen ist, om eyghen eer te doen,
Twistgiericheyt (eylaes) doet liefd' en vree verdwijnen
En wil ons trecken aen, des Roomschen Paus kaproen.

Had' mennich mensch syn wensch, de boomen wierden galghen,
En die op syn ghebedt gheen amen segghen wou,
Moest voort. hoe seer hy oock voor sulcken spijs mocht walghen,
Al waer hy nog so goet, Godtvruchtich en ghetrou. 1)

Het is onzeker of Telle het einde van den strijd beleefd heeft. Kort voor 1620 overleed hij, en werd met alle plechtigheid, „op de maniere van uytnemende Poëten" ter aarde besteld.

Gegronde bezwaren zijn er stellig niet tegen aan te voeren, wanneer wij ook den goedlachschen Amsterdamschen dokter Samuel Coster tot de Libertijnen rekenen. Wel weten wij niet met zekerheid of hij de meening der Arminianen dan wel die der Gomaristen aankleefde — 't blijft zelfs mogelijk dat hij beide partijen heeft uitgelachen. De levensbijzonderheden, die omtrent hem bekend zijn, kunnen in weinige woorden worden samengevat. 2) Hij was een timmermanszoon, geboren 16 Sept. 1579; reeds vroeg werd hij lid eener Amsterdamsche rederijkerskamer; ging in 1607 te Leiden studeeren, huwde nog in datzelfde jaar 3), en promoveerde in 1610. Sedert woonde hij te Amsterdam, waar hij eene drukke praktijk uitoefende, en op hoogen ouderdom overleed. Zijn vader, die in latere dagen ook 't ambt van koster vervulde, had in zijn jonge

1) Bij Robbert Robbertsz. Sommige Hoornsche Veerscheeps Discoursen, blz. 40 (1617.)

2) Costers Werken, uitg. Kollewijn, voorbericht.

3) Zijne eerste echtgenoote schijnt spoedig overleden te zijn. Op 26 Maart 1626 ondertrouwde hij opnieuw met Rebecca van Twenhuysen, uit Zwolle geboortig. (Amst. Puyboeck.)

jaren medegedaan aan den beeldenstorm; kan het verwondering baren dat ook den zoon het echte geuzenbloed door de aderen stroomde? Jezus uitgezonderd, heeft misschien nooit een timmermanszoon de Phariseeën en Schriftgeleerden van zijn tijd bestreden met zóóveel scherpte en heftigheid.

„Men haalde", zoo wordt er bericht — „zijne snedige gezegden aan" 1); in zijn wapen voerde hij een schildpad, het dier dat steeds zijn huis met zich voert, met het devies „Overal thuis". Zijn geestigste streek is wel geweest, dat hij de predikanten op die plaats bracht, welke het zwartst bij hen aangeschreven stond, nl. op het tooneel. Aan niets hadden zij meer den duivel gezien, dan aan „d'Academy."

Terwijl zijne vermakelijke klucht van *Teeuwis den Boer* onder onze beroemde kluchtspelen de eenig oorspronkelijke is, is ook zijn treurspel *Ifigenie* zóó los van de Grieksche sage, dat het bijna voor oorspronkelijk kan doorgaan. Blijkt onze geneesmeester in alle opzichten een man geweest te zijn, die zijn gezeg met aardige loopjes en levendige actiën wist te stoffeeren, in *Ifigenie* heeft hij de kemphanen onder de predikanten gegeeseld met vlijmende scherpte. Nauwelijks begrijpt men, hoe een stuk als dit in 1617 binnen Amsterdam kon opgevoerd worden.

Meer dan een der andere Libertijnen was Dr. Coster op den man af. Wat zijn ze eigenlijk, zoo vraagt hij, die roervinken? Het zijn menschen, van de straat opgeraapt; uit welwillendheid door den een of ander ter school gezonden; en nauwelijks komen ze er van daan, of ze matigen zich alle gezag aan, willen iedereen de wet stellen. Van den kansel blazen zij het volk wat onbegrijpelijke woorden in de ooren en mennen dan hunne paardjes waarheen zij willen. 2)

O wel gheboren volck! dat noyt en wierd ghedwongen
Van 's Werelts dwingelandt! werdt ghy nu niet ghedrongen
Te moeten buyghen onder 't moeyelycke juck
Van malle Papery? Snorckt nu vry van 't gheluck
Daer ghy de Werelt deur u loflijck van beroemden,
Zo dat de buren u de vrye Luyden noemden 3).

---

1) Jonckbloet, Letterkunde XVIIe eeuw, I, 105 (1881).
2) Costers Werken, uitg. Kollewijn, vs. 600. 3) Ibid. vs. 570.

Was het maar alleen godsdienstijver, die hen bewoog, Coster zou er vrede mede hebben. Maar:

Dat doen ze niet voor niet, ô neen, ze zijn niet dom,
En, doen ze wat voor niet, zo weten ze waerom. 1)

Wat zij 's nachts droomen, dat durven zij over dag, zegt de dichter, aan het volk als waarheid diets maken; zij nemen een air aan, als waren zij zelve tegenwoordig geweest in de raadzaal der Goden, ingewijd in de diepste geheimenissen.

Voor Godes gheestlyck volck, daar geeft ghy u voor uyt,
En 'tschynt dat ghy niet weet, wat dat die naem beduyt.
Gods volck soeckt liefd en vreed, en ghy soeckt maer te twisten,
En 't Volck te leeren datse beter niet en wisten. 2)

„Zouden zij Gods wil niet weten, die om godswil hebben gestudeerd?" laat onze spotter Tersites vragen. 't Antwoord is het kort verhaal van den levensloop der predikanten. Aan de Hoogeschool bestudeeren zij, onder meesters die 't ook uit baatzucht doen, niets dan de godgeleerdheid; zij zweren bij de woorden van hun' professor; staren zich, overbluft door woorden zonder zin, blind op één punt; leerden nooit hun eigen verstand gebruiken:

Daar komt de twist van daan, want dese die sal leeren
Dat 't alles geel is, en in teghendeel sal sweeren
Een ander wederom de dinghen blauw te zijn. 3)

Dat twisten en kijven, dat verketteren van elkander, ontlokt onzen dichter woorden, die erger zijn dan kaakslagen: Dolksteken zijn het:

Schynheyl'ge Paep ghy liecht,
Ghy liecht. Ghy doet niet dan dat ghy de werlt bedriecht
Met Hemels guychel-spel, en 't zyn u eyghen dinghen,
Slechts om u baat bedocht, en om het volck te dwinghen
Tot sulcks als ghy begeert. 4)

't Was een geluk, dat Coster onder de Amsterdamsche

1) Ibid. vs. 636. 2) Ibid. vs. 836.
3) Ibid., vs. 998. 4) vs. 1329.

regenten tal van geestverwanten had. Anders ware stellig de voorspelling aan hem bewaarheid geworden, die hij in de volgende verzen uitspreekt:

Ghelijc den Noorderstorm de Zee
Beweecht, beweghen zy luy mee
De menschen door een yd'le droom,
Die teghen dese wint en stroom
Op zeylen wil, verliest zyn Schip
Zyn lyf, zyn goedt, op eenen klip. 1)

Men kan zich begrijpen hoe de kansels moeten gedaverd hebben over den man, die zulke dingen dorst zeggen; hoe hij moet vervolgd zijn met een odium theologicum, venijniger dan elke andere haat; hoe 't den predikanten in den krop stak, dat „het Schouburgh", als dat stuk opgevoerd werd, voller was dan ooit; en hoe zij, zelfs jaren later door geen schande wijs geworden, er het zwijgen niet toe konden doen. 2) Coster had echter de lachers op zijne zijde, en dat was hem genoeg.

Hebben ook de predikanten, na den val van Oldenbarnevelt in zeker opzicht de zege behaald; is hun gezag en invloed sterk toegenomen: tot een priesterheerschappij als weleer de Roomsche kerk bezat, hebben zij het binnen de Nederlanden nooit kunnen brengen. Wel is waar zijn op tal van plaatsen de Arminianen onderdrukt — 't was hunne beurt —; wel zijn Roomschen en Doopsgezinden herhaaldelijk met groote onverdraagzaamheid behandeld; wel zijn er, zooals wij zien zullen, in de zeventiende eeuw feiten voorgevallen, die zonder den invloed der gereformeerde geestelijkheid stellig niet zoo'n ergen keer hadden genomen: maar hadde hun haan in alles victorie gekraaid, dan zouden nog heel andere dingen geschied zijn.

Eén gevolg van de twisten over godsdienstige kwestiën is er, waarop tot nog toe weinig de aandacht gevestigd is, en wel dit, dat velen door 't aanhoudend gekijf al wat men

1) Ibid. vs. 1136.
2) Zie Vondels «Otter in 't Bolwerk.»

godsdienst noemde zijn kwijt geraakt, en korter bij 't atheïsme stonden, dan bij het Christendom. Het spreekt ook zoo van zelf, dat Hadrianus Junius het in de zestiende eeuw reeds voorspeld heeft. 1) Onder onze staatslieden — „Politieken" zei men toen — waren er meerdere, die in „onwetendheid het zekerste geloof" zagen (Oldenbarnevelt); anderen voor wie *Bene vivere et laetari* de hoogste moraal, *ridere* de grootste levenswijsheid was. Nog anderen — en zoo scholen er ook onder de Christenen — beschouwden den buik als de eenige Godheid, die vereering noodig had. Maar ook tal van overtuigde atheïsten en vrijdenkers liepen op Hollandschen bodem rond: zóó, dat men nauwelijks wist of de Nederlanden dan wel Italië in dat opzicht de kroon spande. Waar een man als Vanini goddelooze stellingen verkondigen wil, die hij niet voor eigen rekening durft nemen, roept hij een *Amsterdamschen* atheïst ten tooneele; die durft 't al zeggen wat hij denkt, en, met weerleggen houdt zich de schrijver niet op. 2) Het bleef niet bij Libertijnen: de Utrechtsche professor Gijsbert Voetius kende tal van soorten. Atheïsten, Politieken en Macchiavellisten; Epicuristen, Lucianisten en Naturalisten; Pelagianen, Socinianen en Enthousiasten.... een katalogus zonder einde. Willen wij Voetius gelooven, dan is Afrika nooit zoo vol geweest van monsters als ons land van zulke „pesten". En ook Lipsius verzekert, dat hij velen gekend heeft, die openlijk 't bestaan van God loochenden. 3)

Maar, vraagt men feiten in steê van beweringen, dan zijn er althans enkele te geven die ons bekend werden. In 1614 of '15 werd te 's Gravenhage een zekere Nachtegael, uit Alkmaar afkomstig, wegens godslastering uit den lande gebannen. 4) Korten tijd later werd een Amsterdamsch dokter, Carolus genaamd, „omdat hij wat te veel yverde in 't stuk van Religie ende te nae quam de materie van Staet," uit de stad gezet;

1) Lib. de Theol. c. 17.

2) Zie zijne Dialogen in de «Oeuvres Philos. de Vanini», par Rousselot. Paris 1856, p. 218, et suiv.

3) Voetius, Disput. select. de Atheïsmo I, 223, (1648).

4) Voetius, ibid. p. 224.

hij begaf zich naar Haarlem, waar hij later eene bloeiende praktijk kreeg. 1) Binnen laatstgenoemde stad werd in het jaar 1627 een schilder, Johannes Torrentius, wegens het verspreiden van atheïstische stellingen en andere redenen tot twintig jaren gevangenschap veroordeeld. Eenige jaren later is hij echter op verzoek van Karel I in vrijheid gesteld, en het Kanaal overgestoken. 2) Voortgezet onderzoek zou stellig meer zulke feiten aan den dag brengen.

1) Schrevel, Harlemias, 1648, blz. 343.

2) Voetius, ibid. p. 223 Schrevel, Harlemias, en Kramm, Levens der Nederl. Schilders.

II.

De Joden in Amsterdam.

Was het Pyreneesch schiereiland in de middeleeuwen, onder de Heerschappij der Arabieren een centrum van beschaving, spoedig zou dat anders worden, toen het khalifaat van Cordova onder onbeduidende vorsten verviel, het rijk verbrokkelde, en, onophoudelijk bestookt door de Christenvorsten uit het Noorden, geheel te niet ging. Zoolang de halve maan schitterdè boven de tinnen van 't Alhambra, waren de bijgeloovige en onwetende Christenen gehaat en veracht geweest. De Joden echter, wier leer en godsdienst veel meer overeenstemden met de beginselen welke de Profeet gepredikt had, werden over het algemeen met verdraagzaamheid behandeld, ja zelfs dikwijls meer als gelijken dan als minderen beschouwd. Zij namen deel aan het intellectueel en artistiek leven, dat zich tijdens het bewind der khalifen ontwikkelde; onder hen stonden geleerden en staatslieden, wijsgeeren en dichters op, zooals er onder Abrahams nakroost nog zelden geweest waren; en nog langen tijd nadat uit Mohammeds volk de kracht geweken was, bloeide onder de Spaansche Joden de wetenschap hoog op. Dichters als Ibn Gebirol en Jehuda Halevi, wijsgeeren als Maimonides en Chasdai Crescas, artsen en natuurkundigen, die langen tijd de roem waren van Spanje. Hun komt de eer toe, dat zij de Arabische wijsheid toegankelijk gemaakt hebben voor de kinderen van het Westen. Zij traden op als vertalers, zij brachten veelal de wetenschap van oord tot oord.

Met zijne macht hernam echter het Christendom zijne onver-

draagzaamheid. De Joden waren voor de katholieke geestelijkheid een doorn in het oog, eensdeels door hunne geleerdheid, anderdeels door hun rijkdom. Nog vóór de laatste Mohammedanen uit het Schiereiland verjaagd waren, werd eene ontzettende vervolging tegen het volk van Israël op touw gezet; indien zij niet, in schijn althans, het Christendom omhelsden, werden zij zoo onbarmhartig mogelijk mishandeld. Tallooze scharen ondergingen gedwongen den doop om aan de wreedheid hunner belagers te ontkomen. Doch toen onder Ferdinand en Isabella geheel Spanje onder één kroon vereenigd werd, stond ook deze uitweg niet meer open. Met argusoogen werden zij door den inquisiteur Torquemada en zijne spionnen bewaakt, en wee den Schijn-Christenen (Marranen) die onder zijne handen vielen! Weldra zegevierde de kerk: op 31 Maart 1492 verscheen het verschrikkelijke banvonnis, waarbij meer dan achtmaal honderdduizend Joden gedwongen werden hunne woonsteden, het land, waar het gebeente hunner vaderen rustte, waar hun wieg gestaan had, te verlaten. Geplunderd, verjaagd, ontvloden zij in breede scharen hun ongastvrij vaderland. Velen begaven zich naar Italië, naar de Levant, naar Noord-Afrika; anderen vluchtten naar Portugal, waar zij in de grenssteden Braganza, Miranda, Elvas en Evora, alsook te Oporto tegen betaling van een zwaar hoofdgeld toegelaten en — tijdelijk althans — geduld werden. In Spanje echter woedde de inquisitie met ontzettende wreedheid tegen de achtergeblevenen en de Marranen voort. Met leede oogen zag de geestelijkheid het aan, dat zoovele Joden aan haren machtigen arm ontkomen waren door over de Portugeesche grenzen te vluchten. Doch ook dáár werd onder den volgenden koning, Emanuel I, een kruistocht tegen de Joden op touw gezet, die weldra tot een moordtocht werd, toen Alva in 1581 het land voor Filips II veroverde. 1)

Opgeschrikt als hoenders bij het zien van een roofvogel vloden de Joden van toen af in alle richtingen van de wind-

---

1) Vgl. H. J. Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, 1843, blz. 116 en vlg. en Graetz, Geschichte der Juden, Band IX.

reos. In Zuid-Frankrijk, te Bayonne en La Rochelle, spoedig ook in de Zuidelijke Nederlanden, te Antwerpen en elders, zag men ze opdagen, velen arm en berooid, anderen, die een belangrijk deel van hun' rijkdom hadden weten te redden. Naar het schijnt hebben onder de regeering van Karel V reeds velen, uit Spanje verdreven, de oogen op ons land gericht, zooals blijkt uit de plakkaten, te Brussel tegen de Marranen uitgevaardigd. 1) Na het losbreken van den opstand echter hebben wij zekerheid, dat sommigen hunner in de Nederlanden vertoefden. Doch eerst de verstrooiïng en vernietiging der *Armada* schijnt hun de oogen geopend te hebben. Een niet geheel betrouwbaar getuige 2) meldt, dat zij oorspronkelijk het plan hadden zich te Middelburg metterwoon te vestigen, doch daar, op aandringen der predikanten, werden afgewezen.

Volgens sommigen in 1590, volgens anderen in 1593 zette het eerste drietal Portugeesche Joden, na een avontuurlijke reis over Engeland, dat hunne stamgenooten eenige eeuwen geleden uitgebannen had, en Embden in Oost-Friesland, te Amsterdam voet aan wal. 3) Als „Portugeesche kooplieden" oogluikend door de Amsterdamsche regeering toegelaten, schijnen Michael Lopez van Porte de Lima (in Noord-Portugal), zijn neef Manuel Lopez Pereyra van Oporto, en Maria Nunez, zijne zuster (?) spoedig bericht naar hun vaderland gezonden te hebben, dat zij in een veilige haven aangeland waren. Immers reeds op den grooten Verzoendag van het jaar 1596 was hun aantal zoo toegenomen, dat zich een tiental geloofsgenooten tot het gebed konden vereenigen; en hoewel zij bij die gelegenheid — op het gerucht af dat zij Roomschen waren — door den schout en zijne rakkers overvallen werden, bleek spoedig het misverstand: met geen minderen haat dan de Hollanders waren ook zij bezield tegen den Paus en zijne vertegenwoordigers, en hun afkeer van de Spaansche inquisitie was zoo mogelijk nog grooter. Toen werd hun door de magistraat

1) Koenen, blz. 127.

2) Benthem, Holländ. Kirch- und Schulenstaat. 1698, I, S. 624.

3) D. H. de Castro, De Synagoge der Port. Israel. gemeente te Amst. 1875, aanteek. blz. II, waar de verschillende sagen behandeld worden.

vergund een bedehuis in te richten, dat in 1597 werd ingewijd. Naar het schijnt was hun in den beginne weinig anders geoorloofd dan bidden; van andere plechtigheden was vooreerst geen sprake. Overigens werden zij in rechten gelijk gesteld met andere, niet tot de gereformeerde staatskerk behoorende burgers.

Uit Oporto, Aveiro, Souza, ja zelfs van het eiland Madeira kwamen spoedig vele nieuwe ballingen aan, zoowel Joden als Marranen. Anderen uit Spanje, Venetië en Antwerpen — waar zich velen een tijd lang schijnen schuil gehouden te hebben 1) — volgden. De groote meerderheid vestigde zich in die wijk, welke nog tegenwoordig den naam van „de Jodenbuurt" draagt: de rijkeren op de Breestraat en de Nieuwe Houtmarkt, de minder bedeelden op „Vlooienburg" Een *ghetto* echter, in den Italiaanschen zin van het woord, is dat nooit geworden. Bij de stichting van het eerste bedehuis hadden zij een eigen geestelijk bestuur verkozen; doch, door de nieuwe ballingen, die elk jaar aankwamen, en de huwelijken, die gesloten werden, leed het niet lang, of een tweede werd geopend, weldra gevolgd door een derde, toen, door de gestrenge boetpredikaties van den opperrabbijn Isaac Uziel de vrede in de jonge gemeente gestoord werd. (1618). 2) Meer dan aan anderen trof het dezen man — zelf uit Fez in Marokko afkomstig —, dat zijne geloofsgenooten bij de besnijdenis hun katholicisme — al was het ook in schijn aangeleerd en uitgeoefend — allesbehalve uitgeschud hadden. „Van kindsbeen af hadden de Marranen gehoord en gezien, dat zondigen geoorloofd was, mits men zich maar van tijd tot tijd met de kerk verzoende. Waren niet de katholieke priesters, van allerlei rang, gereed om vergiffenis te schenken, en de toekomstige straffen door kerkelijke middelen van de zondaars af te wenden? In de oogen der meeste Marranen kwamen de gebruiken en plechtigheden van den Joodschen godsdienst een-

1) Een en ander bleek mij uit de Amsterdamsche Puyboecken van dien tijd. Van 28 Nov. 1598 af, vindt men daarin eene reeks van huwelijken tusschen Portugeesche Israëlieten opgeteekend, waarbij steeds hunne geboorteplaats vermeld wordt.

2) D. H. de Castro, De Synagoge, enz. blz. 10.

voudig voor de katholieke sacramenten in de plaats, de rabbijnen voor de priesters en biechtvaders. Wanneer men, zoo meenden zij, den Joodschen ritus maar stipt opvolgde, en bovendien zoo af en toe nog iets voor de gemeente deed, dan was het wel geoorloofd aan de begeerten den vrijen teugel te laten, zonder te vreezen, dat men zijn zieleheil er bij zou inboeten. De rabbijnen konden immers even goed absolutie schenken! En zoo was de levenswandel der Amsterdamsche Marranen allesbehalve voorbeeldig, vooral wat de kuischheid betreft." 1)

Meermalen pleegden zij omgang met de blonde dochteren hunner onbesneden gastheeren, ja zelfs zijn er enkele huwelijken tusschen onze zuiderlingen en dochteren van het Noorden gesloten; 2) een feit, waartegen weldra een verbod werd uitgevaardigd.

Hoewel de spanning tusschen de partijen tot 1639 voortduurde, breidde zich de gemeente door den voortdurenden toevoer zoozeer uit, dat Amsterdam weldra koloniën stichtte te Hamburg en Rotterdam; doch de moederstad bleef de kroon spannen, hoe ook de gemeente te Hamburg tot bloei kwam. Daar de Joden natuurlijk gehouden waren hun aandeel op te brengen in 's lands belastingen, zijn dus de „Spaansche matten" van de Zilvervloot niet de eenige geweest, die Spanje ons in handen speelde om den oorlog te kunnen voortzetten.

Was reeds in Portugal en Spanje de handel voor de groote meerderheid der Joden het middel van bestaan, Holland, dat hen buitensloot uit alle ambten en bedieningen, verwees bijna allen op die bron van inkomsten. Het spreekt dus van zelf, dat zij deelden in de gebreken die over het algemeen den koopmansstand aankleven en het is onbillijk van Reinier Telle hun hunne baatzuchtigheid te verwijten. 3) Trouwens, men

---

1) Graetz, Geschichte der Juden, X, S. 6.

2) Amsterdamsche Puyboecken op 2 Oct. 1604 en 9 Mei 1609.

3) Ik haat . . . .
In een Portugees zijn Joodschen eigenbaat.
Appollo's harp, 1663. blz. 104.

schijnt hier spoedig ingezien te hebben, hoezeer hunne aanwezigheid het land ten goede kwam. Sommigen hadden een groot deel van hun vermogen gered, anderen wisten het in weinige jaren tot een fabelachtigen rijkdom te brengen. Reeds in de tweede helft dier eeuw ging de sage, „dat een hunner een huis bewoonde, schitterend van goud, zilver en marmer, waarin een zaal was, geheel met ducatons geplaveid." 1) In tegenspraak met de zindelijkheid der Hollandsche huismoeders op stoepen en straten, zag het stadsgedeelte door hen bewoond, er vuil en morsig uit — een blijk te meer van hunne uitheemsche afkomst. 2) Dank zij hun rijkdom en hooge geboorte — velen hunner hadden aan gene zijde der Pyreneeën tot de *noblesa* behoord — waren zij zeer trotsch en prachtlievend. Hunne Duitsche en Poolsche geloofsgenooten, die na 1630 binnen 't Nieuw-Jeruzalem, zooals de Portugeezen Amsterdam herdoopt hadden, eene toevlucht zochten, werden, als halve barbaren, met den nek aangezien en buiten de gemeente en de gemeenschap gesloten. Een Hamburgsche anti-semiet, de vrome „Pastor" Johannes Müller klaagt over hun hoogmoed en weelderigheid; en wat hij van de Joden te Hamburg verzekert, kan stellig ook op hunne Amsterdamsche broeders toegepast worden. „Zij gaan daar heen, getooid met gouden en zilveren sieraden, met kostbare paarlen en edelgesteenten. Bij bruiloften eten zij uit zilveren schalen, en rijden rond in karossen zooals slechts aan lieden van voornamen stand geoorloofd zijn. Bovendien houden zij nog voorrijders en een groot gevolg." 3)

Zoo goed als de Hollanders hadden zij eerst na lange jaren van lijden het recht verkregen hun geloof ongehinderd te belijden: als deze klemden zij zich met hand en tand vast aan hunne leer. Hunne rabbijnen verschillen slechts in gewaad van de hervormde predikanten van dien tijd: als deze waren zij streng rechtzinnig, als deze heerschzuchtig, als deze zochten

---

1) Benthem, Holländ. Kirch- und Schulenstaat, I, 624.
2) «Zwijnerig», durft Benthem zeggen.
3) Bij Graetz, X, S. 21.

ook zij hulp bij de wereldlijke overheid, waar zij met hunne kerkelijke tuchtmiddelen het gezag onder de gemeenteleden niet wisten te handhaven. Ook voor hen was de theologie het eenige vak van studie, dat de aandacht verdiende; al het andere was slechts middel om op 't veld der godgeleerdheid met te beter vrucht werkzaam te zijn. Dat zij alzoo geen mindere vaardigheid toonden in het gebruik van het latijn, dan hunne hervormde standgenooten, valt hun niet zoo bijzonder hoog aan te rekenen, en hunne grootere kennis van het Hebreeuwsch is minder als eene verdienste te beschouwen, dan als iets, dat van zelf sprak.

Wij bespraken reeds den boetprediker Isaac Uziel, die tot zijn dood toe (1622) zijn ambt heeft waargenomen. Zijn invloed is echter niet zoo machtig geweest, dat de katholieke tint, welke in den eersten tijd over de Portugeesch-Israëlietische gemeente lag, tijdens zijn leven geheel is uitgewischt. Nevens hem stond de weinig beduidende David Pardo, (1618 tot na 1640) die door een gelukkigen streek in 1639 de drie gemeenten weder tot een enkele wist te vereenigen. 1)

Van grooter beteekenis schijnt geweest te zijn de in Venetië geboren Saul Levi Morteira, die, waarschijnlijk weinig meer dan twintig jaren oud, reeds in 1616 tot rabbijn werd aangesteld. Naar men wil was hij meer geleerde dan redenaar, tamelijk ervaren in de joodsche letterkunde, maar allesbehalve een geniale kop. Zijn ambtsbroeder Isaak Aboab da Fonseca, reeds als kind te Amsterdam aangekomen, 2) had zijne kennis bij Izaak Uziel opgedaan. Deze was het, die hem zoo goed onderichtte in de kunst der welsprekendheid, dat ook Aboab reeds op twintigjarigen leeftijd (1626) als voorganger der gemeente kon optreden. Zijne preeken lokten altijd een talrijk gehoor. „Doch", zegt Graetz terecht, „een wel ingedeelde, aardige, meesleepende preek is niet altijd de vrucht van grondige kennis en heldere overtuiging, vooral niet bij Aboab.

---

1) D. H. de Castro, De Synagoge, blz. 13.

2) Hij was in 1605 te Castrodaïre in Portugal geboren. Zie de Castro, Keur van Grafsteenen, I, die eene korte biographie van hem geeft.

Hij heeft noch op het gebied der wetenschap, noch op dat der Talmudstudie iets van belang geleverd. Hij was wispelturig van karakter; vleierij vond bij hem een gewillig oor, en maakte hem het tegendeel van zelfstandig." 1) Toch was het hem gegeven meer dan drie geslachten lang aan het hoofd der gemeente te staan. Diep-ingrijpende vraagstukken zijn in dat tijdvak van bijna zeventig jaren voor hem opgerezen: hij toonde zich in alles klein, bekrompen van geest, verstoken van een helderen blik op verleden of toekomst. Aboab was even bijgeloovig als het volk, en in plaats van te leiden werd hij geleid door anderen.

De meest uitstekende onder deze middelmatigheden was zonder twijfel Menasseh Ben Israel, in 1604 te La Rochelle geboren. 2) Half geradbraakt was zijn vader uit de kerkers der inquisitie ontsnapt, om te Amsterdam een veilige wijkplaats te vinden. Ook Menasseh ontving zijne opleiding van Isaac Uziel en heeft het in geleerdheid verder gebracht dan zijn medescholier Aboab. Omstandigheden en aanleg brachten hem voldoende kennis bij van omtrent tien talen, zoo levende als doode, en vooral in het banteeren van het latijn schijnt hij voor de Hollandsche geleerden geen haarbreed geweken te zijn. Reeds op achttienjarigen leeftijd beklom hij als rabbijn het spreekgestoelte. Tal van geschriften, zoowel in het Spaansch en Portugeesch als in het Latijn vloeiden uit zijn welversneden pen, en daarin ligt de oorzaak, dat zijne vriendschap gezocht werd door de Vossiussen, door Kaspar van Baerle en Simon Episcopius. Waren het al geen wereldbewegende ideeën, die hij verkondigde, zijn meerdere kennis van 't Hebreeuwsch en de Joodsche oudheden wist antwoord te geven op vraagpunten, die onzen theologen niet recht helder waren. Spreekt eene dichtgeplakte bladzijde in het protokolboek der gemeente nog van Menasseh's trotschheid, 3) over het algemeen schijnt hij eer gemakkelijk in den omgang, dan ongenaakbaar geweest te

1) Graetz, X, S. 11.

2) Amsterdamsche Puyboecken op 15 Aug. 1623, waar hij ondertrouwt met «Rachel Barbanel van Guymereyns», d. i. Abarbanel van Gumoëns.

3) Zie de vermakelijke geschiedenis bij de Castro, de Synagoge, blz. 16, 17.

zijn. Zijne grootste verdienste is wel hetgeen hij in de jaren 1655 en '56 gedaan heeft bij Cromwell, om Engeland weder voor de Joden toegankelijk te maken. 1) Doch ook over hem luidt het eindoordeel van den besten geschiedschrijver der Joden, die vooral de figuur van Menasseh met groote onpartijdigheid geschilderd heeft, niet bepaald gunstig. „Hij was veeleer een veelweter dan een denker. Ofschoon hij zoowel in de profane letterkunde als in de christelijke godgeleerdheid thuis was, hield hij toch met alle macht vast aan de overgeleverde Joodsche leer, niet alleen aan de rabbijnsche wijsheid, maar ook aan de geheimleer (de Kabbala) en beschouwde, evenals zijne minder ontwikkelde ambtsbroeders (vooral Aboab) elk woord in den Talmud en 't boek Zohar als een diepe, ondoorgrondelijke waarheid. Niet minder dan zij helde ook Menasseh over naar 't bijgeloof." 2)

Het feit, dat de ketters en vervolgden van gisteren op heden als vervolgers optreden, en zelve als kettermeesters de vierschaar spannen, wordt zoo herhaaldelijk in de wereldgeschiedenis geboekstaafd, dat het ons slechts zelden nog treft. Toch is het diep treurig te zien, hoe de Portugeesche Joden binnen Amsterdam, zelve nauwelijks het gevaar ontkomen, terwijl daar ginds in hun vaderland de gevangenissen nog vervuld zijn van den jammer en de smartkreten hunner geloofsgenooten, terwijl daar ginds nog dag op dag voor hunne bloedverwanten de pijnbank kraakt en brandstapels ontstoken worden, hoe zij, op hunne beurt inquisiteurs geworden, de waanzinnige poging doen om de gedachte aan banden te leggen, tot een voorgeschreven geloof te dwingen. Men moge om daden als deze te verklaren, wijzen op den geest van dien tijd; op de zucht naar eenheid van geloof, onder de Joden bijzonder sterk geworden door de Spaansche vervolging; maar het blijft onbetwistbaar dat dergelijke feiten nog moeielijker te vergeven dan te begrijpen vallen. In de onbarmhartige behandeling van den vrijgeest Uriel da Costa is ten duidelijkste gebleken, welke

1) Graetz, X, S. 109 ff. 2) Graetz, X, S. 13.

diepgaande sporen eenige eeuwen levens *te midden van* Katholieken, één eeuw levens *onder den schijn* van Katholicisme, in de gemoederen der Portugeesche Joden hadden achtergelaten. Daarom, en omdat uit zijn treurigen levensloop de behandeling, in latere dagen onzen Spinoza aangedaan, begrijpelijker wordt, mag hij hier niet onvermeld blijven. 1)

Da Costa is, naar hij zelf verzekert, geboren te Oporto, waarschijnlijk omstreeks den tijd waarin door alle Spaansche en Portugeesche havensteden gewerkt werd aan de uitrusting der *Armada* (1585—88). Zijne ouders, die tot den landadel behoorden, waren vrome Christenen, hoewel uit het Jodendom afkomstig. Het knaapje, dat bij den doop den naam Gabriel ontving, werd opgevoed zooals 't betaamde, d. w. z. onderwezen in die kunsten en wetenschappen, welke voor een edelmanskind onontbeerlijk werden geacht. Ook leerde hij paardrijden, het hanteeren van de wapenen, kortom alle ridderlijke oefeningen. Blijkt de welstand der familie uit het feit, dat zij een fraai huis bewoonde, en vele dienstknechten hield, het ridderwezen was toen reeds te diep in verval, dan dat men alleen met ridderlijke kunsten volstaan kon: daarom legde Gabriël zich toe op de rechtsgeleerdheid. Wat zijn karakter en inborst aangaat, hij „was van nature zeer godvruchtig en zoo barm-

1) Zooals men weet was tot op heden de eenige bron, die wij voor de kennis van zijn leven hebben, zijn *Exemplar humanae vitae,* uitgegeven door Philippus van Limborch *(de Veritate religionis Christianae amica collatio cum erudito Judaeo* (Orobio de Castro). *Goudae,* 1687). Zelfs onder de Portugeesche Joden is, voor zooverre mij bekend, nooit iemand geweest, die den inhoud van dat boekje *(Exemplar)* betwijfeld heeft. Franco Mendes, wiens geschiedenis van de Portugeesche Joden, in handschrift, in de Archieven van de Port. Israël. Gemeente bewaard wordt, waar ik ze zag, maakt er zonder eenig voorbehoud gebruik van. En hoewel de sage langen tijd onder de Joden heeft voortgeleefd, is 't opmerkelijk, dat Franco Mendes betreffende Uriel geen woord meer weet, dan het Exemplar bevat. Da Costa heeft echter in zijn apologetisch testament van geen enkel jaartal melding gemaakt, zoodat gedurende twee eeuwen slechts één enkel jaartal in zijne levensbeschrijving heeft vastgestaan, nl. dat, waarin een tegen zijne gevoelens gericht boekje het licht zag. Door onderzoek en combinatie ben ik in staat, met vrij groote zekerheid zijn geheele loopbaan te schetsen.

hartig gezind, dat hij niet zonder schreien van iemands ellende kon hooren spreken 1). De schaamte was hem zoozeer eigen, dat hij voor niets meer vreesde, dan voor de schande." Toch was hij niet flauwhartig van natuur, want onrecht en geweld waren hem een doorn in het oog, verwekten zijne gramschap, joegen hem in 't harnas. Grootgebracht in den Katholieken godsdienst, deed hij reeds als jongeling zijn uiterste best om zijne godsdienstplichten nauwkeurig te vervullen, ten einde de eeuwige verdoemenis te ontgaan.

Op mannelijken leeftijd gekomen, zette hij zich tot het lezen van het evangelie en andere geestelijke boeken. Hij begon te twijfelen of men op de Roomsche wijs kon zalig worden, of er wel een leven na dit leven bestond. Hij verviel in „onoplosbare raadselen, angst en vreeze", doch hield dat alles besloten in zijn hart. Door gelukkige omstandigheden verkreeg hij op vijf-en-twintigjarigen leeftijd het ambt van rentmeester der collegiale kerk (1610 à 12).

Ontgroeid aan den Roomschen godsdienst begon onze jonge rechtsgeleerde, wetende hoezeer de Joodsche leer van de Christelijke verschilt, het Oude Testament te bestudeeren. Hij bemerkte al ras, dat de boeken van Mozes en de Profeten in vele opzichten streden tegen de leer van het Nieuwe Verbond, en vooral het feit, dat in het Oude Testament nergens uitdrukkelijk van een toekomstig leven, zoozeer in strijd met de alledaagsche waarneming, gerept wordt, zal hem getroffen hebben. Alleen op het vermoeden af, dat de Joodsche leer beter zou stroken met zijne inzichten dan het Christendom, besloot hij, daar het onder 't Spaansch bewind niet vrij stond

1) Het is merkwaardig, dat de eenige bewaard gebleven acte, waarop zijne handteekening

voorkomt, juist eene contribuanten-lijst is van een liefdadig genootschap. (Navorscher, 1857, blz. 216.)

in Portugal de eerste te belijden, het land te verlaten. Daar zijn vader gestorven, en hij als oudste zoon het hoofd der familie was, wist hij zijne moeder en broeders 1) — van eene zuster maakt hij eerst later gewag — gemakkelijk tot zijne gevoelens over te halen, wat hem zeer slecht had kunnen bekomen als er iets van uitgelekt ware. Zonder zich om de voordeelen te bekreunen die zijne betrekking afwierp, droeg hij haar aan een ander over, en ging in alle stilte met zijne geheele familie scheep, om zich te Amsterdam te vestigen. (1615?). Terstond na zijne aankomst aldaar sloot zich het geheele gezin bij de Portugeesche Joden, hunne landgenooten, aan, en werden de vijf gebroeders da Costa volgens de wet besneden. Bij die gelegenheid werd de Christelijke doopnaam van onzen Gabriël door Uriël vervangen, en met de namen zijner broeders zal hetzelfde hebben plaats gehad. Ware Gabriël ietwat minder heet gebakerd geweest, en had hij eens eerst het Jodendom waargenomen, vóór hij tot dezen onberaden stap overging, hij zou zich als Uriël waarschijnlijk heel wat lijden bespaard hebben.

Kort daarop schijnt Uriël, als ook drie zijner broeders, in het huwelijk te zijn getreden. 2) Uriël trouwde eene zekere

---

1) Mr. Izaak da Costa heeft in de *Navorscher* van 1857, blz. 216 medegedeeld, dat hij vier broers had. te Amsterdam bekend onder de namen Aäron, Mordechai, Abraham en Joseph da Costa. Deze mededeeling, vermoedelijk op familiepapieren steunende, is ongetwijfeld juist. Uriël en Aäron stierven kinderloos.

2) Alle niet gereformeerden waren verplicht op het stadhuis te trouwen. De Joden en de Doopsgezinden echter hebben zoo vaak mogelijk getracht zich aan die bepaling te onttrekken, en huwden dan, zooals de Amsterdamsche kerkeraad onophoudelijk klaagt, «in hunne conventiculen.»

De Magistraat, die in die dagen (1615—20) de handen vol had door de kerkelijke twisten, was niet bij machte daarop het oog te houden. Ziedaar de reden, waarom wij in het jaar 1615 geen enkel, in 1616 slechts drie, in 1617 vier, in 1618 één, in 1619 één, in 1620 twee, in 1621 en 22 geen enkel huwelijk tusschen Portugeesche Israëlieten in de Amsterdamsche Puyboecken vermeld vinden, ofschoon er zonder twijfel in al die jaren meerdere gesloten zijn. Waren de gebr. da Costa in Oporto gehuwd, dan was het stellig niet zoo gemakkelijk geweest het land te verlaten; die huwelijken zijn waarschijnlijk hier gesloten, ofschoon *geen* er van in de Puyboecken staat opgeteekend. Was dat het geval, dan zouden wij zekerheid over hun

Sara, die echter reeds in het laatst van 1622 overleed en te Ouderkerk begraven werd. 1) Had Uriël gedacht te Amsterdam een verlicht Jodendom aan te treffen, dat ontdaan was van het geloof aan een toekomstig leven, en niet op bekrompen wijze vasthield aan verouderde voorschriften, hij bemerkte spoedig zijne misrekening. „Na verloop van weinige dagen bevond ik", zoo schrijft hij, „dat de zeden en inzettingen der Joden geenszins overeenkomen met die dingen, welke door Mozes geboden zijn. Want indien de wet zuiver moet worden waargenomen, gelijk ze zelve eischt, dan hebben zij, die „wijzen" genoemd worden onder de Joden, verkeerdelijk tal van dingen uitgevonden, waarvan de wet een afkeer heeft." Bovendien ergerde hij zich aan de trotschheid en aanmatiging der rabbijnen, „die gaarne de eerste plaatsen bekleeden in den tempel en het eerst gegroet worden op de straten", en kon niet nalaten zijne inzichten te verdedigen. De rabbijnen echter brachten hem aan het verstand, dat hij zich in alle opzichten naar hunne voorschriften had te gedragen: deed hij dat niet, dan zouden zij hem bannen uit hunne gemeente, en alle gemeenschap met hem afsnijden, zoowel in goddelijke als in menschelijke zaken." Doch Uriël wilde niet voor hunne dreigementen wijken. Hij, die om vrijheid te erlangen, zijn ambt en land in den steek gelaten had, kon zich niet onderwerpen aan menschen, die eigenlijk niets te bevelen hadden. Dus werd hij

---

ouderdom hebben. In 1622 of 23 heeft de Magistraat ongetwijfeld de Joden eens aan hun plicht herinnerd: 't jaar 1623 vermeldt 14 huwelijken van Portugeezen!

1) Dat Uriël gehuwd is geweest blijkt uit het *Exemplar*, waar hij, over latere gebeurtenissen sprekend, zegt « *hoc enim tempus orbatus eram uxore.* » Nu staat in het grafboek van het Jodenkerkhof te Ouderkerk, uitgegeven door D. H. de Castro, Keur van Grafsteenen, I, Leiden 1883, op blz. 25 vermeld, dat op 29 Dec. 1622 overleed «Sara da Costa, vrouw van *Gàbriël* da Costa.» Al was de naam, dien hij bij de besnijdenis ontvangen had *Uriël*, lijkt het mij toch, dat wij hier met *zijne* vrouw te doen hebben. Immers, een naam dien men langer dan 25 jaar draagt, wordt niet plotseling uitgewischt. Hetzelfde grafboek bewijst, dat mijne tijdsbepalingen niet ver van de waarheid kunnen zijn. Zoo bv. 1615 als jaar van aankomst. Immers op 30 Oct. 1617 werd reeds een *kind* van Mordechai da Costa begraven.

als een „verrot lid" uit de gemeente gebannen, met dat gevolg, dat zijne broeders, die hij vroeger tot leermeester verstrekt, en naar zijn beste weten behandeld had, hem zelfs op straat niet meer groetten. Dit geschiedde waarschijnlijk in 1617, onder de rabbijnen Joseph Pardo, Isaak Uziël en Saul Levi Morteira. 1)

Te veel stak in onzen Uriël de aard van den Spaanschen *hidalgo*, dan dat hij buigen wilde. Integendeel. Alles nog eens goed overdenkende, kwam hij in de volgende jaren tot de overtuiging, dat zijne loochening van de onsterfelijkheid volkomen gegrond en geheel met de Oud-Testamentische leer in overeenstemming was. Hij besloot daarom zijn gevoelen schriftelijk te verdedigen. Maar nauwelijks hadden de Joden van zijn plan gehoord, of een storm stak tegen hem op. Zij scholden hem een Epicurist, schoon hij nooit iets van Epicurus gelezen had. „De kinderen, opgestookt door hunne ouders en rabbijnen, kwamen met geheele troepen op de straat, vervloekten mij luidkeels en tergden mij met allerlei gevoelige smaadredenen, roepende, dat ik een ketter en afvallige was. Soms vergaderden ze ook voor mijn deur, wierpen met steenen, en deden al wat zij konden om mij te verontrusten, opdat ik zelfs niet veilig in mijn huis zou zijn." Nog vóór zijn eigen vertoog gereed was, gaf de arts Semuel da Silva reeds, op aanstoken der rabbijnen, een boekje tegen hem in het licht, dat in 't Portugeesch den titel voerde: „Verhandeling over de onsterfelijkheid der ziel, samengesteld door den dokter S. da Silva, waarin de onwetendheid aangetoond wordt van een zekeren wederspreker uit onzen tijd, die onder andere verschrikkelijke dwalingen, de krankzinnigheid heeft vol te houden en te verkondigen, dat de ziel des menschen te gelijk met het lichaam te gronde gaat. Te Amsterdam gedrukt bij Paul Ravesteijn, in het jaar van de schepping der wereld 5383" (1623). 2) Reeds het titelblad van dit 178 octavobladzijden beslaande vertoog zeide te veel,

1) In 't archief van de Port. Isr. Gemeente vroeg ik te vergeefs naar een Protokolboek uit dien tijd.

2) Tratado da Immortalidade da Alma. Een exempl. wordt bewaard in de Bibl. der Port.-Israël. Gemeente te Amsterdam.

dan dat Uriël er de zaak bij laten kon. Weinige maanden later gaf hij, volgens de overlevering bij denzelfden boekhandelaar, een tegenvertoog in het licht, op welks titelblad hij da Silva „een valschen verdachtmaker" schold. 1)

Dat was koren op den molen der rabbijnen. Immers de onsterfelijkheid der ziel was ook een Christelijk leerstuk, en nu konden zij met recht het wereldlijk gerecht te hulp roepen. En zoo geschiedde. „Op deze hunne aanklacht werd ik in de gevangenis geworpen en daar acht of tien dagen geweest zijnde, werd ik onder borgtocht ontslagen: want de schout eischte eene boete van mij, en eindelijk werd mijn vonnis gestreken, dat ik hem dertig guldens zou betalen, *met verlies van de boeken.* 2) Dit geschiedde op den eersten Meidag van het jaar 1624.

Maar, heeft de gladde weg van den twijfel een begin, het einde — wij weten het allen — is niet te vinden voor de kinderen der menschen. Wij voor ons kunnen geheel begrijpen, dat Uriël da Costa na vijftien lange jaren geheel alleen den strijd te hebben volgehouden, tegen zijne familie, die hem verafschuwde, tegen eene geheele gemeente, die hem in alles tegenwerkte en vervolgde, ten laatste begon te twijfelen aan het goed recht van zijn eigen verzet. Wanneer tusschen de acte van beschuldiging en den brandstapel eene tijdruimte ligt van weinige weken, is het martelaarschap betrekkelijk gemakkelijk. Doch wie onder zulke omstandigheden vijftien jaren lang zijn hoofd niet buigt, moet nog van harder hout gesneden zijn dan de groote meerderheid der martelaars.

---

1) De bibliografen geven als titel op: Examen dos Tradiçoens Phariseas conferidas con a Ley escrita, por Uriël, Jurista Hebreo, com reposto a hum Semuel da Silva seu falso Calumniador (Amst., 1624). Noch Graetz, noch mij is het mogen gelukken een exemplaar te vinden. (Ook niet op 't Amst. archief). Waarschijnlijk is het niet meer te vinden.

2) In de Amst. «Confessieboeken» kon ik niet vinden dat hij is verhoord geworden. Het kwam mij voor, dat die afdeeling, waarin Uriëls verhoor had moeten staan (Jan. tot Mei 1624), ontbrak. De borgtocht beliep 1200 gl. en werd aangegaan door Miguel Esteuez de Pina en Juan Perez da Cunha. Zie het document afgedrukt in Bijlage I.

Slechts weinig is ons bekend van wat da Costa tusschen zijne gevangenschap in 1624, en zijn terugkeer tot de synagoge, die waarschijnlijk in 1632 voorgevallen is, heeft geleden en verdragen. Hij stond alleen, zonder liefhebbende gade, die hem binnenshuis vergoedde, wat hij daar buiten voor onrecht leed. Geen familielid, dat zich om hem bekommerde. Waarschijnlijk is in die jaren zelfs zijne oude moeder ten grave gedragen, zonder dat hij geroepen werd tot de begrafenis. 1) Hij is in dien tijd gaan twijfelen aan Mozes en de profeten, en kwam tot de overtuiging, dat de wet, in het Oude Testament verkondigd, als zoovele andere dingen, niet meer is dan eene menschelijke uitvinding. Gehoond door de Joden, een vreemde onder de Christenen, „wier taal hij zelfs niet verstond," besloot hij, dat het „beter was te huilen met de wolven in het bosch", en keerde in de gemeenschap terug. Een neef trad daarbij op als bemiddelaar. (1632—33).

Een verklaarbare en vergefelijke misslag! Immers, wie zoover gekomen is in zijne overtuiging, is ontgroeid aan alle godsdienststelsels, en zou moeten huichelen tot aan zijn sterfbed! Na enkele dagen verklapte reeds een neef, dien hij in huis had, dat hij zich niet hield aan de Joodsche spijswetten. Van dien dag af begon de strijd opnieuw. De man, die zijn terugkeer tot het Jodendom voorbereid had, inziende, dat men de schuld op zijne schouders zou wentelen, joeg allen, ook zijne broeders, opnieuw tegen hem in 't harnas. Om op zijn ouden dag niet alleen te staan wilde da Costa een tweede huwelijk aangaan: het werd verhinderd; de koophandel, dien hij met zijne broeders dreef, werd onmogelijk gemaakt; ja een hunner onthield hem zelfs de gelden, waarop hij recht had.

Opnieuw ontstak de toorn der rabbijnen, de woede des volks tegen den afvallige. Zij steeg ten top, toen da Costa, eens twee vreemde Christenen ontmoetende, die zich bij het Jodendom wilden aansluiten, hun dien stap ontried, en hen wees op het zware juk, dat zij zich daarmede op de schouders

---

1) Zij is waarschijnlijk de Sara da Costa, die in 't Ouderkerker grafboek vermeld wordt op 4 Oct. 1628.

zouden leggen. Deze vreemdelingen echter, die hun geloof beschouwden als een zaak van koophandel, brachten met hunne zielen, ook zijne woorden over aan de Joodsche overheid.

„Toen vergaderden de Oversten der Synagoge, de rabbijnen brandden van spijt en toorn, en de onbezonnen schare riep met groote stem: „kruist hem, kruist hem". Ik werd gedagvaard voor den grooten raad; daar werd uiteengezet, hetgeen men tegen mij had, met een zachte en droevige stem, alsof het een halszaak ware geweest. Eindelijk streken zij dit vonnis, dat ik, bijaldien ik een Jood was, hun oordeel moest afwachten; zoo niet: dat ze mij wederom in den ban zouden doen. Toen werd een boekje voorgelezen, behelzende, dat ik in de synagoge moest komen, bekleed met een treurgewaad; dat ik, een zwarte waskaars in de hand houdende, ten aanhoore van de geheele gemeente zekere woorden moest spreken, die dwaas genoeg klonken, en waarin mijne misdaden op 't breedst werden uitgemeten. Daarna zou ik in de synagoge met een lederen zweep of riem gegeeseld worden, en mij vervolgens neerleggen op den drempel, waar na de geheele gemeente over mij zoude heengaan. Ook moest ik op zekere dagen vasten."

Inwendig gloeiende van toorn, wendde Uriël zich af. Hij, een Portugeesch edelman, zou zich zooveel smaad laten aandoen? Hij ging heen, in het gelaat gespuwd door volwassen mannen, als ware hij minder dan de gemeenste boef. Gedurende de volgende jaren heeft hij op allerlei wijzen beproefd terug te keeren tot de gemeente, zonder zich met schande te overladen. Men hoorde hem niet aan. Zijn nek, zoo was besloten, moest hij buigen, het kostte wat het wilde. Wij behoeven niet te vragen, welke gedragslijn tegenover hem is gevolgd. Wanneer eene bergvesting onneembaar blijkt door hare ligging, besluit de belegeraar tot uithongering. Tot de uiterste armoede en ellende vervallen, 1) liet hij zich in den aanvang van 1640 bewegen zijn trotsch hoofd te buigen. Met schoonschijnende redenen wist men hem de belofte af te persen, dat

---

1) Zie den merkwaardigen latijnschen brief van Philippus van Limborch, hierachter als bijlage II afgedrukt.

hij zich zoude onderwerpen: „men zou slechts doen wat betamelijk was.” Ofschoon met wantrouwen, gaf hij toe.

„Ik ging in de Synagoge, die vol was van mannen en vrouwen: er was wat schoons te zien! Toen het tijd was, beklom ik den houten preekstoel in het midden der synagoge. Daar las ik overluid het geschrift, dat ze opgesteld hadden, behelzende de belijdenis, dat ik waardig was duizendmaal te sterven om hetgeen ik misdreven had, t. w. dat ik den Sabbath geschonden, 't geloof niet gehouden, en zelfs anderen geraden had, zich niet tot het Jodendom te begeven; dat ik, als boete voor die misdaden, hunne bevelen gehoorzamen zoude, en alles volbrengen 't geen zij mij oplegden, belovende, mij in de toekomst te hoeden voor dergelijke zonden en euveldaden. Van het gestoelte afdalende, kwam de voorzitter bij mij, en fluisterde mij in het oor, dat ik mij naar een hoek der synagoge begeven zou. Daar gekomen, beval de deurwaarder mij, dat ik mij zou ontkleeden. Ik ontblootte mij tot het middel, bewond mijn hoofd met een doek, deed mijne schoenen van de voeten, stak mijne armen uit, en sloeg ze om een pilaar, dien ik met mijne handen vasthield. De deurwachter bond mijne handen daaraan vast. Vervolgens gaf de voorzanger mij, volgens de overlevering, negen-en-dertig slagen met een riem op den rug, want meer dan veertig is bij de wet niet geoorloofd, en zondigen wilden zij natuurlijk niet. Onder de geeseling werd een psalm gezongen. Toen ging ik op den vloer zitten, en een leeraar of wijze kwam bij mij, die mij van den ban ontsloeg. Ik trok mijne kleeren weer aan, ging naar den drempel der synagoge, en legde mij daarop neer. Mijn hoofd werd ondersteund door den koster. Toen gingen allen die van boven kwamen over mij heen, d. w. z. zij lichtten hun eene been op en stapten over mij heen aan 't onderste gedeelte der beenen; dit deden zoowel ouden als jongen. Nadat dit gebeurd was, werd het stof van mijne kleeren geveegd, en ik ging naar huis.”

Vermoeden slechts, beschrijven kunnen wij het niet, wat gedurende dit alles in de ziel van den ruim vijftigjarigen man is omgegaan. Geschandvlekt, gegeeseld, en vertreden! Thuis gekomen stond zijn besluit vast. Nog enkele dagen besteedde

hij aan het opstellen van zijne treurige levensgeschiedenis. In de latere bladzijden hoort men hem knarsetanden in zijn ziedenden toorn, het krassen van zijne pen, wanneer hij zijne snerpende sarcasmen daar neerschrijft.

Nog slechts eens — waarschijnlijk — heeft men hem op straat gezien. Het was in April 1640, dat hij, naar men zegt, een pistoolschot loste op den man, die zijn leven het meest vergald had. Hij miste. Naar huis teruggesneld maakte een tweede schot een einde aan de rampzalige loopbaan van den hartstochtelijken Portugees. 1)

Nog in deze eeuw wist men op de begraafplaats te Ouderkerk de plek te toonen, waar de arme zelfmoordenaar begraven is: wel een bewijs, welk een diepen indruk dit drama heeft achtergelaten in de gemoederen van hen, die het hebben medegeleefd.

Voortdurend was het aantal Joden te Amsterdam toegenomen, en nog steeds stroomden nieuwe ballingen uit het Zuiden naar het „Nieuw Jeruzalem". Bij de hereeniging der drie gemeenten onder één bestuur (1638), werd besloten de oude synagoge, Beth Jisrael (het huis Israels) op de lange Houtgracht, die te klein geworden was, te verbouwen, welk werk in 1639 gereed kwam. Dáár, in het nieuwe gebouw, moet Uriël da Costa getuchtigd zijn 2) onder de rabbijnen Morteira, David Pardo, Menasseh ben Israël en Isaac Aboab da Fonseca. Aan dit bedehuis werd terstond bij de oprichting eene school verbonden, welke de Joodsche jongelingschap de gelegenheid bood op te klimmen van de eerste kennis der Hebreeuwsche letters tot den hoogsten trap der Talmoed-studie. 3)

---

1) Het is Graetz (Geschichte der Juden, X, Noten, S. IV.) eindelijk mogen gelukken den juisten tijd dezer gebeurtenis vast te stellen. In een boek van den Hamburger predikant Jonannes Müller, dat tot titel voert: «Das Judenthum, aus den Schriften der Rabbinen aufgedeckt und durch die Weissagungen des göttl. Worts widerlegt. Hamburg, *1644*", en naar het schijnt hoogst zeldzaam geworden is, vond hij op blz. 71 in weinige regels de geschiedenis van het leven en den dood van «Uriël Jurista, ein Sadducaeer», verhaald.

2) D. H. de Castro, de Synagoge, blz. 10, 15.

3) De Barrios, Arbol de las Vidas, pag. 63, seq.

Weinig hebben de rabbijnen zeker vermoed, dat onder de eerste leerlingen, welke zij daar opkweekten, een jongske was, dat, eens man geworden, door zijne leer de onverdraagzame behandeling, eenen Uriël da Costa en zoo vele andere denkers aangedaan, wraken zou, en als een licht zou schitteren in komende tijden: wij bedoelen Baruch d'Espinoza. En daar zijne geschiedenis het hoofdonderwerp vormt van dit boek, is het stellig wenschelijk hier al datgene te vereenigen, wat ons omtrent zijne familie en afkomst bekend werd.

De familie d'Espinoza was onder de Portugeesche Israëliten ruim vertegenwoordigd. Reeds op het eind der zestiende, of in de eerste jaren der zeventiende eeuw kwam een zekere Abraham d'Espinoza uit Portugal, over Nantes in de Nederlanden. Naar men wil was hij Baruch's grootvader en van adelijke geboorte. 1) In het grafboek van het Portug.-Israël. kerkhof te Ouderkerk aan den Amstel, wordt op 29 December 1621 de begrafenis van een zijner kinderen vermeld; op 7 Januari 1625 werd op denzelfden doodenakker, voor zijne zuster *Dona* Sara d'Espinoza eene laatste rustplaats gedolven. Hij zelf moet na 1630 overleden zijn, daar zijn naam in het uitgegeven gedeelte van het begrafenisregister niet voorkomt. Een broeder of wel een zoon van hem was waarschijnlijk de Isaac d'Espinoza, die ook over Nantes te Amsterdam kwam. Uit zijn huis werd op 28 October 1621 een kinderlijkje grafwaarts gedragen; hij zelf overleed te Rotterdam op 9 April 1627, doch werd ook te Ouderkerk ter aarde besteld. Nog vinden wij op 2 Februari 1624 het overlijden van een zekeren David Israël d'Espinoza vermeld, die zonder twijfel ook tot de familie behoorde. 2)

Michaël d'Espinoza, Baruchs vader, moet omstreeks het jaar 1600 te Figueira in Portugal, kort bij Coïmbra gelegen, geboren zijn. Als zoovele zijner geloofsgenooten en familieleden zal ook hij nog op jeugdigen leeftijd zijn ongastvrij vaderland den rug gekeerd en zich te Amsterdam gevestigd hebben. Hij woonde met de groote meerderheid op „Vlooienburg" en voorzag

1) Mr. Izaak da Costa, in de Navorscher van 1857, blz. 216.
2) Al deze feiten bij D. H. de Castro, Keur van Grafsteenen, I, blz. 21—30.

door koophandel in zijn onderhoud. Waarschijnlijk is hij hier omtrent 1620 in het huwelijk getreden met eene zekere Rachel, wier eigen naam niet vast staat. 1) Kort na elkander zijn twee kinderen, uit dezen echt gesproten, te Ouderkerk begraven (op 3 Dec. 1623 en 29 April 1624). Nog schonk zijne vrouw hem eene dochter, die den naam Rebecca kreeg, en na den dood van haar halfbroeder, Baruch, in 1677, zich als erfgename aanmeldde. Hare moeder, Rachel, overleed op 22 Februari 1627. 2)

Michaël d'Espinoza, die het met zijn jeugdig kind niet lang zonder eene vrouw stellen kon, trad een jaar later opnieuw in den echt met Hanna Debora d'Espinoza, die waarschijnlijk uit een anderen tak der familie stamde. 3) Ook dit huwelijk werd in de Synagoge gesloten. Het werd in 1629 gezegend met de geboorte eener dochter, die den naam kreeg van Mirjam. Stellig had Michaël reeds sedert jaren verlangd naar een' zoon, een „stamhouder". Zijne wensch zou vervuld worden. Op 24 November 1632 schonk Hanna Debora hem een knaapje, over wiens geboorte de ouders zoo verheugd waren, dat zij het bij de besnijdenis den naam van Baruch, „de gezegende", gaven. Kunnen wij ook vermoeden, dat het een zwak en tenger kind moet geweest zijn — immers van eene moeder die zoo vroeg reeds naar 't kerkhof gebracht werd, mogen wij geen sterk kroost verwachten — met zekerheid weten wij van zijne jeugd zoo goed als niets. Mirjam telde nauwelijks negen, Baruch nog geen zes jaren, toen zij de liefdevolle verzorging hunner moeder reeds moesten derven: Hanna Debora overleed op 6 November 1638. Een zware steen

1) 't Huwelijk werd *niet* op het stadhuis, dus stellig in de synagoge gesloten.

2) De Hr. D. H. de Castro vond eenige jaren geleden op 't Ouderkerker kerkhof de grafsteenen der familie d'Espinoza terug, en gaf daarvan verslag in Oud-Holland, Jaargang VI, blz. 45 e. v. Het opschrift op Rachel's grafsteen luidt:

Sepultura de Rachel de Espinosa mulher de Michael de Espinosa que faleceo em 5 de Adar do ano 5387.

3) Deze en de volgende feiten zal ik straks met bewijzen staven.

op den Ouderkerker doodenakker, die getuigt voor den welstand der familie, dekt hare asch. 1) Langer dan de eerste vrouw is zij door Michaël betreurd; doch de omstandigheden hebben hem waarschijnlijk gedwongen zijne jeugdige kinderen eene andere verzorgster te geven. En zoo vinden wij dan in de Amsterdamsche Puyboecken vermeld, dat op 11 April 1641 ten stadhuize verscheen:

„Michael de Espinose van Viugère 2), wed. van Debora Despinosa, woont op Vloyenburgh, en Hester de Spinose van Lisbona, out ontrent 40 jaren, geen ouders hebbende, geass(isteerd) met Margreta Fernand, haer suster, woont als vooren."

Nadat de aanstaande echtelieden zeventien dagen „onder de geboden" gestaan hadden, werd dit huwelijk op 28 April 1641 ten stadhuize voltrokken. 3)

---

1) Opschrift:

Sª D. Hana Debora d'Espinoza, mulher D. Mikael d'Espinoza que a levou el Dio pª sy en 28 D. Hesvan 5399 Aos.

2) Figueira, waarschijnlijk

3) Volgens «'t Register van trouwen opt Stadthuys». Dáár staat Michaël vermeld als geboren te «Vieiger». Aangezien alle biografen hem een Portugeeschen Jood noemen, zal wel niemand mijne veronderstelling betwijfelen, dat het de naam van het stadje Figueira, en geen andere is, dien de schrijvers van beide registers zoo onbarmhartig verhaspelden. Tevens is hiermede overtuigend bewezen, dat Baruch's moeder, Hanna Debora, ook eene d'Espinoza was, want de Puyboecken geven in dergelijke gevallen *altijd* den *eigen* naam der vrouw. Eindelijk vervalt de dwaling, dat Baruch in «'t opregt Tapeythuys» op de Houtgracht zou geboren zijn. Zij rust op de mededeeling van Joh. Monnikhoff, die (in 't Haagsche Hs.) alleen zegt, dat zijne ouders dáár woonden, — wat stellig op lateren tijd betrekking heeft.

Ofschoon het vermoeden voor de hand ligt, dat Esther eene zuster van Hanna Debora was, bleef zij met dat al voor de kinderen eene stiefmoeder, — laat ons hopen niet van de gewone type. Rebecca en Mirjam zullen wel geleerd hebben zich naar de inzichten der zooveel oudere vrouw te schikken. Wat Baruch aangaat, waarschijnlijk is hij in 1639 terstond naar de Talmoed-Thora school gezonden, zoodat hij een groot gedeelte van den dag buitenshuis doorbracht. Immers gewoonlijk duurden de schooltijden van 's morgens acht tot elf, en 's middags van twee tot vijf uur; alleen de winter bracht daarin eenige verandering. 1) „De Boom des Levens", zooals de school genoemd werd, was verdeeld in zeven klassen. 2) In de laagste klasse leerde Mordechay de Castro de jeugd de Hebreeuwsche letters, de vocaalteekens en het spellen; Joseph de Faro onderwees hen in de tweede in het lezen van den Pentateuch, op den bekenden zingenden toon; aan rabbi Jacob Gomez was opgedragen de jongens in de derde klasse te oefenen in het overbrengen van de boeken Mozes' in het Spaansch; in de vierde gaf Rabbi Abraham Baruch onderricht in de moeielijke taal der Profeten, die ook in het Spaansch werd overgebracht; Rabbi Selomo Salom wees den leerlingen in de vijfde klasse den weg in de commentaren van Rashi; Chacham Izaak Aboab wijdde de zesde in in de studie der *Gemara*, (uitbreiding der wet), de Hebreeuwsche welsprekendheid en de dichtkunde — wat ook nog als lager onderwijs beschouwd werd. In de hoogste klasse ontving de „grootste jeugd" bij Chacham Saul Levi Morteira het hooger onderricht in de *Gemara*, de verklaring

1) Volgens bericht van den Duitschen rabbijn Horowitz, straks te vermelden. Zie bijlage III.

2) Het reglement dier school is uit een Spaansch Handschrift vertaald door D. H. de Castro, de Synagoge, aanteek. blz. XXVI. Het onvolledige bericht daar gegeven vul ik aan uit het overigens in alle opzichten overeenstemmend relaas bij de Barrios, Arbol de las Vidas, 5443, pag. 63. Het opmerkelijk feit, dat het Spaansch op de school meer de aandacht werd waardig gekeurd dan het Portugeesch, moet ongetwijfeld verklaard worden uit een groote mate van piëteit voor het land, waaruit bijna allen, zij het ook door Portugal heen, afkomstig waren, en voor de taal, die door de vaderen was gebruikt.

van den *Talmoed* met de glossen, *Tosafot.* Morteira werd van allen het best bezoldigd: 600 gl. 's jaars en 100 manden turf. Aan Menasseh Ben Israël, die slechts eens per maand eene predikatie moest houden, werd een jaargeld van 150 gl. — zonder turf — uitgekeerd.

Heeft onze ijverige en leergierige Baruch ongetwijfeld behoord tot de beste leerlingen van den „Boom des Levens", ook hem zal het wel een zestal jaren gekost hebben, vóór hij aan het hooger onderwijs van Chacham Morteira kon deelnemen. Izaak Aboab heeft stellig niet tot zijne gidsen behoord. Deze toch aanvaardde in 1642 de waardigheid van opperrabbijn bij de Portugeesch-Israëlitische gemeente te Fernambuco in Brazilië, en is nog twee jaren langer dan Witte Corneliszoon de With — die in 1650 „den Hongerberg", zooals hij 't Reçif noemde, vaarwel zeide — te midden der immer stouter aanrukkende Portugeezen gebleven. 1) Gedurende dien tusschentijd heeft Menasseh Ben Israël in zijne plaats het onderwijs verstrekt. 2)

De beroemde Duitsche rabbijn Sabbathai Horowitz, die de school in 1641 bezocht, stond opgetogen over de uitnemende resultaten, die met het op deze leest geschoeide onderricht verkregen werden. 3) Heeft ook geen der leerlingen zooveel naam gemaakt in de wereld als Baruch d'Espinoza, toch zijn er onder zijne medescholieren mannen geweest van groote beteekenis voor het Jodendom. Daar was Mose Zacuto, in 1630 uit eene beroemde familie gesproten, door zijne neiging tot mysticisme en poëzie van kindsbeen af een tegenvoeter van Spinoza. Zocht deze klaarheid en licht, de geest van gene zwom bij voorkeur in het halfdonker, het vage. Hij geloofde allerlei sprookjes; als knaap had hij latijn geleerd, doch man geworden, ging hij veertig dagen vasten om het te vergeten, daar zijns inziens voor die „duivelstaal" en de kabbalistische geheimleer in één en hetzelfde hoofd geen plaats was. Hij stierf te Venetië

1) De Barrios, Tora Hor, pag. 21.

2) De Barrios, Arbol de las Vidas, pag. 64: «el docto Menasseh ben Israël tuvo la dignidad de Praeceptor de el sexto Medras, por haverla rehusado el sabio Ishac Aboab, que passo en el Ano 5402 al Brasil», etc.

3) Zie Sabbathai Bass, Sifte jesjéniem, Amst. (David Tartas) 1680.

in 1697. 1) Dan merken wij een zekeren Izaak Naar op, in 1630 te Hamburg geboren, die reeds vroegtijdig te Amsterdam kwam en ook de school afliep. Mogen wij Graetz gelooven, dan ging ook hij op in mysticisme, was bovendien twistziek van aard, en bedeeld met een ruim geweten. In het jaar 1653 ging hij, met zijne stamgenooten Joseph Abarbanel en Samuel Ben Israël te Leiden in de medicijnen studeeren 2). Dokter geworden huwde hij in 1657 te Amsterdam, doch werd op lateren leeftijd opperrabbijn te Livorno. 3) Hij schreef een boek tegen den Christelijken godsdienst. Eindelijk ontmoeten wij nog een Semuel de Casseres, wiens familie tot de eersten behoorde, die zich te Amsterdam vestigden. Als dichter en kanselredenaar was hij een tijd lang beroemd. Spoedig zullen wij meer van hem hooren.

Meer dan op anderen moet het op den jongen Spinoza indruk gemaakt hebben, dat in 1644 en '45 meermalen een man uit de *gojim* — de heidenen — in de synagoge verscheen, wel is waar een man uit het volk, maar toch ernstig en geleerd verre boven zijn stand; hoe hij, gewapend met den Hebreeuwschen bijbel door Rabbi Menasseh ben Israël zelven in 1635 te Amsterdam uitgegeven, hulp en voorlichting zocht, waar hij stiet op moeielijkheden; hoe hij, in het Hebreeuwsch wel ervaren, zoowel Menasseh als de overige Joodsche geleerden in de synagoge dapper op de vingers tikte, waar zij de woorden van een tekst ten gunste van hun eigen geloof trachtten te verdraaien; hoe hij, in de hitte van den woordentwist, waaraan soms de geheele synagoge te pas kwam, dood bedaard een boek van Chrysostomus of een' anderen kerkvader voor den dag haalde, om zijne meening te verdedigen; hoe hij meermalen,

1) Graetz, Geschichte, X, 170, en de Barrios, Arbol de las Vidas, p. 78.

2) Zie 't Album Studiosorum op dat jaar. Hij promoveerde op 2 Juni 1655, aldaar, volgens den Series medicorum Amstelodamensium op 't Amst. archief. Volgens de Puyboecken trad hij, 27 jaar oud, op 13 Dec. 1657 in het huwelijk met Rachel Seneor.

3) «Ishak Naar... Jaxam del Pueblo Hebreo de Liorne y compositor del maravilloso compendio de los Dinim». De Barrios, Corona da Ley, p. 3. Zijn: Discurso en que se muestra, que los Fundamentos del Cristianismo implican a la Razon naturale y a la Sagrada Escritura, in Hs. op de Bibl. der Port. Synag.

als alle anderen zijne vragen onbeantwoord lieten, „opging naar de hoogste Synagoge", waar „Rabbi Chachaam Mortere sat bij de grootste jeucht", en hoe Morteira, zelf door 's mans redenen in 't nauw gebracht, hem vaak met klinkende woorden in plaats van argumenten afscheepte. Wie verwachten mocht, dat hier de naam van een rechtzinnig Protestantsch ijveraar zou volgen, heeft misgetast: het was de Doopsgezinde Jan Pietersz., naar zijn beroep bijgenaamd „Beelthouwer", die, omstreeks 1603 te Enkhuizen (?) geboren, zijn leven lang gezocht heeft naar „het ware geloof". Nog meermalen zullen wij hem in Spinoza's omgeving terug vinden. 1)

Kunnen dergelijke voorvallen eenigszins verklaren hoe onze Baruch, aan het denken geraakt, langzamerhand zijn vertrouwen op de wijsheid der rabbijnen begon te verliezen, van andere zijde wordt ons eene anecdote betreffende zijn jeugd meegedeeld, die, als zij waar is, ook diepe sporen moet achtergelaten hebben in zijn gemoed. „Was hij reeds van nature geneigd onophoudelijk het bijgeloof te bestrijden" — zoo vertelt Lucas — „ook het onderricht van zijn vader, een man, niet misdeeld van gezond verstand, heeft daartoe veel bijgedragen. Meermalen had deze brave man hem gezegd, dat hij bijgeloof en schijnheiligheid niet met ware vroomheid verwarren moest; en, zijn zoon eens willende beproeven, zond hij den knaap, nauwelijks tien jaren oud, uit om eene som gelds op te halen, welke eene oude Amsterdamsche vrouw hem schuldig was. Toen Baruch binnen trad, vond hij haar verdiept in de Schrift. Zij gaf hem een teeken, dat hij wachten moest, totdat zij haar kapittel gelezen had. Nadat zij gereed was, deed het kind zijne boodschap, en de oude telde hem zijn geld op de tafel, zeggende: „ziedaar wat ik aan uw' vader schuldig ben. Dat gij een even rechtschapen man moogt worden als hij; hij toch heeft

---

1) Dit een en ander staat te lezen in zijn «Schildt der Christenen tegen alle Onchristenen», waarvan de 1e druk omstreeks 1647, de 2e in 1660, de derde, dien ik gebruik, in zijne verzamelde werken, Amst. 1671 verschenen is. Zie aldaar blz. 17, 20, 27 vlg.; 56 vlg. *Iets* over zijn leven bij Benthem, Holl. Kirch- und Schulenstaat, 1698, I, S. 900.

nooit tegen de wet van Mozes gezondigd, en alleen als gij hem navolgt, zal de Hemel u zegenen". Daarop streek zij het geld bijeen, om het in het zakje van het kind te doen. Maar Baruch, bemerkende dat de oude alle kenmerken had van die valsche vroomheid, waarvoor zijn vader hem zoo dikwijls had gewaarschuwd, wilde het natellen, hoe zij zich ook verzette. Hij bevond, dat er twee dukaten te min waren, die de vrome oude door eene gleuf in de tafellade had laten vallen, en zag daardoor zijne meening bevestigd. Trotsch over den afloop van dit geval, waarover zijn vader hem prees, nam hij in 't vervolg zulk soort van lieden met meerder zorg waar dan voorheen, en wist ze later zoo geestig bespottelijk te maken, dat ieder er verwonderd over was."

Of Michaël d'Espinoza ondertusschen tot grooteren welstand gekomen was, of wel, dat hij om andere redenen de oude woníng op „Vlooienburg" met het deftiger „opregt Tapeyt-huys" op de lange Houtgracht, naast de toenmalige synagoge 1) heeft verwisseld, bleef onbekend. Zeker is het echter, dat hij na zijn derde huwelijk verschillende malen onder de Parnassim — de kerkmeesters — zijner gemeente voorkomt: wel een bewijs, dat onze koopman niet tot de onaanzienlijksten behoorde. 2) Vrij waarschijnlijk dunkt het mij, dat hij Baruch, nadat zijne groote begaafdheden gebleken waren, voor 't rabbinaat heeft bestemd: immers, hij had nog een' anderen zoon, Izaak, die na 's vaders dood stellig de handelszaak kon voortzetten. Tot nog toe hebben wij over dezen broeder van onzen Baruch niet gerept, daar het geheel onbekend bleef, wanneer hij geboren werd. Zoowel Michaëls eerste als zijne laatste echtgenoote kan hem het leven geschonken hebben. Heeft Michaël werkelijk zoo gerekend, dan is het eene treurige wetenschap,

1) «'t Is egter zeker, dat zijn ouderen deftige en welbemiddelde Portugeesche Joden waren, hebbende in een vraay Koopmanshuys op de Burgwal, naast de oude Portugieze Kerk gewoond» (Colerus). Het huis werd in 1743 verbouwd; de plaats wordt nu ingenomen door N° 41 op het Waterlooplein. Of het ook vroeger dien naam droeg blijkt niet.

2) In 't Protokolboek der gemeente vond ik hem o. a. in 1642 en 1649 als zoodanig opgegeven.

dat hij zich misrekend heeft: want Izaak d'Espinoza stierf op 26 September 1649. 1)

Zelfs wanneer wij Baruch's bijzondere begaafdheid in aanmerking nemen, mogen wij niet besluiten, dat hij eene zoo groote hoeveelheid leerstof, als er in de lagere klassen van den „Boom des Levens" viel op te doen, in een twee- of drietal jaren zal meester geworden zijn; trouwens, de rabbijn Horowitz deelt in zijn bericht over de school uitdrukkelijk mede, dat geen knaap, vóór hij zijn dertiende levensjaar volbracht, en zich Bijbel en Mischna geheel had eigen gemaakt, met de studie van den Talmoed begon. 2) Vóór 1646 is de jonge Spinoza dus waarschijnlijk niet onder de leiding van Saul Levi Morteira, „den Fakkel der Synagoge" — als een lofredenaar hem noemt — gekomen. 3) Wij mogen echter gerust veronderstellen, dat de diepdenkende knaap zich weinig aangetrokken gevoeld heeft tot die machtige rij van folianten, die te zamen den Talmoed uitmaken: de pandecten van het speciaal Joodsche recht, waarin zeldzame korrels van wijsheid schuilgaan onder langgerekte haarklooverijen betreffende meerendeels verouderde wetten en voorschriften, eeuwen geleden onder een geheel andere hemelstreek vervaardigd. De groote wijsgeeren, die zijn volk nog in den gouden tijd had voortgebracht, een Ibn Ezra, een

1) Grafsteen te Ouderkerk:
S^a de Yshac de Micael Espinoza f° en 18 de Tisri anno 5410.
(Stellig was hij geen klein kind meer).

2) Bij Sabbathai Bass, Sifte jesjéniem, Amst. David Tartas, 1680.

3) Men heeft betwijfeld of hij wel onder Morteira had gestudeerd, en beweerd, dat zijn naam op de lijst van M.'s leerlingen niet voorkomt. Ik voor mij ben echter ten stelligste van het tegendeel overtuigd, en zou gaarne de authentieke lijsten er op nazien. Ik kon ze echter niet te zien krijgen in de Synagoge. Dat de Barrios of Franco Mendes Spinoza niet als zoodanig noemen — want op hunne geschriften steunt waarschijnlijk die bewering — bewijst m. i. *niets*. Het schelden van de Barrios — «Don Schmieros de los Papyros» noemt Graetz hem, geloof ik — op Spinoza in zijn boek *Corona da Ley*, onderwijl hij Morteira in de hoogte steekt, is, naar mij voorkomt, *veelzeggend!* De lezer dient te weten, dat deze de Barrios schreef, toen de in 1660 gestorven Morteira nog in warme herrinnering, en Spinoza nauwelijks zes jaren dood was, nl. in 1683.

Maimonides, een Gersonides en een Chasdai Crescas, lagen hem nader aan het hart. Wij kunnen ons voorstellen hoe hij, vijftien of zestien jaren oud geworden, nog in de ouderlijke woning op Vlooienburg, of misschien reeds in 't Opregte Tapeythuys op de Houtgracht, geheele middagen zat te studeeren in een zwaren folioband, met den veelzeggenden titel: „de Gids der Dwalenden" 1), terwijl zijne medescholieren met jongensspelen hunnen tijd doorbrachten. Aangekomen op dien leeftijd, waarop men waarde begint te hechten aan eigen oordeel, en het ontzag voor leermeesters gaandeweg verdwijnt, stelde zijne breedere kennis hem spoedig in staat de woorden der rabbijnen te wikken en te wegen in de schaal der kritiek, waar zijne schoolmakkers ze als even zoovele orakelen aannamen.

Edoch, mag Baruch zijn' leermeester ook al eens door zijne kennis verbaasd, door de juistheid zijner bedenkingen overbluft hebben, nog altijd waren er twee dingen, waarmede de rabbijnen hem konden overtroeven: de joodsche geheimleer of Kabbala, en hunne kennis van het latijn. De eerste, meer een voortbrengsel van Oostersche fantasie en wondergeloof dan van Westersche scherpzinnigheid, dagteekent in beginsel misschien uit de eerste eeuwen onzer jaartelling. 2) Zij leert eene soort van schriftbeschouwing, die in hare geheimzinnigheid sterker aan 't hocus pocus der tooverij dan aan gezonde redelijkheid herinnert; eene wereldbeschouwing, vol van mysticisme. Schoone beeldspraak en bloemrijke taal omhullen een kern, die niets te beduiden heeft. Gedurende de verdrukking in de middeleeuwen onder het geheele Jodendom in zwang gekomen, nam zij in den tijd der Renaissance zeer veel van de Nieuw-Platonische ideeën, welke de meerderheid der geleerden dier dagen huldigden, in zich op, en bracht sedert, twee eeuwen lang, vele hoofden op hol. Zoowel Morteira als Menasseh ben

1) Moreh Nebochim, het hoofdwerk van Maimonides, door den Franschen geleerde S. Munk in zijne taal overgebracht, Parijs 1856—66.

2) Vgl. Adolf Franck, La Cabbale, Paris, 1843. (over 't boek *Zohar*).

Israël waren warme aanhangers dezer beuzelachtige wetenschap, doch vooral Izaak Aboab is als Kabbalist berucht geworden; hij was het, die een tweetal kabbalistische boeken van den Spaanschen Jood Abraham Herrera, die in 1639 overleed, uit het Spaansch in het Hebreeuwsch vertaalde en in 1655 in het licht zond. 1) Ook op den jongen Spinoza heeft het geheimzinnige der Kabbala zijne aantrekkingskracht uitgeoefend: Volgens zijn eigen getuigenis heeft hij mannen gekend, die er zich mee ophielden; hunne boeken gelezen. 2) Misschien was het wel de „academie" *Kether Tora*, „de kroon der wet", in 1643 door Morteira te Amsterdam opgericht, welke zich met dergelijke studiën onledig hield. 3) Of zijne inwijding met zooveel bezweringen gepaard ging, als wel eens verteld is 4); staat te betwijfelen; doch zeker is het, dat hij deze waanwijsheid spoedig in al hare naaktheid heeft doorschouwd. 5)

Zijne onbekendheid met het latijn, de taal der geleerden, was voor Spinoza een feit van hooger beteekenis. Immers, het kan hem niet ontgaan zijn, hoezeer hij daardoor achterstond bij zijne schoolmakkers, die naar de Hoogeschool zouden: hun was een onafzienbaar veld van studie geopend, dat voor hem gesloten bleef. Wij weten niet, wanneer de jeugdige denker met de studie van die taal een aanvang heeft gemaakt; verschillende redenen doen ons vermoeden, dat het niet vóór 1650 zal geschied zijn. Volgens Colerus was het een Hoogduitsch student, die hem dagelijks eenige uren in de beginselen dier

---

1) Porta Coelorum et Templum Domini. Nog bestaan verschillende afschriften van de Spaansche origineelen, o. a. in de Bibl. der Synagoge te Amsterdam. 't Is dus niet onmogelijk, dat Spinoza ze gelezen heeft.

2) Legi etiam et insuper novi nugatores aliquos cabbalisticas, quorum insaniam nunquam mirari satis potui (Tract. Theol. Pol. cap. 9).

3) De Barrios, die het een en ander betreffende haar meedeelt (Corona da Ley) vergat haar doel te vermelden, en ook Koenen schijnt het niet te weten. Mogelijk was zij de laatste en hoogste afdeeling der gemeente-school.

4) Hoofdstuk VIII van Auerbach's roman!

5) Het eenige boek van dien aard in zijne bibliotheek aanwezig was Josef del Medigo's abscondita sapientiae, 1629.

taal oefende. 1) Heeft deze vermeerdering van kennis in den beginne stellig weinig invloed geoefend op zijn denken en de verhouding tot zijne geloofsgenooten, weldra zou zij zijne vervreemding van het geloof der vaderen — die zich stellig in die dagen reeds begon te openbaren — tot eene afscheuring, van eene berst eene niet te dempen klove maken.

Baruch's huisgenooten hebben waarschijnlijk weinig bemerkt, wat er in den geest van den jongen man omging, want andere aangelegenheden namen stellig de geheele aandacht der familie in beslag. 't Waren niet de feestelijkheden alom in den lande, doch bovenal te Amsterdam gevierd over het sluiten van den Munsterschen vrede. De zaak was van meer huiselijken aard.

Naast Baruch waren ook zijne zusters, Rebecca en Mirjam opgegroeid, en, al stak de laatste niet uit door geleerdheid — zelfs schrijven kon zij niet — toch bleek zij aantrekkelijk genoeg, dat zij onder Baruch's oudere schoolmakkers spoedig een aanbidder vond. Als wij echter in dezen tusschen de regels mogen lezen, dan kunnen wij vermoeden, dat er heel wat huiselijke tafereeltjes zijn voorgevallen, vóór de volgende „Proclamatie van Ondertrouw", op den 2den Juni van het jaar 1650 in de Amsterdamsche „Puyboecken" werd opgeteekend:

„Compareerden als voren Samuel de Caseres, out 22 Jaar, geen ouders hebbende, *studiosus*, wonende Bataviersstraat, en Mariam Spinoza van A(msterdam), out 21 Jaer, noch een vader hebbende; *woont als vooren.* Geass(isteerd) met haer stiefmoeder Ester Spinosa."

Mogen wij daaruit misschien besluiten, dat Mirjams vader weinig zin heeft gehad om de hand zijner dochter te schenken

---

1) Is dat juist — maar ik wantrouw het bericht — dan is het stellig niet van langen duur geweest.

aan Semuel de Casseres, 1) een jonkman, die nog de rabbijnenschool bezocht, en waarschijnlijk nauwelijks in staat was zijn eigen brood te verdienen? Misschien was hij eenigermate bemiddeld; doch hoe het zij, het is opvallend, dat noch de oude Michaël, noch Baruch, bij de plechtigheid tegenwoordig zijn geweest. Op den kant staat gelukkig aangeteekend, dat „Michael d'Espinose de vader (heeft) ge(con)senteert in desen huwel(ycke)." Wegens ziekte of andere redenen liet de voltrekking nog langer dan twee maanden op zich wachten. Zij had eerst plaats op 14 Augustus, 1650.

---

1) De familie de Caçeres — de naam verwijst naar de stad van dien naam in de Spaansche provincie Estramadura — behoorde tot de eersten, die in ons land aankwamen. Een zekere Mozes de Caçeres was reeds in 1596 lid der gemeente (D. H. de Castro, de Synagoge, blz. 5), en werd in 1615 Parnas (de Castro, Keur van Grafsteenen, blz. 8); een David de Caçeres stierf op 18 Oct. 1624 (*ibid.* blz. 26). Daniel de Caçeres, waarschijnlijk Semuels vader, approbeerde in 1632 Menasseh Ben Israëls *Conciliador*, in 1642 zijn boek *de la Fragilidad humana*. Semuel verwierf later den titel van Chacham, en was, volgens de Barrios, een groot prediker en allerzonderlingst man «gran Predicador, y curiosissimo sugeto» (Corona da Ley, p. 3). Naar het schijnt was hij toen onderwijzer van de derde klasse der gemeenteschool (De Barrios, Meyrat Henaym, p. 84), «Semuel de Caçeres, noble Jaxam.... Es la tercer luz que alumbra Los adultos, y pueriles, por el exemplo, y virtud.» Ook als dichter maakte hij naam: o. a. bleef van hem bewaard een gedicht op zijn overleden meester Morteira. In 1683 zingt de Barrios (Arbol de las Vidas p. 83)

Poëta, Predicador,
y Jaxam, sirvio *Samuel*
de Cazares a Dios, fiel,
de la Ley Sancta Escritor.
En el Templo de su Amor
empleó su esclarecida
Juventud, de Ley vestida,
hasta que de Azul Dosel
Oye las voxes Samuel
que lo llaman á otra vida.

Men voelt, dat hij hier met zijn zwager, Spinoza, wordt vergeleken!

III.

Dagen van Strijd.

Ondanks de vele en krachtige pogingen, aangewend om den nieuwen stand van zaken, binnen de Nederlanden in betrekkelijk weinige jaren in het aanzijn getreden, in de aangenomen vormen te bevestigen; ondanks het streven der predikanten met hun machtigen Calvinistischen aanhang den menschelijken geest opnieuw te kluisteren aan eene onveranderlijke kerkleer, is in de eerste helft der zeventiende eeuw een adem van vrijheidszin over de geünieerde provinciën gevaren, die zich nauwelijks beteugelen, laat staan binden liet. Weliswaar rezen de geschillen op kerkelijk gebied telkens weder op; wel stond men hier en ginds vaak op het punt tot *l'ancien régime* terug te keeren, maar de macht van het Calvinistisch dogmatisme nam langzaam doch bestendig af.

Vooral binnen Amsterdam werd vaak heftig gestreden. En opmerkelijk is het, hoe begrijpelijk ook overigens, dat de armee der strijders voor gewetensvrijheid, zich vooral recruteerde uit de aanhangers van die sekten, welke nauwelijks getolereerd werden. Toen Vondel de behandeling, den vrijzinnigen predikant Cornelis Hanekop aangedaan, wraakte in zijn onsterfelijken „Rommelpot", toen hij met burgemeester Reinier Pauw den draak stak in zijn „Reintje de Vos", en de heftigste roervinken onder de dominees, Smout en Otto Badius te lijf ging, behoorde hij nog tot de Doopsgezinden, ofschoon hij sterk Remonstrantsche neigingen vertoonde. Het was bij het walletje af, dat hij in die dagen schotschriften

als deze door den druk gemeen maken kon: wat ten duidelijkste blijkt uit de angst en vreeze, waarin hij eenige weken verkeerde, nadat in het najaar van 1625 zijn politiek treurspel Palamedes, op aanraden van den schepen Albert Koenraadts Burgh geschreven, het licht had gezien. 1)

Nog duidelijker blijkt de toenmalige staat van zaken uit hetgeen een tweetal jaren later in de Amsterdamsche vroedschap voorviel. Daar had de kerkelijke, onverdraagzame partij vele en warme aanhangers: mannen als Nikolaas Tulp en Reinier Pauw, maar al te zeer gezind om voet te geven aan het drijven der predikanten. En zoo goed stonden de kansen voor hen, dat het bij de beraadslagingen van een enkele stem kon afhangen, welke richting in het vervolg den boventoon voeren zou. Bij zulk eene gelegenheid was het, dat de vrijzinnige burgemeester Geurt Diedriks van Beuningen, die „ter dood toe krank" geweest was, nog nauwelijks aan de betere hand, zijn geneesheer, denzelfden Nikolaas Tulp, raadpleegde, of hij al dan niet naar 't raadhuis zou opgaan. Tulp zag hem er liever niet, en ontried het, met het oog op zijne zwakte. Doch van Beuningen, begrijpende, dat het op zijne stem aankwam, zette met behulp van een Roomschen dokter de zaak door; hij

. . . . «rees
Al hijgende op, en liet de wagen
De kranke leên op 't Raethuis dragen,
Zoo uitgemergelt en gemat:
Niet eens beducht, of 't schokkend rat
Of winterlucht zijn' tijd mogt korten,
En weer op nieuw hem in doen storten» 2)

en de flinke man smaakte de voldoening „zijn goude vrijheit" uit „de klem" te redden.

Kenmerkten zich onze Hoogescholen door den middeleeuwschen, scholastieken geest, die er ten opzichte der philosophie nog langen tijd heerschende bleef; onder de studeerende jongeling-

1) Zie Brandt's, Leven van Vondel.
2) Vondel.

schap van die dagen zien wij hier en ginds heldere koppen opduiken. Weinigen echter zetten den voet op wijsgeerig terrein, en nauwelijks bemerkt men *hier*, dat aan de overzijde van het kanaal een Herbert van Cherbury en een Baco, daar in Italië een Leonard da Vinci en een Galilei, in Duitschland mannen als Nicolaas van Cusa, Copernicus, Paracelsus en een Kepler aan het werk zijn. Eenzaam en alleen staat tusschen 1610 en 1620 aan de Utrechtsche hoogeschool een jong theoloog, David van Goorle (Gorlaeus), die de baan der oude atomistiek weder op wilde, en ten minste van Galilei's werken kennis nam: 't herdenken waard. 1) Zien wij wat verder, dan treffen wij aan de Leidsche Universiteit een jonkman aan (1645), die weldra half Europa door de stoute vindingen van zijn doordringend vernuft in verbazing brengen zal, onzen Christiaan Huygens. 2) Copernicus' leer, ten onzent nauwelijks doorgedrongen, wordt aangevallen, doch vindt terstond verdedigers. 3) Maar niets heeft zoozeer de geesten wakker geschud, de pennen in beweging gebracht, als de geschriften van den Franschen denker, die weinige jaren voor Spinoza's geboorte, in 1629, de Nederlanden tot zijne woonsteê verkoos: René Descartes. Zelden heeft iemand schitterender diensten bewezen dan hij aan den vooruitgang van het menschdom. De diepgaande invloed zijner wijsbegeerte heeft gewerkt op al zijne tijdgenooten, niet het minst op Baruch Spinoza.

Descartes — wij zijn verplicht eene bladzijde aan hem te wijden — is op 31 Maart 1596 geboren te Lahaye tusschen Tours en Poitiers. Zijne ouders behoorden tot den landadel. In de jaren 1604 tot 1612 werd hij opgevoed in het Jezuïeten-

---

1) Hij schreef: Exercitationes philosophicae, quibus philosophia theoretica fere universa discutitur, et plurima ac praecipua peripateticorum dogmata evertuntur (Post mortem auctoris editae, etc. Ultraj. 1620) Vgl. Kurd Lasswitz, Gesch. der Atomistik, Hamburg 1890, I. S. 333: «ein entschiedener Vertreter der Atomistik».

2) P. Harting, Christ. Huygens. Gron. 1868.

3) o. a. Wittichius. prof. in de theol. te Nijmegen.

college La Flèche; daar gaf hij reeds vele blijken van de scherpte van zijnen geest. Uitgezonderd de wiskunde, voldeed hem geen der wetenschappen, die er onderwezen werden. Zijn' leermeester in de wijsbegeerte viel hij lastig met duizend tegenwerpingen en bedenkingen; de logica, die men er doceerde, dacht hem onnut of gevaarlijk; de metaphysica en de natuurkunde walgden hem door hunne onhoudbare onderstellingen en de duistere taal waarin zij gehuld werden. Na het verlaten der school leidde hij eenige jaren een afgezonderd leven in een stille achterbuurt van Parijs, om ongehinderd zijne wijsgeerige overdenkingen te kunnen voortzetten. Op 't aanzoek van vrienden in het burgerlijk leven teruggekeerd, greep onze jonge edelman den degen, en diende eenigen tijd als vrijwilliger in het leger van Prins Maurits. Reeds toen begon hij zijne gedachten op schrift te brengen.

Daar Maurits na het einde van het Bestand weinig meer uitvoerde, ging Descartes, die de wereld wilde zien en het drijven der menschen, over in het leger van den hertog van Beieren, en streed mede tegen de Protestanten in Duitschland. In 't bivak zette hij zijne overpeinzingen voort. Gedurende eenige volgende jaren deed hij verre reizen, in Tirol en Boheme, naar Venetië en Rome, en dacht er, in Frankrijk teruggekeerd, een oogenblik over, zich als huisvader te vestigen. Maar, zooals vele anderen die de waarheid tot leidsvrouw verkozen, zag hij af van zijne huwelijksplannen, maakte nog even het beleg van La Rochelle mede, en begaf zich daarna, drieëndertig jaren oud, naar de Nederlanden, de streek, die hem het meest beviel.

Hij woont er eerst te Amsterdam, even bedaard en kalm te midden der drukte van handel en verkeer, als een ander in landelijke eenzaamheid; vervolgens vertoeft hij ook in andere steden en dorpen, en werkt er de grootsche gedachten uit, die in de school en bij 't bivakvuur in zijn' geest ontkiemd waren. Hij komt tot het besluit, dat al 't geen men hem tot nog toe op het veld der wetenschap als wijsheid verkondigd, als waarheid geleerd heeft, dwaling, niets dan dwaling is, die het goed is zoo gauw mogelijk te vergeten; dat twijfel, voortdurende twijfel

aan alles, het eenige middel is om tot ware kennis te geraken. Ondertusschen vindt hij, welke groote vorderingen mogelijk zijn in de natuurkunde, wanneer men bij hare beoefening van de wiskunde gebruik maakt; hij geraakt tot een systematisch natuuronderzoek, dat gedeeltelijk ook nog het onze is, en komt op grond zijner onderzoekingen en overpeinzingen tot een geheel nieuwe wereldbeschouwing. In 1637 zet hij dat alles uiteen in zijn „*Discours de la Méthode*", gevolgd door zijne „*Dioptrique*", zijne „*Météores*" en zijne „*Géométrie*", en bewijst daarmede op hetzelfde oogenblik zijne genialiteit in de wiskunde, de wijsbegeerte en de natuurkunde. In kristalhelder Fransch geschreven — een nieuw breken met de overlevering — bezorgen hem zijne geschriften bij hun verschijnen terstond tallooze bewonderaars en vrienden, doch ook — bovenal onder de godgeleerden — bittere vijanden. De Utrechtsche hoogleeraar Gijsbert Voetius, een man van niet geringe verdienste, maar in godsdienst en wijsbegeerte van de uiterste rechtzinnigheid, trekt jaren lang tegen hem te velde, en verkondigt den volke, dat de nieuwe wijsbegeerte, door Descartes geleeraard, de poorten open zet van den weg, die lijnrecht op scepticisme, atheïsme, ja op waanzin uitloopt! Theologen van veel minder beteekenis dan hun meester, schelden mede in het koor; de kansels daveren van hun geschreeuw. Men streeft er naar eene nieuwe inquisitie in het aanzijn te roepen. Onderwijl geeft onze wijsgeer in tal van nieuwe geschriften voortdurend blijk van zijn scherpzinnigen geest; zijne ontzaggelijke verdiensten worden erkend door den eersten minister van zijn vaderland: de kardinaal Mazarin kent hem een jaargeld toe „op grond van zijne groote verdiensten, de nuttigheid die zijne wijsbegeerte, zijne onderzoekingen en langdurige studiën hebben voor het menschdom, als ook om hem in staat te stellen zijne schoone proefnemingen voort te zetten, die niet zonder kosten kunnen gedaan worden."

De wijsgeerige dochter van Gustaaf Adolf, koningin Christina van Zweden, waardeert hem dermate, dat zij hem weet over te halen zich te Stockholm te vestigen, (1649), doch, niet bestand tegen de guurheid van den Noordschen winter, maakt

eene korte ziekte op 11 Februari 1650 een einde aan zijn welbesteed leven. 1)

Wil men het hem als eene zwakheid in zijn karakter, als een smet op zijn' naam aanrekenen, dat hij, in vrede willende leven met de kerk, in 1633, zijn op de leer van Copernicus steunend geschrift *„du Monde"* aan de vlammen prijs gaf, toen hij vernam dat Galilei weinig tijds geleden op grond van gelijke meeningen door de inquisitie veroordeeld was: het komt ons voor, dat hij door zijne latere geschriften die smet grootendeels heeft uitgewischt. En wie is geheel aansprakelijk voor zijne daden en karakter?

Descartes staat bij den aanvang van den nieuweren tijd als de grondlegger der wijsbegeerte; heeft Giordano Bruno, in zijn mystisch aanschouwen de groote waarheden van de toekomst gevoeld; heeft een Baco van Verulam de wegen, die men op moest in vage schemering gezien: Descartes heeft ze betreden en voor zijne navolgers gebaand.

De tijden waren daarvoor rijp geworden. Weinig minder snel dan het Darwinisme in onze dagen heeft zich toenmaals het Cartésianisme meester gemaakt van de geesten. Binnen weinige jaren telde men zoowel onder de artsen als onder de godgeleerden een groot aantal aanhangers zijner leer, allen meer ijverig dan geniaal. De besten onder hen waren misschien de Leidsche hoogleeraar Adriaan Heereboord 2), de Raey 3), en Clauberg. 4)

---

1) Literatuur over hem, behalve zijne werken en brieven, Bouiller, Histoire de la Philosophie Cartésienne. Paris 1854; E. Saisset, Précurseurs et disciples de Descartes. Paris 1862; A. C. Duker, Schoolgezag en eigen-onderzoek. Hist. Krit. studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes. Leiden, 1861; etc. Over zijn' dood is een merkwaardige brief bewaard van Johannes van Wullen, geneesheer en ouderling der Luthersche gemeente te Amsterdam, die, met zijn collega Magirus, in Sept. 1649 — dus waarschijnlijk te gelijk met Descartes, — zich in Zweden vestigde. Hij is te vinden aan 't eind van vol. II der werken van Spinoza in de uitgave Van Vloten-Land, en ook bij J. de Wal, Mededeel. der Maatschappij v. Ned. Letterk. 1864, blz. 138.

2) Zie zijne Meletemata Philosophica, etc. Lugd. Batav. 1659. (in 4°); hij werd o. a. bestreden door den Deventer dichter-predikant Jacob Revius: Statera Philosophiae Cartesianae. Lugd. Batav. (1655(?)

3) Clavis Philos. Nat. 1655. 4) Defensio Cartes. 1652.

Wijsgeerige vraagstukken en twisten over philosophische onderwerpen hebben echter altijd het eigenlijk gezegde volk koud gelaten. Moge ook de naam van den grooten man op de klap geraakt zijn, is ook de term „Cartesiaan" een tijd lang gelijkbeduidend geweest met het woord „atheïst", men mag gerustelijk aannemen, dat de zaak zelve over de hoofden is heengegaan. De groote meerderheid werd geboren, leefde en liefde onder de alledaagsche beslommeringen, verbracht, omdat het nu eenmaal zoo behoorde, een groot deel van den Zondag in de kerk, en ging ter eeuwige rust weinig minder onnoozel dan zij op deze aarde gekomen waren — slaven der sleur. Slechts eene kleine minderheid zocht zich rekenschap te geven van geloof en meeningen, trachtte op zijne wijze naar waarheid. Waren menschen als Jan Pietersz. „Beelthouwer", die de waarheid najaagde tot in de Portugeesche synagoge, witte raven, toch vond men er verscheidene op verschillende plaatsen van ons land, die zijne voetstappen drukten. Zij scholen bijna allen onder de Doopsgezinden, de sekte, die de meeste vrijheid liet; enkelen waren, in naam althans, Remonstrantsch.

Reeds in het eerste kwart der zeventiende eeuw hadden deze vrijzinnige lieden de gewoonte aangenomen, af en toe samen te komen. De gebroeders Jan, Adriaan en Gijsbrecht van der Kodde — ontwikkelde landbouwers 1) — wier geslacht al voor den Spaanschen tijd in den reuk stond van ketterij, hadden oorspronkelijk te Warmond eene vrije gemeente gesticht, die echter weldra naar Rijnsburg werd overgebracht. Tweemaal 's jaars — op Pinkster, en in de maand Augustus, op den laatsten Zondag van de Rotterdamsche kermis — stroomden daar de geestverwanten van heinde en ver samen; in lateren tijd schonk een rijk gemeentelid hun een ruim vergaderlokaal, „het groote Huis", dat in het Oosteinde van het dorp stond, en ook gelegenheid bood om tijdelijk te vertoeven. Voor het meerendeel schrandere, ver boven het gewone peil ontwikkelde kooplieden, verstonden de „Rijnsburgers" of „Collegianten" — de naamsoorsprong is duidelijk — dat officiëele schriftgeleerden

---

1) Een vierde broeder was professor in de Hebreeuwsche taal te Leiden.

hun even onnoodig waren als den eersten Christengemeenten in den Apostolischen tijd. Elk volwassene kon, zoo hij daartoe roeping gevoelde, zijne medebroeders stichten uit de Schrift. Daarbij was de meest mogelijke vrijheid van tekstverklaring, algeheele vrijheid van spreken veroorloofd. De leden zelve bedienden in hunne bijeenkomsten — die opgeluisterd werden door het zingen der schoone liederen van Dirk Rafaëlsz. Kamphuizen en andere gemeenteleden — den doop aan volwassenen (door onderdompeling 1) en het avondmaal. Ook werd eene collecte gehouden, waarvan de opbrengst, die gewoonlijk zeer ruim was, onder de Rijnsburgsche armen werd verdeeld. 2)

Waar een voldoend aantal Rijnsburgers bijeen waren, hielden zij ook wekelijksche vergaderingen: zoo te Groningen, Leeuwarden, Rotterdam en op andere plaatsen. Doch Amsterdam stond boven aan. Daar vond men er verscheidene, die hunne neiging om alles te onderzoeken, wat op den godsdienst betrekking had, zoo ver dreven, dat zij niet schroomden ook de anti-trinitarische geschriften te bestudeeren van een Laelius Socinus en een Servet, en, het valt niet te miskennen, zij gaven aan de toenmaals zoo verketterde gevoelens dier scherpzinnige mannen de voorkeur boven de rechtzinnige kerkleer. Zij speelden een gevaarlijk spel, want de naam „Sociniaan" gold in die dagen voor erger dan „Turk" of „atheïst", en wie zich tot die gevoelens bekenden, werden als geslagen vijanden van kerk en geloof beschouwd. In 1598 hadden de Staten, de theologische faculteit te Leiden gehoord, twee Poolsche aanhangers van Socinus' leer, Christophorus Ostorodus en Andreas Voidovius, die, uit hun land verdreven, tijdelijk te Leiden vertoefden, geboden binnen tien dagen het land te verlaten en hunne geschriften in beslag genomen om ze te verbranden. 3)

---

1) Zie de afbeelding van het «Groote huis» met zulk eene doopplechtigheid bij J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten, Haarlem, 1895.

2) Vlg. S. F. Rues, Tegenw. Staet der Doopsgez. in de Ver. Nederl., Amst. 1745. Berigt van de tegenw. Staet der Collegianten of Rijnsburgers (daar achter) blz. 277, en J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten.

3) Wat niet geschiedde. De meeste werden naderhand uitgegeven; zoo bv. een Compendiolum hunner leer, met weerlegging door D. Joh. Cloppenburg,

Desniettegenstaande verschenen er reeds in Cartesius' dagen in Holland enkele Sociniaansche geschriften, in het Latijn en in het Hollandsch, waarvan de drukkers en uitgevers gewoonlijk op 't kerkhof te zoeken waren. 1) Zelfs zag in 1641 eene Hollandsche overzetting van Mohammeds „Alkoran" — korten tijd geleden door den Neurenbergschen predikant Salomon Swigger in het Duitsch vertaald — het licht. 2)

Omstreeks het jaar 1645 begonnen ook de samenkomsten der Rijnsburgers binnen Amsterdam eene Sociniaansche tint aan te nemen. Zij werden tweemaal 's weeks gehouden, meestal ten huize van een Doopsgezinde, Cornelis Moorman, die in 1646 in „de Corenboot" op de Nieuwe Zijds Achterburgwal, in 1647 en volgende jaren op de Lindengracht woonde. Zij lazen er eerst de Handelingen der Apostelen en het Boek Daniël, later Paulus' brief aan de Romeinen e. a. gedeelten van den Bijbel. Bij den oppermachtigen kerkeraad der Hervormde gemeente liepen deze bijeenkomsten al spoedig in de gaten, en op 4 April 1647 wist dominee Leupenius, „die sich wat naerder op de sake van de Socinianen en haer gevoelen geïnformeert hadde" aan den kerkeraad te berichten: „datse bij malkanderen komen als vrienden om een praetjen, en als hare vergaderinge begint aen te wassen, datse dan beginnen d'een of d'andere vrage voor te stellen en te disputeeren, ydereen hoorende, maer nymant veroordeelende; sijnde haere vergaderinge wel hondert in getale sterck; dat goey fatsoenlijcke lieden daer comen, en datse seer schadelijcke stucken soecken te defendeeren." 3)

Prof. te Francker: Kort Begrijp van de Opkomste ende Leere der Socinianen. Dordrecht, 1652, die de geschiedenis van Ostorod en Voidovius verhaalt, blz. 27 vlg. Over Laelius Socinus en zijne volgelingen, zie het werk van F. Trechsel. Heidelb. 1844; over Servet, een werk van denzelfden schrijver, Heidelb. 1839; en Dr. A. v. d. Linde, M. Servet. Gron. 1891.

1) Vgl. Chr. Sepp, Het Staatstoezicht op de Godsd. Letterk. in de Noordel. Nederl. Leiden 1891, blz. 37 e. v.

2) «Gedrukt voor Barent Adriaensz. Berentsma, Boeckverkooper tot Hamburgh, 1641.»

3) Door de onwaardeerbare vrijzinnigheid van den tegenwoordigen kerkeraad was ik in staat deel VIII tot XIV van hare protokollen, loopende over de

De kerkeraad, wel begrijpende hoe er dozijnwerk van schadelijke gevolgen ook voor zijne gemeente te vreezen stond, wanneer deze school van vrij onderzoek niet in de geboorte werd gesmoord, vaardigde terstond eene commissie uit zijn midden af, om Burgemeesteren te verzoeken hunne macht en authoriteit aan te wenden, en deze „schadelijke en verderfelijke samenrottingen" te verbieden. Daar zij niet aanstonds gehoor vond, bleef zij gedurende het geheele jaar 1647 daarop aandringen, totdat zij eindelijk, kunnende berichten wat „dwalingen noch jongst daer gedreven en geventileert waren", over den zondenval, de „toegerekende gerechtigheid Christi" en de erfzonde, in den loop van 1648 haar zin kreeg. De bijeenkomsten werden gestaakt, of, naar wij vermoeden, op minder in het oog loopende wijze voortgezet.

Het is niet onmogelijk, dat de jonge Spinoza als knaap meermalen den beruchten Franschen denker, die in het oog viel door zijne kleine gestalte en zijn leelijke tronie, langs Amsterdams straten heeft zien dwalen, of wel een praatje hooren maken met zijn horlogemaker Brandt op 't Rokin 1), maar diens geschriften bleven hem vooreerst nog gesloten boeken, daar hij toen waarschijnlijk nog het Fransch niet machtig was, en van 't Latijn nauwelijks de beginselen had leeren kennen. 2) In zijn omgang met de Christenen had hij het Hollandsch, onder zijne geloofsgenooten Portugeesch, Spaansch, misschien wat Duitsch — en stellig van de velen die tijdelijk te Venetië en Rome vertoefd hadden, ook wat Itali-

---

jaren 1646—1683 te raadplegen, en zal daaruit veel aan het licht brengen, betreffende allerlei feiten, waarover tot op heden een sluier hing. Het hier meegedeelde in vol. VIII, op 12 Juli 1646, 3 Maart 1647, 21 Maart 1647, 4 April 1647.

1) De onderstelling is van Van Vloten.

2) Behalve bij Colerus wordt nergens over den Hoogduitschen student, die Spinoza in het latijn zou onderwezen hebben, gesproken. Erg betrouwbaar schijnt het mij dus niet; en allerlei redenen pleiten voor de veronderstelling, dat Spinoza eerst ten huize van Fr. van den Enden die taal grondig heeft bestudeerd.

aansch geleerd; in de Talmoed Thora school was hem het Hebreeuwsch geheel eigen geworden: vijf talen alzoo, welke men in zijn tijd maar zelden bij Christelijke geleerden vereenigd vond.

„Nog was hij geen vijftien jaren oud" — zoo meldt een zijner biografen 1), en er is niets aan te voeren, wat die berichten logenstraft — „toen hij reeds vraagstukken opwierp en tegenwerpingen maakte, waarop zelfs de meest geleerden onder de Joden nauwelijks antwoord wisten te geven; en ofschoon kinderen op dien leeftijd gewoonlijk nog weinig oordeel des onderscheids bezitten, was de jonge Spinoza scherpzinnig genoeg om te bemerken, dat zijne twijfeling ook zijn leermeester in verwarring bracht. Vreezende hem boos te maken, deed hij, alsof hij zeer voldaan was over diens antwoorden, en stelde zich tevreden met ze op te teekenen, om er zich bij gelegenheid van te bedienen. Welervaren in het Hebreeuwsch, had hij al spoedig bij het lezen van de Schrift geen hulp meer noodig, en hij maakte daarbij zulke juiste beschouwingen, dat het den Rabbijnen onmogelijk was, hem te weerleggen: zij antwoordden hem op de gewone wijze van onwetende lieden, die, als zij geen kans zien, zich uit de moeielijkheden te redden, den aanhoudenden vrager beschuldigen van inzichten, die in strijd zijn met den Godsdienst.

„Een zoo dwaze handelwijze bracht den denkenden jonkman tot de overtuiging, dat het tijdverspillen was op die wijze de waarheid te zoeken. Het volk kende haar niet, en te lang reeds was hem opgevallen hoeveel dwaling in de Schrift geleerd werd, dan dat hij daaraan nog blindelings gelooven kon. Hij besloot dus in het vervolg alleen op eigen kracht te vertrouwen, en niets te sparen, onderzoek, noch moeite, noch zorg, om de waarheid te ontdekken.

„Wel moet men met groote en buitengewone geestesgaven bedeeld zijn, om, nog voor zijn' twintigsten verjaardag een zoo belangrijk en omvangrijk onderzoek aan te durven! Doch weldra bleek, dat zijne vermetelheid geen roekeloosheid was.

1) Lucas.

Want, opnieuw de Schrift lezende, werd het hem helder, op welke wijze zij opgevat en verklaard moest worden.

„Met die kennis gewapend, herlas hij ook een gedeelte 1) van den Talmoed met dezelfde nauwkeurigheid. En, daar niemand hem evenaarde in de kennis van het Hebreeuwsch, was niets hem te moeielijk; doch weinig vond hij, dat hem voldeed. Hij was evenwel te schrander om voorbarig te oordeelen, en wilde zijne gedachten laten rijpen, vóór hij ze geheel goedkeurde.

„Saul Levi Morteira, een man van groot aanzien onder de Joden en de geleerdste onder de Rabbijnen van zijn' tijd 2), kon niet nalaten het gedrag en de genialiteit van zijn discipel te bewonderen. Nauwelijks kon hij begrijpen, hoe een zóó scherpzinnig jonkman zóó bescheiden kon zijn als onze Baruch. Om hem beter te doorzien, stelde hij hem op allerlei wijzen op de proef, en bekende later, dat hij nooit iets had kunnen aanmerken op zijn gedrag en karakter. Heeft eene dergelijke uitspraak, van die zijde, het aanzien, waarin de jonge geleerde bij zijne gemeenteleden stond, niet weinig verhoogd, ijdel maakte zij hem niet. Hoe jong hij ook was, hij was te voorzichtig om veel op betuigingen van vriendschap en den lof der menschen te bouwen."

Doch, wij mogen de huiselijke omstandigheden van den jeugdigen denker niet geheel uit het oog verliezen. Er loopt eene

1) Ofschoon ik aan Lucas' geschrift veel grooter waarde toeken, dan tot nog toe geschiedde, meen ik door eene eenigszins vrije vertaling de onjuistheden te moeten verbeteren, die de schrijver, als apologeet tot overdrijving geneigd, hier en daar gemaakt heeft. Zoo hier: «il lut et relut le *Talmud*». Waarschijnlijk zag Lucas nooit de reeks van folianten, die samen «de Talmoed» heeten.

2) Als bewijs van deze mededeelingen kan, behalve de lofrede, die de Barrios op den overleden geleerde hield, stellig ook het vrij groote aantal Handschriften van Morteira's werken gelden, welke bewaard worden in de Biblioth. der Synagoge. Daaronder zijn er met fraai geteekende initialen en vignetten, wonderen van pennekunst, waarschijnlijk uitgevoerd door dankbare leerlingen. Ook droegen deze vele van hun eigen geschriften aan hun' gevierden meester op.

sage, dat hij, voor den handel bestemd, reeds vroegtijdig den toorn zijns vaders gaande maakte, omdat hij zich geheel aan de studie overgaf. 1) Vooral na het overlijden van zijn broeder Izaak, in 1649, kunnen daarvoor oorzaken ontstaan zijn, en het lijkt mij verkeerd, de sage geheel te verwerpen. Met meerdere zekerheid zijn wij echter ingelicht betreffende zwaardere rampen, welke het gezin van den koopman spoedig achter elkander troffen. Nog nauwelijks een jaar gehuwd, schonk Mirjam, Baruch's zuster, het leven aan een knaapje, doch daalde spoedig daarop ten grave. 2) Weder een jaar later, in October 1652, ging opnieuw eene lijkstatie van 't Opregt Tapeythuys den langen weg op naar de Ouderkerker begraafplaats: Michaël geleidde Esther, zijne vrouw, Baruch zijne stiefmoeder ter laatste rust. 3) Zóó bleef den ouden Michaël dus niets over dan zijne dochter Rebecca — nu gelukkig oud genoeg om de huishouding te besturen —, zijn Baruch, die een anderen weg bewandelde, dan hij misschien wel had gewenscht, zijn schoonzoon, de Casseres, op drie-en-twintigjarigen leeftijd reeds weduwnaar, en diens jeugdig kind. Laat ons hopen voor den ouden man, dat hij sedert te treurig en neergeslagen geweest is, om veel acht te slaan op het doen en laten van zijn — nu eenigen — zoon. Want het kan niet lang na den dood zijner stiefmoeder, en Baruch's twintigsten verjaardag geweest zijn, dat deze, 't met zichzelven eens geworden over hetgeen hij van de Hebreeuwsche theologie, en de wetenschap zijner leermeesters te denken had, hoe langer hoe minder de rabbijnenschool bezocht, en eindelijk geheel wegbleef. De sterfgevallen in de familie konden dat voor de buitenwereld verklaarbaar maken, zoodat er in den beginne stellig weinig op gelet werd. Doch, zijn' huisgenooten kan het niet ontsnapt

---

1) Kortholt, de tribus impostoribus. ed. alt. (1700) Praef.

2) Daniel de Casseres meldde zich later als erfgenaam van den wijsgeer aan. 't Opschrift op den grafsteen zijner moeder luidt:

S^a D. Miriam D. Casseres m^r de Semuel D. Casseres f^0 em 20 D. Elul 5411 (8 Sept. 1651).

3) S^a D. Ester m^{er} D. Michael de Espinoza f^0 em 22 D. Hesvan 5413 (26 Oct. 1652).

zijn, dat de jongeling in dien tijd met meer dan gewonen ernst nederzat tusschen zijne boeken, verdiept in de studie of staroogend in gepeins. Veel moet er in zijn brein zijn omgegaan, veel moet hij in weinige maanden gewerkt hebben. Sommigen, die, zooals hem, de bodem, waarop zij stonden, onder de voeten wegzinkt, vervallen tot een alles ontkennende twijfelzucht of wel tot een cynische onverschilligheid voor alle hoogere vraagstukken; anderen vervolgen van dien tijd af alles wat met den godsdienst en het geloof in betrekking staat met bitteren spot, te scherper, naarmate hun gemoed dieper onder de scheiding geleden heeft. Wat mag wel de reden zijn, dat de jonge Spinoza voor dien val gespaard bleef? Wij zouden haar kunnen zoeken in zijne half Oostersche afkomst, maar liever zoeken wij haar in hetgeen in die dagen waarschijnlijk zijne lectuur is geweest. „Soort zoekt soort" is eene zegswijs, zóó afgezaagd, dat zij in onzen tijd niet al te wel meer door den beugel mag; maar niet gisteren voor het eerst is de opmerking gemaakt, dat een vrome zich liever in zijn Thomas à Kempis, een ketter liever in een boekske, dat naar den mutserd riekt, verdiept. Zou het te verwonderen zijn als onze Baruch, zelf bezig den rug te keeren aan het geloof der vaderen, in de dagen toen het hem schemerde, gegrepen heeft naar de werken van anderen, die vóór hem hetzelfde gedaan hadden? Op gegronde redenen kan, dunkt mij, niemand betwijfelen, dat hij in dezen tijd moet hebben kennis gemaakt met het merkwaardige boekje van den Spaanschen Jood Leo Abarbanel, dat den titel voert „Samenspraken over de Liefde", en door den maker geschreven werd, nadat hij in Italië tot het Christendom was overgegaan. 1)

1) Reeds was er verschillende malen op gewezen, dat Spinoza deze wijsgerige gesprekken van Leo Abravanel moest gekend hebben, het uitvoerigst naar het schijnt door Bernhard Zimmels, in zijn «Leo Hebraeus, ein jüdischer Philosoph der Renaissance. Breslau 1886». De sedert teruggevonden katalogus van Spinoza's bibliotheek bewees, dat het vermoeden juist was: Spinoza bezat eene Spaansche vertaling, die van 1568, 1584 of 1593 kan zijn. De eerste Italiaansche druk is van 1535. De tweede: «Dialogi di Amore, composti per Leone Medico, di natione Hebreo, et dipoi fatto Christiano (Vinegia). Aldus (figl.) 1541» ligt voor mij. Zimmels betwijfelt of Leo wel het Jodendom verliet, maar, naar mij voorkomt, op uiterst zwakke gronden.

Bij hem heeft onze jeugdige denker — tenzij wij het er voor willen houden, dat hij geheel zelfstandig tot dat inzicht gekomen is, wat mogelijk, doch niet waarschijnlijk is, — onder meer wat hem later zou te pas komen, de schoone gedachte gevonden der intellectueele liefde tot God, die van zijne latere wijsbegeerte een belangrijk bestanddeel zou vormen. Ook het Nieuwe Testament — evenzeer door „afvalligen" geschreven — zal hij in de dagen zijner innerlijke tweespalt wel voor het eerst gelezen hebben. Eindelijk kunnen wij vermoeden, dat Baruch terzelfder tijd mede eenige geschriften van den, in onze dagen zoozeer verheerlijkten, martelaar van het vrije denken, Giordano Bruno, in handen vielen. Duitsche geleerden hebben het, sedert in 1862 de oudste wijsgeerige verhandelingen van Spinoza bekend werden, bijna tot zekerheid gemaakt, dat hij in zijne jeugd althans enkele der geschriften van den, op 17 Februari van het jaar 1600 op het Campo dei Fiori te Rome verbranden ketter gelezen heeft. 1) Is de zaak ook niet afdoende bewezen — immers in den sedert teruggevonden katalogus zijner boekerij komt geen enkel werk van den Italiaanschen vrijgeest voor — toch valt er weinig tegen in te brengen; doch hier past de meest mogelijke omzichtigheid. Want de geschriften van den gewezen monnik waren op verschillende, zeer ver uit elkander gelegen plaatsen gedrukt, en toen stellig reeds vrij zeldzaam. Misschien heeft hij er enkele van een verzamelaar onder zijne geloofsgenooten ter leen ontvangen. 2) In Bruno's werken vond de jeugdige waarheidzoeker eene breedere en schoonere opvatting uiteengezet van die pantheïstische wereldbeschouwing, welke hem stellig reeds had aangetrokken in dien ijlen en vagen vorm, in welke ook de

1) Men zie over deze kwestie o. a. Chr. Sigwart, Spinoza's neuentdeckter Tractat u. s. w. Gotha 1866; R. Avenarius, Ueber die beiden ersten Phasen des Spin. Pantheismus. Leipzig 1868; Car. Schaarschmidt, B. de Spinoza «Korte Verhandeling», etc. Amst. 1869.

2) Mijns inziens kunnen dat slechts Italiaansche geweest zijn — aangezien er alle reden is voor het vermoeden, dat Sp. de overige, in het Latijn geschreven, toen nog niet voldoende verstond — en wel: De la causa, principio et uno, De l'infinito, universo e mondi (1584) en Degli eroici furori (1585).

Kabbalistiek haar huldigt 1); bovendien zijn zij hem ongetwijfeld ten spoorslag geweest tot grondiger studie van wis- en natuurkunde.

Het kon niet lang duren of het zoo geheel veranderde gedrag van Morteira's besten discipel moest wel de aandacht trekken van zijne geloofsgenooten. „Hij werd zoozeer beheerscht door de liefde tot de waarheid" — zegt een zijner biografen 2) — „dat hij bijna met niemand meer omgang hield. Doch, welke voorzorgen hij ook nam om de anderen uit den weg te blijven, er zijn gelegenheden bij welke een fatsoenlijk mensch geene ontmoeting vermijden kan, welk gevaar er ook in moge schuilen.

„Onder de jonge lieden, die zich het meest beijverden om verkeer met hem aan te knoopen, waren twee jonge mannen, die hem, onder het voorwendsel, dat zij zijne meest vertrouwde vrienden waren, bezwoeren, hun zijne werkelijke gevoelens kenbaar te maken. Zij hielden hem voor, dat hij van hun kant niets te vreezen had, hoe zijne meeningen ook mochten luiden; immers hunne nieuwsgierigheid had geen ander doel, dan tot heldere inzichten te geraken, waar zij zelve twijfelden.

„De jonge Spinoza, verwonderd over eene zoo weinig verwachte toespraak, bleef eenigen tijd zwijgen; doch eindelijk zich door hun aanhouden gedwongen ziende iets te zeggen, wees hij er hun al lachende op, „dat zij immers Mozes en de Profeten hadden, ware Israëlieten, die over alles hadden beslist. Die konden zij volgen, zoo zij oprechte Israëlieten waren."

„Als ik hen geloof moet schenken," antwoordde een der jongelieden, „dan zie ik niet in, dat er eenig onstoffelijk

---

1) Zie Franck, La Cabbale. (Paris, 1843) p. 159, 180, 213.

2) Lucas. Bayle en Colerus geven ons betreffende Spinoza's afscheuring van de synagoge niet de minste inlichtingen. Naar mij voorkomt heeft Lucas ons wel geen stenographisch verslag, maar toch een in alle hoofdzaken juist en betrouwbaar verhaal bewaard van de gebeurtenissen, die aan den banvloek vooraf gingen. Waarschijnlijk heeft Spinoza in lateren tijd meermalen aan zijne vrienden deze belangrijke episode uit zijn leven medegedeeld. In het protokolboek der gemeente is daaromtrent niets te vinden.

wezen bestaat, noch dat God onlichamelijk is, noch dat de ziel onsterfelijk is, of dat de Engelen werkelijke wezens zijn. Wat dunkt u daarvan," vervolgde hij, zich tot Spinoza wendende: „heeft God een lichaam? Bestaan er Engelen? Is de ziel onsterfelijk?"

„Aangezien er niets onstoffelijks of onlichamelijks in de Schrift voorkomt," zeide de aangesprokene, „beken ik, dat er niets tegen is om aan te nemen, dat God een lichaam heeft, en dat te minder, omdat God *groot* is, zooals de koninklijke zanger spreekt. 1) Het is echter onmogelijk, zich iets groots voor te stellen zonder uitgebreidheid, en daaraan verbindt men onwillekeurig de gedachte van lichamelijkheid. Wat de geesten aanbetreft, zooveel is zeker, dat de Schrift hen niet beschrijft als werkelijke en blijvende wezens, maar eenvoudig als schimmen, die Engelen genoemd worden, omdat God zich van hen bedient om zijn wil kenbaar te maken. 2) Zij zijn onzichtbaar, wegens hun ijlen en doorzichtigen aard, die slechts waargenomen kan worden, zooals men beelden ziet in den spiegel, in den droom of in den nacht; zooals Jakob in den slaap de engelen zag opklimmen en afdalen langs eene ladder. En de reden, waarom wij nergens lezen, dat de Joden de Saduceeërs in den ban gedaan hebben, die niet geloofden aan het bestaan van Engelen, is deze, dat het Oude Testament nergens gewag maakt van hunne schepping. Wat de ziel aangaat, het woord ziel wordt overal gebruikt om het leven, dat wat leeft, aan te duiden. 't Is dus onnoodig om naar gronden te zoeken, waarop hare onsterfelijkheid steunen kan. Het tegendeel echter blijkt op honderd plaatsen en niets zou gemakkelijker te bewijzen vallen; maar 't geeft geen pas hier daarover te spreken."

„Het weinige, dat gij er van zegt," hernam een der vrienden, „zou zelfs de meest ongeloovigen kunnen overtuigen. Maar, voor uwe vrienden is dat nog niet genoeg: zij verlangen iets dat stelliger is, en het onderwerp is te belangrijk om er lichtvaardig over heen te loopen. Voor 't oogenblik willen wij ons

---

1) Psalmen 48 : 2. 2) ἄγγελος = bode, afgezant.

slechts voldaan houden, onder voorwaarde, dat gij het gesprek een andermaal hervatten wilt."

„Spinoza, die niets liever zag dan dat er een einde kwam aan het onderhoud, beloofde alles wat zij maar wilden; doch in het vervolg vermeed hij zorgvuldig elke gelegenheid die zij zochten om het weder aan te knoopen. Inziende, dat de menschelijke nieuwsgierigheid slechts zelden goede bedoelingen heeft, bestudeerde hij het gedrag zijner „vrienden". En hij vond daarop zooveel aan te merken, dat hij den omgang met hen afbrak en niet meer met hen wilde spreken.

„Zijne „vrienden", bemerkende van welk voornemen hij zwanger ging, stelden zich in den beginne tevreden met daarover onder elkaar te grommen, in de meening, dat het hem slechts te doen was, om hen op de proef te stellen. Doch, toen zij alle hoop vervlogen zagen om hem te buigen, zwoeren zij zich te zullen wreken. Om dat met meerdere zekerheid te doen, begonnen zij hem zwart te maken in de oogen des volks. Zij strooiden uit, „dat het verkeerd was te gelooven, dat de jonge Spinoza eenmaal een steunpilaar der synagoge zoude worden; dat het er veel meer op leek, dat hij het geloof der vaderen zou verwoesten, daar hij niets dan haat en verachting koesterde voor de wet van Mozes; dat zij, op aanraden van Morteira, zijn omgang hadden gezocht, doch dat zij weldra uit zijne gesprekken hadden gemerkt, dat hij een goddeloos mensch was; dat rabbi Morteira, hoe geleerd hij ook zijn mocht, zich vergiste en zich grootelijks bedroog met zóó goed over hem te denken; dat zelfs zijn voorkomen hun reeds vrees aanjoeg."

„Dit gerucht, in alle stilte uitgestrooid, werd weldra algemeen bekend, en toen zij de gelegenheid schoon zagen om het meer onder de aandacht te brengen, deden zij bericht aan de Wijzen der Synagoge 1), die zij zoozeer tegen hem opzetten, dat er weinig aan ontbrak, of de beschuldigde was ongehoord veroordeeld geworden.

„Nadat de eerste opwelling van toorn wat gezakt was, ontving onze Baruch bevel voor hunne vergadering te ver-

1) de Chachamim.

wezen bestaat, noch dat God onlicham
ziel onsterfelijk is, of dat de Engelen w
Wat dunkt u daarvan," vervolgde hij, z
dende: „heeft God een lichaam? Bestaa
ziel onsterfelijk?"

„Aangezien er niets onstoffelijks of
Schrift voorkomt," zeide de aangesproken
niets tegen is om aan te nemen, dat Go
en dat te minder, omdat God *groot* is,
zanger spreekt. 1) Het is echter onmoge
voor te stellen zonder uitgebreidheid,
men onwillekeurig de gedachte van lich
geesten aanbetreft, zooveel is zeker, dat
beschrijft als werkelijke en blijvende we
als schimmen, die Engelen genoemd wo
van hen bedient om zijn wil kenbaar te m
baar, wegens hun ijlen en doorzicht
waargenomen kan worden, zooals m
spiegel, in den droom of in den na
slaap de engelen zag opklimmen en
En de reden, waarom wij nergen
Saduceeërs in den ban gedaan hebb
het bestaan van Engelen, is deze
nergens gewag maakt van hunne
gaat, het woord ziel wordt overal
wat leeft, aan te duiden. 't Is d
te zoeken, waarop hare onsterfel
deel echter blijkt op honderd p
lijker te bewijzen vallen; maar
te spreken."

„Het weinige, dat gij er van
„zou zelfs de meest ongeloo
voor uwe vrienden is dat no
dat stelliger is, en het onde
vaardig over heen te looper

1\) ... 2) ...

niet te redeneeren viel — slechts dit, „dat al hun misbaar hem slechts tot medelijden bewoog; dat hij gaarne ja en amen wilde zeggen op de beweringen van zóó goede getuigen, als men meende onwraakbare getuigenissen noodig te hebben."

„Toen Morteira vernam, in welk gevaar zijn leerling verkeerde, snelde hij terstond ter Synagoge; en, plaats genomen hebbende onder de rechters, vroeg hij hem af „of hij de goede voorbeelden, welke hij hem gegeven had, misschien had vergeten? Of zijn verzet soms de vrucht was van de zorg, die hij aan zijne opvoeding had besteed? Of hij niet vreesde te vallen onder de handen van den levenden God? Dat het schandaal reeds groot was, doch dat er nog tijd was voor berouw."

„Nadat Morteira al zijne welsprekendheid had uitgeput zonder de flinkheid van zijn' leerling aan het wankelen te brengen, nam hij een geduchter toon aan, en drong hem, als Hoofd der Synagoge, te kiezen tusschen het berouw en de straf, met de bedreiging, dat hij hem in den ban zoude doen, zoo hij niet terstond teekenen gaf van boete en berouw.

„Zonder zich in het minst te ontzetten, antwoordde zijn leerling, „dat hij zeer wel bewust was van het gewicht van een dergelijk dreigement; doch dat hij, in ruil voor de moeite, welke Morteira zich gegeven had om hem in te wijden in de Hebreeuwsche taal, dezen gaarne wilde onderrichten in de juiste wijze van den ban uit te spreken." Vertoornd in den hoogsten graad, braakte daarop de rabbijn al zijn gal over hem uit, sloot, na eenige koele verwijten de vergadering, en verliet de Synagoge, zwerend, dat hij slechts zoude terug komen met den banbliksem in de hand. Want, hij hield zich stellig overtuigd, dat zijn leerling den moed zou missen om den banvloek af te wachten." 1)

Zijn deze gebeurtenissen werkelijk, zooals wij reden hebben te veronderstellen, voorgevallen in den loop van het jaar 1653, dan is het jammer, dat geen van Spinoza's tijdgenooten de moeite heeft genomen ons mede te deelen, hoe dit alles werd

1) Tot zoover voor 't oogenblik Lucas.

opgevat in den familiekring van den jeugdigen wijsgeer, binnen het Opregt Tapeythuys? Ongetwijfeld is zijne verhouding tot zijn' vader, tot zijne zuster en zijn' zwager eene andere geworden dan voorheen het geval was. Is misschien de deur der ouderlijke woning voor den afvallige gesloten? Wij weten het niet; doch iets van dien aard wordt waarschijnlijk, door hetgeen daarop weldra volgde. Want, toen Baruch's vader, de oude Michaël d'Espinoza op 30 Maart 1654 overleed, en te Ouderkerk ter aarde besteld was 1), onstond er twist tusschen de erfgenamen over zijne nalatenschap.

„Toen men de erfenis zou gaan deelen," zoo meldt Colerus, „zochten zijne zusters" — lees: zijne zuster Rebecca en zijn zwager de Casseres — „hem uit te sluiten, en niet tot de deeling toe te laten 2). Doch hij dwong hen daartoe langs gerechtelijken weg. Toen men echter aan het deelen zoude gaan, liet hij hun alles behouden, voor zich zelven slechts een goed bed vorderend, en een daarbij behoorend behangsel" (gordijn). Een ander berichtgever (Lucas) schrijft: „van zijn vader erfde hij niets, dan eenige verwarde handelszaken. Maar diegenen onder de Joden, met welke de goede man handel had gedreven, bemerkende dat zijn zoon niet de man was om zich met hunne bedriegerijen op te houden, bemoeielijkten hem derwijze, dat hij hun liever alles behouden liet, dan zijne rust op te offeren aan eene onzekere hoop."

Na deze blijken van onbaatzuchtigheid keerde onze jonge wijsgeer voor goed den rug toe aan zijne familie en het geheele Jodendom. Al was zijne uittocht uit Israël nog niet door een

---

1) Grafsteen te Ouderkerk: S^{a} do bemaventurado Michael D. Espinoza que f^{o} em 10 D. Nisan A^{o} 5414.

Ik meen er hier op te moeten wijzen, dat de Hr. De Castro en Dr. David Kaufmann (in zijne noten op den katalogus van Sp.'s bibliotheek) de Joodsche tijdrekening van de grafsteenen op verschillende wijze interpreteeren. Soms loopt het verschil over eenige weken. Ik achtte het wenschelijk mij aan den eerste te houden, onderwijl ik tevens de inscripties afdruk, welke ieder in staat stellen den juisten datum te berekenen.

2) Dit bericht kan naar mij voorkomt niet juist zijn, *tenzij* de gebeurtenissen werkelijk op elkander zijn gevolgd zooals ik ze heb voorgesteld.

kerkelijk besluit bezegeld, al hoopte men nog langen tijd den veelbelovenden jonkman op de een of andere wijze tot het geloof der vaderen te kunnen terug brengen, voor hem zelven, weinig geneigd als hij was tot veinzen en konkelen, moet het vast gestaan hebben, dat hiermede de laatste banden, welke hem aan zijne geloofsgenooten bonden, onherroepelijk verscheurd waren. Onwillekeurig dringt zich hier de vraag aan ons op, tot wie hij zich na deze scheiding gewend heeft? Immers, hij verstond geen ambacht; en was het over het algemeen in dien tijd lastig, alleen door kennis aan den kost te komen, *zijne* kennis leende zich daartoe al bijzonder slecht.

Wij hebben een bericht daaromtrent, dat wij geheel vertrouwen, ook al bleef ons de berichtgever onbekend. „Wijl Spinoza" — zoo zegt hij — „nu niet wist hoe hij aan den kost zou komen, hield hij zich zeer vroom en ging tot de Doopsgezinden, welke hem geld en onderhoud verschaften, omdat zij overtuigd waren, dat het onwaar was, dat Spinoza zulke wonderlijke en booze meeningen aankleefde. In 't bijzonder waren er enkele, die zeer gemeenzaam met hem omgingen, en, daar zij op bepaalde tijden samenkomsten hielden, waarin zij vrijelijk met elkander spraken over godsdienstige en wijsgeerige aangelegenheden, had hij deze tot zijne bijzondere gevoelens overgehaald." 1)

Daargelaten de onwelwillende gezindheid, welke in deze woorden doorstraalt, is er in het gezegde, op zich zelf reeds hoogst waarschijnlijk, niets dat strijdt tegen hetgeen wij met zekerheid weten. En wij mogen gerustelijk aannemen, dat de roep van vrijzinnigheid en humaniteit, welke van de Doopsgezinde Collegianten binnen Amsterdam uitging, ook onzen

1) Woorden van den ouden man in de herberg «de Bremer Hopman» tot Gottlieb Stolle (S. 485). Dit merkwaardige bericht zal men in zijn geheel, alsook de mededeelingen van Jan Rieuwertsz. jr., aan denzelfden reiziger, onder de bijlagen vinden. Met het hier gezegde stemt overeen het bericht bij Lucas, luidende: «Le peu d'habitude qu'il avait depuis quelque temps avec les *Juifs*, l'obligeant d'en faire avec les *Chrétiens*,» etc. en zelfs dat bij Colerus (Holl. herdruk, blz. 6, 7) ofschoon deze de zaken niet in het juiste verband brengt.

Spinoza moet ter oore gekomen zijn. Het is niet onmogelijk, dat hij reeds in de dagen, die aan zijn breken met de Synagoge vooraf gingen, hetzij uit nieuwsgierigheid, hetzij op aanraden van een' doopsgezinden vriend, wel eens eene enkele vergadering dezer verdraagzame lieden heeft bijgewoond. Vóór wij echter den lezer in dezen kring kunnen binnen leiden is het wenschelijk, om verwarring te voorkomen, eerst zijne geschiedenis als Jood — al was het nog slechts in naam — tot het einde toe te vervolgen.

Had Morteira verwacht, dat zijn gewezen discipel den moed en vastheid van karakter zoude missen om den banvloek met zijne ontzettende gevolgen af te wachten, hij vond zich deerlijk bedrogen. „Mocht hij ook goed ingelicht zijn over het groot verstand van zijn leerling, diens moed sloeg hij veel te gering aan." 1) Stellig heeft de Joodsche kerkeraad den jeugdigen denker nog verschillende malen voor zich geroepen; op allerlei manieren is er beproefd den jongen geleerde af te brengen van zijne „verderfelijke" meeningen; men hield hem voor, in welken „afgrond" hij op het punt stond zich te werpen; men bood hem, naar gemeld wordt, zelfs een groot jaargeld 2) aan, indien hij in het Jodendom blijven, en, al was het slechts voor het oog der wereld, de gebruiken van het geloof der vaderen houden wilde 3): doch niets was in staat zijn karakter aan het wankelen te brengen of hem zijne meeningen te doen verloochenen.

Is het misschien na den afloop van het laatste verhoor geweest, toen, wat men natuurlijk zijne „halsstarrigheid" noemde, ten duidelijkste gebleken was, dat een zeloot onder

---

1) Ik volg hier Lucas, ofschoon niet letterlijk.

2) 't Zelfde heeft hij (Spinoza) dikwils zoo aan zijnen huisheer, als aan andere betuigd, voorgevende dat voornoemde pensioen tot 1000 gulden vastgesteld was, dog hij voegde altoos daarbij, dat hij om geen 10000 gulden met zoodanigen huik ter Synagoge wilde gaan, overmits hij waarheid zogt, en geen schijn. (Colerus, herdruk, blz. 7).

3) Eerste bericht over dit feit bij P. Bayle; vervolgens hetzelfde bij Jan Rieuwertsz. jr., eindelijk omstandiger bij Colerus.

zijne geloofsgenooten den jongen man in de duisternis van den avond voor de poort der Synagoge opwachtte, en door een dolkstoot een einde trachtte te maken aan het leven van den gevloekten renegaat"? Het is zeer wel mogelijk; doch hetzij dit nu, hetzij 't eerst later gebeurd is 1), Spinoza had het gevaar zien aankomen, zoodat, door eene vlugge beweging het wapen zijn doel miste, en slechts zijne kleederen doorboorde. Naar bericht wordt 2) gaf dit vooral hem aanleiding om een eindweegs buiten Amsterdam, aan den weg naar Ouderkerk, bij iemand te gaan inwonen.

Zoo waren dan alle aangewende pogingen vergeefsch gebleken, en had Spinoza ondertusschen den leeftijd bereikt, waarop men kon verwachten, dat hij als man wist wat hij wilde. Op grond van al het voorgevallene, en stellig ook, omdat het gezag in de kleine gemeente diende gehandhaafd te blijven, werd nu het tijdstip bepaald, waarop men den banvloek over hem uitspreken, hem uitwerpen zou uit de gemeente. Vooraf werd hem daarvan bericht gezonden. „Welzoo", zou hij gezegd hebben tot den man, die hem de boodschap bracht, „men dwingt mij tot niets, dat ik ook uit mij zelven niet zoude gedaan hebben, hadde ik niet gevreesd voor het schandaal. Maar, als men toch niet anders wil, dan ga ik met genoegen den weg op, die voor mij open ligt, en troost er mij mee, dat mijne uittocht onschuldiger is, dan die van de Israëlieten uit Egypte, ofschoon ik al even weinig weet, waarvan ik in 't vervolg zal

1) Tevergeefs heb ik de boeken van Mijne Heeren van den Gerechte gedurende deze jaren doorgezocht om over den aanslag iets naders te vernemen. Het is dan ook niet waarschijnlijk, dat Spinoza de zaak aangegeven heeft bij het gerecht. Immers, dan waren hem allicht de doorboorde kleederen afgevorderd als bewijsstukken — welke hij echter na 1670 in den dag nog bezat. 't Is echter waarschijnlijker dat P. Bayle, die meldt, dat de aanslag gepleegd werd, toen Sp. op een avond uit den Schouwburg kwam, ...lijk heeft. In dat geval moeten wij hem na 't uitspreken van den banvloek stellen.

2) Bericht bij Colerus, dat ik niet erg vertrouw, wijl het *nergens* bevestigd wordt. Is er al iets van waar, dan moet Spinoza even buiten de poort, nog onder den rook der stad gewoond hebben, zoodat niets hem belette dagelijks binnen de muren te verkeeren.

moeten leven, als zij. Want ik" — zoo voegde hij er ironisch bij — „heb niemand iets ontnomen, en hoe onrechtvaardig men mij ook moge behandelen, ik kan er mij op beroemen, dat men mij niets te verwijten heeft." 1)

Wij mogen vertrouwen, dat zich op den bepaalden dag, den zesden der maand Ab van het jaar der Schepping 5416, d. w. z. op Donderdag, 27 Juli, 1656 eene breede schare verzamelde in de Synagoge. Toen de ure gekomen was, traden de rabbijnen Saul Levi Morteira, en Izaak Aboab — Menasseh ben Israël vertoefde toen ter tijd te Londen — met ernstige, bedroefde gezichten het gebouw binnen; een hunner besteeg het bidgestoelte 2), en las de zwijgende menigte den volgenden banvloek voor:

„De Heeren van den Kerkeraad doen u te weten, hoe zij, sedert langen tijd kennis hebbende van de slechte meeningen en werken van Baruch d'Espinoza, hem op verschillende wegen, en door beloften, poogden terug te brengen van zijn slechten weg, en, hem niet kunnende genezen, maar integendeel dagelijks meerder kennis krijgende van de afschuwelijke ketterijen die hij deed en leerde, en de ontzettende daden, die hij beging, waarvan zij vele geloofwaardige getuigen erlangden, die spraken en getuigden in tegenwoordigheid van gezegden Espinoza, waardoor hij overtuigd werd. Toen dit alles in tegenwoordigheid der H. H. Chachamim 3) onderzocht werd, besloten zij, met hun goedvinden, dat gezegde Espinoza zou gevloekt en gebannen worden uit het volk van Israël, gelijk zij thans in banvloek stellen en met den volgenden banvloek doen:

Met het oordeel der Engelen en de uitspraak der Heiligen vloeken, bannen, verwenschen en vervloeken wij Baruch d'Espinoza, met toestemming van den gezegenden God en geheel deze heilige gemeente, voor de Heilige Boeken der Thora en de 613 voorschriften welke daarin geschreven staan;

---

1) Lucas.

2) *Colerus* schrijft dat Izaak Aboab, *Lucas* dat Morteira het was. Ik durf niet beslissen.

3) De opperrabbijnen, Morteira en Aboab.

met den banvloek, waarmede Jozua Jericho vloekte, met de verwenschingen, waarmede Eliza de kwajongens verwenschte, en met alle vervloekingen welke in de wet geschreven zijn. Vervloekt zij hij bij dag, en vervloekt bij nacht, vervloekt in zijn liggen en vervloekt in zijn opstaan, vervloekt in zijn uitgaan en vervloekt in zijn ingaan; nimmer moge de Heer hem vergeven, en voortaan de woede des Heeren en Zijn ijver op dezen mensch branden, en hem opleggen alle de vloeken, geschreven in het boek dezer wet. En de Heer zal zijn naam verdelgen van onder den Hemel, en de Heer zal hem uitstooten ten verderve uit alle de stammen Israëls, met al de verwenschingen van 't firmament, geschreven in het boek dezer wet. En gij, verkleefden aan den Heer uwen God, blijft heden allen behouden!

Wij waarschuwen, dat niemand hem mondeling mag spreken, noch bij geschrifte, niemand hem eenige gunst bewijzen, niemand onder één dak met hem verblijven, niemand op vier ellen afstands van hem, niemand eenig geschrift lezen, door hem gemaakt of geschreven." 1)

De man, op wien dezen „bliksem der verdoemenis" werd nedergeslingerd, was — tot zijn geluk — bij dat alles niet tegenwoordig. Waarom zou hij ook? Immers, toen hij het laatste aanzoek tot terugkeer van de hand wees, was daarmede de scheiding onherroepelijk geworden, 2) en 't was stellig onnoodig, zich bloot te stellen aan de woede van het gepeupel.

1) Ik vergeleek den Port. tekst door van Vloten in *'t Supplementum* gepubliceerd met het oorspronkelijke stuk in het gemeenteprotokol: het is daarmede eensluidend, behalve dat in 't origineel nog meerdere afkortingen voorkomen. De letters D. B. moeten stellig verklaard worden als Dios Benditto, en niet — als bij Van Vloten — met «tribunali Ecclesiastico.»

Men vergelijke de Banformule in het boek *Kolbo* (Rimini 1526; of Venetië 1567, fol. 144) die in verschillende opzichten overeenstemt. De vertaling daarvan, bij Colerus blz. 16, is vrij nauwkeurig.

2) Colerus verzekert, dat Spinoza afschrift van den banvloek heeft ontvangen. Waarschijnlijk lijkt het mij niet. 't Is opmerkelijk, dat Lucas hier ook bij algemeenheden blijft, en geen woord betreffende den inhoud weet te melden.

IV.

De Collegianten.

De bijeenkomsten der Collegianten binnen Amsterdam, in 1648 schijnbaar gestaakt, begonnen in September van het jaar 1650 wederom de aandacht te trekken van den kerkeraad. Opnieuw was het Cornelis Jansz. Moorman op de Lindengracht, die zijn huis voor de vrienden openstelde; dáár kwamen zij den eenen Zondag, 's avonds ten vijf of zes uren, bij elkander met het gewone doel: het lezen en vrijelijk verklaren van een gedeelte der H. Schrift; op den volgenden Zondag vergaderden zij — stellig om minder in het oog te loopen — „op de Haerlemmerdijck bij het pleijn, ten huyse van een Engelsman, daer deselve syde een cruydenierswinckel is." 1) Zooals van zelf spreekt ging spoedig daarop eene commissie uit den kerkeraad naar Burgemeesteren, opdat deze de vergaderingen der „nieuwe dwaalgeesten" mochten verbieden; zoo welwillend mogelijk ontboden Amsterdams burgervaderen de leiders op 't Stadhuis, die — volgens mededeeling van burgemeester Oetgens van Waveren 2) — in 't eerst „hadden gesocht sich te excuseeren, maar eyndelyck soo eenigermate aengenomen haer naer 't goedtvinden van de E. Heeren te reguleeren", en dus opnieuw de bijeenkomsten gedurende eenigen tijd staakten.

Cornelis Jansz. Moorman, geboren in het jaar 1600 en te

---

1) Protokollen van den Kerkeraad, Vol. VIII; vergaderingen van 22 en 29 Sept. 1650.

2) Protokol *ibid.* op 6 en 27 Oct. 1650.

Amsterdam op 5 Juni 1670 overleden 1) heeft wel jaren lang zijn huis voor de vergaderingen der Collegianten beschikbaar gesteld, doch schijnt overigens weinig bekend te zijn geworden. Altemet mag hij ook zijn rol wel eens opgezegd hebben, doch tot de belhamels onder de nieuwlichters heeft hij niet behoord. De eigenlijke leiders der Amsterdamsche Collegianten waren Daniël van Breen, Adam Boreel, en Galenus Abrahamsz. de Haan.

Van Breen was naar men wil in 1594 te Haarlem geboren 2), en behoorde in 1618 en 1619 tot de ijverigste studenten in de godgeleerdheid en de warmste vereerders van Episcopius. Als secretaris volgde hij zijne Remonstrantsche leermeesters naar de Dordtsche synode. Na de veroordeeling der Remonstranten vertoefde hij eenigen tijd te Straatsburg, waar hij het gevoelen van Schwenkfeld betreffende het Godsrijk omhelsde 3). In 1621 te Haarlem teruggekeerd, hield hij nog een tijdlang tot de Remonstranten, doch langzamerhand veranderden zijne gevoelens geheel van de hunne, en eindelijk stond hij op het stuk van 't bekleeden van overheidsambten en de weerloosheid geheel aan de zijde der Doopsgezinden. Daarbij deed hij zich door woord en geschrift kennen als een voorstander van het geloof aan het duizendjarig rijk van Christus op aarde, een gevoelen, dat, steunend op de voorspellingen in de Schrift en de grootsche gebeurtenissen, waardoor de tijden zich kenmerkten, in de zeventiende eeuw zeer vele uitstekende koppen op hol gebracht heeft. Hij vestigde zich later te Amsterdam, waar hij al spoedig kennis aanknoopte met den geleerden Zeeuw Adam Boreel,

1) Benthem, Holl. Kirch- und Schulenstaat (1698) I, 895. Na zijn dood verschenen: Alle de na-gelaten Schriften, handelende van Goddelycke Zaecken. Amst. Jan Rieuwertsz. 1671. in fol.

2) Voor de biografie volg ik Van Slee, De Rijnsburger Collegianten. 1895, blz. 135, vlgd., maar deze eerste mededeeling schijnt mij aan bedenking onderhevig. Want volgens 't Kerkel. Proclamatieboek (Amst. Archief. N° 456) trad op 23 Augustus 1641 in het huwelijk: Daniël van Breen van Middelborgh, plaetsnijder, out 42 jr, woon. op de Anjeliersgraft, met Maria *Bisschop* van Amsterdam, out 35 jaar op de Breestraat. Denkelijk is hij dezelfde, en moet in dat geval te Middelburg in 1599 geboren zijn.

3) Een zijner boekjes loopt over « de hoedanigheid van het rijk van Christus ».

Heer van Duynbeke. 1) Deze, in 1603 te Middelburg uit een aanzienlijk geslacht geboren, was zeer ervaren in de Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche talen, en daarbij een zonderling man. Men wil, dat hij in zijn jeugd zooveel geld had verspild in alchimistische onderzoekingen, dat hij vrijwel aan lager wal was geraakt. Hij kleefde allerlei gevoelens aan, die van de heerschende afweken. De kerk was, volgens zijn inzien, ontaard van den apostolischen eenvoud, en tot in den grond verdorven. Deelnemen aan de godsdienstoefeningen van zoo'n kerk achtte hij ongeoorloofd: wie 't met godsdienst en christendom ernstig meende, moest zich afscheiden, en in particuliere samenkomsten zijn troost zoeken, waar geenerlei belijdenis gezag had, vrijheid en gelijkheid konden gelden voor allen en alleen de H. Schrift bindende kracht toegekend werd. Deze inzichten zette hij in 1645 uiteen in een boek „Ad legem et testimonium", dat zeer veel tegenspraak uitlokte. Het gelukte Boreel ondertusschen op verschillende plaatsen tal van aanhangers voor zijne „kerk der oogluiking" te winnen; het best slaagde hij bij de Amsterdamsche Doopsgezinden, zoodat de bezoekers van het in 1646 gestichte college zeer vaak als „Borellisten" werden aangeduid.

De Amsterdamsche dichter en wijntapper Jan Zoet — die in zonderlinge gevoelens, zooals wij zien zullen, voor Boreel de vlag niet behoefde te strijken — bezong hem in een gedichtje, dat gedeeltelijk de moeite van het aanhalen wel waard is:

Aen den Spraakgeleerden Adam Boreel.

De Maar, die blies al overlang
Al keek Atheen en Roma bang,
U Lofbazuin aan zeeven stroomen;
Elk boog zich voor u groot verstand,
En gaf u wetenschap de hand,
Om met'er over 't Meer te koomen.
Manasse 2) staat terstond verzet,
En schrikt, als hij u van de Wet,

1) Ik volg hier Van Slee, De Rijnsburger Collegianten, blz. 138.

2) Menasseh ben Israël.

Met Moozi tong 1) zoo rond hoord spreekken
Geen taal, hoe konstig in ons land,
Geen wetenschap, of u verstand,
Heeft hieraf eenig taal of teekken.
De liefde huppelt op u tong, 2)
En poogt de tweedragt, kort van sprong,
(Waar 't mooglijk) uit'er steê te drijven
Hoeft Pieter iet, men heelt de wond,
Dat Jan niet vat, men laat terstond
Een ieder bij het zijne blijven.

Bij dit tweetal voegde zich al spoedig de lakenverver Michiel Comans, te Rotterdam geboren, 3) en de doopsgezinde geneesheer Galenus Abrahamsz. de Haan. De laatste, gedurende bijna eene halve eeuw de schrik en de nachtmerrie van alle rechtzinnige predikanten, was in vele opzichten een hoogst merkwaardig man. Op den 8sten November 1622 te Zierikzee uit Doopsgezinde ouders geboren, 4) ging hij op kosten van een welwillend begunstiger, te Leiden in de geneeskunde studeeren, waar hij op den eersten Maart 1645 den doctorstitel verwierf. 5) Nadat hij zich als geneesheer te Amsterdam gevestigd, en op 16 September 1646 met Saartje Bierens, de dochter van een doopsgezind leeraar, in het huwelijk getreden was, 6) werd hij in 1648 ook zelf tot leeraar of woordvoerder van de Doopsgezinde gemeente — die er geen eigenlijke predikanten op nahield — aangesteld.

Door zijne vriendelijke, innemende manieren, zijn meeslepende welsprekendheid, zijn uitgebreide kennis en buitengewone verdraagzaamheid veroverde hij al spoedig veler hart. In aan-

1) d. w. z. in 't Hebreeuwsch.

2) Daarvan spreekt ook zijn *tractatus de fraterna religione.*

Dit gedicht bij Jan Zoet, Werkken. 1675, blz. 55.

3) In de Puyboecken wordt op 16 Maart 1668 zijn tweede huwelijk met Elizabeth van der Meersch gemeld. Hij stierf in Dec. 1687, en werd op den 9den van die maand in de Nieuwe kerk begraven.

4) H. Schijn, Geschied. der Mennon. Holl. vert. 2e druk, (1744) II. 574.

5) Volgens de Series Medic. Amstelod. op 't Amst. archief.

6) De proclamatie van ondertrouw in 't Puyboeck op 16 Aug. 1646 geeft hem 22 jr. ouderdom, wat waarschijnlijk onjuist is.

raking gekomen met mannen als Breen en Boreel, die hem eene warme belangstelling, ja vereering inboezemden voor de beginselen der Rijnsburgsche Collegianten, begon hij er al dra naar te streven, de geheele Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, en de zustergemeenten in den omtrek op dezelfde leest te schoeien. Meer dan iemand anders heeft hij propaganda gemaakt voor de vrijzinnige opvattingen der Rijnsburgers: vandaar dat bij de hervormde predikanten niemand met zwarter kool stond aangeteekend. Het was hem tot gewoonte geworden het goede te aanvaarden, waar hij het ook vond; daarom trof men hem niet alleen aan in de bijeenkomsten der Rijnsburgers te Amsterdam en het dorp, waaraan zij hun' naam ontleenden, doch ook bij elke nieuwe sekte, die hier ontstond of van elders overwaaide. Later werd het hem door zijn doopsgezinden ambtgenoot, den geneesheer L. Bidloo, kwalijk genomen „dat hij so groot een gemeenschap hielt met verscheyde lieden, die bij onse en andere gemeentens, wegens haer schaedelijcke gevoelens afgesondert waeren, of sich selfs afgescheyden hadden, als daer waeren A. Boreel, C. Moorman, F. Kuyper, M. Coman, J. O. van Halmael, etc. met welcke hij in heymelijcke of kleyne collegiën handelde van alle nieuws opkomende, en van out opgegravene gevoelens der Quakers, Chiliasten, Arrianen, Photinianen, Sabellianen, Socinianen, (Brownisten), etc., en het leed niet langh of veele der ledematen kregen daer mede smaeck in." 1) Zijn ijveren voor de gevoelens, die hij aankleefde, was oorzaak, dat weldra tweedracht in zijne gemeente ontstond, daar de oudere en stijfzinniger gemeenteleden niet voor de nieuwe richting te winnen waren. Met een anderen leeraar aan het hoofd — de man heette Samuel Apostool — scheidden zij zich af, niet zonder dat jaren lang een bittere strijd tusschen beide partijen gevoerd werd, waarin geen hunner zich de overwinning kon toekennen. 2)

Ook buiten Amsterdam trok het nieuwe college weldra de

1) L. Bidloo, Mennoos Kerck in en uyt Babel, etc. 1665 blz. 11. (Bibl. Tel. Bapt. Amst. N° 742).

2) Zie Schijn, Mennon. als boven. II, 574, vlgd.

aandacht. In 1648 had de Amsterdamsche predikant Roelof Pieters, toen hij op de synode te Delft klaagde „over een college van Socinianen in zekere stad in Holland", van den rapporteur over die zaak nog ten antwoord gekregen, dat het *slechts* een college van Rijnsburgers was, waarop de Magistraat der hoofdstad reeds een paar jaar geleden orde had gesteld. 1) Weldra zou er op een anderen toon gesproken worden.

In het jaar 1653 toch richtten een zestal predikanten, gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandsche synode, namens hunne vergadering eene remonstrantie aan de EdelMogende Heeren Staten van Holland en West-Friesland, aangaande de bijeenkomsten der Socinianen en 't drukken en verkoopen van hunne boeken. Daarin werd betoogd, dat er onder alle mogelijke ketterijen geen enkele erger was dan de dwalingen der Socinianen; dat deze lieden alle Christelijke leerstukken verwierpen, het geheele geloof ondermijnden, en de Christelijke zedenleer vervingen door een Heidensche zedenkunst; dat zij doortrapt arglistig, stout en hoovaardig, opgezwollen door waan van eigen gerechtigheid en ingebeelde volmaaktheid, vol waren van lastering tegen God en zijn heilige waarheid: menschen, die de drieëenheid voor een driehoofdig monster, een verzinsel van den Antichrist uitscholden, en spotten met de vereeniging der twee naturen in Christus; die de H. Doop verlaagden tot een kinderspel, het H. avondmaal tot een krachtelooze ceremonie; die met recht halve Turken genoemd werden en hunne leer de slimste van alle ketterijen. Verder drukten zij er op, dat door deze lieden, die ook in onze provinciën hun zaad begonnen te zaaien, de gemoederen werden verontrust, de kerk gevaar liep van scheuring, en de waarheid, „die als een zuivere maagd rein moest bewaard worden, in perykel kwam van schendinge." Wel hadden alle predikanten en professoren hunne pennen gereed om den schadelijken invloed dezer geestdrijvers tegen te gaan, doch dat was niet voldoende, waarom zij Hunne Groot Mogenden verzochten „deze Vossen, die de Wijnbergen verderven, te willen tegengaan en intoomen,

1) Van Slee, De Rijnsb. Collegianten. blz. 142.

en de kerk van het gevaar van verleiding bevrijden." Nadat nog op het groote kwaad gewezen was, dat ontstaan kon uit de gedrukte werken dezer Nieuwlichters, eindigden de afgevaardigden hun vertoog met de woorden: „Derhalven versoecken ghedienstelijck uwe Eed. Groot. Mog. Dienaren, de Gedeputeerden des Suydt- en Noort-Hollandtschen Synodi uyt den naem derselver, dat toch in tijts dit quaet werde tegen gegaen, dat tegen haer personen ordre mach gestelt worden, dat haer conventiculen en Boecken verboden, dat de Perssen en Druckerijen met die vuyligheyt niet besmet, en dat de Winckels van sulck een schadelijcke Koopmanschap gesuyvert worden. Wij vertrouwen dat u Eed. Groot Mog. dien wij weten niet meer ter herten te gaen als de eere Gods, en welstant van syn Kercke, de voor-genomene resolutien eenmael sullen in 't werck stellen, en dit groot quaet weeren."

Heeren Staten vroegen daarop 't advies van de Professoren in de Theologie te Leiden, dat op den derden April 1653 door Jacobus Triglandius, Abraham Heidanus en Joannes Coccejus gegeven werd, en waarin met niet minder gepeperde termen tegen de Socinianen te velde getrokken werd dan in het vertoog der predikanten.

De Staten vaardigden dus den negentienden September van hetzelfde jaar een zóó scherp plakkaat uit tegen de aanhangers der gevreesde sekte, dat het nauwelijks te begrijpen valt, van waar deze den moed ontleenden, voort te gaan alsof er niets gebeurd ware. Immers, wie de Sociniaansche dwalingen hier te lande invoerden, gemeen maakten of in samenkomsten uitzaaiden, zouden „als lasteraars van Gods Heiligen Naam en perturbateurs van de gemeene ruste" voor de eerste maal uit den lande gebannen, voor de tweede reis „arbitralicken naer exigentie van saecken gestraft ende gecorrigeert worden"; de drukkers van Sociniaansche boeken, in welke taal ook, zouden voor de eerste maal het recht verliezen hunne nering voort te zetten en eene boete beloopen van drieduizend gulden; de boekverkoopers, die ze verkochten, eene boete verbeuren van duizend gulden, waarvan de eene helft zou ten goede komen aan den Heer Officier, de andere helft aan de armen. Tevens

werd gelast, dat ieder, die voorraad van zoodanige geschriften bezat, deze binnen drie dagen moest inleveren, wederom op zware geldelijke straffen. 1)

Zoo hadden dan de kerkelijke brandklok-luiders hun zin gekregen; en men begrijpt van zelf, tegen wie dit plakkaat hoofdzakelijk gericht was. Edoch, wie zich lieten intoomen, de Amsterdamsche Collegianten niet. Reeds in het najaar van 1652 hadden zij hunne bijeenkomsten hervat, nu op de Anjeliersgracht ten huize van Breen (?), dan in de Elandstraat in de woning van een eenvoudig linnenwever, Jan Teunissen genaamd. 2) Hunne vergaderingen werden steeds talrijker; en, jonge krachten sloten zich bij de oudere aan: zoo vernemen wij in den zomer van 1653 het eerst van een zekeren Franciscus Cuyper, een geboren Amsterdammer, die aldra zijn huis op de Braak voor de broeders openstelde en in vervolg van tijd een man van name werd onder de Hollandsche Socinianen. Hij was nu 24 jaar oud, nog student, doch reeds gehuwd. 3) Natuurlijk werden burgemeesteren wederom aangezocht de vergaderingen te verbieden; en, na de uitvaardiging van het scherpe plakkaat leek het er een oogenblik op, dat de collegiën voor goed zouden gestaakt worden.... ten minste, in het volgend jaar (1654) hoorde men er niets van. Het spreekt echter van zelf, dat daar een boefje van staatkunde achter school: was men voortgegaan het college in particuliere woningen te houden, dan waren er stellig tal van banvonnissen gestreken. Maar dokter Galenus wist raad: niet alleen hield hij voor zijne vrienden de kerkekamer der Doopsgezinde gemeente beschikbaar, maar trachtte ook in vervolg van tijd het geheele college bij de

1) Men vindt de Remonstrantie, het advies van de Theolog. faculteit te Leiden, en 't plakkaat der Staten bijeen in pamflet 7476 van de Koninkl. Bibl. 't Plakkaat, dat vaker ter sprake zal komen, ook in bijlage IV.

2) Protokollen van den kerkeraad, vol. VIII op 3 Oct. 1652, 5 Juni 1653, 17 Juli 1653 (vol. IX fol. 26).

3) Puyboeck op 28 Nov. 1651: Franciscus Cuyper van A., studiosus, 22 jr., woont op de braeck, en Elisabeth van Wamelen van A., 21 jr., woont in de Bloemstraet.

Doopsgezinde gemeente in te lijven, stellig overtuigd, dat daardoor de nieuwe begrippen des te dieper wortel zouden schieten. 1) Toen begon de oude plooi zich met alle macht te verzetten; jaren lang werd de strijd gevoerd, met woorden en daden, blauwboekjes en schotschriften, voor ons merkwaardig, omdat wij er vaak iets uit leeren over bijna onbekende personen, doch overigens vrij onbeduidend. 2)

Bij deze mannen was het dus, dat Spinoza zich in den loop van het jaar 1654 of in den aanvang van 1655, aansloot. Het kon wel niet anders of de jeugdige wijsgeer moest er spoedig op prijs gesteld worden. Zijne groote en grondige kennis van de Hebreeuwsche taal, zijn onbevangen oordeel over al hetgeen Joodsch, en meer nog, over hetgeen Christelijk was, dwong achting en waardeering af onder menschen, die zich meestal met rationalistische Schriftverklaring bezig hielden. Daarbij hadden de wijsgeerige ideeën, waartoe de twee-en-twintigjarige jonkman door overpeinzing en studie gekomen was, voor zijne nieuwe vrienden al het aantrekkelijke van nieuwheid en oorspronkelijkheid. „Hij had" — zoo staat er geschreven — „in zijne gesprekken een zoo minzaam voorkomen, en gebruikte zulke juiste vergelijkingen, dat hij iedereen, ook onbewust, tot zijne meening overhaalde. Hij sprak overredend, hoewel hij noch naar beleefdheid noch naar schoonheid in zijne woorden zocht. Hij maakte zich zoo begrijpelijk, en zijn onderhoud was zoo vol van gezond verstand, dat niemand die hem hoorde, onvoldaan heenging." 3)

Waar zoovele verschillende opiniën en inzichten ter tafel gebracht werden en verdedigers en aanhangers vonden, kon het niet missen of ook Spinoza's meeningen vonden, hoe onvolkomen zij ook nog waren, enkele bewonderaars, wel niet onder de woordvoerders der Collegianten — meerendeels mannen op leeftijd met gevestigde overtuiging — doch onder de jongere bezoekers

---

1) Van Slee, De Rijnsburger Collegianten. blz. 147.

2) 't Beloop van dien strijd wordt eenigszins aangegeven bij Van Slee, De Rijnsb. Colleg. blz. 144 vlgd.

3) Lucas.

van het College, die ernstig naar waarheid zochten. Hier moet onze jeugdige denker kennis en vriendschap aangeknoopt hebben met verscheidene van zijne latere aanhangers en vereerders. Daar waren bv. de gebroeders de Vries, jonge, welgezeten kooplieden, de zonen van Joost Fransen de Vries — die toen reeds overleden was — en zijne huisvrouw Maria de Wolf 1), die stellig tot de Doopsgezinde Collegianten behoord hebben. Uit hun huwelijk waren vier kinderen gesproten: Trijntje Joosten de Vries, geboren in 1631, die in het jaar 1655 in het huwelijk trad met Alewijn Gijsen, een Amsterdamsch koopman, die zich te Schiedam gevestigd had. 2) Isaack Joosten de Vries, die in 1632 het levenslicht zag, en zich reeds enkele maanden vóór zijne zuster in den echt had begeven met Annetje Pieters Purmerent. 3) Daarna was in 1633 of '34 waarschijnlijk Simon Joosten de Vries geboren, die ongehuwd bleef, en door zijn innige vriendschap voor den Joodschen denker aanspraak heeft op de hulde van het nageslacht; en eindelijk Frans Joosten de Vries, geboren in 1635, die zich eerst in December 1661 in den echt begaf. 4)

Bedriegen wij ons niet, dan knoopte Spinoza dáár ook

---

1) Verwante van Vondel's vrouw, Maria de Wolf, vgl. v. Lennep VII, blz. 670—71.

2) Uit Colerus' biografie kent ieder Simon de Vries. Het simpele feit, dat deze zijn eersten, bewaard gebleven, brief aan Spinoza (Van Vloten en Land ep. VIII) met twee voorletters, S. J. de Vries onderteekende, stelde mij in staat met onfeilbare zekerheid zijne geheele familie in een te zetten.

Dit huwelijk in 't Puyboeck op 22 Juli 1655: Alewijn Gijsen van A. coopman, out 28 jr., geass. met Jacob Symonsz. Gijsen syn vader, woon. tot *Schiedam* en Trijntje Joosten de Vries van A., out 24 jr., geass. met haer moeder Maria de Wolf, woont op de Blaeuburghwal.

3) Puyboeck op 15 April 1655: Isaack Joosten de Vries van A. coopman, out 23 jaar, geass. met Maria de Wolf sijn moeder, woon. op de Blauwburghwal ende Annetje Pieters Purmerent van A. out 21 jr., geass. met Maycke Outgerts, haar moeder, op de Nieuwedijck. (Ik vermoed dat dit echtpaar zich ook te Schiedam vestigde).

4) Puyboeck op 8 Dec. 1661: Frans Joosten de Vries van A. coopman, oud 26 jr., geass. met sijn moeder Maria de Wolf op de Cingel, ende Sytien Jacobs Uien van A. out 28 jr., geass. met haer meu Sytie Franse de Vries op de Blauwburghwal.

vriendschappelijke betrekkingen aan met Pieter Balling, een Doopsgezinde, die in zijn jeugd „eenige welbekende Haarlemsche en Amsterdamsche kooplieden in Spanje" had vertegenwoordigd, of „in commissie bediend", 1) een man, die wel-ervaren was in de Grieksche en Latijnsche taal, te aantrekkelijker voor Spinoza door zijne kennis van het Spaansch. Na zijn terugkeer in het vaderland, was hij in het huwelijk getreden met eene zekere Annetje, wier eigen naam ons onbekend bleef, en had zich te Amsterdam gevestigd. 2)

Dan vond hij daar Jarig Jelles, een man, „die in zijn jonge jaren een kruideniers-winkel tot Amsterdam had gedaan; maar ziende, dat geld en goed bijeen te schrapen, hem naar de ziel niet gelukkig maken kon, deed hij (juist in dezen tijd), toen zijne nering een ware geldwinning was, zijn winkel aan een eerlijk man over, en begaf zich, zonder ooit te trouwen, in stilte buiten het gewoel der wereld, om zich te oefenen in de kennis der waarheid, die naar de Godzaligheid is, en wijsheid te verkrijgen. Met dit onderzoek der waarheid heeft hij omtrent 30 jaren bezig geweest, noch geld, noch moeite sparende om dezelve te koopen: volgende in dezen den raad van Christus en van Salomo, dat men namelijk arbeiden moet om in te gaan in 't Koninkrijk der Hemelen, en dat de wijsheid meer is dan uitgelezen en uitgegraven goud, beter dan robijnen, ja dat alles wat men begeeren mag niet bij haar is te vergelijken. Alhoewel hij nu geen kennis dan van zijne moedertaal hadde, zoo heeft hij zich van alles, dat hem als voordeelig tot zijn oogmerk in andere talen aangewezen werd, meester gemaakt, en hetzelve in 't Nederlandsch laten vertalen." 3)

---

1) Dit blijkt uit een tegen hem gericht pamflet, getiteld: Goliadts Swaart. (Bibl. Tel. Bapt. N° 720).

2) Hij schijnt niet te Amsterdam gehuwd te zijn; dan toch had ik hem in de Puyboecken of de boeken der Doopsgezinde gemeente moeten aantreffen. Wel zijn aldaar in lateren tijd twee zijner dochters gedoopt, waarbij hunne moeder, Annetje, als getuige optrad, met Roelof Soeten. Een zekere Cornelis Balling wordt enkele malen genoemd in de oudere archiefstukken der Doopsgezinde Gemeente; zie den Catal. II² N° 360, 362, 367, etc.

3) Achter de gedrukte «Geloofsbelijdenis» van Jarig Jellis, in 1684, na zijn dood, bij Jan Rieuwertsz. verschenen, voegt een «vriend» — waar-

Eindelijk ontmoette hij daar ook den boekverkooper en boekbinder Jan Rieuwertsz., een man, die in zijn tijd veel van zich deed spreken. In 1617 te Amsterdam geboren uit gezeten burgerlieden, kocht hij zich op den 22sten September 1640 in 't boekverkoopers gild 1) en vestigde zich in de Dirk van Assen-steeg, waar hij „'t Martelaersboeck" uithing. Nadat zijne ouders overleden waren, trad hij in Augustus 1649 in het huwelijk met Trijn Jans van Calcken uit Zutfen, en trouwde, toen zijne eerste echtgenoote spoedig overleed, in 1653 opnieuw met Giertje Schut van Vrede, een zijner buurmeisjes. 2)

Talloos zijn de boeken, vlugschriften en vliegende blaadjes, die door hem werden uitgegeven, in „'t Martelaersboeck" het licht zagen: want niet alleen was hij bij uitnemendheid de uitgever van de veel schrijvende Doopsgezinden en Collegianten, maar stond bekend als de vrijzinnigste uitgever in de hoofdstad; ieder, die tegen de heerschende meeningen indruischende gevoelens verkondigen wilde, kon bij Jan Rieuwertsz. terecht, die zoowel de rijmen van Kamphuyzen als vertalingen van Descartes en boeken van Spinoza op de pers dorst leggen.

---

schijnlijk Rieuwertsz. zelf — deze levensbijzonderheden. Het scheen mij wenschelijk niets anders dan de spelling te wijzigen, om de eigenaardige kleur te behouden. — Wie, zooals ik, ook dit bericht mocht willen controleeren, zou in de Amsterdamsche Poorterboeken op 27 April 1656 een Jarich Jellese kunnen vinden, die «steigerschuitenvoerder» van beroep was, en kunnen aanwijzen, dat *deze* Jarich Jellese op 24 April 1655 ondertrouwd, (Kerkel. Proclamatie boek) op 6 Juni 1655 in de Oude Kerk getrouwd is. Doch, dat is niet *onze* Jarig Jellis, die nog bij zijne begrafenis als «jongman» — d. w. z. ongehuwde — te boek stond.

1) Volgens 't Gildeboek der Boeckverkoopers op 't Amst. archief.

2) Puyboeck op 29 Juli 1649 J. R. van A. boeckbinder, out 32 jr., woont in de Dirck van Assensteegh, geen ouders hebbende en Trijn Jans van Calken, woon. tot Sutfen, out 30 jr. *Ibid.* 10 Juli 1653 J. R. van A. boeckbinder, wed. van Trijntje Jans van Kalcke, woont in de Dirk van Assensteegh, en Giertie Schut van Vrede, out 26 jr., in de Warmoesstraat.

En, wie bekend is met het boekverkoopersleven van dien tijd; wie weet, dat vaak hunne winkels — op de koffie na — de koffiehuizen, of beter nog, de clublokalen waren van min of meer geestverwante lieden, die kan begrijpen, wat er in „'t Martelaersboeck" alzoo omging! 1)

Zoo dachten de mannen van de oude plooi onder de Doopsgezinden — Tobias Goversz., Tieleman Tielen en een zekere Dr. de Vries waren toen de hoofdlieden — algemeen, en stellig niet geheel ten onrechte, dat Jan Rieuwertsz. met Dr. Galenus Abrahamsz. een lijn trok; dat ook hij gaarne de Doopsgezinde gemeente in een groot College van Rijnsburgers zou veranderd zien, en dat ten zijnent, in 't Martelaersboeck, het *plan de campagne* tegen de rechtzinnige richting klaar gekuipt werd. Een hunner zette die meening uiteen in een kwaadaardig pamflet van vier kwarto bladzijden, dat den titel voert „Sociniaense Hooft-Pijn", 2) en in eene samenspraak bestaat tusschen „*Loshooft*" — waarin wij terstond Jan Rieuwertsz. herkennen, en Dr. Galenus, die even onwelwillend als „*Listige Veynser*" wordt aangeduid. Het geeft echter een aardigen blik op den stand van zaken, waarom wij enkele gedeelten overnemen:

Loshooft. Ick had niet gedacht op sulcken oproer, maer het haeghde mij sonderlingh, dat onse partijen soo van onse maets wierden gestut.

List. V. Loshooft, Loshooft, je praet soo wat, wij zijn ondeckt: onse Partijen hebben 't geen sij sochten: want ons bedrogh is alleman kenlijck ghemaeckt. Ick wilde wel dat wij op het houden des avondtmaels 3) niet hadden gedrongen.

Loshooft. Tut, tut, niet een fijgh, 'k sel in mijn winckel dat vuurtje wel anders stoocken, en seggen dat de vreede

---

1) Het spijt mij, dat ik onder de vele gevelsteentjes in de Dirk van Hasseltsteeg, die bewaard bleven, het Martelaersboeck *niet* kon terugvinden.

2 Door D. O. S. 't Dagteekent uit 1655. Bib. Tel. Bapt. N° 638. Van Slee, De Rijnsburger Collegianten, blz. 147, heeft — zonderling genoeg — alleen Dr. Galenus herkend.

3) nl. met Boreel, Breen, e. a. Collegianten.

is ghetroffen, en segghen dat men het Avondtmael sal houden tot een teecken dat de oneenigheden zijn weghgenomen. En schoon dat de dienaers voor de heele gemeynte hebben beleden, dat sij u Collegie houden 1) niet en achten voor yets van de gemeynte geautoriseert; en dat sij dat voor u reeckinge laeten, en dat de ongemacken die daer uyt ontstaen, op u sullen komen, etc. dat sal ick wel verdrayen.....

List. V. Nu, dat over 'eslagen sey *Pamphilus:* het is soo, Loshooft, *breviter loquendo*, dat de heele Consistorie beslooten heeft, om mijn gevoelen in Religie-saecken, als mijn Collegium voor tegenstrijdigh van de kercke te houden: en dat, soo de Magistraet onse vermaen-huys wil sluyten of eenige andere actien teghen ons wil bedrijven, dat sij dat op mijn rekeninge stellen, en mijn niet sullen verschoonen. O! *Loshooft*, sieje wel, dat ons duysentjarich Rijck 2) wel lichtelijck van *Scipio* sel uytgehongert worden?

Loshooft. Ick selt *Jan Knol* 3) seggen, die heeft een Enghels verstant, die sel de Magistraet wel ompraten van Rotterdam, daer is hij goet vriendt mede. Maer weetje geen raet? Soo se je betuygen dat je Sociniaens bent, segh datse dat liegen; veyns liever, dan datje het soudt verliesen; een leugen om best is geen sondt. Maeck de luiden wijs dat *Tobias Goversz.* en *Tieleman Tielen* Geus binnen, en dat jij recht Mennonist bent.

List. V. Je moet geen sonde doen; roeyt de wortel der sonde

---

1) Men herinnert zich dat de Collegianten op de kerkekamer der Doopsgezinden vergaderden.

2) Door zijn verkeer met Van Breen was ook Galenus een sprankje van dat geloof aangewaaid.

3) Over de afkomst van dezen man, weldra zooals wij zien zullen, de beruchtste der Amsterdamsche Socinianen, is mij niets gebleken. Wijst deze plaats er misschien op dat de eerste helft van zijn leven in Rotterdam speelde? Engels verstant moet natuurlijk opgevat worden als engelachtig, d. w. z. scherpzinnig.

uyt, soo sullen de tacken van Fortunatus wenschhoetje het velt behouden. (!)

Loshooft. Je weet wel beter; de wortel der sonde uyt te roeyen is geen mensche werck: oft mien je dat we noch in Engelen sullen op de aerde verandert worden? Ick lagh in me vuyst als je so spreeckt, want de luy miene dan dat je al een Engel, ten minste een Propheet bent. Wil je altydt soo heiligh wesen, soo sullen de partyen noch roepen *Victoria*, *Victoria*, etc. Dát soud ick noch vragen: hebje het *Lapis Philosophorum* 1) al 'evonden?

List. V. Noch niet, maer het sel haest geschieden.

Loshooft. Schey dan met het Collegie uyt, totdat je dat 'evonden hebt. En als je dat hebt, soo ken je immers miraculen doen, en dan kun je de luy wel beter bedriegen. Waertoe nu op syn Jan van Leydens en Knipperdollinghs begonnen? maak de luy met woorden gesondt, soo krygh je al de Waterlandtsche Boeren op je handt. Maer hoor, doen de Collegianten als een hoop kryghs-luyden teghens *Dr. de Vries* opstinghen, 2) soo scheent, dat je dat wel haeghde, en je lachte onder je hoet, en dat hebben eenighe luiden ghesien, en zijn niet wel genoeght. Namaels moetje dat niet meer doen; maer sien liever als Otje die na het Rasphuys wierde gheleydt....

List. V. Nu adjeu, myn patienten wachten mij; ick sel myn quinta essentia in 't werck stellen....

Loshooft. Ick vrees voor u: je gaet daer je gaet, troos je vry,

---

1) Boreel was de eenige niet, die veel geld verspilde in het zoeken naar den steen der wijzen. Alchimistische onderzoekingen waren toen aan de orde van den dag, en onder Spinoza's vriendenkring waren verscheiden mannen, die er zich mede afgaven. Dat Galenus er zich aan bezondigde mag blijken uit «'t Verhaal wegens de Goudzoekerij, voorgevallen 1678—80, tusschen Galenus Abrahamsz., David Rutgers en Samuel Spruyt, ten betooge dat de laatste door de beide eersten jammerlijk bedrogen is.» Catal. Archief. Doopsgez. gem. II[1] 1185, 1186.

2) Deze was door enkele minder nette Collegianten afgeranseld.

het sel je gelden. Wat geef icker om; ick verdien moy gelt in dese questien: raken de Ouden der boven op, het is goet; raken de Jonghen tot verwinninge, het is myn niet teghen."

Is de voorstelling, die wij hier van Jan Rieuwertsz. krijgen niet bijzonder vleiend, men bedenke, dat wij met een partijschrift te doen hebben. In zooverre echter kunnen wij 't wel als waarheid aannemen, dat in zijn winkel de „geesten" zich verzamelden, en bespraken wat er te doen stond. Ook in latere schotschriften wordt daarop steeds gewezen. 1) Zelfs durft bovengenoemde Dr. de Vries in een blauwboekje zeggen:

„Den onpartijdighe treedt nu met my eens onder de Collegianten of Galenisten, met zyn ghemoet; ende voornaementlyk bij die perzoonen, die haar huizen ten besten gheven tot verghaederplaetzen. Wel aen, wy ghaen dan eerst Jan Rieuwers Winkel, oft in *de Schoole der Spotters;* daer zult ghy bevinden, datze de fouten en misslaghen van haere (tegen)-partyen zullen op het tiende deel verghrooten; dat ze de Leere, die haer teghens is, zullen voor een duivelsche leere achten; datze de oude Leeraeren voor botmuilen en onverstandighe Ezels (omdat ze met haer ghevoelen niet overeen koomen) zullen uitspreeken; datze de Leere, die altydt in onse Ghemeente is gheleerdt, uitmaeken," enz., enz. 2)

Terecht werd daarop door Caspar Luycken geantwoord, dat men Jan Rieuwertsz. toch moeielijk verantwoordelijk kon stellen voor hetgeen anderen in zijn winkel bespraken. 3)

Het kon den honderdoogigen kerkeraad der almachtige hervormde gemeente niet lang onbekend blijven, waar nu het kwaad was schuil gegaan. Konden de toenmalige predikanten

---

1) Bv. in «de Ontdekte veinsing der Hedendaagsche Geest-Drijvers en Socinianen» (1655) Bibl. Tel. Bapt. N° 634. Samenspraeck der hedendaegsche Geest-Drijvers, (1656?) ibid. N° 642.

2) Het tweede deel der «ontdekte veinsing», enz. Bibl. Tel. Bapt. N° 636. Uit een oude aant. op het titelblad blijkt de schrijver.

3) Ondersoeck over den inhoud van twee boecxkens, enz. door C. Luycken, 1655. *ibid.* N° 637.

al moeielijk begrijpen, dat een redelijk mensch gaarne naar zijn eigen licht wandelt, onvergefelijk vonden zij het, dat de „dwaalgeesten" er prijs op stelden, de hun aanvertrouwde kaars ook voor hunne naasten te laten schijnen. Dat zij zich, dozijnwerk van schadelijke gevolgen voorziende, telkens opnieuw opmaakten naar Burgemeesteren, om aan de bijeenkomsten der „leugenstoffeerders" een einde, of ten minste paal en perk te stellen; dat zij met niet minderen ijver telkens en telkens weder te velde trokken tegen tal van dingen, waarvan het volk nu eenmaal hield: tegen schouwburg, kermisvermaken en de viering van Sint-Nicolaasavond, dat alles bracht hun geen vriendschap op. Deels door de Collegianten, maar deels ook door mannen uit den boezem van het eigenlijke volk, werd er in die dagen een scherpe strijd gevoerd, nog meer tegen de predikanten dan tegen de kerk zelve. Zoo lezen wij, dat een onbekende een boekske, geschreven door „Ds. Laurentius, dienaer Jesu Christi" van een nieuw titelblad had voorzien, waarop als 't beroep van den schrijver werd aangegeven „dienaer des Duivels"; 1) dat er telkens briefjes in de collectantenzakjes werden gevonden, waarin de predikanten werden beschimpt; 2) dat er zelfs een boekje verscheen met een kwaadaardigen titel „Nieuwe Legende, schavotterende verscheyden Reformateurs, leeraers ende mede Nationael Sinodens" (1655). 3)

Toen zij eenmaal lont geroken hadden en wisten waar 't kwaad broeide, hadden zij af en toe een tweetal proponenten naar de vergaderingen der Mennoniten „bij de Brouwerij van het Lam" gezonden, om eens te vernemen, wat de woordvoerders daar verkondigden, 4) doch, hoewel deze taktiek „met alle voorzichtigheid was toegepast, had men er nog weinig vrucht van vernomen". 5) In het volgende jaar (1656) echter liepen de bijeenkomsten der vrijgeesten weder sterker in het oog;

1) Protokollen van den Kerkeraad, vol. IX fol. 60 (17 Sept. 1654).

2) *ibid.* fol. 77 (25 Maart 1655).

3) *ibid.* fol. 112 (14 Oct. 1655).

4) *ibid.* fol. 69 (21 Jan. 1655; 4 Febr. 1655).

5) Verslag van Ds. Langelius aan de Classis van Amst. Notulenboek op 10 Aug. 1655.

't scheen dat de Kerkekamer hun ontzegd was, zoodat zij weder op verschillende plaatsen van de stad vergaderden. Natuurlijk werd terstond de kerkelijke brandklok geluid! Naar burgemeesters! Weer verboden deze de „conventiculen", met het gewone gevolg — dat zij eenvoudig verplaatst werden. 1) Vooral Jan Knol trok de aandacht. Hij had een brief geschreven aan een „gereformeerden Zieketrooster", die zoozeer „op pooten stond", dat de Kerkeraad het noodig oordeelde, het origineel in te leveren bij Burgemeesteren, en zelf copie te behouden. 2) Tot overmaat van ramp kwam in 't begin van Maart Jan Pieterz. „Beelthouwer" — een oude bekende — uit Enkhuizen terug, waar hij een tijd lang gewoond had. Ds. Rulaeus kreeg al spoedig vandaar bericht: „dat hij wegens allerlei groote dwalingen en grouwelijcke gevoelens was afgesneden van de kerk, en dat de magistraat aldaar hem de stad had ontzegd". 3) Men besloot — immers met zoo'n man in één stad wonen, dat ging niet — Burgemeesters op de hoogte te stellen „van al wat tot zijn bezwaarnisse dienstig was", en nadat Burgemeesteren den man voor zich ontboden hadden en „scherpelijck bedreigt om zich stil te houden", kregen de broeders van 't kwartier, waarin hij zich gevestigd had, de vermaning mede „naarstig op zijn doen acht te nemen". 4)

Nog was het jaar niet ten einde, of de kerkeraad vernam dat de „Socinianen" nog al hunne bijeenkomsten hielden! In „het leggende hert" of „de gekroonde Niet", ten huize van Galenus' moeder in de Elandsstraat, op de Elandsgracht in de „Spinnecop", traden Galenus en Moorman als leiders op, en ook Jan Knol vond men daar gewoonlijk. Deze laatste zou tegen eenige lidmaten der Hervormde kerk gezegd hebben: „Ick en weet niet in wat voor een Godt ghij gelooft, in een Haidenschen of een Godt die wt drie personen te samen gesmeet

---

1) Protokollen van den Kerkeraad, vol. IX, fol. 146, 149, e. v. Vergaderingen van 3, 10, 17, 24 Febr., 9 Maart, 2 Sept.

2) Protokollen van den kerkeraad, vol. IX vergad. van 17 Febr. 1656, en 24 Febr. daaraanvolgende.

3) *ibid.* 9 Maart 1656.

4) *ibid.* 16 Maart 1656.

is". Dat schreide ten hemel. Terstond moesten de bedoelde lidmaten hunne verklaring zwart op wit geven, met hunne namen er onder. 1) Met dat stuk gewapend trokken Ds. Vinckius, Ds. Langelius en frater (d. w. z. ouderling) Reyers naar Burgemeesteren, die de zaak, na eenig dralen, in handen van den Heer Officier stelden. Veelzeggend is het antwoord, dat daarop volgde. Na onderzoek gaf nl. de Officier voor „verstaen te hebben, dat het in de vergaderingen der Socinianen zeer stil toeging, alleen zij voorlezende een capittel uit de H. Schriftuur, ten ware dat de onze zelfs daar eerst beweginge maakten. 2) En dat Jan Knol had getuigd, van eenige uit de onze tot die scherpe woorden en reeden getergd geweest te zijn; derhalve was Zijne Achtbaarheid beducht, indien hij daarover eenigen eisch bij de Achtb. schepenen dede, dat die wellicht soude worden ontzeid en hij in de kosten worden gecondemneert. Wel hadde hij Jan Knol tot zijn huis ontboden, die beloofd had, zich van alle disputatie en lasterlijke woorden van nu voortaan zoude wachten en onthouden." 3)

Ziedaar eene treurige boodschap voor den kerkeraad! De eenige troost was, dat Burgemeesteren in December 1656 de „conventiculen" van Socinianen en Doopsgezinden weder eens verboden, en dat men kon blijven „vigeleeren" tegen Jan Knol. Beelthouwer werd intusschen beschuldigd, dat hij op de Zeedijk in „het Boot" lasterlijk zoude gesproken hebben van den gereformeerden godsdienst. Doch bij nader onderzoek bleek, dat hij zich slechts minder welwillend had uitgelaten over de censuur, te Enkhuizen op hem toegepast. En aangezien hij „van een zeer vleiende tonge en goede burgerlijke ommegang was" viel er weinig tegen hem te ondernemen. 4) Gelukkig hielden de Kwakers — en „Kwaaksters" —, die, uit Engeland overgekomen, te Amsterdam ook al aanhang vonden, den kerkeraad een tijdlang bezig.

---

1) Protokollen van den kerkeraad, vol. IX fol. 180, 181. (9 en 16 Nov. 1656).

2) Immers de kerkeraad zond proponenten en andere jongelieden naar hunne vergaderingen!

3) Protokollen van de kerkeraad, vol. IX fol. 183. (7 Dec. 1656).

4) Protokollen van den kerkeraad, vol. IX fol. 189, 190 (4 en 11 Jan. 1657).

Niettegenstaande 't burgemeesterlijk verbod, vernam toch de kerkeraad in Mei 1657 al weder, dat er hier of daar geheime samenkomsten gehouden werden; 1) terzelfder tijd werden de zenuwen der heeren geprikkeld door een „lasterschrift tegen de reformatie en de reformateurs, dat openlijk te koop hing", en den titel voerde „de Gereformeerde Speelwagen". 2) Het werd plechtiglijk aan Burgemeesteren gebracht, die de zaak weer in handen stelden van den Schout. In het najaar gaf Jan Knol opnieuw aanstoot door een „pasquil" dat onder zijn naam verkocht werd; ook wist Ds. R[illegible]cho[illegible]ius mede te deelen: 3) „dat er in de Dirk van Assensteeg een Menniste boeckebinder woonde" — Jan Rieuwertsz. natuurlijk — „in wiens huys veele Sociniaansche persoonen nu en dan haar ingank namen, ende 't samen hooren discourse maken; maer bij niemant te connen vernemen oft uitvinden, datter eenige Sociniaensche vergadering werde gehouden. Jan Knol strooide daar alle dagen zijn vergift uit." De broeders werden verzocht tegen een en ander te vigeleeren, en 't paskwil aan den Schout gebracht — die echter niet heeft kunnen bewijzen, dat Jan Knol de maker was.

Een der bekendste figuren van dien tijd, die ook in de bijeenkomsten der Collegianten geen vreemde was, was de tapper-dichter Jan Zoet, „Amsterdammer". Zoowel hij als zijne gedichten zijn bij het latere nageslacht al te zeer in miskrediet geraakt; er was eenige reden voor. Hij was geen dichter van den eersten rang, en vaak was zijn geschrijf niet van platheid vrij te pleiten. Maar, dat behoorde zoo bij den oud-vaderlandschen geest, en erger dan Bredero of Starter maakte hij 't ook al niet. En, bijna niemand geeft ons een dieperen blik in de Amsterdamsche toestanden van die dagen. De levendige tafereeltjes, die hij zoo hier en daar ophangt van het leven der Amsterdamsche lichtekooien en doorbrengers, doen ons aan zijn tijdgenoot Adriaan Brouwer denken. Ook in beider leven is overeenkomst.

1) *ibid.* fol. 204 (17 Mei 1657).

2) *ibid.* fol. 210, 212 (12 en 26 Juli 1657).

3) *ibid.* fol. 225, 226, 234, 235 (22 Nov.—27 Dec. 1657).

Jan Zoet was, naar men wil, in 1614 geboren en wel op „den zesten dag van Dorremaand" (Maart.) 1). Zijn jeugd moet hij vrij losjes en luchthartig doorgebracht hebben. „Ik heb", zoo zegt hij zelf:

Ik heb mijn Moeders goed by H—ren en bij Snoeren,
In 't eêlste van mijn jeugd, ligtvaardig deur gebrogt,
Daarna, in arremoed, gesworven by de Boeren,
En, aan de Varkkenstrog myn onderhoud gezogt;
Maar og! ik kon mijn Maag in 't allerminst verzaaden;
Des vond ik nergens heul, dan in mijn Vaders huis.
Ik vloog hem om den hals, en bad hem om genaaden.
Zijn gunst heeft my ontlast van 't altelastig kruis:
Het vette en beste Kalf, dat ergens was te vinden,
Wierd voort voor my geslagt, en elk ter feest genood.
Nu ben ik waarlik vry, en laat my niet meer binden
Of my mijn broeder haat, nu leef ik, door de dood.

Stellig behoorde hij nog tot de Amsterdamsche „Venusjankers", om een typisch woord uit zijn tijd te bezigen, toen hij zijn grootste gedicht, de „Hedendaagsche Mantel-Eer" opstelde, waarin hij den lof van het geld zingt en, op zijn Adriaan Brouwer's, schetsjes geeft van het leven der straatnimfen in de Hoofdstad. 2)

Nadat hij de rol van den verloren zoon ten einde toe vervolgd had is hij in 't huwelijk getreden met Machtelt Klaas, 3) die hij weliswaar eene enkele maal als „Mijne beminde Huisvrouw" betitelt, doch met welke hij niet overgelukkig schijnt geleefd te hebben. 4) Hij had zich gevestigd als tapper in „de Zoete Rust", waar, wie rust en vrede minde „Bier, Tabak, en Wijn, en Spijs en Slaapplaats voor zijn geld" vinden kon. 5) Doch ook na het aanvaarden van dit beroep schijnt

---

1) d'Uitsteekendste Digt-kunstige Werkken, door Jan Zoet, Amsterdammer. Amst. 1675, blz. 227.

2) De eerste druk, in 't bezit der Maatschappij van N. L. te Leiden, schijnt van 1636 te dagteekenen. Later in de « Werkken ».

3) vóór 1651. Zie « Werkken », blz. 227.

4) Zie O. J. Koopman's Grafschrift op onzen dichter, in zijne « Werkken » blz. 228.

5) Werkken, blz. 61.

onze liereman nog wel eens de krul in 't hoofd gekregen te hebben, — „Ik struikkel dikwijls in mijn gangen" zegt hij zelf 1) — zoodat zijne zaken op den duur in 't riet liepen. Toen zijne eerste gade overleden was, huwde hij opnieuw met Annetje Conings van Nahuys, eene jongedochter, met welke hij slechts drie-en-twintig jaar in leeftijd verschilde 2) Doch ook dit huwelijk schijnt onder gevaarlijke „wikteekenen" begonnen te zijn, zooals blijkt uit een gedicht van zijn vriend Pieter Verhoek. 3).

Was hij in de eerste helft zijns levens vrij los en tuimelziek van zeden geweest, nadat hij de slechte paden zijner jeugd den rug gekeerd had, werd hij 't niet minder van geloof. Of hij, als zijn vriend Beelthouwer, de waarheid heeft nagespeurd tot in „de Schoole der Jooden" staat niet vast; doch wel, dat hij Buxtorf's „Schoole der Jooden" in het „Nederduitz" heeft vertaald. 4)

Waarschijnlijk onder de Hervormden opgebracht, kon hij 't met de meeste hunner geloofsartikelen al zeer slecht vinden, en wel het slechtst met de leer van 't hiernamaals, die hem al zeer dwaas toeleek. „Indien", zoo vraagt hij den Christenen,

Indien de Dood u is een ingank tot het leeven,
Waarom zijt gy dan dus bekommert, en verbaast?
Waarom staat gy dan staag te schudden, en te beeven,
Wanneer die Boode zig, om u te haalen, haast?....
Het is voor zeeker dan niet wel met u geschaapen;
Wijl gy, tot deeze reis, zoo qualik kunt verstaan,
En liever hier de kost in kommer poogt te raapen,
Dan dat gy naar het Hof terstond zoud willen gaan.

De Roomsche leer op dat stuk van zaken wilde hem maar

---

1) Werkken, blz. 208.

2) Puyboeck op 12 Oct. 1663. Jan Soet van A. wijncoper, wed. van Machteltse Claes, woont in de binne brouwerstraet en Annetje Conings van Nahuys, oud 26 jr. geassist. met Reynier Hals, woont op de haerlemer straet.

3) In zijn Poëzie, 1726, blz. 178.

4) Schoole der Jooden, enz. vertaald door Jan Zoet, Amsterdammer, 't Amsteld. *Anno* 1650.

heel niet bevallen, wijl daar de tegenspraak tusschen geloof en leven wel het ergst is. Immers:

Den Paus weet zelver niet waar hy, hier na, zal vaaren.
Eertz-Bisschop, Kardinaal, en Pater en Bagijn,
Zijn ang, wanneer de dood, omtrent 'er poort koomt waaren,
Hoe kan een Leekebroêr dan daar voorzeekert zyn?
Indien 't onfaalbaar was, 't geen zy aan 't volk belooven,
Zy zouden voor Godts roê niet beeven. 't Is dan wis
Dat al het Geuzevuil meê op haar is gestooven
En dat de regte troost daar niet te vinden is.

Waar hij ze wel vond? vraagt men:

Wat my belangt, ik wil my aan geen kap verhangen.
Nog Luiter, nog Kalvijn, nog Menno, hoe geleerd,
Hoe hailig met de mond, hoe zeedig in 'er gangen,
Navolgen in de daad. Want 't is hier al verkeert. 1)

Vooral toen hij in lateren tijd de rederijkerskamer of dichtrenbent „de Wijngaertranken", met 't blazoen „Liefde boven al" had opgericht, 2) vond hij meermalen gelegenheid zijn oordeel over de kerk scherp uit te spreken. Want de meerderheid zijner bentgenooten — Verhoek, Verloove, Steendam, van Rixtel, Beelthouwer, enz. 3) — was doopsgezind, en dus tuk op 't uitschrijven van prijsvragen over min of meer godsdienstige onderwerpen. Zoo luidt zijn antwoord op de vraag:

Wat Hailzaam middel zou het Kristendom best wekken
En Vreedig weederom in eene Schaapskooi trekken?

aldus:

Het beste dat ik weet is: 't Preeken eerst te laaten
Dat in de Kerkken nu word, door een geest, gedaan;
Daardoor dat zy elkaêr vervloekken, last'ren, haaten,
Als Wolven op den roof, vol moeds ten oorlog gaan.
Het Doopen staaken. Niet een brokje broods meer breeken
Nog Priesterlik gezag ooit pleegen bij de Trouw.
Van Kristi Wet alleen, met raine lippen, spreeken,
Opdat de liefde eenmaal mag voortgaan in 'er bouw.

---

1) Dit alles uit «De Krankke Troost», Werkken, blz. 68, vlgd.
2) Kort na 1660?
3) Zie Verhoek's Poëzie, blz. 192.

Hooger dan de predikanten stond bij onzen tapper Dokter Galenus aangeschreven:

«*Galenus*, die geen mensch aan zijn verstand wil binden,
En d'onvolmaakthaid van zijn zelf zeer graag belijdt;
Die geen Apostelkerk in deezen tijd kan vinden,
Die is de wakk're Haan, daar 't onverstand op byt.
Hy overkraait het al, in 't straffen van de zonden
De Nyd word allermeest omtrent de deugd gevonden.

Doet als *Galenus* doet, en help de zwakke dragen.
Voed liefde, en oeffen deugd, en lijdzaamhaid, en trouw.
Verbind, en heel de wond, door 't onverstand geslaagen.
Laat uwe woorden zijn, gelijk een vrucht'bre douw
Op 't kwynende gebloemte....» 1)

Jan Zoet, die „zyn Hemelrijk op Aarden zogt, en niet hooger", komt de eer toe dat hij, omstreeks 1657, het geestigste Collegianten-pamflet heeft opgesteld, dat er onder de groote menigte van dien tijd te vinden is. Na al hetgeen in dit hoofdstuk voorafging is het nu begrijpelijker dan ooit. Daarom moge het hier eene plaats vinden.

HET GROOTE VISCHNET.

Toon: *O Kerstnacht! Schoonder, etc.*

Gods Rijkke, daar zoo veel van preeken
Word door Gods Zoone vergeleeken
By een regtschaapen Visschersnet. 2)
Een Net, daarin men, met verlangen
Verschaiden slag van visch ziet vangen.
Wen 't in den stroom is uitgezet.

Het geeft ons Visschen naar behooren,
Dan *Snoek*, dan *Baars*, dan *Zeelt*, dan *Vooren*,
Dan *Karper*, *Blay*, en *Post* en *Aal*,
Dan *Braassem*, *Grundel*, *Spierelingen*,
En *Haring*, en meer andere dingen;
Zeer nut tot voedzel, en onthaal.

1) Nog verschillende andere strofen van zijn «Kristelikke Kruispoort» verheerlijken Dr. Galenus. Werkken, blz. 172, vlgd.

2) Matth. XIII.

Heeft iemand ooit het groot geweemel,
Dat, onder d'uitgespannen Heemel,
In 't waater krielt, en ons tot spijs,
Door Gods genaade eens is gegeven,
Met zijne vlugge veêr beschreeven,
Die spreek? Ik ken 'er geen zoo wijs.

Naardien ik dan, schoon onbezonnen
Van 't visschen, hier iets heb begonnen,
Zoo luister naar mijn Visschersfluit:
Zy deunt iets vreemts; terwijl, in 't vaaren,
Mijn scheepjen slingert op de baaren:
En legt u d'aart der Visschen uit.

De *Snoekken*, daar 't al voor moet wijkken,
Zijn 't beeld der *Roomsze Katholijkken*
Die, met een ijsselijk getier,
Al 't volkjen, die heur Lied niet zingen,
Door Bannen en door Beulen dwingen;
En stookken Hel en Vagevier.

De gladde *Zeelten*, die nooit bijten
Zijn, even als de *Mennonijten*
Zoo quaad te grijpen als een Aal.
Zy houden steeds een deurtje open,
En splijten zig aan honderd hoopen,
Om loon, om kroon, om schip, om taal. 1)

De *Baarzen,* dapper hoog gepreezen,
Wier scharpe Vinnen elk moet vreezen,
Is 't Edle nazaad van *Kalvijn*,
Die Goed en Kwaad noodzaaklik noemen,
En Ezau, in den Buik, verdoemen,
Wijl Godt niet kan gebonden zijn.

Zy heerschen Vorst'lik in de Landen.
Zy hebben harde en scharpe tanden:
En wreekken zig van overlast.
De Stroomen moeten voor heur beeven;
Wie zou aan haar den prijs niet geeven,
Wijl in 'er hand den Scepter past?

---

1) Bij dezen regel geeft de dichter eenige verklarende aanteekeningen, welke *hier* weinig ter zake doen.

De blanke *Blaaijen*, schoon voor d'oogen,
Zijn *Puritainen*, zoo vol loogen,
Gelijk een Ai vol zuivels is.
Rui-voorens zijn de *Luteranen*
Die zig nooit van het zuipen spaanen,
En wonder graag zijn aan den dis.

Het *Grundeltjen*, van klainder waarde,
Zijn *d'Armijnjanen*, op der aarde
Van Magt en Heerschappij berooft;
Dogh die, weleer, daar hard na dongen:
Nu schijnt 'er Lied heel uitgezongen,
Want elk denkt: *Jan Neef*, wag je hooft.

De krullende *Alen*, in de poelen,
Zijn *Joden*, van een kwaad gevoelen,
En loozer dan de looze Slang,
Die, met 'er opgepronkte loogen
Onse aller moeder heeft bedroogen.
Wie leert aan haar een beeter gang?

Den *Spiering*, Stinkvisch, heel versmeeten,
Een arm, veragt, en Boerenëeten,
Is 't beeld der menschen, die den naam
Van *Neutralisten* 1) is gegeven:
Zij worden overal verdreven
En niemand acht 'er hier bequaam.

Ik wil hier van *Cocijn* 2) niet reppen;
Nog uit *Pellagi* kaar iets scheppen;
Ook staat mij *Arrius* niet aan.
Bruinisten namen *Stuard* 't leven,
Heel Engeland schijnt haar gegeeven.
Van *Menno* heb ik meest gedaan.

Dat volk heeft duizend kromme sinkken,
Tot kleeding, eeten en tot drinkken
Is een bijzond're wet gesmeedt;
Het haar moet op de kam geschooren,
Of ziel en lighaam is verlooren,
Schoon Gods gebod daarvan niet weet.

---

1) Een volk, onthoudende zig van alle Gemeenschap, dogh laiden egter een nabij onberispelijk leven. (Noot van J. Zoet).

2) Socinus?

Het Huuwlik word van haar geschonden, 1)
Den Egtenband geheel ontbonden,
  Om d'allerklainste leurery.
De Man moet zijne Vrouw verlaaten,
De Moeder d'aigen Kind'ren haten
  Dus raakt 'er d'eendragt heel in ly.

Voor deezen waren 't *d'oude Vriesen*, 2)
Die heevig in het twistvuur bliezen;
  Maar ogh! men vind 'er nu zoo veel.
Dees schijnt zig *Haans* 3) en *Moors* 4) te houden.
Die wil het bier niet, dat zij brouden, 5)
  Een ander voegt zig tot *Boreel.* 6)

Den *Vlaaming*, en den *Waaterlander*, 7)
Nog onlangs kroopen aan elkander,
  Als 't lijf van een gekloofde Slang;
Terwijl de dolle *Bidloïsten* 8)
Met *d'Apostolse* 9) heevig twisten:
  Ontziende neus, nog bek, nog wang.

De Goude Zon 10) begon te beeven
Om 't Kerkgebaar, en 't Godloos leeven,

---

1) Hoe ligt dit volk den disch- en bed-gemeenschap tusschen Man en Vrouw, en den Burgerlijken ommegangk tusschen Moeder en Kind verbieden, is overal genoeg bekend. J. Z.

2) (Een van de drie Doopsgezinde sekten). Deeze, als de broedhenne van alle de kiekens, zijn zoo fijn, dat ze niet een draad gesteven linnen mogen draagen. J. Z.

3) Galenus (Abrahams de Haan), een Doctor in de Medicijnen, en Vermaander der Vlamingen tot Amsterdam, van veelen gelieft, en van anderen gehaat. J. Z.

4) C. Moorman, een diergelijk persoon, met Doctor Galenus meest in een verstand. J. Z.

5) Zinspeling op hunne vergaderplaats in de voormalige Brouwerij «Het Lam».

6) Adam Boreel, tegenwoordig in Engeland, drijvende dat de Hailigen met Kristus op aarden, als Koningen en Priesters duizent jaaren zullen leven in heerschappen. J. Z.

7) De twee andere Doopsgezinde sekten.

8) Lambert Bidlo. Een der tegenstanders van Dr. Galenus.

9) Samuel Apostool, weldra de leider der behoudende partij.

10) Een ander Doopsgezind vergaderlokaal.

Daar *Rixtel* 1) zoo volmaakt van kweeld,
Dat elk 't gebaar der schurfde Schaapen
Daarin heel konstig na ziet Apen:
En, aan haar Teer, 2) voor Smeer, uitdeelt.

Men vind 'er, die de Visch verzmaaden;
En, aan een *Knol* 3) zig ooverlaaden,
Hoe worremsteekkig hy ook schijnt.
Dogh God, wiens werk men niet mag laaken,
Kon Saul ligt tot een Paulus maaken;
Wijl voor zijn *Geest* het kwaad verdwijnt.

Een *Puit-Aal*, in het Veen gevangen, 4)
Puur doof, met ongeschooren wangen,
En met een groove Pij bekleed:
Een smaad, en spot van veel Doktooren,
Laat zijne stem, al staam'rend, hooren,
En zegt dat hij veel Wijshaid weet.

Veel Wijshaid: niet uit hooge Schoolen,
Daarin nu elk, met lust, gaat doolen;
Maar uit Godts hoogen troon gehaalt.
Hy toont ons *Kristi Rijk* op aarde;
En hoe het lijdzaam volk, vol waarde,
Daarin met Kroon en Scepter praalt.

Dogh wainig lieden hem gelooven.
Hij schijnt met zotternij bestooven;

---

1) Dezen jongen Doopsgezinden dichter zullen wij spoedig weer ontmoeten.

2) Waarschijnlijk zinspeling op het feit, dat de behoudende partij zich van de gemeente afscheidde en een pakhuis in de Teertuinen tot vergaderlokaal inrichtte.

3) Jan Knol, voor deezen godloos geleeft hebbende, schijnt zig geheel ter deugde te schikken; drijft, in verschaide byeenkomsten van menschen, met grooten yver en welspreekenthaid de Leere van Socinus ende Ostoroth.
J. Z.

4) Een Boer van Aalsmeer, genaamt Jakob Klaasz. waigerende, met voorgeevinge van dat Godt hem met zijn leevendig woord heeft begaaft, om Israëls rijk nu weederom op te richten, alle Schattingen en Impositien tot onderhoud van 't Oorlog ingesteld: Waarom hij verschaiden maalen in gevankkenisse is geweest, als onder anderen tot Haarlem, met zijn Broeder, den tyd van negen maanden, dogh is altyd, zonder iets te geeven, vry geworden. J. Z.

Elk stoot dien rijkdom met de voet.
Dat zigtbaar is, dat moet verbranden,
En 't godloos volk (ô misverstanden!)
Steeds karmen in dien helschen gloedt.

Dit klinkt uit allerhande monden;
En nauwliks word 'er een gevonden,
Die 't ooge op *Noags Arke* slaat.
Zij kunnen aan 't vernuft niet meeten,
Wat Kristus WEERELD heeft geheeten,
En dat het booze alleen vergaat.

Voor my, ik wensche, in 't allerleste,
Aan ieder mensche 't allerbeste,
En 't geen ik zelf van Godt begeer:
Dat liefde d'overhand mag krijgen
Dat haat en smaad stokstom mag zwijgen,
En Jezus ons zyn kroon vereer.

Dat ieder Visscher raine netten
Mag in de klaare stroomen zetten,
En naarstig zijn in zijne schuit;
Dat zij veel goede Visschen vangen:
En d'Opper-Visscher, met verlangen,
Gehoorzaam volgen, in en uit. 1)

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat de Gereformeerde Kerkeraad ook onzen tapper—„vijfde-rijk-beooger" met wantrouwige blikken volgde.

Hoe lang Spinoza onder deze lieden verkeerd heeft, is moeielijk te bepalen. Het is mogelijk, dat hij tot aan zijn vertrek naar Rijnsburg zoo af en toe hunne bijeenkomsten bleef bezoeken. Reeds in den aanvang van zijn verkeer onder deze meerendeels zeer ontwikkelde en vrijzinnige mannen, waaronder hij er verscheidene aantrof, die zich ook met wijsgeerige studiën bezig hielden, had hij ingezien hoezeer hem grondige kennis noodig was van het Latijn, de taal der geleerden. „Terwijl hij daarover onophoudelijk dacht, en er bij alle voorkomende gelegenheden over sprak, wilde het toeval, dat Doctor

1) De eerste druk, in 4°, in de Koninkl. Bibl. en die der Doopsgezinde Gemeente. Dan: Werkken, blz. 155 vlgd.

Franciscus van den Enden, die toenmaals met goeden uitslag onderricht gaf in het Grieksch en Latijn, eens eene vergadering der Collegianten — die altijd voor ieder open stond — bezocht. Door zijne vrijzinnige taal en zijne opmerkingen die hout sneden, won Van den Enden Spinoza's hart, en nadat hij met den vroolijken doctor in kennis was gekomen bood deze hem zoowel zijn *onderricht* als zijn *huis* aan, zonder daarvoor andere bewijzen van erkentelijkheid te vorderen, dan dat Spinoza, wanneer hij daartoe in staat zou zijn, hem eenigen tijd behulpzaam zou wezen bij het onderricht van andere leerlingen." 1)

Waarschijnlijk was het omstreeks den aanvang van het jaar 1656 dat de jeugdige wijsgeer binnengeleid werd in Van den Enden's kring.

---

1) Lucas: «Il comprenait assez de lui-même combien ces Langues savantes lui étaient nécessaires; mais la difficulté était de trouver moyen de les apprendre, n'ayant ni biens, ni naissance, ni amis pour le pousser.

Comme il y pensait incessament et qu'il en parlait en toute rencontre, Van den Enden, qui enseignait avec succès le Grec et le Latin, lui offrit ses soins et sa maison, sans exiger d'autre reconnaissance que de lui aider quelque temps à instruire ses écoliers, quand il en serait devenu capable.» Dit bericht klopt weder geheel met dat van den ouden man aan Stolle: «Als nun einst der van Ende in diese Versammlung kommen», u. s. w. (Zie de Bijlage).

V.

De Lucianist.

Wie niet, Herostratus gelijk, kerken en steden in brand steekt om zijn naam te vereeuwigen; wie niet als een andere Alva standbeelden voor zich zelven giet van buitgemaakte kanonnen; wie niet duizenden vellen papier met drukinkt en zijn eigen naam laat bekladden, om ten minste dien naam te behouden ook na zijn dood: dien kan het na zijn verscheiden lichtelijk overkomen, dat zijne verdiensten, hoe groot ook, schuil gaan in het schemerdonker van het verleden, dat zelfs zijn naam in het vergeetboek geraakt. Ziedaar het lot, dat te beurt gevallen is aan Doctor Franciscus van den Enden, den man, die niet alleen onzen Spinoza inwijdde in de geheimenissen der Latijnsche taal, en opvoerde tot de hoogten der Cartesiaansche philosophie, maar ook op eene groote menigte van andere tijdgenooten een machtigen invloed heeft uitgeoefend. Wij zullen trachten hem hier de eere te geven, die hem toekomt.

Franciscus Affinius van den Enden is zijn rol op dit wereldtooneel begonnen te Antwerpen, waar hij in het jaar 1600 het levenslicht zag. 1) Op jeugdigen leeftijd was hij naar Leuvens

---

1) Zooals men weet speelde zijn treurig uiteinde te Parijs. Uit de authentieke stukken van 't Proces, dat hem aan de galg bracht, is het een en ander betreffende zijn levensloop medegedeeld door P. Clément, Episodes de l'histoire de France. Paris, 1859 (Le Chevalier de Rohan, p. 216). Later heeft J. van Vloten diezelfde stukken nog eens doorgezien, en verslag gegeven van het gevondene in de Levensbode, XII (1881), blz. 128 vlgd. Clément's werk is later opnieuw uitgegeven onder den titel: Trois drames historiques.

hoogeschool getrokken, waar hij zich niet alleen in de letteren, maar ook in de rechtsgeleerdheid en geneeskunde oefende; en dermate blonk hij uit boven zijne medestudenten, dat hem, op nauwelijks achttienjarigen leeftijd, reeds de rang van hoogleeraar werd aangeboden: 1)

Uw jeugt had in de bloem van tweemael negen jaren,
In Leuvens wijze School, daer elk u noodde om strijt,
En uw verstant vergeefs begrimt wierd van de nyt,
Op 't hoog gestoelte lang den tabbert konnen dragen,
Had zy die glory niet groothartig afgeslagen,
En, triumferende over elk in haer gemoet,
De grootsheit en den haet vertreden met den voet.

Zóó zingt niemand minder dan onze Antonides van der Goes, in latere dagen Van den Enden's vriend. 2) Of hij reeds in zijn studententijd behoorde tot de orde der Jezuïeten of later daarin opgenomen is, weten wij niet recht; wel mogen wij aannemen, dat hij een tijdlang lid van deze beruchte broederschap is geweest, daar hij later verschillende malen als „verloopen Jezuïet" 3) werd gebrandmerkt. De boosaardige strekking van het praedicaat daarlatende, Van den Enden heeft, toen hij ongeveer op de helft van zijn loopbaan gekomen was, ingezien dat hij beter deed met de kap op den tuin te hangen dan in de orde te blijven. Er is reden te vermoeden, dat hij aan de leer der alleenzaligmakende kerk was gaan twijfelen, en is dat juist, dan kan zijn daad hem slechts tot eere strekken. Het zal in den loop van het jaar 1642 geweest zijn, dat hij — ondertusschen naar zijne geboorteplaats, Antwerpen, terugge-

---

1) Dat zoo iets wel eens meer voorkwam blijkt uit het feit, dat Willem Philippi, in 1600 geboren, in 1618 als prof. philos. aan een der vier paedagogia te Leuven werd aangesteld. Zie Dr. J. P. N. Land. Arn. Geulincx und s. Philos. 1695, S. 24.

2) Aen den Heere Franciscus van den Enden, toen hij van zijne Majest. van Vrankrijk tot Raedsheere en Lijfarts verkooren wiert. Gedichten, Bilderdijk-uitg. II, blz. 54. Zonderling genoeg is 't, dat dit gedicht aan den Prof. in de Ned. Lett. Joh. van Vloten, onbekend bleef!

3) De oude man bij Stolle noemt hem «ein Exjesuite»; zoo ook Goeree, K. en W. Geschiedenissen, (1730) blz. 665.

keerd — aldaar in het huwelijk trad met Clara Maria Vermeren, eene vrouw van Dantziger afkomst. 1) In het volgende jaar werden zij verblijd door de geboorte eener dochter, welke, in sommige opzichten door moeder Natuur misdeeld — zij was „vrij wat mank en mismaakt" 2) — daarentegen met gaven des geestes zoo mild bedacht was, dat zij eenmaal zou schitteren onder de geleerdsten harer kunne. Bij den doop ontving zij naar hare moeder den naam van Clara Maria. Een tweede dochter, Margaretha Aldegondis, zag in het laatst van 1644 of in den aanvang van 1645 ook nog te Antwerpen het levenslicht. 3) Kort daarop begaf het geheele gezin zich metterwoon naar Amsterdam, hetzij dan, dat de Scheldestad voor de vrijzinnige opvattingen van den gewezen Jezuïet te nauw werd, hetzij, dat hij hoopte aan het IJ beter in het onderhoud van zich en de zijnen te kunnen voorzien. Zij vonden er vele oude bekenden, en ook verschillende familieleden, die evenals zij voor en na het Zuiden ontweken waren. In gezelschap van Bertoldus Willemse en Allegonda van Blijdesin treffen wij onzen Dr. Franciscus op 24 October 1645 voor het eerst aan binnen Amsterdam, toen hij met zijne echtgenoote optrad als getuigen bij den doop van een spruit van 't eerstgenoemde tweetal, in de Roomsch katholieke kerk „de Posthoorn" op de Brouwersgracht. 4) Drie jaren later, op 27 October 1648 vinden wij hem daar opnieuw, als gelukkige vader van een nieuw tweetal dochters, Anna en Adriana Clementia. 5)

Op 6 Februari 1650 trad onze doctor zelf als peet op bij

1) Het laatste blijkt bij Van Vloten, Levensbode XII, 136. Voor de juistheid van den naam volgen straks bewijzen.

2) Colerus, blz. 3.

3) Een gedichtje op haar bij Pieter van Rixtel, Mengelrijmen. Haarlem 1669, blz. 58.

4) 't Doopboek van die kerk op 't Amst. archief.

5) Bij die gelegenheid trad o. a. als getuige op Joh. van den Eynde. Twee vrouwen, Clementia Corthage en Anna Uittenheeshout traden op als peeten: daarom is er reden te veronderstellen, dat ditmaal een tweeling ten doop gehouden werd. Trouwens, in lateren tijd wordt wel Adriana Clementia nog genoemd, Anna niet; deze schijnt dus vroeg overleden te zijn. De naam van Franciscus' vrouw is alleen hier als «Vermeulen» misschreven.

den doop van een ander mans kind, doch was bij die gelegenheid niet van zijne echtgenoote vergezeld; 't welk licht verklaarbaar wordt als men weet, dat hij op den 4den April van hetzelfde jaar reeds weder in „de Posthoorn" verscheen met een zoon, die Jacobus gedoopt werd. 1) Op den 12den Maart anno 1651 werd zijn laatste kind, Marianna met het heilige water besprenkeld, en daarna treffen wij den reeds bedaagden doctor nog slechts eene enkele maal als getuige aan. 2)

Van den Enden — wij zijn daar zeker van — was door vrouw Fortuna niet met gaven overladen, en zoo doet zich de vraag op, hoe hij in deze jaren in het onderhoud van zijn sterk aangroeiend gezin heeft voorzien? Weer is het Antonides van der Goes, die ons op deze vraag een, stellig weinig verwacht, antwoord geeft:

Schoon Spanje (een ander heeft daer d'eere van genoten)
Op uwen raet alleen, den vrede heeft gesloten
Nae zoo veel stormen, met het vrye Nederlant;
En d'oorlogsrazerny geslagen in den bant.... 3)

Ofschoon ik op verschillende wegen, in de geschiedboeken en op 't Amsterdamsch archief nadere inlichting gezocht heb over het hier medegedeelde, is het mij tot heden niet mogen gelukken daaromtrent iets aan het licht te brengen. Heeft de ex-Jezuïet, doorslepen in de staatkunde, en, zooals uit alles blijkt, wel ter taal, misschien eene geheime zending voor de Amsterdamsche vroedschap aan het hof te Madrid vervuld? Niet ik zou gaarne onzen Antonides tot een leugenaar maken, en het feit, dat ik op 't Amsterdamsch archief geene bevestiging vond, zegt niets. Immers die zou nog te vinden zijn, en zoo niet.... over zoovele zaken ontbreken de officieele bescheiden. De tijd van onze groote diplomaten, van een Coenraad van Beuningen, een Hieronymus van Beverningk

1) En zeker spoedig den dood in de kaken viel, daar wij er niets meer van hoorden.

2) Op 6 Juni 1651. Meermalen komt echter nog een Adriaan van den Enden voor.

3) Als boven, blz. 55.

was nog niet aangebroken in 1647, en misschien was de welonderlegde *homo politicus*, zoo pas uit het Zuiden aangekomen, eene uitkomst voor de Amsterdamsche vroedschap. 1)

Was Van den Enden te bescheiden om veel te stoffen op de eere die hem toekwam, volgens onzen dichter versmaadde hij evenzeer de gunsten welke het Spaansche bewind hem na het sluiten van den Munsterschen vrede wilde bewijzen:

«En voor die weldaet u in hare Ridderschap
Te pronk wou zetten op d'aenzienelyxten trap,
Noch had gy liever by u zelven in te treden,
Als u te zien van elk eerbiedig aengebeden.» 2)

Dr. Franciscus koos een eerzaam en vrij leven boven staatsmansroem en vestigde zich kort daarop als.... Boekhandelaar in de Nes. Hij woonde er omstreeks 1650 „In de Konstwinkel", 3) waar, naar het schijnt, verschillende boekjes het licht zagen. Hij is echter nooit lid van het boekverkoopersgild geworden, zoodat zijne zaken minder voordeelig gingen; in het najaar van 1652 was hij zoozeer aan lager wal geraakt, dat hij zijne schuldeischers moest verzoeken om uitstel van betaling. 4) Toen heeft de wakkere man stellig den boekhandel vaarwel gezegd en is zich gaan wijden aan wat eigenlijk zijne roeping was: het onderwijs der jeugd. Op eigen hand richtte hij naast de bestaande eene nieuwe Latijnsche school op; (waarschijnlijk was hij inmiddels op den Cingel gaan wonen), waar heel wat Amsterdammers zijn ingewijd in de talen van oud Rome en Athene: als ooit de lijst der leerlingen gevonden werd, zouden daarop beroemde namen voorkomen! Want Van den Enden, die zich ondertusschen met hart en ziel op de nieuwere wijs-

---

1) 't Is opmerkelijk, dat de ooievaar gedurende drie jaren wegbleef. (1645 tot Oct. 1648!). Toch zal Antonides Van den Enden's verdienste wel overdreven hebben voorgesteld.

2) Als boven, blz. 55.

3) Ledeboer, Naamlijst der Boekdrukkers, Dev. 1872, blz. 32. Een in dat jaar bij hem verschenen pamflet bezit de Koninkl. Bibl. onder N° 6745.

4) Twee desbetreffende notarieele acten van 17 Sept. 1652 op 't Amst. archief.

begeerte — Baco, Hobbes, Descartes had toegelegd, 1) scheen beter dan iemand anders de kunst te verstaan de studie der doode talen voor zijne leerlingen aantrekkelijk te maken, beter dan iemand anders hun lust in te boezemen tot het werk, en ieders krachten en bekwaamheden te doorgronden. Dat hij er in slaagde in korten tijd de officieele Latijnsche school de loef af te steken, en — hoewel Roomsch — tal van kinderen uit de gezeten burgerstand, van allerlei gezindte, ter opvoeding kreeg, mag bewijzen, dat men groote ideeën koesterde van zijne bekwaamheid, en misschien ook .... niet geheel ondankbaar was voor zijne aan den lande bewezen diensten.

Van den Enden moet op het oogenblik, toen Spinoza kennis met hem maakte, reeds een tamelijk bejaard man zijn geweest, doch — het blijkt uit zijn latere loopbaan — nog vol van dien onuitbluschbaren levenslust, die tegen niets opziet en alles vermag. Ongetwijfeld kende hij Oud Rome op zijn duimpje, en zal zich ook in staat geacht hebben, den geheelen Horatius uit zijn hoofd weder te boek te stellen, als de bestaande exemplaren bijgeval zoek raakten. 2) Bezield van vereering voor de groote mannen der Renaissance, die wel het klassieke in zijne waarde hersteld hadden, doch tevens de vaan opstaken van vrij onderzoek; die niet alleen de in vele opzichten verouderde begrippen der Aristotelische wijsbegeerte bestreden en ondermijnden, doch ook tevens in 't krijt traden voor de verbreiding van meer verlichte ideeën in kerk en staat, beheerschte ook hem een onverzadelijke dorst naar kennis. Als zijn leermeester Descartes de kerk latende voor wat zij was, zocht ook hij zijne waarheid liever in wis-, natuur- en geneeskunde. Daarbij was hij een man, die in zijn lang leven veel gezien

1) Zie Roelof Roukema, Naamboeck der Beroemde Genees- en Heelmeesters van alle Eeuwen. Amst. 1706 — waar op blz. 151 een levensbericht van «François» van den Ende voorkomt, dat weinig betrouwbaar is.

2) Vermoedelijk was hij in 't Grieksch minder doorkneed; Geulincx, die 24 jaren later dezelfde school doorliep, en er 12 jaren prof. was, wist er, naar Prof. Land meedeelt, ook weinig af. Vgl. Dr. J. P. N. Land, Arn. Geulincx und s. Philos. 1895. S. 75.

en veel ondervonden had; die door zijne onderhoudende gesprekken en vroolijke kwinkslagen veler hart wist te winnen; een practische kop, die met een enkelen oogopslag de menschen doorzag, een *homo politicus*, die met Macchiavelli in zijn roksak liep. Roem en aardsche grootheid.... hij lachte er om; waren zij wel waard er een vinger voor uit te steken? Zoo kon Antonides van hem zingen:

« Wat helpt het, of gy de verborgentheên en gronden
Der wijsheit en natuur zoo klaer hebt ondervonden?
En of Apol u als zijn zoon heeft opgequeekt,
En onderwezen wat in zaet en kruiden steekt?
Of dat geen honig druipt zoo zoet van Hymets tippen,
Als de welsprekentheit van uw begaefde lippen,
En dat uw heldendicht, op 's Mantuaners styl,
Ons dunkt de wedergalm te wezen van Virgyl,
Dat Flakkus en Pindaer, door uwe lier herboren,
Hun lyk-asch groenen zien, als zy uw vaerzen hooren:
En Nazo minder zucht aen 't ongastvrye strant,
Zoo gy uw roem altijt wilt smooren onder 't zant?
Wat Moor zoekt aen de zee stranthorenen en schulpen,
Om die op 't zelfde strant in d'aerde te bestulpen?
Wie gaert kleinoodiën aen Ganges parelreê,
En werpt ze reukeloos in grondelooze zee?
Verdrinkt een reiziger, als hy naer huis komt vaeren,
Zijn Indiaenschen schat in d'Indiaensche baeren?
Of volgt gy maer de zon, ô Raetsheer, in dien staet?
Die daelt, om op te staen met schooner daegeraet.
Zoo moete tijt noch ramp uw Fenix veder schenden.
Zoo worde uw naem geroemt aen alle werrelts Enden. 1)

Onder de opvoedkundige beginselen van onzen Latinist schijnt vooraan gestaan te hebben, dat niets zoo goed geleerd en zoo vast onthouden wordt, als hetgeen geleerd werd in de eerste dagen der jeugd. Nog bezitten wij een gedicht op een zijner leerlingen, die reeds op achtjarigen leeftijd, het Latijn even goed hanteerde als zijne moedertaal. 2) Sterk was hij over-

1) Gedichten, uitg. d. Bilderdijk. II, blz. 56. 't Gedicht is natuurlijk uit 1671, toen de 71-jarige man tot raadsheer van Lodewijk XIV benoemd was.

2) P. Rixtel, Mengelrijmen, Haerlem 1669, blz. 16: Aen den E. Heer Mr. Boëtius van Elslant, Poët ende Reghts-Geleerde, over de Latijnsche

tuigd van die andere waarheid, dat geen leerstof er gemakkelijker ingaat en gewilliger bodem vindt, dan die al spelende wordt toegediend. Zijne dochtertjes bracht hij op met den paplepel en 't latijn te gelijk, en van de oudste, Clara Maria, mogen wij gerustelijk aannemen, dat zij op twaalfjarigen leeftijd latijn sprak als water en genoeg doorkneed was in de grammatica, om bij pasbeginnende leerlingen haar vader gemakkelijk te kunnen vervangen.

Juist in de dagen toen Spinoza zoo'n welwillend meester in hem gevonden had, had hij een aardig plan op 't touw gezet. Hij zou — in navolging van het gebruik bij de oude humanisten — den menschen, die zoo hoog liepen met de tooneelpoëzie van 't Oude Rome, die stukken eens in de oorspronkelijke taal te genieten geven. Zoo waren zijne leerlingen druk bezig Terentius' *Andria* in te studeeren; eene keuze, die, waar kinderen als vertooners optraden, pleit voor den goeden smaak van hun meester. Buitendien had hij ook zelf een tooneelstuk geschreven, een zinnespel, waarin het leven van een Don Juan afgemaald werd.... zonder steenen gast. Het heette *Philedonius* of *Lusthart*.

Bleef ons daarvan ook geen tekstboekje bewaard, toch kennen wij ongeveer den inhoud. Dr. Van den Enden had daarin geschetst:

Hoe los het wulpz' en jongh Verstant,
De toghten van de Jeught doet draeijen,
Haer wil met alle winden waeijen
Soo reden haer niet hout aen bant. 1)

Tael-oeffeningh van zijn Soontje, Jan van Elslant, oudt zijnde acht Jaren, staende ter onderwysinghe van den seer gheleerden Heer Franciscus van den Ende, M. D. tot Amsterdam. 't Gedicht eindigt:

Vaer voort soo Soontje, leer en weet,
Suygh Geest uit van den Endens ader,
Opdat ons blijcke, dat uw Vader,
Achil bij Chiron heeft besteet.

1) «Zin-erinneringh van het Zin-spel Philedonius ofte Lusthart, ten Tooneele gevoert door den hoog-geleerden Heer Dr. Franciscus van den Enden», in P. Rixtels Mengelrijmen, Haerl. 1669, blz. 23.

kortom, hoe de jeugdige Philedonius zijne lusten en hartstochten volgend, op slechte wegen geraakt,

Stelt Deughde uyt, tot zijn oude Dagen,
Wil eerst zijn lust, dan Godt behagen,
Meer zondigen, eer hij 't beschreit,
En, door hartneckigheidt getroffen,
Sigh kanten teghens Gode en Heyl.

Doch, zoo sprak stellig een van de optredende „sinnekes" (allegorische personen):

«Wie God versaekt leeft nergens veyl:
«De Boet'-uur laet sigh wel versloffen,
«In wellust, by de Jeught, maer keert
«Weer swaerlijk tot de gryse haren:
«Wat Jongh ons schielijk is ontvaren,
«Wort out, en swak, te noô geleert.

Philedonius, door „Gods-barmhartigheid" in den droom gewaarschuwd en tot deugd „verwekt" .... „in 't ende

Kent en ontwijkt gedreighde ellende,
Wort oudt, en wijs, selfs in zijn Jeught.»

In den loop van 1656 waren de stukken er geheel *in gekomen* en in de eerste dagen van het volgende jaar zouden zij op den *Schouwburg* vertoond worden. Doch, Dr. Van den Enden had met meer avontuur dan beraad gehandeld, en buiten den waard gerekend, d. w. z. in dezen buiten den kerkeraad. Immers, zoo lezen wij op 4 Januari 1657 in de protokollen dezer eerwaardige vergadering:

„Wort bekent ghemaeckt, dat seker Van den Enden, paeps schoolmeester alhier, voor soude hebben binnen 8 à 14 dagen openbaer op het Schouburgh een comedy wt *Terentii* te laeten speelen door zijne discipelen, waeronder ook zouden zijn eenige ledematen kinderen; is goed gevonden soo veel mogelijk is iets daar tegen te doen, en zal men beginnen met het aenspreken van de ouders, die ledematen zijn, en haar met vele redenen verzoeken, datze hare kinderen zulks niet willen toelaten, en over 8 dagen *pro re nata* zal verder geresolveert worden,

't welk zal geschieden door de Broeders des quartiers." 1)

De pogingen werden met den gewenschten uitslag bekroond. Immers in de volgende vergadering konden „De broederen des kwartiers berichten, dat zij de ledematen hadden begroet, die eenpariglijk hadden aangenomen hare kinderen *niet* te laten spelen op 't Schouwburg;" ongelukkig volgde voor den kerkeraad de Jobstijding, „dat 't spel toch zou doorgaan", zoodat besloten werd, dat Ds. Langelius morgen — d. w. z. 12 Januari — daarover den presideerenden Burgemeester zoude „begroeten". 2)

Hoe het Ds. Langelius ten stadhuize vergaan is kunnen wij den lezer niet meedeelen: de scriba van den kerkeraad vond het minder wenschelijk naar het schijnt daarvan melding te maken. Wel echter weten wij, dat Dr. Franciscus van den Enden met zijne „latinisten" op 13 Januari 1657 den *Philedonius*, op 16 Januari daaraanvolgende Terentius' *Andria*, den 17den dier maand wederom de *Andria*, en eindelijk op den 27sten nogmaals *Philedonius* heeft opgevoerd, 3) en wel „op 't Schouburgh", „in 't openbaer", zooals de Kerkeraad gevreesd had.

Ongetwijfeld waren alle de „Geesten" van Gijsbrechts oude veste bij deze nooit geziene vertooningen tegenwoordig, en zelfs de Altmeister Joost van den Vondel ontbrak niet. Het schijnt echter, dat de Latijnsche verzen van Dr. Van den Enden dieperen indruk gemaakt hebben op de toeschouwers, dan die van vader Terentius: want niemand, zoover ons bekend werd, heeft verder met een woord van de Andria gerept, terwijl wij, betreffende den Philedonius niet alleen het gedicht

1) Protokollen van den Kerkeraad, vol. IX, blz. 189 (Vergad. van 4 Jan. 1657).

2) *ibid.* blz. 190. (Vergad. 11 Jan. 1657).

3) Zooals beschreven staat bij C. N. Wybrands, het Amsterd. Tooneel van 1617—1772. Utrecht 1873.

Dat Van den Enden de man was deelde echter de Heer Wybrands niet mede. De toegangsprijs was zeer laag, zoodat de eerste opvoering slechts 11 gl. 15 st. opbracht. Als men weet, dat in «Het Meisje van Andros» een dozijn rollen te verdeelen zijn, de kinderen van gereformeerde lidmaten wegbleven, en zeker alleen de oudere leerlingen medespeelden, kan men eenigszins bepalen hoe druk bezocht Van den Enden's school moet geweest zijn.

bezitten van Pieter van Rixtel, 1) maar ook een van Vondel, in den vorm van een „Tooneelkrans voor den Edelen Jongkheere Nikolaes van Vlooswijck, toen hy de rol van Filedonius of Lusthart, by D. Franciscus van den Enden, op 's wijzemans spreuck, door zyne latynisten ten tooneele gevoerd, zoo loflyck en stichtigh uitbeelde". 2)

«O Vlooswijck, die van Bloemwijck 3) naer 't Latijn
Uw naem ontleent, hoe hebt ghy, in den schijn
Van Filedoon, ons met Latynsche vaerzen
Gesticht, daer 't volck in d'overoude laerzen
U heene en weêr zagh treên op 't hoogh tooneel!
Ghy toonde in 't klein, wat Cebes tafereel
In 't groot elck leert met maght van personaedjen,
Gevoert in 't perck der weerelt, vol stellaedjen,
Vol aerdtsch gewoel. Men zagh, hoe wulpsche Jeught
Verdwaelt van 't padt en heilzaam spoor der Deught,
En endelijck, na doorgestrede elende,
Bereickt dit lang gewenscht en zaligh ende,
Waertoe elck van den hemel is geschickt». 4)

Toen Van den Enden in het volgende jaar, den 21sten en 22 Mei 1658 den „*Eunuchus* in 't Latijn met een klucht in 't Griex" ten tooneele voerde, 5) was de kerkeraad zoo wijs, niet opnieuw daartegen te protesteeren.

1) Pieter van Rixtel was — ik zal dat straks aantoonen — in 1657 niet ouder dan 13 jaar. Hij zal dus zelf tot de vertooners behoord hebben — zijn Zin-erinneringh draagt alle sporen van een nog weinig ontwikkeld talent — of, wat ook mogelijk is, hij heeft in latere jaren het stuk nogmaals zien opvoeren. Wybrands weet echter van eene latere opvoering niets.

2) Van Lennep's uitgave, deel IX, blz. 239. Het gedicht is daar op 1661 gesteld, wat m. i. betwijfeld mag worden. Men vindt het reeds in Klioos Kraam, 2e Opening, Leeuwarden 1657, blz. 235. 's Wijzemans spreuck schijnt geweest te zijn: Macte nova virtute, puer.

3) Vrij zonderlinge woordspeling met 't latijnsche *flos*.

4) Enz. 't Is te wenschen dat de kerkeraad het vers: «Wijsheid spreekt in kerke, schoole en schouwburg» ter harte genomen heeft.

Nicolaas van Vlooswijck, zoon van den Amsterdamschen Maecenas-Burgemeester Corn. van Vlooswijck en Anna van Hoorn, werd in Februari 1655 ingeschreven als student ter academie van Utrecht en op 10 Dec. 1666 ingehuldigd als slotvoogd en Drost van Muiden, Baljuw van Gooiland, enz.

5) Wybrands, t. a. p.

Het spreekt van zelf, dat ook Baruch Spinoza, nu Van den Enden's huisgenoot, deze voorstellingen, waaraan stellig de meerderheid der leerlingen deelnam, en waarin ongetwijfeld allen belang stelden, heeft bijgewoond. En, in geval het bericht bij Pierre Bayle juist mocht zijn, dat n. l. de aanslag op Spinoza's leven gepleegd werd, toen hij op een avond uit den Schouwburg kwam, dan zou men tusschen de genoemde datums kunnen kiezen. Immers de Joden waren in die dagen tot zulk een hartstochtelijk en moorddadig optreden geprikkeld, doordien verschillende leden hunner gemeente afvielen en tot de Christenen overliepen — mogelijk wel op aansporing en door de schoone voorspiegelingen der predikanten. Gewoonlijk echter was het weinig bijzonders, 't geen in hunne netten hangen bleef: in 1655 lezen wij van een zekeren Moses Gadela of Ben Israël die de rol van renegaat speelde, en wegens gebrek aan middelen van bestaan, terstond na zijn overgang tot soldaat werd bevorderd. 1) In 1659 toonde een zekere Samuel Aboab roeping tot de Christelijke zaligheid en lust in dat geloof, en wilde met genoegen den H. doop ontvangen, indien.... de predikanten hem hielpen de erfenis van zijn oom te bemachtigen. 2) Of de heeren hem die toegezegd hebben, bleef onbekend; wel bleek, dat de Joden even begeerig waren om Aboab te behouden, als de Protestanten en Roomschen om hem te vangen. 3) Toen de predikanten den doop nog eenigen tijd uitstelden, omdat Aboab allesbehalve onberispelijk in zijn wandel was, werd hij door de Joden — die merkten dat de snoek hun ontschoot — „in de Sint-Anthonypoort aangerand, en getrapt. Zij hadden met een mes naar hem gestoken." 4) Bij deze gelegenheid werd zelfs iemand door bekeeringsijver aangetast, die Aboab stellig niet aan de erfenis helpen kon en ook te eerlijk was om daarop te azen, en wel.... onze Jan Pieterse Beelthouwer, die Aboab ongetwijfeld aangeraden heeft, eerst

1) Protokollen van den Kerkeraad, vol. IX. (Vergad. 16 Dec 1655).

2) *ibid.*, vol. X. (Vergad. 24 April 1659).

3) *ibid.* (Vergad. 12 Juni 1659).

4) *ibid.* (Vergad. 3 en 10 Juli 1659). Zijn *alias* luidde «Anthonius Zausius de Paas».

goed te onderzoeken, welk het *ware* geloof was. 1) Nog hooren wij in denzelfden tijd van Abraham Herrera, wiens handel en wandel zoo berispelijk waren, dat de Amsterdamsche kerkeraad hem voorloopig voor de gunst bedankte. In Amersfoort waren de predikanten echter gewilliger, en bevorderden den man tot Christen, waarop hij, in Amsterdam teruggekeerd, door zijne gewezen geloofsgenooten werd ingerekend en achter slot en grendel gezet. Ook hij verzocht de hulp van den kerkeraad. 2)

De afval van Spinoza moest, door de groote meerderheid zijner geloofsgenooten in de eerste jaren wel met dezelfde oogen worden aangezien: immers ook hij had zich tot de *gojim* begeven, verkeerde met de Collegianten en in het huis van den Roomschen schoolmeester! 3)

Toen Spinoza in Van den Endens kring werd opgenomen, vond deze in hem een jonkman, die veel wist en veel gedacht had; die door zijn karaktervol gedrag, zijn bescheiden manieren en innemenden omgang aller achting en sympathie verwierf, iemand, die hem reeds terstond van dienst kon zijn bij de opleiding van jongelieden, die voornemens waren in de godgeleerdheid te gaan studeeren en daarom kennis van het Hebreeuwsch noodig hadden. 4) Maar zijn scherpe blik moet spoedig ontdekt hebben, dat het Spinoza ten eenen male mangelde aan alle kennis der exacte wetenschappen; dat hij, hoe doorkneed ook in de Hebreeuwsche godgeleerdheid en wijsbegeerte, geheel onbekend was gebleven met die van Baco, Hobbes en Descartes; dat hij niet alleen weinig wist van het latijn, maar ook in al die takken van wetenschap een vreemde

1) *ibid.* (De kerkeraad was over zijn bemoeienis weinig gesticht).

2) *ibid.* (Vergad. 7 Aug. 1659, en 28 Aug.). Was hij een familielid van den boven (blz. 65) besproken kabbalist?

3) Er dient op gewezen te worden dat noch Lucas, noch de oude man bij Stolle dien aanslag vermelden. Toch koester ik alleen twijfel over het juiste tijdstip.

4) Ik zie geen reden om de mededeeling van Jan Rieuwertsz. *junior* bij Stolle: «Sobald er von den Juden ausgegangen, hätte er, umb sein Brod zu verdienen, Kinder informiret», in twijfel te trekken, doch kan haar slechts op deze wijs verklaren. Streng-gereformeerden kunnen het allicht niet geweest zijn.

was, die bij de Cartesianen het hoogst stonden aangeschreven. Zoo nam dan Dr. Van den Enden de taak op zich, hem in dat alles in te wijden, en de flinke man bracht zijn bevattelijken leerling, dien het allerminst aan lust tot weten ontbrak, binnen enkele jaren zoo ver, dat hij niet alleen het latijn verstond en bijna onberispelijk schreef, maar ook vertrouwd raakte met veel van hetgeen er op het gebied van wis-, natuur-, sterren- en ontleedkunde in dien tijd te weten viel. Hij was het tevens, die den jeugdigen denker binnen leidde in de Cartesiaansche philosophie en eenig inzicht gaf in de daaraan voorafgaande systemen; hij misschien ook, die hem bekend maakte met de staatswetenschap, met de werken van Macchiavelli, Hobbes en anderen.

Acht men dat alles onmogelijk in een zoo kort tijdsverloop — immers het waren hoogstens vier of vijf jaren, die Spinoza nog te Amsterdam zou doorbrengen — dan zullen wij nog een ander staaltje geven van Dr. Van den Endens bekwaamheid en kunst. Het was in het jaar 1657, dat een zekere Dirck Kerckrinck, 1) toenmaals een jonkman van achttienjarigen leeftijd, plotseling bevangen werd door lust tot de studie. In 1639 uit Luthersche ouders te Hamburg geboren, 2) schijnt hij reeds vroeg met hen naar Amsterdam getrokken te zijn, waar verschillende familieleden tot den gezeten koopmansstand behoorden. 3) Met niets meer dan de gewone schoolkennis bij Van den Enden gekomen, ging hij, slechts twee jaren later, genoegzaam onderlegd naar de Leidsche Academie, waar hij zich op den 12den Mei 1659 als student in de letteren liet inschrijven.

---

1) Ik volg bij 't schrijven van namen *hier*, en waar ik ze ken, de authentieke handteekening van den besproken persoon.

2) Banga, Geschied. der Geneesk. in Nederland, II, 564 geeft verkeerdelijk 1640 op.

3) In 't kerkelijk Proclamatieboek treft men op 18 Mei 1628 reeds een Dirck Kerckrinck van A. aan, die daar ondertrouwt met Margreta Bassen. Een tweede Dirk Kerckrinck was — volgens J. A. Jochems, Amsterdams Oude Burgervendels (1580—1795) Amst. 1888, in het jaar 1653 lieutenant bij de schutterij. Ook in lateren tijd heb ik den familienaam verschillende malen in trouw- en begrafenisboeken aangetroffen.

Doch, de medische wetenschap, waarmede Van den Enden hem reeds gemeenzaam had gemaakt, nam weldra zijne geheele aandacht in beslag. Trad hij in 1661 voor het eerst als schrijver op dat gebied op, 1) in 1665 was hij reeds een vermaard man, die dien tak van kennis verrijkte met ontdekkingen, waarbij nog zijn naam met eere genoemd wordt. Kerckrinck's vriend, de uitgever Andreas Frisius, droeg in dat jaar een boek aan hem op, 2) waarbij hij o. a. zegt:

„Verdrijft de zin om zich met nuttige zaken bezig te houden de luiheid; laat de zedelijke ernst geen loszinnigheid tot zich toe; de lusten worden verdreven door die andere en betere lust om velen te helpen, waardoor uwe kennis van velerhande dingen, doch bovenal van de geneeskunde, uitstekend en bewonderenswaardig is; bewonderenswaardig, zeg ik, want wie zou niet bewonderen, dat gij, op achttienjarigen leeftijd begonnen de beginselen der latijnsche taal te leeren, in eene tijdruimte van twee jaren tot eene zoo volmaakte kennis van het Latijn, en de beginselen van het Grieksch gekomen zijt, dat gij de eerste taal niet alleen onberispelijk schrijven en spreken kunt, doch ook de andere eenigermate begrijpen; wie zou niet prijzen, dat gij in een tweetal jaren zoozeer doordrongen zijt van de voorschriften der wijsbegeerte, dat het schijnt als had gij er u een menschenleeftijd mede opgehouden; wie staat niet versteld, als hij u even plotseling toegelaten ziet tot het binnenste heiligdom der geneeskunde, zoodat gij niet alleen de oude beoefenaren dier kunst evenaart, maar wij u ook zóó verwonderlijke dingen in de praktijk zien volbrengen, dat niemand begrijpen kan op welken geneesmeesters-Parnassus

---

1) Kerckring, Commentarium in Currum triumphalem antimonii, Amst. 1661.

2) Fort. Licetus, de Monstris, Ex recens. Gerardi Blasii. Ed. Nov. Amstelod. Sumpt. Andr. Frisiae, 1665. Dedic. «Nobilissimo Clarissimoque Domino D. Theodoro Kerckrinck, Amico ac Fautori suo summo Andreas Frisius S.» — Oordeel van Boerhave over Kerckrinck: «Amstelodamensis, vir anatomia pariter et chemia clarus. Tractatus ejus sunt *elegantissimi*, sed non soli auctore adscribendi, neque enim iis temporibus unus homo perfecte callebat anatomiam. Usus est multis observationibus aliorum, qui Amstelodami tunc vivebant unde haec opera construxit. (bij Banga, II. 570).

gij gesluimerd hebt, om zoo plotseling als de eerste der artsen te kunnen optreden. Het volk aanbidt u; lieden van aanzien vereeren u, vorsten trachten den jongeling van vijf-en-twintig jaren tot zich te lokken, omdat zij zien, begrijpen en vernemen, dat gij, niet door gelukkige ondervinding, maar door eene vaste en welgegronde methode, wonderen van geneeskunst tot stand brengt ver boven de gemeene maat."

De beide jongelieden, Baruch Spinoza en Dirck Kerckrink, hebben ongetwijfeld in goede eendracht en vriendschap gedurende het tweetal jaren, dat zij samen waren, gewedijverd om den voorrang. Immers, in hoofdzaak stond voor beiden hetzelfde te doen. 1) En ook in lateren tijd is nog lang die vriendschap blijven bestaan; 2) Kerckrinck toch bleef een huisvriend van Dr. Van den Enden, en ook Spinoza zal, als hij na 1661 nog af en toe de hoofdstad bezocht, niet nagelaten hebben zijn welwillenden leermeester op te zoeken. Ongetwijfeld hebben beiden in die dagen genegenheid opgevat voor Clara Maria, Van den Endens wel niet schoone, maar naar het schijnt lieftallige en geleerde dochter. Zij vierde in 1657 haar veertienden verjaardag, en het is best mogelijk, dat zij het was, die de beide jonge mannen de beginselen van 't Latijn heeft ingeprent. Meldt niet Colerus, dat zij „in de Latijnsche taal zoo vaardig was, dat ze haar vaders leerlingen daarin, alsmede in de zangkonst kwam te onderwijzen?" En ook andere tijdgenooten berichten hetzelfde. 3) Zelfs noemt Pieter van Rixtel, een ander leerling haars vaders, van doopsgezinde afkomst, die reeds vroegtijdig blijken gaf van dichterlijk talent, onze Clara Maria *omnis perita artis*, en voegt daar nog bij:

---

1) Men ziet, dat Colerus, die — met recht — Spinoza en Kerckrinck te zamen Latijn liet leeren, als hij wat meer moeite gedaan had om het ware beloop van zaken gewaar te worden, onmogelijk zoo'n verward beeld van Spinoza's jeugd had kunnen geven als geschied is. Ongelukkig heeft men zijne misslagen bijna twee honderd jaren voor goede munt aangenomen!

2) Daarvoor pleit o. m. ook eenigszins het feit, dat wij verschillende boeken van K. in Spinoza's bibliotheek aantreffen.

3) De oude man bij Stolle: Dieser van Ende habe eine Tochter gehabt, die das schönste Latein parliren können.

Wat Naelt, Penceel en Pen, wat wil, verstant en deught
In weet- en zeden-konst volwerckten, is t'aenschouwen
In Clara, die een Baek van Wijsheydt voor de Jeught,
Athenen en Parnas aen d'Amstel sal herbouwen. 1)

Of Spinoza's genegenheid werkelijk in liefde is overgegaan voor het ontwikkelde meisje? Wie kan het bevestigen of ontkennen? Men heeft het onmogelijk geacht op grond van hare jeugd; anderen zijn daartegen opgekomen, en hebben gewezen op Dante en zijne Beatrice. Wat ons betreft, wij wenschen korter bij huis te blijven, en zouden er op kunnen wijzen, dat volgens Joodsche gebruiken een meisje met haar twaalfden verjaardag huwbaar wordt, en huwelijken op 14 of 15-jarigen leeftijd onder hen geen zeldzaamheid waren. Maar wij staan hier voor een ander geval. Immers Clara Maria was minstens 16 of 17 jaren oud toen Spinoza Amsterdam verliet, zoodat het zeer wel mogelijk is „dat hij zin in haar had gekregen om haar ten huwelijk te vragen, alleen door haar schrander verstand en uitmuntende geleerdheid aangeprikkeld." 2) Doch, is dat bericht te vertrouwen, stellig heeft hij niet toen al naar hare hand gedongen, en de beslissing, aan wie van beide leerlingen zij behooren zoude, is eerst veel later gevallen.

Van den Endens tweede dochter — het dient hier even vermeld — schijnt voor hare oudere zuster weinig ondergedaan te hebben. Ten minste, wij vinden bij Pieter van Rixtel:

---

1) Mengelrijmen, 1669, blz. 57. Het versje moet, dunkt mij, van veel vroeger dagteekenen, ± 1663. Immers, Pieter van Rixtel in 1644 geboren, was eerst boekhouder te Purmerend, daarna te Haarlem. Op 3 Febr. 1663 leest men in 't Puyboeck: «Pieter van Rixtel van *Haarlem*, boekhouder, out 19 jr, geass. met Jan van Rixtel, syn vader, woont op de Brouwersgracht, en Christina Mooy van A. 21 jr, geass. met Cornelis Mooy haar vader, woont als vooren.» In een bruiloftsgedicht, bij die gelegenheid door P. Verhoek geschreven (Poëzie, blz. 105) vind ik van hem gezegd: «Gy neuurde vaerzen nogh in doeken.» In Haarlem werd hij factor van de kamer «de Witte Angieren», en stierf aldaar 10 Maart 1673. (Grafschriften bij Jan Zoet, blz. 382).

2) Colerus.

Op d'Afbeeldinge van Juffr.
Margareta Aldegondis van den Enden.
bene tacendo Eloquentia discitur.

Hoe wel te spreken best in 't swijgen wordt geleert,
Vertoont ons Margreta, door 't wel swijgen, en wel spreken:
Oudt Romen, op haer Tongh, herbooren, wort geëert,
Van Geesten, die haer Pen, om zeden-lessen smeken. 1)

Of Dr. Franciscus van den Enden een slechten invloed op zijne leerlingen heeft uitgeoefend? Ziedaar een vraagstuk, dat te belachelijk zou zijn om te bespreken, waren onze voorouders minder bekrompen en kleingeestig geweest. Immers zij hebben met man en macht wat men het „atheïsme" noemde van Spinoza, op den kerfstok van den geleerden dokter gebracht. Colerus noch Bayle hebben hem echter persoonlijk gekend: hooren wij dus Willem Goeree, den eenige onder Van den Endens „vrienden", die het later noodig vond 's mans nagedachtenis te bekladden. Hij noemt hem „een man, die ons in zijn bloeitijd alhier, zeer wel is bekend geweest, met denzelven omgegaan en meer dan eens gegeten en gedronken hebben; waar weynig van gestigt wierden: en vervolgens naderhand wel hebben konnen gissen, dat ook Spinoza van dezen zijnen Meester, weynig goede beginselen heeft ingezogen; als die zeer mild was zijn Ongodistize gronden, aan rijp en groen uyt te venten, en te roemen „*Dat hy zig het fabeltjen van 't Geloof had quyt gemaakt.*" En 't heugd ons, dat hij zeker Juffrouw op de Rooze Gragt, die haar eenig Zoontje verlooren had, in sté van in Gods Voorzienigheid te leeren berusten, door zijn onbeslopte taal zoo heftig bedroefde, dat ze nauw te stillen nog te troosten was." 2) Elders meldt dezelfde berichtgever: „Wij hebben omtrent 40 Jaren geleden den bekenden Franciscus van den Ende binnen Amsterdam, uyt zekere erfgerugten, en als een roemweerdig stuk, met veel smaak hooren verhalen, dat, als de Scherpregter Vaninus zou naar de vuur-paal leyden, daar men hem eerst zou van

1) Mengelrijmen, 1669, blz. 58.
2) W. Goeree, Kerk- en Weereldl. Hist. 2e druk, 1730, blz. 665.

't spraaklid berooven, hij hem belastte de Pols te voelen, of hij ook gealtereerd in gemoed of bloed mogt wezen?" 1)

Wij willen op de waarheid van dit een en ander niets afdingen. Maar men zal ons toegeven, dat tafelgesprekken misschien niet juist een zeer gepaste gelegenheid zijn om stichtinge uit te venten, en dat doktoren in de medicijnen veelal de meest ongeschikte personen zijn, waarvan men dat verwachten kan. Wij willen gaarne aannemen, dat Van den Enden, die in zijn lang en veelbewogen leven zeker heel wat godsdiensttwisten had aanschouwd en meegemaakt, er een groot deel van zijn geloof, misschien alles, bij had ingeboet: hij was ongetwijfeld een vrijgeest, een Lucianist, die, prat op de nieuwste wijsheid, zooeven door de wijsgeeren van zijn tijd verkondigd, er geen been in zag den draak te steken met wat hij als „verouderde opiniën" beschouwde. En wij kunnen begrijpen, dat een man als hij bewondering moest gevoelen voor de bravade van een Vanini, die met ware doodsverachting den brandstapel beklom. 't Gedrag van de „juffrouw op de Rozengracht" mogen de psychologen verklaren: wij voor ons meenen wel meer vernomen te hebben, dat, wie nederzit in stil verdriet, bij de eerste de beste troost die geboden wordt, plotseling uitbarst in luidruchtiger smart.

Beduidt dit alles dus weinig, van meer beteekenis is stellig de dankbaarheid zijner leerlingen en vereerders. Kerckrinck schrijft: „Franciscus van den Enden, die mij onderrichtte in de wetenschappen en de wijsbegeerte, een man over wiens uitstekende verdiensten ik nog niet uitgepraat ben." 2) Van de brallende verzen ter zijner eer door Antonides van der Goes 3) geschreven, is den lezer reeds het merkwaardigste

1) *ibid.*, blz. 617. «Veertig jaren geleden» (1e druk 1705) was ± 1665.

2) Qui me liberalibus et philosophicis disciplinis imbuerat (viro de cujus eximiis laudibus alibi mihi erit dicendi locus). Opera omnia, Lugd. Bat. 1717, pag. 199.

3) Er is m. i. niet alleen grond voor 't vermoeden, dat Antonides veel ten huize van den vroolijken dokter heeft verkeerd, maar misschien heeft zijn scherpe blik ook weer ontdekt — als bij Spinoza en Kerckrinck — dat dát apteekersjongentje te goed was om flesschen te spoelen. En, zooals onze

getoond. Rest ons nog een kort gedichtje van Pieter van Rixtel, dat luidt als volgt:

Aen den hoogh-geleerden Heer Franciscus van den Enden,
Medicinen Doctor.

Godts Wesen, dat sigh selfs geheel in 't al besluyt,
Begrypt ghy in uw Geest, en leert het ons bekennen.
Wat heyl uyt weetenschap, wat ramp uyt dwaesheydt spruyt,
Vertoont ge, om ons tot deught, door waarheydt te gewennen. 1)

Hier doet zich. een nieuw vraagstuk op, dat echter lichter te stellen, dan te beantwoorden is, nl. dit: was het misschien

---

Baruch stellig ten zijnen huize — ik vertrouw gaarne de sage — herdoopt of vertaald is in *Benedictus*, zal het ook Van den Enden wel weer geweest zijn, die van Jan Antonisz. een Joannes Antonides van der Goes gemaakt heeft. Immers deze was «in zijne kintsheyt geheeten Jan Antonisz., naer den lagen zwier der oude eenvoudige burgeren, en vooral der nederige Doopsgezinden, hoedanig zijne ouders waren, en nam dezen naem aan *op den raedt van zeker geleert man, die zijne toekomende vermaertheit tegemoet zag;* en voegde daer den toenaem zijns Vaderlants bij». Zóó zijn levensbeschrijver; en ik ken slechts één man in Antonides' omgeving, die men na Antonides' dood (1684) schroomde te noemen, nl. Dr. Van den Enden.

Voor de volledigheid wil ik nog op iets wijzen. Bij Joachim Oudaan, II, 222, vindt men een gedicht «op de Rechtsvordering van den Hr. Mr. Adriaan de Bakker, Hooftoff. der Stad Haarlem, tegen den persoon van Romeyn de Hooge, wijlen plaatsnijder tot Amsterdam», etc. waarin de als graveur, schilder en *latijnsch dichter* beroemde Romijn de Hooge — volgens Kramm in 1640 of '46 geboren — in zulk een opmerkelijk verband gebracht wordt met Van den Enden en het tooneelstuk *Philedonius*, dat er uit te besluiten valt: Romijn de Hooge heeft zijn latijn bij Van den Enden geleerd. En dat kan slechts Van den Enden's roem vermeerderen. Of men echter de erotische prenten, die R. de H. teekende, op Van den Enden's rekening mag schrijven? Nergens wordt den laatste onzedelijkheid ten laste gelegd, en met onbesuisde zwartmakerij moge een Oudaan zich verlustigen — wij liever niet.

Is Jan van Elsland, die als leerling van Van den Enden bezongen werd door van Rixtel, dezelfde, als de latere rijmelaar van dien naam, die op 14 Nov. 1736 in 't Haarlemsch Leprozenhuis overleed (zie zijn «Gezangen», Haarlem 1738 (4e druk, aan het einde), wiens vader o. a. gevierd werd door Tesselschade Roemers (Apollo's Harp, blz. 318) en Henr. Bruno (Mengelmoes I, 205), dan hebben wij in hem een *slecht* discipel. Ten minste, als men in 's mans gezangen zijn leven doorgronden mag.

1) Mengelrijmen, Haarlem 1669, blz. 40.

Van den Enden, die Spinoza tot het „Pantheïsme" bracht? 1) In een ander gedichtje van langeren adem, dat gedateerd is 20 Maart 1666, heet het bij Van Rixtel:

Wie Wijsheidt soekt, aenschou al 't geen de tijt vertoont,
En let hoe 't quaet en 't goet, zyn Meester straft en loont

Hoe Godts-dienst het gemoet doet rusten op 't gelooven:
Hoe Waerheydt, onderdrukt, de Loogen rackt te boven:
Hoe Waen, en Schijn het Volk verblinden in 't verstaen:
Hoe Raethuys, Kerk en Beurs bestaen door manck te gaen:

Wie soo de Weerelt in zijn Ingewant beziet,
Soekt Godt in 't Al alleen, en vint daer buyten niet. 2)

Men zou hierin eene bevestiging der vraag kunnen zien.... indien Van Rixtel vóór Spinoza met Dr. Van den Enden in aanraking ware gekomen, wat stellig niet het geval is. Ook zal niemand veronderstellen, dat Spinoza voor niets het Jodendom verlaten heeft, voor niets in den ban gedaan werd. Ongetwijfeld stonden zijne wijsgeerige ideeën, de kern zijner philosophie, vast toen hij uitging uit Israël. Zoo blijft er dus slechts deze oplossing over, dat de jeugdige denker, die op ieder met wien hij langeren tijd verkeerde, zijn machtigen invloed uitoefende, Franciscus van den Enden, den Lucianist, tot het Pantheïsme gebracht heeft: de leerling den meester. Immers, het is niet om den laatste, maar om den eerste, dat zich weldra de pantheïstenclub verzamelt; niet de meester, maar de leerling is de bron, waaruit de pantheïstische strooming ontspringt. Wel is waar kon het den geleerden arts, die stellig dweepte met de Neo-Platonici der Renaissance, niet geheel vreemd zijn. Doch het feit is te merkwaardiger, aangezien men vroeger — op geheel onvoldoende gronden — het tegendeel had vermoed! 3)

1) Men veroorlove ons het minder juiste woord «pantheïsme» hier te gebruiken in steê van eene lange omschrijving. Hier is de bedoeling duidelijk, doch men vergelijke Dr. J. P. N. Land, Arn. Geulincx und s. Philos. 1895. S. 137.

2) Mengelrijmen, Haarlem 1669, blz. 141.

3) Van Rixtel is dan ook voor zooverre mij bekend de eenige, wiens

Het moet eene vroolijke woning geweest zijn, dat huis van Dr. Van den Enden! De levenslustige jeugd, die uit- en ingaande den drempel versleet; de ouders der leerlingen, die natuurlijk af en toe naar hunne vorderingen kwamen vernemen; de jonge artsen en letterkundigen, die den omgang van den welbespraakten en veelervaren geleerde zochten: een zeer onderscheiden en afwisselend publiek, waaronder Spinoza stellig een flinken voorraad menschenkennis heeft opgedaan, en ongetwijfeld ook nieuwe vrienden vond. Waar algeheele zekerheid misschien nimmer te verkrijgen valt, kunnen alleen zij, die gaarne knoopen in biezen zoeken, het afkeuren, wanneer wij — niet geheel zonder grond — de gissing wagen, dat onze jeugdige wijsgeer ten huize van Dr. Van den Enden kennis heeft gemaakt met verschillende jonge mannen, die wij weldra als leergierige vereerders met hem in briefwisseling zien treden. In de eerste plaats dient hier Lodewijk Meyer genoemd te worden, wiens naam in de geschiedenis onzer vaderlandsche letteren niet geheel en al vergeten wordt. Toch is hetgeen dáár omtrent hem vermeld staat zóó vaag en onbepaald, dat men het nauwelijks een beeld kan noemen.

Lodewijk Meyer was de zoon van Willem Jansz. Meyer en Maria Lodewijcks 1), gezeten burgerlieden, die in het jaar 1630 hetzij te Amsterdam, hetzij elders door zijne geboorte verblijd werden. 2) Hij behoorde, evenals Kerckrinck tot de Luthersche gemeente. 3) Mogen wij vermoeden, dat hij in zijne jeugd de latijnsche school heeft afgeloopen, zeker zijn wij er van, dat hij de taal van Cicero uitstekend kende, doch zich ook reeds vroegtijdig op de beoefening der Nederlandsche taal

---

pantheïsme op Van den Enden teruggaat. Bij Antonides trof ik daarvan nergens sporen aan, en Kerckrinck blijft in zijne geschriften altijd vakman, d. w. z. *medicus*.

1) Ik vond de begrafenis zijner moeder — later te vermelden — die evenals hij op de Bierkade woonde.

2) Voor het jaartal volgt de bewijsplaats.

3) Dit blijkt uit een door hem vervaardigd gedicht op het orgel in de Luthersche kerk, dat uit 1658 of '59 moet dagteekenen, en waarin hij spreekt van «onze kerk».

en letteren heeft toegelegd. Uit een bundel door hem geschreven gedichten, welke ons gelukkig bewaard bleef, 1) blijkt, dat hij omstreeks 1650 — zoo al niet eerder — begonnen is de dichtpen te hanteeren. De twintigjarige jonkman koesterde grootsche plannen: in zijne „Inleiding" zingt hij:

Een ander Rijmer neem' maar eene stoffe in handen,
En huw' zyn' luitesnaar an enkel slagh van dicht,
En speel' de brandt, die Mars in dorpen, steeden, landen,
Oft die de Minnegodt in hart en boezem sticht.
Mijn zwaaneschacht, van meer als eene lust gedreeven,
Wil steeds verschiet van spijs, die haar den honger boet';
Nu toont zy 't Kerstendom het spoor van 's Meesters leeven,
En volgt in Neêrlandsch rijm Van-Kempen 2) op de voet;
Dan stapt zy prachtigh op bebloede Treurtooneelen»....

ja, nog tal van andere blauwe voornemens herbergde zijn „zwaneschacht", die echter niet alle tot uitvoering gekomen zijn. Hoewel hij zich zoowel tot „priester" van Amor als van Melpomene gewijd achtte, schijnt hij den oudsten der Goden slechts per occasie gediend te hebben — ten minste, wij kennen geen enkel minnelied van hem; des te meer gedichten op bruiloften.... van anderen. Deze nu zijn geen haar beter of slechter dan de gewone rijmelarij bij zulke gelegenheden, weinig beteekenend en onkiesch — de algemeene fouten van den tijd, waaraan ook Vondel zich niet zelden bezondigde. Toch schijnt Meyer er zooveel naam mee gemaakt te hebben, dat men ook hem als „dichter" aanmerkte, toen Vondel in 1653 op het Sint Lucasfeest door een bent van honderd schilders en poëten als „Feniks van ons Landt" gelauwerd werd. 3) Van zijn priesterambt onder Melpomene maakte de jonkman in den beginne weinig werk. Wel had hij reeds in 1652 het treurspel „de Verloofde Koninksbruidt" „opgezet", doch door

1) Handschrift op de Bibl. der Maatschappij van Ned. Letterk. te Leiden, vermeld in den Catal. Hss. blz. 82, drukw. I, 341.

2) Thomas à Kempis. Die etende en stappende pen is een vrij slecht gekozen beeld.

3) De weinig beduidende «Lauwerkrans», bij die gelegenheid door Meyer saamgedicht, is, behalve in het genoemde Hs., ook te vinden in de Holl. Parnas, 1660, I blz. 12.

studie en andere beslommeringen bleef het jaren lang onafgewerkt „achter de bank liggen", en verscheen eerst in 1668 in het licht. 1)

Of er werkelijk een poëet in Lodewijk Meyer school? „De konst", zoo zegt hij

> «de konst is niemandt angebooren,
> Maar wordt door oeffening bejaagt, en arrebeydt,
> Die anhoudt zonder rust, en voortstreeft onbezweeken» 2)....

Ware die meening minder algemeen geweest, dan was ons heel wat rijmelarij bespaard gebleven! Doch, in ander opzicht leidde zij onzen jonkman tot nuttiger arbeid. In 1650 was nl. bij Thomas Fonteyn, toen nog boekdrukker te Haarlem, een „Nederlandtsche Woorden-Schat" verschenen, waarin op 152 bladzijden ruim 3600 „uitheemsche woorden, die somstijdts onder het Nederlandtsch gevonden worden, verduitscht" waren. 3) Zooals later bleek was het werkje samengesteld door J. Hofman, een Haarlemsch taalbeoefenaar. Het boekske bewees zich spoedig zoo bruikbaar, dat de drukker Fonteyn, inmiddels naar Amsterdam verhuisd, naar het schijnt met goedvinden van den samensteller, de bewerking van de tweede uitgave aan Lodewijk Meyer opdroeg. Met eenige duizenden woorden vermeerderd, verscheen het in 1654 te Amsterdam opnieuw. „Geen lof noch roem, maar 't nut van zijne landgenooten, die met hem nog een trek tot verheerlijking van onze taal in hunnen boezem kweekten", ziedaar het doel dat Meyer met de uitgave beoogde. En dat zijne landgenooten het in dank aannamen blijkt daaruit, dat in 1658 de derde druk, nu dubbel zoo omvangrijk geworden, bij Jan Hendrikz. en *Jan Rieuwertsz.* het licht zag. 4) Is de verdietschinge der

---

1) Dit een en ander blijkt uit het Voorwoord van genoemd stuk. Voor de kritiek, zie Jonckbloet, Letterk. XVIIe eeuw, deel II.

2) «Inleiding», in het Hs.

3) Deze eerste en alle volg. drukken op de Bibl. der Maatsch. v. Ned. Lett. te Leiden.

4) 24 + 512 blz. Ook deze uitg. was nog bij Fonteyn gedrukt. De 4e van 1663, en de 5e van 1669 werden nog door Meyer bewerkt, steeds uitdijende. De 6e is van 1688, de 12e van 1805.

vreemde woorden ook niet altijd even gelukkig, toch is het nut en gemak, door Meyer's Woordenschat — zijn naam kwam niet op den omslag, voor hij daar werkelijk recht op had — aan meer dan vijf achtereenvolgende geslachten bewezen, niet licht te overschatten.

Ondertusschen was Meyer gaan studeeren. Wij vinden hem ls 24-jarig jonkman, op 19 Sept. 1654 ingeschreven als student de philosophie aan de hoogeschool te Leiden. Wij vinden em daar nogmaals op 25 Sept. 1658 1) — doch nu als student de geneeskunde, waarin hij op 20 Maart 1660 promoveerde. 2) at hij inmiddels veel te Amsterdam verkeerde, blijkt uit het it, dat hij daar in 1658 zijn blijspel „de Loogenaar", naar et Fransch van Corneille bewerkt, in het licht zond; blijkt ok uit verschillende bruiloftsdichten, door hem in dien tijd ervaardigd. Wij treffen er hem o. a. op de bruiloft van den verigen Collegiant Jacob Linnich den Jonge met Katharina acobs de Vries, gevierd op den 5den van Bloeimaand 1658; 3) as Meyer's klinkdicht bij die gelegenheid even onbeduidend ls de rest, Joost van den Vondel, die er als bloedverwant ok tegenwoordig was, had een waar prachtstukje ineengezet, og 't lezen over waard. 4) Wij ontmoeten hem nogmaals, en Amalia van Solms in 1659 „op haare Gheboortedagh" te msterdam „prachtigh onthaalt wierdt". 5)

Had Meyer in zijn jonge jaren het plan gekoesterd als een weede Thomas à Kempis aan 't Christendom „het spoor van s meesters leven" te wijzen, het bleek weldra, dat hij — hoe geschikt ook tot tal van dingen — alles behalve voor mystiek aangelegd was. Nauwelijks met de studie der wijsbegeerte be-

---

1) Daar staat als leeftijd aangegeven 20 jr., wat stellig 28 moet gelezen worden.

2) Series Medic. Amstel. 1641—1753, op 't Amst. Archief. Achter zijn naam *civis* = poorter. Hij noemt zich later «Phil. et Med. Dr.»

3) Proclamatie in de Puyboecken op 11 April 1658. Meyer's gedicht in 't Hs.

4) Bij Jonckbloet, Letterk. 17e eeuw, II², 172 en Van Lennep, VII. 670—1.

5) Gedicht in 't Hs.

gonnen werd hij een ijverig Cartesiaan, en, zagen wij hem straks reeds in betrekking met de Collegianten Jan Rieuwertsz. en Jacob Linnich, er is reden te over voor de veronderstelling, dat hij evenmin als op hunne bruiloften in hunne colleges een vreemde was. Ongetwijfeld had Jan Pietersz. Beelthouwer, die hem waarschijnlijk van aangezicht tot aangezicht kende, maar in lateren tijd tegen hem schreef en voorwendde hem niet te kennen, geheel gelijk toen hij zeide: „my schijnt toe, dat ghy in uwe jeught tot de Theologie aengheleydt sijt, of by goede meeningh, ofte door quellinghen u daer toe bevlyticht hebt; en gy geen hooger wetenschap wetende, als by de Aertsche kercke, en gy, geen deurgangh vindende door al dat bittere twisten, schelden, kyven en vloecken, dat ghy daerop hebt stil gestaen; toen getwijffelt of Godt de dingen der menschen gadeslaet of niet! en dat ghy toen gevallen sijt aen de kant der ghenoemde Philosophen, die de H. Schrifture hatich sijn, die door 't gekibbel der Leeraren de Schrifture wrack, vals en ydel schatten." 1) Ook Meyer zocht waarheid, eerst in de verschillende godsdienstige systemen, om ze daarna te vinden bij Descartes en Spinoza. Meyer, die veel wist en naar het schijnt over een machtige boekenschat beschikte, heeft spoedig een innige vriendschap opgevat voor den Joodschen denker, dien hij bij Dr. Van den Enden leerde kennen; stellig zijn zij elkaar meermalen van dienst geweest en bleven elkander waardeeren tot in den dood. De Luthersche geneeskundige had een uitgebreiden vriendenkring, maar hij was van nature te voorzichtig om Spinoza met allen in aanraking te brengen. Alleen de werkelijk wijsgeerige koppen kwamen daarvoor in aanmerking: Meyer's „oudste en trouwste vriend", zijn tijd en ambtgenoot Dr. Johannes Bouwmeester zal wel met hem ten huize van Van den Enden verkeerd hebben. Hij was op 4 November 1630 geboren, 2) ging op 30 Maart 1651 te Leiden

1) In zijn «Antwoort op het Boeck, genaemt de Philos. d'Uytleghster der H. Schrifture». (Alle de Wercken, 1671, blz. 7).

2) De datum blijkt uit een gedicht in Meyer's Hs. in verband met de opgave van 20-jarigen ouderdom in 't Alb. Stud. Leid.

in de philosophie studeeren, en promoveerde daar in de geneeskunde op 27 Mei 1658. 1) Hij was een man, die evenals Dr. Meyer oog had voor de studie van taal- en letterkunde, die scheikundige — dus ook alchimistische onderzoekingen deed; die natuur-, aard-, aardrijks-, en sterrenkunde beoefende, en in de wijsbegeerte opging, in 't kort, een geleerde, 2) die *de omni re scibili et quibusdam aliis* wist mee te spreken — maar het dan ook bij *spreken* liet. In druk is al zeer weinig van hem tot ons gekomen. Slechts in één enkel opzicht heeft Bouwmeester zich geen geestverwant van zijn meer bekenden vriend getoond: hij trad in 't huwelijk, 3) terwijl Meyer zonder wederhelft door 't leven ging.

Nog een derde schrander jonkman verscheen in die dagen misschien reeds af en toe in Van den Enden's kring, en daar zijne geschiedenis niet de minst merkwaardige is, welke in dit werk zal behandeld worden, willen wij hier alles wat ons omtrent de jeugd en familieomstandigheden van Adriaan Koerbagh — want zóó luidde zijn naam — gebleken is, mededeelen. Het is betrekkelijk weinig.

Zijn vader — wiens voornaam ons onbekend bleef — was vermoedelijk van Duitsche afkomst: immers in het Duitsche vorstendom Waldeck ligt een stedeke, Korbach geheeten, en er bestaat nog een boekje van een Duitschen monnik, Joannes Corbachius, in 1535 tegen de Wederdoopers gericht. 4) Hij was gehuwd met Trijntje Claes Roch, die hem een drietal kinderen schonk, met name Lucia, een meisje dat in 1629 moet geboren zijn, Adriaan, die in 1632 of '33 het levenslicht zag, en Johannes, hoogstens twee jaren jonger. Waarschijnlijk waren de kinderen nauwelijks de luren ontwassen toen de familie zich te Amsterdam nederzette: mogelijk waren zij er

1) Series Med. Amstelod.

2) Dit alles blijkt uit een gedicht door Meyer in 1673 vervaardigd, waarvan ik later 't een en ander aanhalen zal.

3) Bij zijne begrafenis wordt hij genoemd «man van Maria Oortmans». Hij woonde op de N. Z. Voorburgwal.

4) Joannes Corbachius, Contra Anabaptistas unici baptismatis assertio. Coloniae, Melch. Novesianus, 1535. (Bibl. Tel. Bapt. te Amst.).

geboren. 1) Hun vader schijnt reeds vroeg overleden te zijn. De familie behoorde tot de gereformeerde kerk en was vrij bemiddeld. In September 1647 woonde de weduwe Koerbagh met hare kinderen op de „Engelse Kay", toen Lucia — 18 jaren oud geworden — in het huwelijk trad met den lakenkooper Jacob Blauwenhelm van de Heerengracht. 2) Eene zuster van Blauwenhelm begaf zich twee jaren later in den echt met den boekverkooper Johannes van Ravesteyn, toen 31 jaar oud. 3) Jacob Blauwenhelm overleed echter spoedig 4) evenals zijne zuster, zoodat Johannes van Ravesteyn en Lucia Koerbagh besloten liever samen in het huwelijk te treden dan alleen te blijven: alzoo geschiedde in de eerste dagen van 1662. 5) Adriaan en Johannes Koerbagh, een broederpaar dat elkander zeldzaam goed verstond, had ondertusschen — vermoedelijk op de latijnsche school — de noodige kundigheden opgedaan om te gaan studeeren. De eerste gevoelde roeping voor de rechtsgeleerdheid en de geneeskunde, de laatste voor de theologie. Onafscheidelijk verbonden in lief en leed vinden wij beiden op denzelfden Septemberdag van het jaar 1653 ingeschreven als studenten aan de hoogeschool te Utrecht. 6) Trouw

1) 't Is mij niet mogen gelukken daarover meerdere gegevens te vinden.

2) Kerkel. Proclamatieboek N° 465. 28 Sept. 1647. Jacob Blaewehelm van A., out 23 jaar, woon. op de heeregracht, geass. met Hans Propheet sijn stiefvader, lakecoper, en Lucia van Keurbach van A., woon. op de Engelse Kay, out 18 jr., geass. met Trijn Adriaens, haer moeie.

Kantteekening: De moeder (van den man?) consenteert in desen huwel. Trijntje Claes Roch de moeder die consenteert in desen huwelijk, dito vooren, voor mij Serus.

3) Kerkel. Proclamatieboeck op 5 Dec. 1649. Volgens 't Gildeboek der boekverkoopers kocht Ravesteyn zich op 26 Juli 1650 in 't gild, en vertoonde zijn «burgerscedul».

4) Begraf.-register Nieuwe Kerk, 24 Sept. 1658: Jacob van Blauwenhelm op de Keysersgraft.

5) Kerkel. Proclamatieboek 10 Febr. 1662. Johannes van Ravesteyn, boecscoper, wed. van Aeltie Jacobs Blauwenhelm, op 't Water ende Lucia Coerbach van A., wed. van Jacob Blauenhelm, woont op de Rouaensche Kay.

6) Het is opmerkelijk en vermakelijk, dat de Heer P. Leendertz, die in den Navorscher van 1877 (blz. 489 vlgd., 537 vlgd.) een uitvoerig artikel over Adriaan Koerbagh schreef, niet kon vinden waar deze gestudeerd had:

als Orestes en Pylades vinden wij de beide jongelieden op 30 Augustus 1656 nogmaals, doch nu aan de Leidsche Alma Mater: Adriaan voor de geneeskunde, Johannes voor de godgeleerdheid ingeschreven. Het moeten knappe koppen geweest zijn, want terwijl Adriaan den doctorstitel verwierf in de geneeskunde, en op 13 April 1661 ook in de beide rechten promoveerde, 1) vinden wij Johannes Koerbagh, intusschen Candidaat in de theologie geworden, op 2 Augustus 1660 voor eene buitengewone vergadering van de Classis van Amsterdam, in wier notulen wij lezen:

„Lamb. Vischvliet, Jac. Willingh en Joh. Keurbagh, de teksten haar opgeleyt tot genoegen der vergaderinge verklaart hebbende, is men tot haar exaamen getreeden, waar in sij alle dry haar soodaanigh hebben gequeeten, dat de gansche vergadering eenpaariglijk geoordeelt heeft haar tot de publique predikatie toe te laaten, mits dat sij de gewoonlijke formulieren onderteekenen." 2)

Onze Johannes onderteekende de formulieren, en werd dus tot proponent bevorderd — nog ongeschokt in zijn pas aangeleerd geloof.

Simon Joosten de Vries, Pieter Balling, Jarig Jelles, Lodewijk Meyer, Johannes Bouwmeester, Adriaan Koerbagh, Jan Rieuwertsz. en misschien ook eene enkele maal Jan Pietersze Beelthouwer: ziedaar de vriendenkring, voor welke Spinoza, nadat hij eenige jaren bij Dr. Van den Enden geweest was, zijne denkbeelden schriftelijk heeft uiteengezet. 3)

« in het gedrukte Alb. Stud. der Acad. van Leiden komt zijn naam niet voor» (blz. 497.)! Als de heer Leendertz eens onder *Ceurbach* gezocht had, zou hij hem zoowel gevonden hebben als ik; over 't algemeen is dat opstel *zeer* onnauwkeurig en onvolledig.

1) Dit vermeld de Heer Leendertz, t. a. p. blz. 497.

2) Geschreven Notulen in het Archief der Nieuwe Kerk, welke ik 't voorrecht had te kunnen raadplegen.

3) Wie Van Vloten's «Benedictus de Spinoza» kennen, zullen het vreemd vinden, dat ik hier niet van Schaller en Bresser gewag maak, wel van mannen, die daar geheel ongenoemd bleven: dat alles zal ter zijner tijd zijne verklaring vinden.

Waarschijnlijk kwamen zij gedurende den laatsten tijd van Spinoza's verblijf te Amsterdam op de wijze der Collegianten samen, waarbij Spinoza — wiens geestelijke meerderheid hun niet lang verborgen bleef — als leider optrad. Zijn oudste wijsgeerig geschrift, het boekje „Van God, den Mensch en deszelfs Welstand", dat ons slechts in het Nederlandsch bewaard bleef, 1) toont duidelijker dan zijne latere, meer doorwrochte werken, welke invloeden op den geest van den jonkman moeten gewerkt hebben. Men speurt er nog de Joodsche wijsgeeren uit de Middeleeuwen; men ziet er nog vrij dikwijls Bruno om een hoek gluren, en bemerkt duidelijk, dat de wijsbegeerte van Descartes nog niet geheel is verwerkt. Hoogst opmerkelijk is dit eerste ontwerp der Ethica, niet alleen doordat het ons een middel is geworden om den ontwikkelingsgang van den beroemden wijsgeer na te gaan, maar vooral ook, omdat het nog de vriendelijk welwillende stemming ademt van den jonkman, die op zijn levensweg nog weinig doornen en distels had gevonden. Immers, het blijkt uit alles, dat hij zich van den banvloek, door zijne voormalige geloofsgenooten over hem uitgesproken, niet veel heeft aangetrokken... Had hij niet terstond tal van welwillende en voorkomende vrienden gevonden, die hem niet slechts met open armen ontvingen, maar ook ingenomen waren met en bewondering koesterden voor de wijsgeerige overtuigingen, welke aanleiding gegeven hadden tot zijne uitbanning uit Israël? Geen enkele bittere uitlating tegen het profanum vulgus en zijn bijgeloof, geen enkele sarkastische veroordeeling van het drijven der geestelijkheid — zoo gewoon in zijne latere geschriften — treft men in deze eersteling aan. Alleen het voorzichtige gezegde aan het slot: „Zoo wil ik u ten hoogsten gebeeden hebben wel zorge te draagen omtrent het gemeen maaken van deze dingen aan anderen. Ik en wil niet zeggen, dat gy die ten eenen maal zult by u houden, maar alleen, zoo gy ooyt

1) En misschien werd het, niettegenstaande de uitdrukkelijke verklaring op het titelblad van het oudste afschrift, dat wij er van bezitten, door Spinoza ook in het Nederlandsch en niet in het Latijn geschreven.

aanvangt, die aan iemand gemeen te maaken, dat u geen ander oogmerk en drijve, als alleen het heyl uwens naasten, met eenen door baarblijkelijkheid van hem verzekerd zijnde, dat beloninge uwen arbeyd niet en zal bedriegen" — bewijst, dat hij ingezien had, dat niet ieders geest in staat is nieuwe waarheden te bevatten.

In den laatsten tijd van zijn verblijf bij Dr. Van den Enden stond hij dezen stellig ter zijde bij het onderwijs der jeugd 1) en daarin hebben wij misschien de aanleiding te zoeken tot het schrijven der — onvoltooid gebleven — verhandeling *de Intellectus emendatione*, Van de Verbetering van het Verstand. Ook dat geschriftje is opgesteld in denzelfden geest, vrij van alle bitterheid en scherpe uitvallen.

Wat, zoo vraagt men onwillekeurig, is oorzaak geweest, dat wij enkele jaren later onzen wijsgeer met een geschokt vertrouwen, ja onverbloemden afkeer van eene bepaalde klasse van menschen — de predikanten — hooren spreken?

Rabbi Morteira zou, zoo verhaalt een zijner levensbeschrijvers, 2) ten slotte onwillig geworden zijn over het feit, dat de man, dien hij in den ban had gedaan, vrij en frank, alsof er niets gebeurd ware, binnen Amsterdam bleef verkeeren; ook zonder zijne voormalige geloofsgenooten aan zijn brood kwam, en voortging zijne gevoelens te verspreiden. Dat kon noch wilde de beleedigde opper-rabbijn op den langen duur dulden. Door een ambtgenoot vergezeld begaf hij zich dus tot de Burgemeesters, en deelde hun mede, dat hij Spinoza niet in den ban gedaan had om onbeduidende redenen, doch wegens verschrikkelijke lastertaal tegen Mozes en de Godheid. En, den aangeklaagde zoo zwart mogelijk afmalende, verzocht hij, dat de overheid hem de stad mocht ontzeggen.

De burgemeesters, niet wetende wat in dezen te doen, en wel bemerkende, dat de wrok die Morteira koesterde, hem tot overdrijving bracht, zonden de rabbijnen naar de predikanten,

---

1) Dit wordt zeer aannemelijk door de voorstelling, die Lucas geeft van beider kennismaking, en het gezegde van Jan Rieuwertsz. jr., tot Stolle.

2) Lucas.

die — na de zaak onderzocht te hebben — ook al niet wisten hoe zich er uit te redden. In de wijze waarop de aangeklaagde zich verdedigde, bespeurden zij niets goddeloos; doch, de aanklager was rabbijn, en wilde het gezag van den geestelijken stand bewaard blijven, dan diende er iets te geschieden. Zij gaven dus den raad aan Morteira's verzoek gevolg te geven en de overheid gaf Spinoza bevel de stad voor eenige maanden te verlaten. Deze, die toch reeds lang gewenscht had het gewoel der hoofdstad te ontvluchten, om in landelijke stilte en eenzaamheid te beter zijne onderzoekingen en overpeinzingen te kunnen voortzetten, zei met vreugde de stad vaarwel en begaf zich naar Rijnsburg, den zetel der Collegianten.

Is dit verhaal waar, dan moeten wij aannemen, dat Morteira de eerste stappen daartoe heeft gedaan in de laatste maanden van het jaar 1659, en daar hij, waarschijnlijk nog vóór de zaak haar beslag gekregen had, in Februari 1660 — naar het schijnt geheel onverwachts — overleed, 1) is de zaak onwillekeurig op de lange baan geschoven en de straf misschien lichter geworden, dan 't geval zou geweest zijn als hij was blijven leven.

Het verhaal strookt zoozeer met de gewoonten van dien tijd, en ziet er zoo aannemelijk uit, dat wij het moeielijk kunnen verwerpen op grond van het feit, dat ons, na langdurig onderzoek, geen enkel document, geen enkele aanteekening uit de archieven bekend werd, waardoor het wordt bevestigd. Van twintig andere, overeenkomstige zaken zal men daar eveneens

---

1) Zijn grafschrift is medegedeeld door D. H. de Castro in 't Nieuw Israël. Weekblad, Jaarg. II, N° 45 (Vrijdag 7 Juni 1867). Dien volgens stierf hij op 24 Sjebat 5420 = 7 Februari (volgens Kayserling, Bibl. Esp. Port. Jud. 1890, = 9 Februari) 1660. Een lijkrede op hem werd uitgesproken door Spinoza's zwager Semuel de Casseres, die in Hs. bewaard bleef op de Port. Israël. Bibliotheek bij de Synagoge. Het boekje vluchtig doorziende, kon ik in de Casseres Portugeesch geen andere zinspelingen ontdekken, dan dat hij van meening was, dat er in zijn tijd vele *doornen en distelen* op de Israëlitische korenvelden opschoten. Chacham de Casseres zelf is zijn vereerden leermeester spoedig in 't graf gevolgd: hij overleed volgens Kayserling nog binnen hetzelfde jaar: Nov. 1660.

vergeefs naar zoeken: Burgemeesters vonden het niet de moeite waard daarvan aanteekening te houden en deden alles mondeling af. En het wordt hoogstwaarschijnlijk door dit andere feit, dat Spinoza — zooals wij weldra zullen zien — nog vóór hij eenig boek, dat hem in slechten reuk kon brengen, had uitgegeven, bij de Amsterdamsehe magistraat wel bekend en vrij verdacht was. 1)

Het moet in de eerste maanden van het jaar 1661 zijn geweest, dat onze wijsgeer zijne vrienden vaarwel zeide en zich te Rijnsburg ging vestigen.

---

1) Evenmin bewijst het iets, dat noch de notulen van den kerkeraad, noch die van de Classis er gewag van maken. De zaak gold de gereformeerde kerk niet, en hoogstens zijn er enkele predikanten, die bij burgemeesters in een goed blaadje stonden, in gemoeid.

VI.

Rijnsburg.

Voor een niet gering gedeelte was het stellig aan Descartes optreden te danken, dat in het eerste twaalftal jaren na het sluiten van den Westfaalschen vrede, de geest van het rationalisme opnieuw vaardig werd over de Nederlanden. Eene reeks van mannen stond op, die zich begonnen te verzetten tegen tal van dingen, zoowel op kerkelijk als wereldlijk gebied, aan wier goed recht de voorvaderen zelden of nooit getwijfeld hadden. Daar was bv. de Dordrechtsche arts Daniël Jonktys, als minnedichter nog te weinig gewaardeerd, een sympathieke figuur. In 1638 had hij het gewaagd meer verlichte begrippen te verspreiden over tooverij en heksenwezen, door de geschriften van den Duitschen geleerde Daniël Sennert over dat onderwerp in het Nederlandsch over te brengen. 1) Drie jaren later haalde hij zich, door de uitgave van zijn „Hedendaegsche Venus en Minerva, of twistgesprek tusschen diezelfde" — een satyrisch gedicht, dat voor een niet gering gedeelte rustte op Agrippa van Nettesheym's boekje *de vanitate scientiarum* — den toorn der Dordtsche geestelijkheid op den hals. De predikanten meenden, „dat hij een bitter Satyrist en niet minder dan een pasquilschrijver was, wiens schendig boek niet alleen, maar

---

1) Verhandeling der Tooversieckten, etc., waarvan minstens drie drukken bestaan:

1. Dordrecht, 1638.
2. Amsterdam, 1646, bij Jan Frederiksz. Stam.
3. Amsterdam, 1646, bij Gijsbert Jansz. van Veen.

zijn persoon zelf zoo bij den politieken als kerkelijken Regter behoorde gestraft te worden", en ontzeiden hem dus de deelname aan het H. Avondmaal, tot hij hun voldoening gegeven had voor zijn misslag. 1) Op stellig minder gewenschte wijze is hun die geworden door eene in 1642 gedrukte „Apologie". Welbewust, dat op den duur zijn strijd tegen de dienaren der kerk niet vol te houden was, begaf de wakkere geleerde zich in 1643 naar Rotterdam, waar hij weldra tot Schepen benoemd werd. Als oud-schepen zond hij dáár in 1651 een boekske in het licht, dat hem meer dan eenig ander aanspraak geeft op onze erkentelijkheid. „De Pijn-bank weder sproken, en bematigt" 2) is een werkje, dat, hoewel niet geheel oorspronkelijk 3), veel heeft bijgedragen om de menschen afkeerig te maken en tot afschaffing te bewegen van dat verfoeielijk uitvindsel der middeleeuwsche „justitie". 4) Heeft Jonktys zelf de zegepraal van de goede zaak, die hij voorstond, niet beleefd — de waardige man overleed in het vier-en-vijftigste jaar zijns levens en zijner eeuw — het verre nageslacht heeft de vruchten geplukt van wat hij geplant had.

Niet minder verdienstelijk dan Jonktys heeft zich voor de zaak van het rationalisme zijn tijd- en ambtgenoot Lambert van Velthuysen gemaakt; een man, aan wien wij hier wat meerder aandacht te schenken hebben, omdat hij op lateren leeftijd betrekkingen aanknoopte met onzen Spinoza, doch wiens veelzijdige werkzaamheid slechts in een afzonderlijk boekdeel naar waarde kan beschreven worden. Lambert van Velthuysen was geboren te Utrecht, de stad die van oudsher het stapel-

---

1) Jac. Scheltema, Mengelwerk III, blz. 78. (Utrecht 1823).

2) Rotterdam, Joannes Naeranus. 1651.

3) De Remonstr. predikant Johannes Graevius was met zijn *Tribunal reformatum* voorgegaan.

4) Ook dit verdienstelijk boek beleefde minstens drie drukken:
2. Amsterdam, Salomon Schouten 1736.
3. *ibid.* 1742.
Men bedenke dat hij ruim honderd jaren voorafgaat aan Beccaria, met zijne beroemde verhandeling «*dei delitti e delle pene*» (1764).

recht van stijfzinnigheid pretendeerde, in het jaar 1622. 1) In 1643 vinden wij hem als student ingeschreven aan de Hoogeschool zijner geboortestad, en uit zijne geschriften blijkt, dat hij zich, behalve op de geneeskunde, ook op wijsbegeerte en godgeleerdheid heeft toegelegd. Vier jaren later vinden wij hem ook in het Leidsche album vermeld, 2) en wel als *Philosophiae magister (honoris ergo)*. Nadat hij zich als doctor in de geneeskunde te Utrecht gevestigd had, deed hij weldra als ijverig Cartesiaan van zich spreken. Evenals Jonktys buitengewoon vrijzinnig op godsdienstig gebied — beiden hielden het meer met de beginselen der Collegianten dan met de leeraren der staatskerk 3) — geraakte hij in zijn werkzaam leven verschillende malen met de predikanten in conflict; en, waar zij hem in den baard voeren, in de meening, dat hij zijne zeis in hunnen oogst wilde slaan, bleef hij hun nimmer het antwoord schuldig, maar toonde, dat hij — zooals 't volk dat noemt — „haar op de tanden" had.

Gerustelijk mag men aannemen, dat het vooral de vrijgeest Lambert van Velthuyzen, en niemand anders geweest is, die het Copernicaansche stelsel binnen onze grenzen het burgerrecht heeft verschaft. 4) „In 't jaar onses Heeren" 1655 verscheen nl. van zijne hand een „Bewys, dat het gevoelen van die genen, die leeren der Sonne Stilstandt en des Aertrycks Beweging niet strydich is met Godts-Woort" — op verzoek van een vriend, der latijnsche taal onkundig, in het Hollandsch — vloeiend Hollandsch — opgesteld. Hoewel de naam van den schrijver niet op het boekje vermeld stond, bleek die spoedig genoeg en Velthuyzen werd door „zijn partijen schendigh overgehaelt en gehoont om

1) Volgens Van der Aa, Biogr. Wdb.

2) Op 16 Mei 1647. *Hon. ergo* beteekent hier alleen, dat hij, wegens zijn graad, kosteloos werd ingeschreven.

3) Jonktys was een bewonderaar van Kamphuyzen's Muze. (Zie Scheltema, III, blz. 87); van Velthuyzen bewaart de Amst. bibliotheek correspondenties met Curcellaeus, Limborch, e. a. Ook was hij bevriend met Rotterdamsche Collegianten en Remonstranten.

4) Enkelen bleven echter nog lang vasthouden aan de oude dwaling, o. a. Prof. Luyts te Utrecht (geb. 1655).

dit bestaen". Vooral de Leidsche predikant J. du Bois maakte zich warm, en bewees in zijne tegenschriften 1) — niet dat de aarde stilstond, maar wel, dat hij beschikte over een voorraad van smaadredenen en scheldwoorden, welke men hem aan de vischmarkt zoude benijd hebben. Stellig begreep hij en zijne geestverwanten maar al te goed, dat het hier meer gold dan het simpele vraagstuk van het draaien der aarde alleen: het betrof in laatster instantie de vraag, wien in 't vervolg de heerschappij op wijsgeerig gebied zou toegekend worden, Aristoteles of Descartes. Bij een herdruk van zijn boekje 2) — dat nu Velthuysens vlag voerde — voegde deze dan ook een tweede gedeelte, waarin hij trachtte aan te toonen, dat ook „de gronden van de Philosophie van Renatus des Cartes niet strijdig zyn met Godts woort". Later volgde nog een „Nader Bewijs", van weinig minderen omvang. 3)

In de voor-reden van zijn tweede pamflet steekt Velthuysen op vermakelijke wijze den draak met hen, die te velde trekken tegen nieuwe leerstukken *omdat* zij nieuw zijn: „Is het redens genoch om een leer voor altijt te verwerpen, die, doe se nieuw was, niet aengenomen is, men verwerpe dan oock het gevoelen van den *omloop van het bloet* in der menschen, en aller beesten lichaem; 4) wat tegenspraack heeft dat gevoelen al-hier 't Utrecht niet geleden; wat hoon en trots most de Professor niet uytstaen, die dat gevoelen eerst in *theses* en *corollarium defendeerde!* Men maeckte *pasquillen*, en men deylde se om, waer in men hem verweet, dat hem het hooft drayde als de *Jutphaesche molen*. Eenige Theologanten waren doen oock soo voorbarich in 't oordeelen, en ondersteunden met haer authoriteyt den genen, die den Professor om dit dispuyt so wars waren; en het quam

1) «Naecktheyt van de Cartesiaensche Philosophie ontbloot», en «Schadelickheyt van de Cartesiaensche Philosophie».

2) Utrecht 1656; ruim 130 kwarto bladzijden groot!

3) Utrecht 1657. Alle zijn later in het latijn vertaald te vinden in L. Velthuysii Ultraj. Operum pars secunda. Rotterd. 1680, p. 1037, s.s.

4) Harvey's ontdekking — doch reeds in beginsel bij Servet bekend.

soo ver, dat men door de gansche Stadt niet en deed dan deunen met den Heer Professor." 1)

Bestrijders van deze soort — zij mogen dan Ds. du Bois heeten of anders — verdienen nauwelijks, dat het nageslacht hen met medelijdend schouderophalen gedenkt; meestal toch dragen zij de livrei van iemand of iets; meenen aan hun ambt of stand verplicht te zijn op te treden, zooals zij doen, en, wijl afdoende argumenten hun gewoonlijk ontbreken, schilderen zij wat mannekes op den wand, en matten daar hun dommekracht op af — zij vallen over bijzaken, die niets te beteekenen hebben, of dichten hun tegenstander meeningen toe, waaraan hij nog nooit gedacht heeft. Doch de man dien het geldt wordt er zwarter op in de oogen der voorbijgangers, en dat is voor 't oogenblik genoeg.

Naast de mannen die, als Jonktys en Velthuysen, zoo op hunne wijze den strijd aanbonden tegen heerschende meeningen en bestaande toestanden, stond in die dagen een nieuwe reeks van geleerden op — tot nu toe zeldzame vogels — die, zich weinig bekommerend om kerk en geloof, of wel, uit gemoedelijke behoefte daaraan vasthoudend, op ander gebied al hunne krachten inspanden om de menschelijke wetenschap met nieuwe gegevens te vermeerderen, op vastere fundamenten te grondvesten: zij meerendeels onbewust, dat ook door hun werken kerk en geloof afbreuk gedaan werd — misschien in nog grootere mate dan door directe bestrijding.

Op merkwaardige wijze treedt dit verschil aan den dag, wanneer wij Velthuysen vergelijken met zijn jongeren tijdgenoot Johannes Hudde, den zoon van Gerard Hudde en Maria Witsen. In 1628 te Amsterdam geboren, en op den 23sten April van dat jaar in de Nieuwe kerk gedoopt, 2) bleek hij reeds op jeugdigen leeftijd een wiskundig genie van den eersten rang. Tal van belangrijke ont-

1) Waarschijnlijk is hier Henrikus Regius bedoeld; zie Banga, Geschied. der Geneesk. I, 390.

2) Wijl alle vroegere mededeelingen betreffende zijn geboortejaar mij onjuist voorkwamen, zocht ik het op 't Amst. archief, en vond het in het Doopboek der genoemde kerk. Behalve zijn vader en moeder, trad bij den doop als getuige op Grietje Claes.

dekkingen werden door hem gedaan — waarvan slechts enkele het licht zagen. 1) Op 1 Mei 1654 vinden wij hem als student in de geneeskunde ingeschreven te Leiden. 2) Drie jaren later is zijn naam reeds zóó bekend, dat Velthuysen hem een exemplaar van zijne — juist verschenen — verhandeling „over de Milt en de Voortplanting" 3) doet toekomen, om zijn oordeel daarover te vernemen. De verhandelingen van onzen Utrechtenaar waren — zooals bijna alles wat hij geschreven heeft — geen voortbrengselen van zelfstandig onderzoek. Slechts wist hij, uitstekend bekend met hetgeen alzoo over zijn onderwerp geschreven was, zorgvuldig samen te vatten wat de wetenschap van het oogenblik daaromtrent leerde. Hudde antwoordde hem — en dat antwoord is karakteristiek — dat hij hem gaarne zijn oordeel wilde zeggen, maar eerst in de geneeskunde zou gaan studeeren. „Evenwel zouwd' konnen beuren, dat ge binnen weynigh jaren daar aan noch geraakt, alzo ik van meening ben, zo haast als ik de fondamenten van de medicijnen zal gelert hebben, door vergrootglazen te onderzoeken, of men ad oculum de generatie van veel dingen niet zal konnen vinden en demonstreren; en hier toe zie ik door verscheyde experimenten, die ik alreede gedaan heb groote hoop, zulx ook dat ik tegenwoordigh daardoor bewegen (?) zijnde bezigh ben om de beste vergrootglazen te determineren...." 4)

Al heeft onze Hudde dat voornemen niet ten uitvoer kunnen brengen; al bleef het aan een ander — te jong gestorven — landgenoot, Reinier de Graaf, voorbehouden een tipje op te lichten van den sluier, die het geheimzinnige vraagstuk der voortplanting bedekt: het besliste antwoord van onzen Amster-

---

1) De Deductione Equationum, Maximis et Minimis epistolae II, bij Franc. à Schooten, Cartesii Geometria cum commentariis, Amst. 1659. Zijn schriftelijke nalatenschap, die hoogst merkwaardig moet geweest zijn, is door de erfgenamen verslingerd; doch het is meer dan tijd wat daarvan nog over is, eens te vereenigen.

2) Dit is nog aan eenige bedenking onderhevig, want ook de bij Van der Aa vermelde Henrick Hudde liet op 13 Augustus 1628 een zoon doopen, die Joannes genoemd werd.

3) De Liene et de Generatione. 1657. In het tweede deel zijner Opera (1680), p. 1201.

4) Brief van Johan Hudde, op 13 Oct. 1657 uit Amsterdam geschreven, bewaard op de Amst. Univ. Bibl. onder D. 23. Bij (?) ietwat geschonden.

dammer toont genoegzaam aan, dat hij beter dan Velthuysen begreep, welken weg men op moest.

Kort daarop ging Hudde naar de Academie te Saumur, zooals blijkt uit een brief, vandaar aan den Haarlemschen wiskundige Henrik van Heuraet geschreven. 1) Wij zullen hem, zoowel als Velthuysen, nog meermalen op onzen weg ontmoeten.

Ongetwijfeld was het Descartes *Dioptrica*, die onzen Hudde bewogen had zich bezig te houden met het „determineeren", en waarschijnlijk ook slijpen van vergrootglazen. Een ander jong Hollander — misschien toen reeds met Hudde bevriend — wijdde een groot deel van zijne aandacht aan hetzelfde doel en sleep lenzen voor verrekijkers. Het was onze onvolprezen Christiaan Huygens, die op den 25sten Maart 1655 zijn nauwelijks voltooiden kijker naar den hemel richtte, en een maan van Saturnus ontdekte. 2) Kort daarop ging hij naar Frankrijk; schreef na zijn terugkeer de eerste geregelde verhandeling over kansrekening (1657), vroeg in hetzelfde jaar nog octrooi aan de Staten voor zijne uitvinding der slingeruurwerken, en zond twee jaren later zijn beroemd *Systema Saturnium* de wereld in. Daarop ging hij in October 1660 opnieuw naar Parijs, bracht met zijne lenzen Fransche natuuronderzoekers als Auzout, Thevenot en Goudericke in verbazing, en werd in den aanvang van het volgende jaar binnengeleid in de jonge vereeniging van natuurvorschers te Londen, die weldra den naam van *Royal Society* en het koninklijk wapen voeren zou. 3)

Reeds in 1645 hadden enkele Londensche geleerden, op het voetspoor der Italiaansche Academies, 4) de gewoonte aange-

---

1) Van der Aa.

2) Gevolgd naar P. Harting, Christ. Huygens. Gron. 1868, blz. 15, vlgd.

3) 't Karaktervolle devies luidde «Nullius in verba».

4) Academia Pontaniana te Napels 1433.
   » Platonica te Florence 1474—1521.
   » dei Lincei te Rome 1609—1632.
   » Antiquaria te Rome 1498.
   » Telesiana of Cosentina te Napels c. 1540 (Telesio).

nomen wekelijksche vergaderingen te houden, in welke natuurkundige en mathematische onderwerpen besproken werden. Als leden mogen genoemd worden John Wallis, John Wilkins, Jonathan Goddard, Boyle, en Petty. Bij den val der monarchie splitste dit genootschap — *the Invisible College*, zooals de leden het noemden — zich in twee afdeelingen, waarvan de eene hare vergaderingen hield te Oxford, de andere in een oud koopmanshuis, „Gresham College", te Londen. 1) Na de herstelling der Stuarts op den Engelschen troon verloren vele der genoemde geleerden hunne betrekkingen te Oxford; zij keerden naar Londen terug, waar zij, op 28 Nov. 1660, na eene voorlezing van Christopher Wren in Gresham College, besloten hun genootschap te herstichten als „Vereeniging tot bevordering der physisch-mathematische experimenteele wetenschappen." Het duurde tot het volgend voorjaar, voor zij geregeld aan den arbeid gingen. Onder de nieuwe leden, welke [illegible]en terstond in de vereeniging wenschte op te nemen, bevond [illegible]ich ook een zekere Henry Oldenburg, in meer dan een opzicht een hoogst merkwaardige figuur.

Heinrich Oldenburg — want zoo heette onze vriend eigenlijk — was de zoon van een anderen Heinrich Oldenburg, die — evenals meerdere zijner voorvaderen, leeraar was aan het *Evangelisch Paedagogium* en *'t Gymnasium illustre* te Bremen. 2)

Academia Secretorum Naturae te Napels, 1560 (Porta).
» della Crusca te Florence, 1582, voor de Ital. taal, in 1657 vervangen door de Ac. del Cimento.
Sodalitas Rhenana te Worms, 1490.
» Danubiana, sedert 1498 te Weenen.

1) Ik volg hier Weld, History of the Royal Society, Vol. I. (1848). Gresham College werd in 1579 gesticht door Sir Thomas Gresham in zijn huis in Bishopsgate street, met zeven professoren voor de verschillende vakken. Dezelfde Maecenas stichtte de eerste beurs te Londen (1564—'70).

2) De Duitsche geschiedschrijver Friedrich Althaus heeft in de «Beilagen zur (Münchener) Allgemeinen Zeitung», jaargang 1888, N° 229, 230, 232, en 233 het tweede gedeelte van Oldenburg's leven beschreven, en daaraan in den jaargang 1889 van hetzelfde blad, N° 212—214, de eerste helft toegevoegd. Slechts de verbindende schakel tusschen beide helften (1660—'61) bleef hem onbekend. Ik kan dat aanvullen, en veroorloof mij tevens hier en daar te verbeteren, wat er in zijne artikelen onnauwkeurig is.

De jonge Heinrich moet omstreeks 1620 geboren zijn 1) te Bremen, waar zijn vader, magister in de philosophie, sedert 1610 't ambt van leeraar vervulde. Toen deze in 1630 naar Dorpat beroepen werd als professor, bleef zijn jeugdige zoon het Bremer Paedagogium bezoeken, dat hij in Mei 1633 met het Gymnasium illustre verwisselde. De oude Oldenburg overleed reeds in 1634 en liet zijn zoon waarschijnlijk weinig meer achter, dan zekere erfelijke Vicariaatsgelden bij den Dom van Bremen — de zoogenaamde *Vicaria Sancti Liborii* — wier bezit hem op lateren leeftijd nog betwist zou worden.

De jonge Oldenburg bleef in zijne geboortestad, waar hij theologie studeerde. Nog bewijst een verzoekschrift, in Augustus 1638 door hem aan den Bremer burgemeester Havemann gericht, dat hij niet in zulke schitterende omstandigheden verkeerde, of eene jaarlijksche toelage van de stedelijke regeering zou hem goed te stade komen. Op den tweeden November 1639 werd Heinrich Oldenburg tot magister in de godgeleerdheid bevorderd, nadat hij in 't openbaar eene theologische disputatie „*de Ministerio ecclesiastico et magistratu politico*" had verdedigd. Een onderwerp, veelzeggend ter verklaring van zijn lateren levensloop! 2)

Korten tijd later schijnt Oldenburg zijn vaderland te hebben verlaten; er bestaat reden voor de veronderstelling, dat hij bij eene voorname familie in Engeland de betrekking van hofmeester waarnam en zich op die wijze een' kring van veelvermogende kennissen verwierf. Misschien reisde hij na den val van het koningsschap een tijdlang op 't vasteland — zijne meer dan gewone kennis van het Fransch en Italiaansch maakt dat waarschijnlijk — en keerde in 1652 naar Bremen terug, juist tijdig genoeg om door Christina van Zweden, die daarover te beschikken had, in het onbetwist bezit gesteld te worden van

1) Althaus veronderstelt 1615, Engelsche biografen 1626: 't gemiddelde lijkt mij beter.

2) De Bremer stadsbibliotheek bewaart een bundel «Acclamationes ad Henricum Oldenburgium, Bremensem, quum sub praesidio Ludovici Crocii, S. Theol. D. et Prof. in Gymnas. Brem. disputationem theologicum «de ministerio ecclesiastico et magistratu politico» publice defenderet.

de reeds genoemde vicariaatsinkomsten, waarvan een ander hem had trachten te berooven.

Gedurende den eersten Engelschen zeeoorlog wenschte de Bremer raad voor hare schepen onzijdigheid te verkrijgen van de Engelsche republiek, en besloot een agent naar Londen te zenden. Hoewel Oldenburg daarvoor als vanzelf de aangewezen man was, trachtte ook hier een — waarschijnlijk belanghebbend — vijand zijne benoeming te verhinderen; doch Oldenburg had invloedrijke vrienden in den Bremer raad der Ouden, zoodat hem bij instructie van 30 Juni 1653 de zending werd opgedragen.

In een schrijven uit Londen, van 7 April 1654, verontschuldigt Oldenburg zich bij den Bremer raad over het feit, dat zijne zending geen resultaat gehad heeft; immers op den 5den der zelfde maand was de vrede tusschen Holland en Engeland gesloten. Hij bood echter zijne diensten ook voor het vervolg aan, en daarvan kon de Raad zijner geboortestad al spoedig gebruik maken, daar Zweden in den zomer van hetzelfde jaar een vijandelijken aanval op Bremen deed. Oldenburg vroeg en verkreeg Cromwell's bemiddeling; zoodat in November van dat jaar de vrede tusschen Zweden en Bremen werd gesloten.

Deze politieke werkzaamheid bracht Oldenburg in aanraking met Cromwell's latijnschen secretaris, den dichter John Milton; eene hartelijke vriendschap, voor wier innigheid eene reeks van bewaard gebleven brieven getuigt, ontstond tusschen de beide mannen, en bleef voortduren, ook nadat Oldenburg's zending was afgeloopen, en hij zich langzamerhand van de politiek afwendde. Waarschijnlijk kwam hij in denzelfden tijd ook in aanraking met den Schotschen theoloog John Durie, die zijn werkzaam leven gewijd had aan de vereeniging der Protestantsche sekten tot een geheel. 1)

Besluiteloos wat verder te doen, vertoefde hij gedurende den loop van het volgende jaar te Pets in Kent: een brief uit dien tijd bewijst, dat hij ook reeds kennis had aangeknoopt

1) Oldenburg bespreekt zijn streven uitvoerig in een brief aan Jacob Ulrich, generaal superintendent te Zürich, van 4 April 1654.

met den wijsgeer Thomas Hobbes. In 1656 had hij echter een nieuwen werkkring gevonden. „In den aanvang van dit jaar studeerde te Oxford als gast 1) Henry Oldenburg, die zich ook wel „Grubendol" 2) schreef; in de maand Juni werd hij als student ingeschreven onder den naam van Henricus Oldenburg Bremensis, *Nobilis Saxo*. Hij was te dien tijde hofmeester bij een jong Iersch edelman, Henry O'Bryan genaamd, een zoon van den graaf van Thomond, die ook aldaar studeerde." 3)

Door Miltons bemiddeling werden nog andere leerlingen aan zijne zorgen toevertrouwd; langzamerhand wendde hun meester zich ook af van de theologie en begon zich met hart en ziel toe te leggen op de beoefening der vrije wetenschap en der wijsbegeerte. De kennis en vriendschap, die hij aanknoopte met mannen als Dr. Wilkins en Robert Boyle mag daartoe het hare hebben bijgedragen.

In de Meimaand van het jaar 1657 ondernam Oldenburg met zijn pupil Richard Jones, een neef van Robert Boyle en zoon van Milton's vriendin Lady Ranelagh, eene langdurige reis op het vasteland. Het eerste jaar brachten zij door in de Academiestad Saumur, het brandpunt van het Protestantsche Frankrijk. In het volgende jaar zou Oldenburg, meer dan ooit tot natuurkundige studiën aangetrokken, gaarne naar Italië gegaan zijn, om Boyle, zooals hij dezen schrijft, geheel in te lichten over de opzienbarende kunststukken van den Jezuietenpater Athanasius Kircher; doch zijne lastgeefster, Lady Ranelagh stemde voor eene reis in Duitschland: en zoo ging het, waarschijnlijk over Parijs, naar Frankfort a/d Main. Zij bezochten o. a. Mainz, Leipzig, Saksen en Frankenland, den boven en beneden Pfalz e. a. Duitsche provincies. Daarna ging het door Zuid-Frankrijk, waar zich ons tweetal langeren tijd te Montpellier ophield, tot zij in Maart 1659 te Parijs aanlandden. Oldenburg's brieven aan Boyle uit dezen tijd zijn voortdurend vol van allerlei nieuwtjes op natuurkundig gebied,

1) «in the condition of a sojourner».
2) Anagram van Oldenburg.
3) Anthony à Wood, Fasti Oxonienses, op het jaar 1656.

bij de onderweg bezochte geleerden opgedaan. Te Parijs werden zij ingekwartierd in de Academie van wetenschappen, aan wier oefeningen zij deel namen. Tegen 't eind van 1659 wisselde Oldenburg nog eens een brief met Milton, uit wiens antwoord een onbestemd voorgevoelen spreekt van de voor hem vreeswekkende gebeurtenis, welke op handen was: de herstelling der monarchie.

Nadat zij in 't voorjaar van 1660 nog eenige zittingen hadden bijgewoond van de geleerden, die zich ten huize van de Montmor verzamelden — Christiaan Huygens zou er in 't eind van hetzelfde jaar binnentreden — zagen zij zich weldra, door de snel op elkander volgende gebeurtenissen in hun vaderland, verplicht het kanaal over te steken; en daar met de reis ook Oldenburg's betrekking een einde nam, belette hem niets zich aan te sluiten bij het jonge geleerde genootschap, waarvan hij weldra een der werkzaamste leden zou worden. 1)

Zou de jeugdige vereeniging tot bloei komen, dan had zij behalve werkzame leden ook een secretaris noodig, die naast de taal der geleerden ook andere Europeesche talen met gemak hanteerde; iemand, die kennissen en vrienden had zoowel onder de Engelschen als onder de geleerden van het vasteland. Niemand was daarvoor zoozeer de aangewezen persoon als onze Oldenburg, en het scheen vanzelf te spreken, dat hij die betrekking aanvaardde, ook zonder dat wij iets van eene benoeming vernemen.

Christiaan Huygens was op 30 Mei 1661 het Kanaal overgestoken en kwam op 2 April te Londen aan, waar hij tot het midden van Mei vertoefde. Op den 27sten dier maand was hij ten minste in den Haag teruggekeerd. 2) Ongetwijfeld had

---

1) Had ik niet te vreezen voor al te groote uitvoerigheid, dan had ik hier veel van Oldenburg's briefwisseling kunnen inlasschen. Ik verwijs dus naar de gedrukte verzamelingen der brieven van Milton en Boyle, of naar de Münchener Zeitung, waarin Althaus' stukken zijn afgedrukt. Wat nu volgt bleef Althaus geheel onbekend.

2) Ik volg hier de mededeelingen in Vol. III der «Oeuvres complètes de Chr. Huygens», een der schoonste geschenken, welke onze geleerden aan de wetenschap maken konden.

hij in den tusschentijd ook Henry Oldenburg leeren kennen, wiens naam hem reeds genoemd was in een brief van zijn vriend Thevenot uit Parijs. 1) Dat hij nog al tevreden was over zijn bezoek aan Engeland, blijkt uit een brief aan zijn broer Lodewijk van 9 Juni 1661. „Die van het nieuwe natuurkundig genootschap in Gresham College", zoo heet het daar, 2) „hebben mij een groot aantal sohoone proefnemingen laten zien betreffende het *ledige*, dat zij niet maken door kleine buisjes met kwikzilver gevuld, maar door middel van een zekere pomp, waarmede zij de lucht uit een glazen stolp verwijderen, na er vooraf een of ander dier en andere dingen onder gelegd te hebben.... Op verzoek van die Heeren liet ik de glazen van mijn grooten kijker komen, die proefondervindelijk beter bleken dan de hunne. Zij zijn mij zeer dankbaar aangezien ik hun 't geheim heb geleerd ze te vervaardigen."

Nog vóór er een maand verstreken was 3) begaf ook Oldenburg zich op reis. Waarschijnlijk wilde hij, vóór hij de omvangrijke taak van secretaris der nieuwe vereeniging op de schouders nam, nog eens een bezoek brengen aan zijne geboortestad, hetzij om zijne geldelijke belangen te regelen, hetzij om definitief met de Bremer overheid af te rekenen, of wel om eene zuster, die te Bremen gehuwd was, nog eens te zien. Een der ijverigste leden van de jeugdige vereeniging, Oldenburg's en Huygens' vriend Robert Moray gaf hem de opdracht mede den Hollandschen natuurvorscher in den Haag persoonlijk te bezoeken om hem mede te deelen wat het genootschap sedert zijn vertrek alzoo had uitgericht. Doch Huygens, door volgende brieven 4) van Moray van Oldenburgs voorgenomen bezoek

---

1) III, 269. N° 858.

2) III, 276. N° 863 (in het Fransch).

3) Zie den brief van R. Moray aan Huygens van 23 Juni 1661. Correspondence, III, N° 867.

4) 1 Juli 1661 (N° 869), 8 Juli 1661.

Huygens antwoordde 15 Juli 1661: «Ik zie altijd Mr. Oldenburg nog maar niet arriveeren; toch verlang ik zeer hem te zien om door hem uit-

verwittigd, wachtte en wachtte, maar zag tot op den laatsten Juli-dag geen Oldenburg komen.

Waarschijnlijk had deze laatste tegen zijne verwachting een direct naar Bremen bestemd schip gevonden — immers als hij den gewonen weg over Holland genomen had, zou Huygens allicht eerder van hem gehoord hebben. Doch, na zijne bezigheden in zijne geboortestad verricht te hebben, was hij naar Amsterdam getrokken, eensdeels om de stad te bezien, anderdeels misschien ook om nieuwe geleerde kennissen op te doen. Vermoedelijk had hij er eenige Collegianten gesproken, een en ander vernomen over den jeugdigen Joodschen wijsgeer, voor wien sommigen zooveel bewondering koesterden, en was misschien door Jan Rieuwertsz. of een anderen vriend naar diens verblijf te Rijnsburg verwezen. Na ook Leiden bezichtigd te hebben, wendde hij daarheen op een der laatste Juli-dagen van het jaar 1661 zijne schreden.

Spinoza woonde er, volgens de overlevering 1), in „het Westeinde van het dorp, bezuiden de Vliet, tusschen den Wagenweg en het voetpad op Katwijk aan den Rijn," in een achterstraatje, tegenwoordig eenigszins euphemistisch „'t Spinoza-laantje" genoemd, in een nederig huisje, dat nog op dezen dag in den, naar den weg gekeerden achtergevel een vierkanten steen draagt, waarop met zwarte letters het bekende slotcouplet van Kamphuyzen's Mayschen Morgenstond geschilderd is:

---

voerig ingelicht te worden over de werkzaamheden op uwe bijeenkomsten». Moray schreef opnieuw 21 Juli daaraanvolgende: «Ik twijfel niet of gij zult Mr. Oldenburg gezien hebben vóór dat deze U wordt bezorgd» — maar Huygens was nog altijd in afwachting.

1) Meer dan dat is het bericht, door Monnikhoff omstreeks 1750 geboekt, niet. Toch lijkt het mij in hoofdzaak betrouwbaar: hij geeft zeer juist de plaats aan, doch zegt verkeerdelijk, dat het opschrift «in den steen is uitgehouwen». Daarvan zijn geen sporen te ontdekken; wel ziet men onder de letters van nu, oudere doorschemeren — waaruit te besluiten valt, dat het opschrift in deze eeuw eens overgeschilderd is, wat trouwens ook door deze spelling waarschijnlijk wordt. Als jaartal geeft M. op 1660. Zijne aanteekening zal wel uit het geheugen gemaakt zijn.

ACH WAREN ALLE
MENSCHEN WŸS
EN WILDEN DAARBŸ
WEL
DAN WAS DE AARDE
EEN PARADŸS
NU IS ZE MAAR EEN HEL
ANNO 1667.

Wel moet het eerlijke, openhartige gelaat van den veelbereisden wereldling op onzen zooveel jongeren, doch bedachtzamen en reeds eenigszins wantrouwigen Spinoza een goeden indruk gemaakt, wel moet Oldenburg's rondborstige taal spoedig zijn' gastheer van zijne welgemeende bedoelingen overtuigd hebben, dat de laatste zich vinden liet om den *theologiae magister*, in de weinige uren welke zij samen doorbrachten, niet alleen tot een warm bewonderaar en vriend te maken, maar hem ook een blik gunde in het diepst zijner ziel, hem sprak over zijne plannen voor de toekomst, over boeken, waarmede hij bezig en die hij voornemens was te schrijven. Hunne in vele opzichten overeenstemmende neigingen; hunne liefde tot de wijsbegeerte, zoowel waar deze langs den weg der bespiegeling, als waar zij door de proefondervindelijke natuurkunde de wereldraadselen trachtte te ontsluieren; beider ingenomenheid met de theologie, bracht hen tot elkander, en deed hen, in hun kortstondig samenzijn eene vriendschap sluiten, die de jaren trotseerde, en eene langdurige briefwisseling het aanzijn schonk, voor beiden een blijvend gedenkteeken. 1)

---

1) Het oordeel door Van Vloten in zijn B. de Spinoza over Oldenburg geveld (2e druk, blz. 26) is zeer voorbarig en onbillijk. Hadde Van Vloten geweten van de groote werkzaamheid en toewijding, met welke de — allesbehalve rijke — Oldenburg zijn geheele leven in den dienst der wetenschap — der *vrije* wetenschap — heeft doorgebracht; hadde hij geweten, dat Spinoza's vriend in en voor de theologie was opgevoed; hadde hij beseft hoeveel verouderde begrippen en leerstellingen Oldenburg heeft moeten afschudden, om te kunnen zijn, wat hij was, dan zou zijn oordeel anders geworden zijn.

Ware Oldenburg zoo'n verachtelijk wezen, als Van Vloten geschetst heeft,

Voor wij ons breeder met Spinoza's verblijf te Rijnsburg kunnen bezig houden, is het wenschelijk zijn' bezoeker op diens reis door Holland te volgen. Op den eersten Augustus 1661 schreef Christiaan Huygens in het Fransch aan zijn vriend Moray:

„Mijnheer. Eindelijk is Mr. Oldenburg hier (in den Haag) gearriveerd, en heeft mij uw brief van den 23sten Juni ter hand gesteld. Hij komt van Bremen en is ook onze steden Amsterdam en Leiden gaan zien, waar hij eenige wijsgeeren gesproken heeft, die ik nog slechts alleen bij naam ken. Zoo o. a. dien Borri, 1) met wien hij een langdurig onderhoud gehad heeft, waarvan hij mij vele bijzonderheden heeft medegedeeld. Hij heeft een brief van dien beroemden volgeling van (Raimund) Lullius bij zich voor Mr. Digby, waarin een stuk van zijn „onbrandbaar hout." Als dat in uwe bijeenkomsten onderzocht is, ben ik zeer benieuwd te vernemen, wat men er van zeggen zal....

Als het helder weêr is van avond, heb ik beloofd Mr. Oldenburg de maan te laten zien door mijn telescoop; maar het lijkt er weinig op, en morgen vertrekt hij, zooals hij zegt...." 2)

Of Oldenburg tegenover Huygens ook van zijn nieuwen Rijnsburgschen vriend gesproken heeft? Of hij langer dan eerst zijn voornemen was, in den Haag gebleven is? Ziedaar vragen, waarop slechts met veronderstellingen te antwoorden valt. Zooveel is echter zeker, dat hij zich nog op den 13den Augustus te Rotterdam bevond, vanwaar hij een briefje „A Monsieur Christ. Hugens de Zuylichem op 't Plein in den Haagh" 3) schreef, en dezen verzocht een zeldzaam plakkaat van de Staten-Generaal op te sporen, waarin de vorm, de waarde en 't gehalte hunner munten beschreven werd, dat hij gaarne zou

---

dan had de fijngevoelende brillenslijper uit Rijnsburg waarschijnlijk van den beginne af een geheel andere houding tegenover hem aangenomen, en hem afgescheept, zooals hij in lateren tijd den «Dortenaer» Willem van Blyenbergh deed.

1) Over dezen zonderlingen Italiaan, die toen in Holland vertoefde, in een der volgende hoofdstukken meer.

2) Correspondence III, N° 881.

3) Ib. III, N° 883.

bezitten. Tevens meldt hij te Rotterdam kennis aangeknoopt te hebben met den ontleedkundige Lodewijk de Bils — Heer van Coppendamme, Boonen, enz. — die later professor werd aan Leuvens hoogeschool. Op den 19den Augustus was Oldenburg, blijkens een brief van Robert Moray aan Huygens, te Londen terug. 1)

Draagt het dorp Rijnsburg op heden nog een ouderwetsch karakter, in veel sterker mate moet dat het geval geweest zijn met 't „Rheynsburch" van 1660 of '61. Toen stonden in de boschrijke streek nog de bouwvallen van de beroemde, oude abdij, 2) en andere merkwaardigheden, sprekend van een eeuwenheugend verleden. Een der meest typische dorpsbewoners was kort voor Spinoza's komst ten grave gedaald: de bakker Frans Joachim Oudaen, die er zich in 1622 gevestigd had. 3) Hij was toen, wegens 't herbergen van voortvluchtige Remonstrantsche predikanten voor de Rotterdamsche schepenbank gedaagd; doch — begrijpende dat men er horens brandde, stuurde hij er zijn kat heen en verliet zelf met de Noorderzon de stad. Te Rijnsburg huwde hij met Maria, de dochter van Jan Jacobs van der Kodde, die hem in 1628 een' zoon, den lateren dichter Joachim Oudaen, en daarna nog een vijftal kinderen schonk. Frans Oudaen is een der ijverigste en ontwikkeldste Collegianten geworden. In of voor zijn huis verzamelden zich jaren lang, 's avonds na gedaan werk, de flinksten der broeders. Met mannen als Daniel van Breen en Oudaen vond men dáár omstreeks 1640 ook den jongen Koenraad van Beuningen — een zoon van den wakkeren Amsterdamschen burgemeester Geurt Diedriks 4) — die zich,

1) Correspondence; III, No 884.

2) Zie de plaat bij Adrianus Pars, De twee Katwijken, etc. Leiden 1697, bij blz. 326.

3) Een en ander betreffende hem bij Frans van Hoogstraten, Leven van Joachim Oudaen, voor deel III zijner gedichten. Vgl. Van Slee, de Rijnsb. Colleg. blz. 89, vlgd.

4) Zie boven, blz. 69. Geurt D. van Beuningen is jong gestorven: Grafboek Nieuwe Kerk op 19 Nov. 1633, «Burgem. Geurt Dirksz. van Beuningen op de Brestraet, f 8».

nauwelijks zestien jaren oud op 18 Februari 1639 als student te Leiden had laten inschrijven, en hier de eerste bewijzen gaf van zijne welbespraaktheid en zijn werkzamen geest.

Doch, had ook de oude bakker, omstreeks 1656 deze wereld vaarwel gezegd, had ook de gestudeerde Joachim Oudaen enkele jaren later Rijnsburg met Rotterdam verwisseld — nog woonden er te Rijnsburg velen van den ouden stempel. In 1660 1) trof men er nog tal van Van der Kodde's, afstammelingen van de stichters der broederschap; verschillende leden van het — in de geschiedenis van Doopsgezinden en Collegianten vrij bekende — geslacht Van Nierop; ook zekeren Jacob Vechters, die toen vermoedelijk nog in „het Groote Huis" woonde, dat later aan de broederschap kwam.

Spinoza zal zich, waarschijnlijk kort na zijne vestiging onder deze verdraagzame en hartelijk welwillende lieden, hebben toegelegd op het slijpen van vergroot- en verrekijkerglazen. Misschien toen reeds eenigszins gesteund door zijne rijkere Amsterdamsche vrienden, vond hij 't in zijn streven naar onafhankelijkheid wenschelijk ook zelf wat te verdienen; van den anderen kant was het voor hem eene geschikte, hoewel minder gezonde afwisseling bij zijn denken en studeeren. De lezing van Descartes, zijn lust in natuuronderzoek, zal — evenals bij Hudde en Huygens — wel de hoofdaanleiding geweest zijn tot de keuze van dit beroep. Of het Talmoedisch voorschrift, volgens hetwelk geleerden hunne studie moeten afwisselen met handenarbeid 2) — overigens allesbehalve afkeurenswaardig — daartoe ook eenig gewicht in de schaal gelegd heeft, mogen wij onbeslist laten.

Welk een diepen indruk de Joodsche denker, dien hij in dat achterstraatje van Rijnsburg had leeren kennen, op Oldenburg's gemoed gemaakt had, blijkt duidelijk uit zijn eersten

---

1) Ik ken 't Rijnsburgsche adresboek van dien tijd eenigszins uit een belastingslijst van 1660, bewaard op 't Leidsche archief. De Van der Kodde's waren nog vertegenwoordigd door Dirk Pietersz., Jan en Claes Cornelisz. v. d. K.

2) Colerus, articul V.

enthousiastischen brief, zes of zeven dagen na zijne terugkomst in Engeland (26 Augustus 1661) geschreven. „Moeielijk als het mij onlangs viel, toen ik U te Rijnsburg bezocht, mij van uwe zijde los te scheuren, wil ik er, nauwelijks in Engelang teruggekeerd, zooveel mogelijk naar streven, mij tenminste schriftelijk weder met U te vereenigen. Grondige wetenschap, gepaard met menschlievendheid en heuschheid van zeden — louter voorrechten, met welke de natuur en uw eigen vlijt U ruim voorzien hebben — zijn in zichzelve zoo aantrekkelijk, dat zij terstond de liefde opwekken van alle welgezinde en beschaafde menschen. Laat ons dus, mijn beste, elkander in oprechte vriendschap de hand reiken, en er naar streven haar door ijver en hulpvaardigheid in stand te houden. Beschouw als het uwe, wat gij van mij, in mijn onbeduidendheid verwachten kunt; laat mij een gedeelte van uwe geestesgaven, dat gij zonder schade missen kunt, in beslag nemen."

Het wijsgeerig gesprek, dat hij met Spinoza hield „over God, over de oneindige uitbreiding en het oneindige denken, over het verschil en de overeenstemming dezer attributen, over het verband van de menschelijke ziel met het lichaam en de grondstellingen der wijsbegeerte van Descartes en Baco", gaf hem voortdurend stof tot denken, en, als een bewijs van vriendschap zou hij het waardeeren, als Spinoza hem wilde inlichten over twee zaken, die hem niet geheel helder waren geworden, t. w. over het onderscheid tusschen het denken en de uitbreiding en over de gebreken, die Spinoza in de wijsbegeerte van Baco en Descartes afkeurde. Tevens beloofde hij, zijn' vriend bij gelegenheid een boek (van Robert Boyle 1) te zullen zenden, dat over den aard en de eigenschappen der lucht handelde, maar nog niet van de pers was.

Van dezen dag af komt Oldenburg jaren lang bij zijn zooveel jongeren tijdgenoot ter school, voortdurend trachtend door briefwisseling een juist inzicht te krijgen in Spinoza's wijsbegeerte. Hoe te verklaren dat hij den Hollandschen brillen-

---

1) Boyle, De elasticitate et gravitate Aeris. London, 1663. In Spinoza's boekerij, zie den catal. p. 178.

slijper, hoewel deze hem steeds met de meeste heuschheid tegemoet kwam, nooit geheel begrepen heeft? Behalve Oldenburg's verkleefdheid aan de van jongs af geleerde theologie, is daaraan vooral de kortheid van hun samenzijn schuld. En het noodlot wilde, dat de vrienden elkander niet terug zagen.

Hoezeer ook Spinoza met zijn nieuwen vriend ingenomen was, blijkt uit den aanhef van zijn antwoord, in de eerste dagen van September geschreven: „Hoe aangenaam mij uwe vriendschap is, kunt gij zelf beoordeelen, indien gij 't slechts met uwe bescheidenheid overeen kunt brengen, eens even na te denken over de voortreffelijke eigenschappen, waaraan gij zoo rijk zijt. Hoewel ik, zoolang ik dat in 't oog houd, geloof, niet weinig trotsch te mogen zijn, dat ik met U vriendschap mag sluiten, — vooral wanneer ik bedenk, dat onder vrienden alles, en vooral de dingen des geestes gemeengoed moeten zijn —, vermoed ik toch, dat daarvan meer ten laste van uwe heuschheid en welwillendheid zal komen, dan ik er toe bij te dragen heb." Met hartelijke warmte drukt hij zoo de hem toegestoken vriendenhand, en geeft Oldenburg de gewenschte ophelderingen.

Oldenburg bekent in zijn tweeden brief, op 27 September 1661 geschreven, dat het licht, voor hem ontstoken, hem nog niet alles helder gemaakt heeft. Hij brengt er bezwaren tegen in, en stelt eene nieuwe reeks van vragen op. De theoloog is in dat alles niet te bespeuren. „Ik bezweer U bij onze vriendschap", voegt hij er bij, „hierover vrij en vertrouwelijk met mij te spreken, en smeek U dringend, toch volkomen overtuigd te zijn, dat alles, wat gij mij waardig keurt te vernemen, geheel veilig zal zijn, en dat gij mij nooit ten laste zult kunnen leggen iets daarvan tot uwe schade of nadeel aan de groote klok te hangen." 1) De brief eindigt met eenige mededeelingen over 't „philosophisch college" — waarvan Oldenburg nu secretaris was — de belofte Boyle's boek met de

1) Deze uitlating slaat stellig terug op de vrees, die Spinoza wel in hun gesprek heeft laten doorschemeren, voor 't bekend worden zijner meeningen; naar het schijnt heeft O. bij zijn bezoek aan Huygens, dan ook niet van Spinoza gerept.

eerste betrouwbare gelegenheid te zullen zenden en het verzoek om een welwillend, onomwonden antwoord.

Toen deze brief bezorgd werd, stond Spinoza gereed een veertiendaagsch uitstapje naar Amsterdam te maken, waarvan het doel ons onbekend bleef. Vriendelijk doch beknopt gaf hij de gevraagde inlichtingen. Het kan niet lang na zijne terugkomst te Rijnsburg geweest zijn, dat hij Boyle's juist verschenen boek over het salpeter 1) ontving, met een kort briefje van Oldenburg, 2) meldend, dat Spinoza's laatste schijven hem veel — maar niet alles duidelijk had gemaakt. „Dat zal waarschijnlijk eerst dan het geval zijn, wanneer gij mij helder en duidelijk den eersten oorsprong der dingen uiteen zet. Want zoolang mij niet recht helder is, door welke oorzaak en op welke wijze de dingen begonnen te bestaan, en door welken band zij met de eerste oorzaak, als die bestaat, samenhangen, komt mij alles wat ik hoor en lees onsamenhangend voor."

In zijn antwoord — gelukkig in zijn geheel bewaard in het archief der Royal Society — maakt de Rijnsburger geleerde uitvoerige aanteekeningen op Boyle's werk, en eindigt: „Wat uwe vroegere vragen betreft, na mijne antwoorden daarop eens doorgezien te hebben, schijnt het mij dat ik niets vergeten heb. En indien ik misschien — zooals mij door de armoede der taal nog al eens pleegt te geschieden — hier of daar iets duister heb uitgedrukt, dan hoop ik, dat gij U verwaardigen zult het mij aan te wijzen; ik zal dan beproeven het duidelijk uiteen te zetten.

„Wat echter uwe nieuwe vraag aangaat, hoe nl. de dingen begonnen zijn te bestaan, en door welken band zij met de eerste oorzaak samenhangen, over dat onderwerp, en ook over de verbetering van het verstand heb ik een bijzonder werkje samengesteld, 3) dat ik bezig ben over te schrijven en te verbeteren. Doch van daag of morgen laat ik het werk rusten, daar ik 't nog niet met mij zelven eens kan worden over de

1) De Nitro, Fluiditate et Firmitate — *niet* in den verkoopcatalogus van Spinoza's boekerij vermeld.

2) Van 21 Oct. 1661.

3) De Intellectus Emendatione.

uitgave. Ik vrees nl. dat de theologen van onzen tijd, daardoor beleedigd, met hun gewonen haat tegen mij, die alle twist uit den grond van zijn hart verafschuw, te velde zullen trekken. Ik zal uw raad in deze aangelegenheid afwachten, en, opdat gij weet, wat de inhoud van mijn boek is, en wat de strijdlust misschien zou kunnen wakker roepen: vele attributen, welke door hen, en voor zoover ik weet ook door alle anderen aan God worden toegeschreven, beschouw ik als schepselen, terwijl ik daarentegen andere attributen, welke zij uit vooroordeel als schepselen beschouwen, als door hen slecht begrepen attributen Gods opvat. En ook: dat ik God niet zoo van de Natuur onderscheid, als allen, wier inzichten mij bekend zijn, het gedaan hebben. Alzoo verwacht ik uw raad, want ik houd U voor mijn besten vriend, aan wiens trouw het schande zou zijn te twijfelen. Vaar intusschen wel, en ga voort mij zoo lief te hebben, als gij begonnen zijt." 1)

Bij uitzondering draagt Oldenburg's volgend schrijven dit-maal geen datum. Maar de omstandigheid, dat hij namens Boyle — den eenigen zijner vrienden, met wien hij naar 't schijnt over Spinoza sprak 2) — dank betuigt voor de kritiek op diens boekje, en ook het bericht, dat het wijsgeerig genootschap door vorstelijke welwillendheid onlangs tot een „Koninklijk genootschap" is bevorderd — in Juli 1662 verkreeg de jeugdige vereeniging „Letters of Patent" 3) — bewijzen, dat deze brief in Augustus of September 1662 geschreven is. Was Spinoza — dank de behandeling, die hij van zijne voormalige geloofsgenooten ondervonden had, dank ook

1) Niet gedateerd, doch waarschijnlijk uit December 1661 of Januari 1662.

2) De meerderheid der leden van het Koninklijk Genootschap, en ook Chr. Huygens. stelden slechts belang in al wat proefondervindelijk natuuronderzoek betrof; speculatieve wijsbegeerte, vooral als die aan het gebied der theologie raakte, lag hun verre, en werd uit hunne bijeenkomsten geweerd. Doch de Theol. Mag. Oldenburg koesterde nog altijd eene groote mate van belangstelling voor al wat zijn eigenlijk vak aanbetrof, en ook Boyle's sympathieën golden voor een niet gering gedeelte de godgeleerdheid. De eerste voerde dus zijn briefwisseling met Spinoza geheel uit persoonlijke liefhebberij.

3) Weld, History of the Royal Society, 1848. Vol. I.

zijne bekendheid met de Hollandsche predikanten — even vreesachtig in het publiceeren zijner ideeën, als hij koen was in zijne overpeinzingen zelve: vriend Oldenburg dacht er toen nog heel anders over.

„Ik zou U in elk geval aanraden" — zoo schrijft hij — „de geschriften, zoowel van wijsgeerigen als godgeleerden inhoud, de uitkomsten eener zóó grondige geleerdheid, niet te onthouden aan de geleerde wereld, maar ze in het licht te geven, wat de theologantjes daartegen ook snateren mogen. Immers de grootste vrijheid heerscht in uw land; geheel vrij moet daar dan ook gephilosopheerd worden. Toch zal uw eigen voorzichtigheid U wel aanraden, uwe inzichten zoo gematigd mogelijk uit te drukken, en laat de rest aan het noodlot over. Laat dan, mijn beste, alle vrees varen, om het Pygmeeëngeslacht van onzen tijd te vertoornen. Lang genoeg is er met de onwetendheid en dwaasheid gestreden. Hijsch de zeilen voor de ware wetenschap, om de geheimen der natuur dieper dan tot nog toe geschied is, te doorvorschen. Zonder gevaar kunnen, naar ik denk, uwe overpeinzingen ten uwent gedrukt worden; geen verstandig mensch zal U een stroobreed in den weg leggen. En als gij de verstandigen tot vrienden en beschermers hebt, wat vreest gij dan den spot der domkoppen?"

Het zonderlinge feit, dat Spinoza bijna twee jaren te Rijnsburg woonde, zonder dat wij iets van zijne talrijke Amsterdamsche vrienden en bewonderaars vernemen, zal wel verklaard moeten worden, door het drukke persoonlijk verkeer, dat zij — zooals uit latere brieven blijkt — met hem onderhielden. Misschien ook is hunne briefwisseling met minder angstvallige zorg bewaard dan die met Oldenburg.

Het eerste schrijven, dat ons van een hunner bewaard bleef, danken wij aan de pen van den goeden Simon Joosten de Vries, die — de eenige ongehuwde onder de broeders — toen, in Sprokkelmaand 1663, waarschijnlijk bij zijn broer, Frans Joosten de Vries, op 't Singel, woonde.

„Reeds lang, rechtschapen vriend," zoo heet het daar, „heb ik gewenscht eens bij U te zijn; maar het weer en de strenge

winter waren mij minder gunstig. Soms beklaag ik mij over mijn lot, dat er een afstand tusschen ons ligt, die ons zoo ver van elkander scheidt. Gelukkig, ja driewerf gelukkig uw medgezel Casuarius, 1) die onder 't zelfde dak met U verwijlt, en al ontbijtende, etende en wandelende over de voortreffelijkste zaken met U spreken kan. Hoewel echter onze lichamen zoo ver van elkander zijn, met uw geest waart gij dikwerf tegenwoordig, vooral wanneer ik met uwe geschriften verkeer en die ter hand neem."

Laten wij voor 't oogenblik den verderen inhoud van dezen brief rusten, en trachten wij iets meer gewaar te worden omtrent dezen, ons nog onbekenden huisgenoot van Spinoza, dan geeft diens antwoord ons terstond eenige inlichting:

„Uwe lang verwachte letteren," — zoo schrijft hij stellig nog in dezelfde Sprokkelmaand uit Rijnsburg, — „zijn mij

---

1) Hier wordt, door eene bijkans onmerkbare verandering, een der ongelukkigste misslagen terecht gebracht, die Prof. Van Vloten ooit gemaakt heeft. Toen hij indertijd het oorspronkelijke handschrift van dezen brief te zien kreeg, las hij daar: «Felix, imo felicissimus tuus socius casuarius sub eodem tecto remorans». Hoewel hem, zoomin als mij, een latijnsch woord *casuarius* bekend was, (slechts in 't allerslechtste middeleeuwsche latijn uit Italië komt, volgens Ducange — een enkele maal iets dergelijks voor, in den zin van «ellendig, rampzalig mensch») — verklaarde en vertaalde hij het woord als «huisgenoot», en liet De Vries daarmede eene tautologie schrijven, waarvan iemand de haren te berge rijzen. Doch, daarmede nog niet tevreden, trachtte hij vast te stellen, wie dan wel die huisgenoot was, en opperde — op grond van Spinoza's oordeel over hem in zijn antwoord aan De Vries — de conjectuur: Albert Burgh, die later Roomsch werd. Oogenschijnlijk aannemelijk als deze veronderstelling was, vond zij algemeen geloof; in de levensbeschrijvingen van Ginsberg (1876, S. 28), Dr. H. J. Betz (blz. 33, 1876) en Fred. Pollock (1880, p. 24) werd zij herhaald; door Prof. Spruyt, die Van Vloten's boekje beoordeelde, *niet* bestreden; in de groote uitgave van Spinoza's werken (1883, II, p. 221, noot) eenigszins gewaarmerkt, en eindelijk nog naverteld door Prof. Wilhelm Bolin (1894, S. 53). Reeds lang had Van Vloten's conjectuur mij geërgerd, vóór ik de eenig juiste oplossing vond, dat wij Casuarius, niet casuarius moesten lezen. 't Oorspronkelijk handschrift van dezen en den volgenden brief naziende, bleek, dat in *beiden* een vrij duidelijke *hoofdletter* geschreven stond! Daarna kostte 't mij weinig moeite de geschiedenis van dezen huisgenoot op te sporen. 't Zal mij nu benieuwen, hoe lang de oude dwaling nog herhaald wordt.

geworden, en ik zeg U daarvoor, alsook voor uwe liefde tot mij, dank. Niet minder dan U verdriet mij uw lange afwezigheid, doch ik ben blij, dat mijne opstelletjes U, en onzen vrienden van nut zijn. Zoo toch spreek ik, die afwezig ben, met U die verre zijt. Doch gij hebt geen reden om Casearius 1) te benijden; niemand toch, die mij meer onaangenaam is, noch tegen wien ik meer op mijn hoede ben, dan tegen hem; waarom ik U en alle bekenden gewaarschuwd wil hebben, hem mijne (eigenlijke) meeningen niet mede te deelen, vóór hij tot rijper leeftijd gekomen is. Hij is nog te kinderachtig en wispelturig, en daarbij meer op nieuwheid dan op waarheid uit. Intusschen" — voegt hij er vergoëlijkend bij — „ik hoop, dat hij deze feilen zijner jeugd na een jaar of wat verbeteren zal; ja, zoover ik zijn karakter beoordeelen durf, ben ik daar zeker van; waarom dan ook zijn aanleg mij noopt, van hem te houden." 2)

Deze Casearius — een merkwaardiger man dan men uit dit oordeel wel afleiden zou — was omstreeks 1642, waarschijnlijk te Amsterdam geboren. Van zijne ouders is ons, bij het zorgvuldigste onderzoek, niets bekend geworden, dan alleen, dat zij vroeg zijn overleden. 3) Zij, of wel zijne voogden, hadden hem, naar wij mogen vermoeden, na het afloopen der lagere school bij Dr. Van den Enden in de leer gedaan, waar Spinoza hem aantrof en kennis met hem maakte. Waarschijnlijk had hij genoeg latijn en andere kundigheden opgedaan, om naar de Hoogeschool te trekken, toen Spinoza zich gedwongen zag Amsterdam metterwoon te verlaten. Misschien gingen zij samen. En zoo vinden wij dan op 21 Mei 1661 in het Album Studiosorum der Leidsche Hoogeschool vermeld Johannes Casear (de latijnsche

---

1) Spinoza, die hem goed kende, schrijft ook zijn naam goed; De Vries maakte daarin eene fout.

2) Ik vond geen reden aan Van Vloten's vertaling meer te wijzigen.

3) In 't Leidsch studentenalbum komen verschillende Casier's voor, sommige uit Engeland afstammende. Is echter Casearius de vertaling van een Hollandsche naam, dan zal die waarschijnlijk Keezer (kaasmaker) geluid hebben.

staart van zijn naam ontbreekt), Amsterdammer, 20 jaren oud, als student in de theologie. 1)

Volgens het manuscript van het studentenalbum woonde hij aanvankelijk bij Jacob van der Aa in de Salomonsteeg. 2) Eerst eenigen tijd later moet hij dus kwartier, en onderricht in de Cartesiaansche philosophie gezocht hebben bij Spinoza te Rijnsburg. 3)

Waar wij weten, dat in vroegere jaren dikwijls Leidsche studenten, „wier nieuwsgierigheid geprikkeld werd door hetgeen hun aangaande de Rijnsburgers ter oore was gekomen, meer uit zucht om te disputeeren, dan om iets tot stichting bij te brengen", het college aldaar bezochten; dat zij „meermalen het woord namen, en daarbij vrij spel gaven aan hun speelschen moedwil, zoodat dikwijls stoornis en verwarring ontstond:" 4) sedert de dagen van Koenraad van Beuningen zullen er, behalve de jongens die naar Rijnsburg kwamen om den boel op stelten te zetten en in de war te schoppen, ook wel geweest zijn, die met ernstiger bedoelingen daarheen hunne schreden richtten. En waar wij — vreemd genoeg — den student in de theologie Johannes Casearius bij Spinoza thuis vinden, mogen wij veronderstellen, dat in zijn gezelschap ook wel eens andere kameraden het stille Rijnsburg — en daarmede ook onzen wijsgeer — een bezoek brachten.

1) Misschien was hij er tijdelijk al eerder geweest. Op 12 Sept. 1659 vinden wij in 't zelfde Album vermeld Johannes Cassarius Amsterdammer, 20 jaar oud, als student in de philosophie. Onze biografen weten allen, dat met namen en ouderdom in die albums dikwijls genoeg geknoeid werd, om beide berichten niet bepaald in strijd te achten. Is dit juist, dan studeerde hij reeds gelijktijdig met Kerckrinck (op 12 Mei 1659 vermeld). Doch ik wil niet beslissen.

2) Welwillende mededeeling van Dr. W. N. du Rieu.

3) Monnikhoff, die geheel op Colerus vertrouwde, en Spinoza ook ongeveer vier jaren te Ouderkerk vertoeven laat, geeft met een enkel woord te kennen, dat hij met zijn Ouderkerker gastvriend naar Rijnsburg zou gegaan zijn. Monnikhoff heeft echter niet zorgvuldig onderzocht; en 't komt mij voor, dat De Vries, als Spinoza behalve Casearius nog een tweeden huisgenoot te Rijnsburg had gehad, dien niet onvermeld zou gelaten hebben. Ik verwerp dus die mededeeling.

4) J. C. van Slee, de Rijnsburger Collegianten. blz. 93. en 't daar geciteerde handschrift.

Spinoza's medescholier Kerckrinck had vermoedelijk de Academie nog niet voor goed verlaten; ook treffen wij er, sedert 27 Juli 1660 als student in de medicijnen een zekeren Deen aan, van huis uit Niels Stensen, maar op zijn latijnsch Nicolaus Steno geheeten, een jongmensch, die nu even de twintig gepasseerd, op lateren leeftijd van zich zou doen spreken en waarschijnlijk aan Spinoza niet onbekend was. 1) Bij naam is ons reeds eenigermate de candidaat in de theologie Johannes Koerbagh bekend, die zich, 27 jaren oud, op 14 Juni 1662 nog eens inschrijven liet en vermoedelijk voornemens was spoedig te promoveeren. Enkele weken later, op 18 Augustus 1662 ontmoeten wij ook zijn vriend Abraham (Theodorisz.) van Berckel, een Leidenaar, een zeldzaam vlugge kop, dien we op 27 October 1654, pas 15 jaren oud, ook al vermeld vinden. Hij is nu 22, studeert in de medicijnen, en zit op 12 November van 't zelfde jaar 1662 al weer aan de *Alma Mater* te Utrecht. Nog geen twee jaren later, op 21 April 1664 is hij opnieuw te Leiden, en nu reeds *Doctor medicinae*. Eindelijk kunnen wij nog een anderen student in de Theologie begroeten, uit Bergen-op-Zoom afkomstig, die den naam draagt van Pontiaan van Hattem, en pas twee kruisjes telt; in de wieg gelegd om een typische figuur te worden in de *Historia Spinosismi post Spinosam*. 2)

Doch, laat ons even de levensgeschiedenis van onzen Casearius vervolgen, al was het alleen om te zien, of er — zooals Spinoza vermoedde en hoopte — uit hem nog een degelijk man gegroeid is. Wel moeten wij daarvoor den tijd vooruitsnellen — maar, dat kan ditmaal geen kwaad.

Casearius was in 't voorjaar van 1665 — dus lang nadat Spinoza Rijnsburg verlaten had — naar de Utrechtsche Academie getogen, 3) doch in den herfst van datzelfde jaar vinden

---

1) Zie den brief aan Alb. Burgh, Opera II, p. 245 en ook de noot aldaar. Een broer was waarschijnlijk Joachim Frederik Steno, op 7 Juni 1655 vermeld.

2) Alb. Stud. Leid. op 4 Mei 1661.

3) Zie 't Alb. Stud. op dat jaar.

wij hem reeds te Amsterdam voor de Classis, in wier notulen wij op 5 Oct. 1665 lezen: „D. D. examinandi Casearius en Fellinger hebben hare propositiën gedaen en is daer op goed gevonden, dat het tot het examen selve soude comen, waar in sij haar also hebben gedragen, dat de vergaderinge haer toelaet tot de publyke predikatie, met serieuse vermaninge van haar meer en meer in Gods woord te oefenen ende in het lese van goede Theologische Autheuren." 1)

Wijst deze aanteekening er eensdeels op, dat Spinoza's oordeel niet ten eenenmale onbillijk was, anderdeels is 't duidelijk, dat — wie bij Spinoza de Cartesiaansche philosophie studeerde — niet kon geacht worden met „goede (gereformeerd) Theologische Autheuren" te hebben kennis gemaakt. Maar, de waarschijnlijkste verklaring van het oordeel, door den Joodschen wijsgeer en de Amsterdamsche predikanten over hem geveld schijnt ons dit: Casearius was — hoewel niet dom — geen boekenvriend. Ruim een jaar later kwam de nieuwbakken proponent — 't was op 16 November 1666 — opnieuw bij de Classis, en vroeg of men hem geen predikantsplaatsje kon bezorgen in de Levant (te Smyrna was toen eene Hollandsche gemeente) of in de Oost? „Op 't oogenblik geen plaats", luidde het antwoord; maar men zou voor hem uitzien. Doch eerst toen in 't laatst van 1667 de Oost-Indische Compagnie aan de Classis bericht deed, dat er predikantennood was in Indië, werd, nevens verschillende anderen ook Johannes Casearius, op 2 Januari 1668 geëxamineerd en benoemd. 2) Ondertusschen was onze vriend, het lange wachten moede, in 't huwelijksbootje gestapt. Wij lazen ten minste in 't kerkelijk Proclamatieboeck 3), dat op 17 Juni 1667:

„Compareerden Johannes Cassiarius van A(msterdam), proponent, oud 25 jare, ouders doot, geass(isteerd) met Pieter (pr.) Fido, woont op de N. Z. Achterburgwal, en Isabella Brent

1) Schriftelijke notulen in 't Archief der Nieuwe kerk.

2) Volgens dezelfde notulen.

3) Of kerck-inteekenregister. Amst. Archief, N° 490, fol. 142.

van A(msterdam), oud 22 jaer, ouders doot, geass. met Tietie Balck, haer nicht, woont op 't Spuy."

Nadat wij alzoo de eerste helft van den levensloop van dezen merkwaardigen man aan het licht gebracht hebben — Prof. P. J. Veth wanhoopte er voor eenige jaren nog aan, dat wij daaromtrent ooit iets zouden gewaar worden 1) — en tenminste ook een regel schrifts, wij mogen niet nalaten den lezer tevens mede te deelen, wat over het tweede gedeelte van zijne loopbaan bekend werd.

Het is ons niet gebleken met welk schip Casearius en zijne jonge vrouw de reis naar Indië volbracht hebben, maar zooveel is zeker, dat zij niet aan boord waren van den bodem, waarmede de *frater gaudens* Mr. Aernout van Overbeeke, Raad van Justitie geworden, op 12 April 1668 naar Batavia stevende. 2) Toch had ik hun geen vroolijker reisgezelschap kunnen toewenschen dan dezen berooiden poëet, zoo vol van den echten *esprit gaulois.* Waarschijnlijk werd onze Casearius spoedig na zijne aankomst door de Compagnie naar Malabar (Z.-W.-kust van Voor-Indië, toen in ons bezit) gezonden, om als predikant op te treden te Koetsjin (Cochin). Het Christenvolk, dat hij er vond, zal voor de groote meerderheid wel uit 't gespuis van fortuinzoekers en avonturiers bestaan hebben, aan wier stoutmoedigheid en ondernemingsgeest wij 't bezit van Indië eigenlijk danken; ook was er eene Joodsche kolonie van Portugeezen. 3)

1) Prof. Veth, over Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein (gouverneur van Malabar), Gids, 1887, deel III, blz. 423 vlgd.

2) Zie zijn «Geestige en vermaekelijke Reysbeschrijving» achter zijne Rijmwercken, waarin hij meedeelt, dat zij slechts een «zieketrooster» aan boord hadden en een armbus, hun beide even onnoodig — waarom zij ze gaarne voor een «fraey meysken» hadden ingeruild.

3) Daarover bezit de Bibl. der Amst. Synagoge nog een geschriftje.

Matthijs Cramer, vermoedelijk kort voor Casearius dienaar des Goddelijken Woords in dezelfde streek, durft van zijne landslui in Indië zeggen:

«Snorcken, pocchen, ende blasen,
Daarvan hanght dit land aen een;
d'Minste weters zijn hier basen,
't Zijn al danssers op een been:
Kreupels, die nau sonder krucken
Konnen recht gaen, soo 't behoort,
Die verstaen de grootste stucken:
Trots de beste in het woort.» 1)

En dat is nog het ergste niet! Waarschijnlijk zouden wij ook van Casearius weinig meer gehoord hebben — druk als hij 't stellig had met de vervulling zijner plichten onder zulke Europeanen en inlanders, had Malabar niet in Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein een zeer bijzonderen gouverneur gehad. „In dienst der Compagnie opgeklommen tot Raad van Indië en gouverneur der kust van Malabar, het voormalig rijk der Portugeezen met Goa tot hoofdstad, bezat hij, hoewel een gewezen marine-officier zonder wetenschappelijke opleiding, al op zijn veertiende jaar aan boord gegaan, den aangeboren botanischen zin van een geniaal dilettant. Hij is een der Nederlanders geweest die met niet veel methode, maar met eene des te hartstogtelijker liefde, binnen een bepaald gebied zich op de tropische flora geworpen hebben. Hetgeen hij zelf verhaalt omtrent de wijs waarop hij aan die honderden fraai uitgevoerde afbeeldingen van boomen, planten en vruchten gekomen is, verraadt den onverzadelijken beminnaar eener onbekende, geheimzinnig weelderige natuur.

„Eerst klampt hij te Koetsjin, in zijn gouvernement van Malabar, pater Matthaeus van Sint-Jozef aan; een bejaard roomsch zendeling en karmelietermonnik, afkomstig uit Napels, die al sedert langen tijd, zoo goed en kwaad het ging, met indische botanie zich heeft bezig gehouden. Daarna krijgt hij,

---

1) d'Indiaense Tyfferboom. uyt-tijfferende verscheiden heylsame, nuttige en zielbedenckende Rijmen, t'Amst. 1670. blz. 95.

hoewel maar voor een poos, een Nederlander te pakken: Paulus Hermannus, geneesheer in dienst der Compagnie, weldra te Leiden tot professor benoemd en naar het moederland teruggekeerd. Een gezegend toeval voert eindelijk naar Koetsjin een jong gereformeerd predikant, Johannes Casearius, in de wetenschappelijke botanie even onbedreven als Van Reede zelf, maar bezield met eene even vurige belangstelling.

„Nu heeft hij iemand bij de hand die in vloeiend latijn, 1) bij de te vervaardigen afbeeldingen, den onmisbaren tekst schrijven kan. De voorraad dier teekeningen groeit dagelijks aan. De Malabaren zijn een volk met eene beperkte maar eeuwenheugende beschaving; en weldra heeft de hollandsche gouverneur uit hun midden vier teekenaars gekozen welke hij aan zijn dienst verbindt, en die hem overal vergezellen. Onder zijne leiding vormt zich een kollegie van vijftien of zestien geleerde bramanen, dienstdoende als adviseurs. Er wordt aan alle inlandsche vorsten en hoofden geschreven om medewerking; en daar deze lieden niets liever verlangen dan bij den gouverneur uit de verte hunne opwachting te maken, zenden zij vrachten exemplaren in. De specimens worden door de bramanen onderzocht, geschift, geklassificeerd, alles naar de regelen der oude en overgeleverde inlandsche kennis. Somtijds rijzen er tusschen die vakmannen wetenschappelijke geschillen, die echter nooit tot oneenigheid leiden. Het treft integendeel Van Reede dat er in dezen kring gedebatteerd wordt met eene voorbeeldige hoffelijkheid en humaniteit.

„Enkele boomen en planten zijn zoo zeldzaam, dat er in den loop van een geheel jaar maar één exemplaar van aangebragt wordt. Naar andere wordt door den gouverneur in persoon mede gezocht. Hij volbrengt of verzint, namens de Compagnie, zendingen naar het binnenland, rivier opwaarts, en doet bij deze tochten zich door een paar honderd Malabaren vergezellen, die, zoo vaak de stroom een bosch aandoet, door hem aan land gezet en de boomen ingejaagd worden. Van den buit, dien zij aan boord brengen, worden aanstonds door de nooit

1) Men proeft hier Dr. Franciscus van den Enden weer!

ontbrekende teekenaars afbeeldingen gemaakt, en Ds. Casearius draalt niet met zijne ontwerp-beschrijving. Op die wijs komt de eenmaal beroemde *Hortus Malabaricus* tot stand." 1)

Casearius maakte het ontwerp voor het geheele werk, en schreef den tekst voor de beide eerste folio-deelen. Van Reede zag zich plotseling gedwongen, wegens kuiperijen, naar Batavia te vertrekken, en ook Casearius verlangde naar 't Vaderland. „Uit officieele bescheiden, opgespoord in 't archief te Batavia door Troostenburg de Bruyn, weten wij, dat hij op 12 Sept. 1676 verlof kreeg om naar Batavia te komen, en den 13den Juni 1677 verlost werd, zooals men placht te zeggen, naar het vaderland." 2) Nog voor zijn vertrek echter overleed de waardige man aan dysenterie en koorts. 3) Van Reede gedacht zijn ontijdig heengaan met de volgende gevoelvolle woorden:

„Maar, o ramp der rampen! toen ik hierover — nl. zijn terugkeer — nadacht, is ons onze trouwe Achates, die wakkere helper bij den arbeid, die Apollo, die onzen tuin besproeide, die zeer geleerde en zeer eerwaarde man Johannes Casearius, onze hoogste vreugde, in den bloei der jaren, door een ontijdig sterven ontrukt, en heeft de sterfelijkheid met de onsterfelijkheid verwisseld." 4)

De beroemde kruidkundige Nicolaas Jacquin heeft een geslacht van planten, dat hij in Amerika ontdekte, aan de gedachtenis van Casearius toegewijd, en het den naam van *Casearia* gegeven. Linnaeus nam dien naam niet aan; hij voegde dat geslacht bij de Samyda, als weinig daarvan ver-

---

1) Busken Huet, Land van Rembrand, II, blz. 69 (2e druk). De teruggave van de Praefatio voor deel III van den Hortus Malabaricus is zóó juist en beknopt, dat ik 't niet noodig vond iets te wijzigen.

2) Prof. Veth, als boven.

3) Waarschijnlijk op Batavia, doch recht duidelijk blijkt dat niet; W. ten Rhijne, die 't werk van Casearius voortzette, betreurt zijn heengaan in een gedicht, gedateerd 14 Febr. 1678, in het tweede deel van den Hortus.

4) Praef. vol. III (1682). Het geheele werk verscheen in 13 foliodeelen, 1678—1703. Eene Hollandsche bewerking: «de Malabaerse Kruythoff» begon in 1688 bij Abr. van Someren te Amst. te verschijnen, maar is niet voltooid. (Navorscher 1860, blz. 127).

schillende, maar nadat men onderscheidene nieuwe soorten ontdekt had, is het geslacht *Casearia* hersteld. 1)

Ziedaar eene bijna volledige biografie van Johannes Casearius, Spinoza's leerling, zoolang tevergeefs gezocht. 2) De Rijnsburgsche geleerde had goed gezien: er zou iets uit hem groeien.... als hij tot rijperen leeftijd gekomen was.

---

1) Van der Aa, e. a. biogr. Wdbn. in voce.

2) Ik wil hieraan nog een en ander van aanbelang toevoegen. Wij weten niet of Isabella Brent, Casearius' vrouw, haar man overleefd heeft, in Indië gebleven, of in 't Vaderland teruggekeerd is. Doch het is merkwaardig, dat wij in 't Alb. Stud. Leid. op 7 Mei 1718 vermeld vinden Bernardus Casearius, *Indiae Orientalis, Hugliae Bengalus*, 30 jaar oud — dus geboren 1688 — als student in de rechten. Was hij een kleinzoon van onzen Johannes? Toen Spinoza's vrienden in 1677 zijne briefwisseling uitgaven, wisten zij misschien, dat Casearius plan had binnenkort te repatrieeren. Daarom lieten zij al wat op hem betrekking had uit de gedrukte brieven weg. En 't is een te dwazer misslag van Van Vloten, te meenen dat zij aldus Albert Burgh zouden gespaard hebben, dien zij toch waarachtig niet schroomden te noemen. Eindelijk nog dit: wie als de Heer Troostenburg de Bruyn een Biogr. Wdb maken wil van Indische predikanten, mag, vóór hij de Indische archieven afreist, wel eens de Nederlandsche studenten-albums, en de acten van de Amsterdamsche Classis raadplegen. Dan toch kan hij allicht meer melden dan in het werk van genoemden Heer gewoonlijk is te vinden.

VII.

„Cosmopolis."

„Dat Godt Godt is gheloof ick niet onwaerachtigh is Godt" — zoo luidde in Spinoza's dagen een algemeen bekend luifelopschrift te Amsterdam. 1) Gods bestaan aldus afhankelijk te stellen van de plaatsing eener enkele komma — voor of achter *niet* — het teekent meer dan lange redeneeringen den toenmaligen geestelijken toestand onzer goede stad. Ketters en vrijgeesten, samengestroomd uit alle hoeken des lands — bijna uit alle oorden der bekende wereld — houden er zich op, verschaffen er zich een bestaan, verspreiden van dáár uit hunne meeningen en leerstellingen over 't beschaafd Europa. De Amsterdamsche drukpersen staan gereed om alles te verduizendvoudigen, wat onderzoekers en nieuwlichters maar aan het papier willen vertrouwen. Waar de inhoud van boeken of pamfletten van dien aard is, dat men vreest voor nadere kennismaking met den schout en zijne rakkers, daar blijft in de eerste plaats de naam des schrijvers weg, in de tweede die van den drukker, in de laatste die van onze goede stad zelve. Of wel, men stelt onder het vignet, waaraan ingewijden den drukker herkennen, en den winkel, waar 't boek te koop is, namen als Cosmopolis, Eleutheropolis (Vrijstadt), Alethopolis (Waarstadt), Irenopolis (Vreestadt), Londen, Hamburg, Bremen, of wel — met bijbedoelingen — „tot Waarschouw". Het „Venetië van het Noorden" is bijna een eeuw lang het machtigste centrum, waaruit nieuwe ideeën ontspringen, en

1) De Philosophie d'Uytleghster der H. Schrifture, Vrijstadt 1667, blz. 31.

Tout ce fatras de libelles pervers
Dont le Batave infecte l'univers. 1)

dankt grootendeels aan de Amstelstad zijn ontstaan.

De machtige gereformeerde kerkeraad was niet in staat allen en alles onder de zweep te houden. Wat moest hij bv. doen in 1655, toen dat opzienbarende boek van den Gasconjer Izaak de la Peyrère, waarin de schrijver trachtte waar te maken, dat ook vóór Adam menschen op aarde geleefd hadden, 2) de persen van de Amsterdamsche Elzeviers verliet? Zonder naam van schrijver, drukker of plaats de wereld ingegaan, kon men er staat op maken, dat de auteur gevlogen en gestoven, de drukker uitverkocht zou zijn, vóór men beiden uitgevonden had. Wel heeft in dit geval La Peyrère in de Spaansche Nederlanden de gevangenis gezien, die hij hier ontloopen was; wel heeft de man te Rome zijn boek en zijn geloof herroepen — maar dat nam niet weg, dat het druk gelezen werd. En toen hij in 1676 overleed, gaf men hem nog na:

La Peyrère ici gît, ce bon Israélite
Huguenot, Catholique, enfin Pré-adamite:
Quatre religions lui plurent à la fois;
Et son indifference était si peu commune
Qu'après 80 ans qu'il eut à faire un choix
Le bon homme partit, et n'en choisit pas une.

Met meer volharding dan tegen geschriften welke hoofdzakelijk voor de geleerde wereld geschreven waren, bestreed de kerkeraad de mannen, die zich terstond tot het volk richtten. Omstreeks 1657 begon de Amstelstad overstroomd te worden door de Kwakers, uit Engeland gevlucht na de terechtstelling van een hunner voornaamste hoofden te Bristol. Jabob Naylor — „Steyl-oor", zei men hier — was in 1656, op een paard gezeten, die stad binnengereden, vergezeld door een troep vrouwen, die „Hosanna", en „Heilig, Heilig, Heilig Heer, God van Israël" riepen; voor die godlastering werd Naylor in Winter-

1) Gresset, Epitre III à ma Muse.

2) Praeadamitae, sive exercitatio super versibus 12—14 capitis V Epistolae Pauli ad Romanos. Anno salutis 1655. — Spinoza bezat een exemplaar.

maand van dat jaar gedurende twee uren op de kaak gesteld, zijn tong doorstoken met een gloeiend ijzer, de letter B (blasphemer) op zijn voorhoofd gebrand. Daarna achterstevoor op een paard gezet, door de stad gereden, werd hij vervolgens zóó gegeeseld, dat zijn geheele lichaam overdekt was met striemen en wonden. 1)

Een aantal dezer sektarissen, meerendeels „quekster" — vrouwen —, hielden in 't voorjaar van 1657 vergaderingen in de Sint-Jansstraat, doch werden, op herhaald verzoek van den kerkeraad eerst gevangen gezet, daarna verbannen. 2) Doch binnen 't jaar zijn zij terug, en houden opnieuw bijeenkomsten onder „Ombe Thaters", „Robbert Cocham" en „Robbert Tibbel", in de Sint Jansstraat, op den binnen-Amstel, bij de Grimmenessersluis, en op 't Kuiperspad, waar Abraham Deurhof hun een tuinhuis verhuurt; en een der leiders beroemt zich, dat hij wel duizend zieltjes in de stad gewonnen heeft. 3) Dr. Galenus Abrahamsz. is natuurlijk van de partij, en een oogenblik zijn Kwakers, Doopsgezinden en Collegianten nauwelijks te onderkennen. Op 29 Februari 1659 krijgt de kerkeraad bericht, dat een kwaker, William Ames, 4) een boekje vol lastering heeft uitgegeven tegen een Engelsch predikant in deze stad; men besluit het aan burgemeesters te „remonstreeren", en, „dewijl bij die occasie mentie gemaakt wordt van Jan Soet, dat die mede niet en rust, maer zijn dwalingen ende verleydingen van het geestelyck koninkrijk overal soekt te verspreiden", zal daarover ook geremonstreerd worden. 5) Vóór dat de officier nog berichten kan, dat hij Jan Zoet niet kan overtuigen van hetgeen hem wordt ten laste gelegd, omdat hij niet weet waar hij woont (! 6), verscheen opnieuw een boekske,

1) Diction. of National Biogr. Vol. 40, (1894) in voce.

2) Mededeeling van Ds. Lansman aan den Kerkeraad, op 19 April 1657. Protok., Vol. IX, fol. 202.

3) *ibid.* 7, 14 Maart 1658 (IX, 247) 11 April, 11 Juli, 25 Juli 1658.

4) Niet te verwarren met zijn naamgenoot, den Engelschen Puritein, die in 1622 Professor werd te Franeker.

5) Protok., Vol. X.

6) *ibid.* 24 April 1659, en 1 Mei 1659.

dat de ergernis en ontzetting van den kerkeraad gaande maakte. Het droeg den titel *de Apostasia Christianorum* (over den Afval der Christenen) en was gevonden bij den boekhandelaar Jacob Nieuwelingh. 1) Deze verklaarde echter, dat hij 't werkje ontvangen had „van Jan Rieuwertsz, boekverkooper in de Dirck van Assensteeg, en dat het waarschijnlijk gemaakt was van een Brederoode, gewesen raetsheer in den Haag." 2) En zoo was het: Lancelot van Brederode, weleer assessor bij 't Hof van Holland, had eens op zijne wijze — hij was eerst Remonstrant, later Anti-trinitariër geworden — het verval en de ontaarding van het Christendom geschetst. 3) 't Spreekt van zelf dat zijne „schadelijke, en zielverdervende dolingen" aan Burgemeesteren moesten geremonstreerd worden. Toch moest de Kerkeraad nog verschillende malen aandringen, vóór het werd opgehaald: wat eerst geschiedde in Mei 1661. 4) Met Dr. Galenus Abrahamsz., die zijn pen terzelfder tijd ook eens in den inkt gedoopt had, maakte men het anders: hij werd voor de magistraat geroepen, en, vreedzaam als zijn aard was, besloot hij, door den heer van Suydpolsbroek (Jacob de Graef?) vermaand, zelf zijn geschriftje te onderdrukken. 5) Minder gemakkelijk ging het iets te doen tegen den Rotterdamschen boekhandelaar Naeranus — Remonstrantsch van zijn geloof — die „lasterlijke pasquillen in rijm uitgegeven had tegen de predikanten, waarin de (kerkelijke) politie en de kerkdienst tevens over den hekel gehaald werden," 6) alsmede tegen soortgelijke geschriften en blauwe boeken, tegen de dominees gericht, betreffende dingen die te Utrecht gepasseerd waren. 7)

Waar de strijd tegen de kerk zóó gevoerd werd begrijpt

1) Protokollen, 10 April 1659.

2) *ibid.*, 24 April 1659.

3) Benthem, Kirch- und Schulenstaat, 1698, I, 893.

4) Protokollen, 31 Maart 1661, (X, 189), 21 April 1661, (X, 192), 12 Mei 1661, (X, 195). Wie de eigenlijke drukker was blijkt niet. Later verscheen een tweede druk, zonder plaats of jaartal, «verbetert en klaerder gestelt door L. v. B.»

5) 8, 29 Mei 1659.

6) 5 Juni 1659.

7) 5 Aug. 1660. Zij werden «opgehaald»: 12 Aug. 1660.

men eenigszins de laksheid van Burgemeesters en Schout, die, bijna week aan week lastig gevallen over telkens andere feiten en personen, er op den duur den brui van gaven, zoo dikwijls hunne handen in een doornbosch te steken. Zij hadden diezelfde handen vol genoeg met bestuurszaken en wetsovertredingen van ernstiger aard. En niet alleen is er reden voor het vermoeden, dat sommige ketters om geld en manieren bij hen goed aangeschreven stonden, en desnoods wel een potje mochten breken, maar ook zullen er onder hen geweest zijn, die drommels goed wisten, dat de vrijheid die zij lieten, slechts bevorderlijk kon zijn voor den bloei hunner stad. Bovendien, 't waren niet alleen commissies uit den kerkeraad, die bijna week aan week met de noodige strijkages Burgemeesters kamer binnen stapten: ook de Classis deed mee: en 't zijn slechts hunne handelingen tegen de vrijgeesten, die hier ter sprake komen. Wilden wij ook schetsen, hoe beide lichamen voortdurend in het krijt traden tot wering van „Paepsche Stouticheden", tegen Sabbathschennis, Kermis- en Schouwburgvermaak en wat dies meer zij — er zou geen einde komen aan ons betoog.

De Kwaker William Ames, die in 't voorjaar van 1659 de stad verlaten had, 1) kwam in het najaar terug, 2) en vergaderde er weer lustig op los in „de vergulde lelie" in de Elandstraat en buiten de Regulierspoort. Maar voor 't oogenblik wekte dat in mindere mate de ontzetting, dan het bericht op 5 Aug. 1660 vernomen, dat er een Nieuw Testament gedrukt werd met aanteekeningen van een Sociniaan! Kort daarop werd „van het Nieuwe Testament met annotatiën Socini gerapporteert dat het gedrukt wordt op kosten van een persoon die sociniaens is *ende hem behelpt met uyt te gaen om de latynse en grieksche tale te leeren*, doch wat het voor een persoon is kan noch niet vernomen worden; word geseid dat het in 14 dagen sal gedrukt zijn, waarop ieder zal vigeleeren." 3) Nog binnen de week hoorde men reeds, dat het in 't Hoogduitsch was uit-

1) Protokollen van den kerkeraad op 24 April 1659.
2) *ibid.* op 28 Aug. 1659. (Vol. X. fol. 72).
3) *ibid.* op 30 Sept. 1660, (X, 156).

gegeven door Jeremias Felbinger, en gedrukt bij Christoffel Koenraad op de Egelantiersgracht! 1)

Bij nader onderzoek vond de Kerkeraad in deze nieuwe vertaling „vele dwalingen en verdraaiingen van den sin des textst, vooral over de eeuwige Godtheid Jesu Christi"; men besloot dus de zaak onder de oogen te brengen van de Burgervaderen, te meer, aangezien ook eene Nederduitsche uitgave werd voorbereid. 2) Er was in dezen tijd iets aan den Kerkeraad ontsnapt, dat echter niet verborgen bleef aan de classis.

Een zekere Daniël Zwicker had onder den titel *Irenicon Irenicorum* een zeer Sociniaansch boek in het licht gezonden. Ook deze ketter was een Duitscher van afkomst — in 1612 te Dantzig geboren — en woonde nu te Amsterdam. Aan de kerk werd opgedragen zich nader op hem te informeeren. 3)

Burgemeesters zagen in het Hoogduitsche Nieuwe Testament geen gevaar, en over het Grieksch „konden zij zoo niet oordeelen"; tegen de Nederduitsche vertaling zouden zij echter vigeleeren. 4) Daarmede was echter de kerkeraad allerminst tevreden; en wijl intusschen de gewone „verandering" in de Magistraat geschied was, besloot men bij de „congratulatie der nieuwe Regeringhe" nog eens goed op de zaak te drukken, en tevens te wijzen op „de exorbitantie van de Sociniaensche

1) Ik meende het bericht aangaande 's mans beroep te moeten cursiveeren. Kon ik oogenblikkelijk bewijzen, dat de Duitscher Jeremias Felbinger omstreeks 1654 ook al te Amsterdam was, dan zou ik Colerus' mededeeling, dat Spinoza het eerst latijn leerde van een «Hoogduitsch» student, zóó willen verklaren, dat deze Jeremias Felbinger hem daarin misschien les gaf, tijdens hij onder de Collegianten vertoefde. Ik waag het echter niet deze conjectuur in den tekst op te nemen. Benthem, die hem anno 1687 nog te Amsterdam aantrof, voortdurend hetzelfde beroep uitoefenend, vertelt, dat hij wegens Arriaansche — en *niet* Sociniaansche — gevoelens zijn «rectoraat» en Duitschland had verlaten. (Zie 't uitvoerige relaas aldaar, I, 905). Opmerkelijk is het, dat wij hier weer Christoffel Koenraad als drukker aantreffen, van wiens pers tien jaren later de *Tractatus Theologico-Politicus* kwam.

2) Protokollen op 13 Januari 1661. Vol. X.

3) Notulen van de Amsterd. Classis, op 3 Aug. 1660 en Benthem, Holl. Kirchen- und Schulstaat, I, 899.

4) Protokollen van den kerkeraad, 27 Januari 1661, (X, 179).

conventiculen, waaronder zich quakers en boerelisten vermengen, hoedanige o. a. tot 100, 150, en soms nog meer in getale worden gehouden op de Oude Zijds Heeregraft, op de hoek van het Treeftsteegie, op de Elandsgraft naast de lelie (enz.), met aenwijsinge van de schadelijke gevolgen, die onder de mennoniten alreede worden bespeurt, ende noch meerder gevreest, ten eijnde H. Achtbaarheden met authoriteyt in alle periculeuse nieuwicheden spoediglijk gelieven te voorsien." 1)

De nieuwe magistraat toonde iets meer dienstijver dan de oude, en zond het gehate Nieuwe Testament aan de Leidsche professoren om advies. Deze gaven den raad het „op te halen." 2) Doch dit liet nog eenigen tijd op zich wachten; daar inmiddels „openbare beroerten ontstaan was bij de Sociniaansche vergaderplaesen op de Lauriersgraft" — wij weten niet of er ditmaal proponenten in betrokken waren — en bekend gemaakt werd, dat de drukker Pieter de la Burgh met de Hollandsche vertaling van 't gevreesde Testament doende was, werd op den laatsten Maart besloten nogmaals te remonstreeren, wat, naar het schijnt geholpen heeft. De Heer officier zou tenminste „de schandaleuse boeken supprimeeren". 3)

Wanneer wij over het jaar 1662 betrekkelijk kort kunnen zijn, dan is dat niet zoozeer, omdat de Amsterdamsche kerkeraad tot andere gedachten was gekomen, of besloten had de woelerij bedaardelijk te laten uitgisten. Ook niet, omdat de ketters en vrijgeesten, zoo voortdurend gedwarsboomd, hun toeleg opgaven, om hunne evenmenschen het stof eens wat uit de oogen te spoelen, of zelve inzagen, dat hunne leerstukken op een kwaden grond gebouwd waren. Maar kort en goed dáárom, wijl de kerkeraad — eenmaal door de Classis op Daniël Zwicker attent gemaakt — gedurende een rond jaar, met alle mogelijke eerwaardigheid op klopjacht ging tegen dezen ketter alleen: eene verandering van taktiek, die misschien betere vruchten zou afwerpen. „Swickerus", zoo

1) Protokollen van den kerkeraad. 28 Januari 1661, (X, 181).
2) *ibid.* 24 Febr. 1661, (X, 185).
3) *ibid.* 31 Maart 1661, (X, 189), 3 Mei 1661, (X, 194).

luidt het in Februari van dat jaar, heeft weer nieuwe Sociniaansche boeken onder de pers, vermoedelijk bij den drukker Pieter de la Burgh in de Niezel: dus informeeren, broeders! 1) Dáár is al meer van hem gedrukt; dus naar den Heer officier: ziedaar 't wachtwoord voor Maart. 2) De officier belooft het zijne te doen, mits de kerkeraad de zaak goed onderzoekt: de „broeders des kwartiers" worden uitgestuurd. Sterk vermoeden tegen de la Burgh, heet 't in April: vroeger stond zijne drukkerij voor ieder open, nu blijft zij gesloten! Naar Burgemeesters dus! 3) „Ende also op gefondeerde geruchten gewesen wort dat de Socinyanen uyt Polen verdreven en elders niet ontfangen, wel trachten mochten sich hier ter neder te slaen om haer sielverdervende dwalingen voort te planten, is geresolveert daer tegens oock sorchvuldichlyck te waecken, ende eenige meerder seeckerheyt becomen hebbende dit oock den Achtb. HH. Burgem. te remonstreeren op dat dit cruypende quaet door hare wysheyt mach gestuyt worden." De la Burgh *is* de drukker, zoo klinkt het een week later, dat blijkt uit 't vignet! Remonstreeren alzoo. 4)
De la Burgh wordt ontboden; doch van de Poolsche Socinanen weten Amstels Burgervaderen niets. 5) De officier zal tegen Zwicker procedeeren; in Juni is zijn zaak reeds „litispendent"; in Juli besluit hij Zwicker te verbannen, zijn boek te confisqueeren, als de Kerkeraad hem de „notoire Sociniaansche dwalingen daarin wil aanwijzen" — wat geschiedt. 6) Doch in November is de zaak nog altijd in *statu quo*. De eerwaarde kerkeraad vindt, dat hij, de schrijver van *Irenicon Irenicorum*, als „lasteraar van Gods Heiligen naem, en perturbateur van de gemeene ruste", op grond van 't plakkaat van 1653 verbannen dient te worden. Maar.... de Amsterdamsche magistraat verklaart zich onbevoegd; Zwicker's latijn zit haar in den weg.

1) 23 Febr. 1662, (X, 244).
2) 2 Maart 1662, (X, 246).
3) 13 April 1662, (X, 252).
4) 20 April 1662, (X, 254).
5) 27 April 1662, (X, 255).
6) 4 Mei, 4 Juni, 22 Juni, 6 Juli, 13 Juli 1662, (X, 255, 259, 265, 268).

„De vergadering haar ten hoogste bedroevende over soo slechten uitslach van soo een gewichtige saecke en 't ernstigh aenhouden des Kerkenraads".... Men zal nogmaals den presideerenden schepen begroeten; bij den officier vernemen of hij van plan is, de zaak te vervolgen daar 't behoort, anders gaat de zaak *ad Classem*, van daar *ad Synodum*, die 't wel aan H. Ed.Mog. (de Staten) zal bekend maken" 1).... en zoo regelrecht den doofpot in.

Arme Kerkeraad! Is 't geen hoon en bespotting voor u, als Burgemeesters beloven dien Zwicker te ontbieden om „hem te vermanen zich in 't vervolg te wachten", en den drukker aanzeggen, dat hem verboden wordt „in 't vervolg schadelijke boeken te drukken?" Alsof dergelijke leugenstoffeerders weten van ophouden! Alsof eens drukkers oog niet juist in de „schadelijkheid" zijn voordeel zag! Zelfs de Poolsche Socinianen, zij gaan af en aan, en doen alsof er geen Amsterdamsche kerkeraad bestond! 2)

Met groote praal en pracht stapte in die dagen binnen Amsterdam een man rond, Italiaan van afkomst, die Francisco Joseph Borri heette, en zich „Excellentie" noemen liet. Een zoon van den Milaneeschen arts Brando Borri, in 1625 geboren; opgevoed in de Seminariën te Rome, waar de Jezuïeten hem als een wonder beschouwden wegens zijn zeldzaam geheugen en bekwaamheid, legde hij zich met ijver toe op de studie der geneeskunde en bovenal op de alchimie. Tot 1654 leidde hij een zeer losbandig leven; toen sloeg hij, door een openbaar schandaal gedwongen, een beteren weg in — ten minste, in schijn. Hij nam een deftige houding aan, bezocht trouw de kerk, werd zorgvuldiger in de keuze zijner vrienden, en huichelde in bijzondere betrekking te staan met den Hemel. De Heer had hem gelast heilzame hervormingen tot stand te

1) 2 Nov. 1652, Vol. X, 291.

2) Zie 't Gedicht op «Faustus Morstinus, Poolsch ridder, van (Gerard) B(randt) in Apollo's Harp 1663, blz. 112, en de aanteek. betreffende Andreas Wissowatius, bij Benthem, I, 896. Den bekenden Sandius, schrijver van de Bibliotheca Anti-trinitariorum, behoef ik slechts te noemen.

brengen op aarde, zoo verklaarde hij, en toonde tot bewijs zijner goddelijke zending een wonderbaren degen, hem toevertrouwd door den engel Michael. Zelf beweerde hij af te stammen van Afranius Burrhus, gouverneur van keizer Nero, en had dus wel eenig recht op den titel „Excellentie". Schoone nieuwigheden waren hem geopenbaard in 't godsdienstige: de Heilige Maagd was in alles gelijk aan haar Zoon, als hij tegenwoordig bij 't sacrament der eucharistie, als hij onbevlekt ontvangen, enz. enz. 1).

Zoolang de nieuwlichter bleef preêken, dat de menschheid slechts ééne kudde moest zijn, met den Paus als herder, liet men hem met rust. Doch toen 't in de gaten liep, dat hij ook persoonlijk van 't herderlijk bedrijf geen afkeer had, raakten de poppen aan 't dansen. Borri vluchtte, eerst naar Milaan; dáár stichtte hij een geheim genootschap, waarvan de leden hem een onbeperkt geloof schuldig waren, alsmede de onbeperkte beschikking over hunne beurzen. De zijne was de algemeene brandkast. Of onze stichter van den „Nationalen Evangelischen Godsdienst" — die, als alle handige bedriegers, grooten toeloop kreeg — ten laatste een aanslag smeedde op Milaan, zooals men beweert, blijve onbeslist; maar zooveel is zeker, dat de Inquisitie, overtuigd dat de kerk alleen wel in staat was haren oogst binnen te halen, en daarbij geen helpers noodig had, zich met de nieuwe ketterij bemoeide, en hem op 3 Januari 1661 met confiscatie van goederen veroordeelde tot den brandstapel; doch.... bij verstek. Want de vogel was gevlogen. De magistraat van Straatsburg, waarheen hij zich begeven had, bande hem uit hare stad, en zoo begaf Borri zich over Leiden naar Amsterdam. 2)

Borri, ofschoon naar het schijnt als oogarts van eenige beteekenis, kwam met groot praalvertoon, en deftige uitrusting in de Amstelstad aan; en nauwelijks behoefde hij te *beweren*,

1) Onze eeuw mocht den man wel heilig verklaren.

2) Bijzonderheden volgens Diction. des Sciences méd. Biogr. Médic. Paris 1820, II, p. 417. Roukema, naamlijst der beroemde geneesmeesters, Amst. 1706, blz. 78. Te Leiden zal Oldenburg hem ontmoet hebben; zie boven, blz. 173.

dat hij door onderzoek en overpeinzing de juiste geneesmiddelen had gevonden voor allerhande kwalen. Zoo men zijne excellentie al niet op zijn woord geloofde, de staatsie en pracht, waarmee hij zich bewoog, de fraaie gevlekte tijger, die hij in zijn huis aan een ketting hield — door Antonides van der Goes vereeuwigd — 1) de koninklijke betaling die hij vorderde, de edelgesteenten en schilderijen, die hij onbetaald liet, dat alles bewees genoeg! Jammer was 't alleen, dat een Haagsch boekhandelaar er niet tegen opzag, ook hem de doopceêl te lichten, en een pamflet uitgaf, waarin zijne Sententie en Executie „klaerlijck en oprechtelijck getoont" werd. 2) Franciscus Van den Enden, als altijd praktisch, ried zijn leerling Kerckrinck aan Borri's omgang en vriendschap te zoeken, ten einde hem de „geheimen", die hij mocht weten, af te kijken; maar 't lukte slecht; de man liet zich niet in de kaarten loeren. 3) Zoo leidde onze kwakzalver hier eenige jaren een leven „als God in Frankrijk", tot zijn roem taande, 't bezoek en 't geloof afnam, en hij op een goeden morgen met zijne edelgesteenten, schilderijen, verzamelde schatten en de Noorderzon vertrokken was, 4) om verder de goede Hamburgers, koningin Christina van Zweden, en Frederik III van Denemarken uittebuiten, belust als allen waren op de kunst van goud maken, 't eenige geheim, dat de charlatan werkelijk bezat. Gelukkig kon Jan Zoet, die in hem een minder gewenschten mededinger zag naar 't duizendjarig rijk, weldra bij Borri's portret schrijven:

Hier heeft de konst heur kracht aan Borry's beeld getoont,
Die, door Inbeelding, zich tot kooning had gekroont
In Kristi rijck op aarde; als eertydts Jan van Leiden
Tot Munster heeft gedaen om 't volck uyt dorre weiden,
In 't Heylryck klaaverveld, met zynen harderstaf
Te drijven naar Godts wil. Maar zijn verwaantheid gaf
Hem duizend rampen; des hy uit het roemrijck Roomen
Aan d'Amstel vluchten moest; daar hij de rol volkoomen

1) Gedichten. Uitg. door Bilderdijk. II, blz. 86.
2) Pamfl. Verz. van de Koninkl. Bibl., N° 8687.
3) Th. Kerckringii, Opera Omnia, Lugd. Bat. 1717, p. 199.
4) Naar het schijnt omstreeks den aanvang van het jaar 1665.

Van een Bedrieger, in zyn grootsheid heeft gespeelt;
Doch binnen Weenen hij nu 't jammerliedtjen kweelt,
Wyl elck zyn loosheid daar met laster koomt vereeren
Hoe 't voort met hem zal gaan, dat moet de tyd ons leeren. 1)

Van voornemen ook den sultan eens bij den neus te nemen, was hij nl. te Guldingen in Oostenrijk aangehouden; werd op verzoek van den pauselijken nuntius door den keizer, op voorwaarde van lijfsbehoud, uitgeleverd, en bracht de rest van zijn leven in gevangenschap op den Engelenburcht door. 2)

Wij noemden daareven Dr. Franciscus van den Enden; vermoedelijk was de merkwaardige man nog even druk met les geven als voorheen. „Meermalen", zoo vernemen wij, „liet hij de Tragediën van Seneca en anderen door zijne discipelen, te zijnen huize in 't Latijn spelen", 3) en het volgend gedicht „Op het spelen van MEDEA, vertoont door de Jonkheidt, staande onde 't beleidt van den Heer Franciscus van den Enden, der Medicynen Doctor", vervaardigd door Spinoza's en Van den Enden's vriend Dr. Lodewijk Meijer, is daar om dat bericht te bevestigen. („Waar in zyn Dochterkens, Adriana Clementia" — toen vijftien jaar oud — „voor Medea, en Maria Anna" — bijna dertien — „voor Creüsa speelden, in Grasmaandt 1664".)

Zwicht Schouwburgh, zwijgh Toonneel, en al wie u beklimmen
'T zij man- oft vrouwekun, 't zij hoogh oft laagh gheschoeydt;
Hier koomen kinderen, den luyren naauw ontghroeydt,
By wien uw speelen toont, lijk bij het lijf de schimmen.
Als Anna's ooghen voor Kreüsa's ooghen ghlimmen
Van liefdes ghloedt, oft als haar moudt van minne vloeit,
Hoe hangt de kijker an haar mond en oogh gheboeyt!
Maar als Clementia daarna Medea's slimmen
En loozen trek, ghestijfdt van naar ghespook, vertoont
En hoe, wijl Jason haar verlaat, versmaadt, en hoont,
Zij raast, en smeekt, en vloeckt, en zich bestaat te wreeken

1) Zeldzame plano-druk op 't Amst. archief, Borri's portret, levensbeschrijving en dit gedicht bevattend, dat niet in Zoet's Werken opgenomen is. (Gedrukt bij Seger Tielemans in de Calverstraet).

2) Overleden 20 Aug. 1695.

3) W. Goeree, Kerklijke en Weereldlijke Histor., 2e druk, 1730, blz. 665.

Op eighen kroost, 's mans Bruidt, en die ze heeft gheteeldt
Van d'ontrouw haars ghemaals; dan staat hij als een beeldt,
Zyn hart zwelt van haar lof, zijn tong kan 't niet uitspreeken. 1)

Het zal wel geen betoog behoeven, dat het vermoedelijk deze opvoeringen van Medea geweest zijn welke den ongeletterden glazenmaker-dichter Jan Vos aanleiding gegeven hebben tot het samenflansen van zijne „Medea", waarmede in Mei 1665 de nieuwe Amsterdamsche Schouwburg geopend werd. 2)

Spinoza's Amsterdamsche vrienden en volgelingen — wij zagen reeds, dat wij daaronder behalve Lodewijk Meijer, Simon Joosten de Vries, Pieter Balling, Johannes Bouwmeester, en Jarig Jelles, ook Adriaan Koerbagh te rekenen hebben 3) — hadden, zooals uit de Vries' slechts gedeeltelijk besproken brief blijkt, in het najaar van 1662 of in den aanvang van het volgende jaar, hunne bijeenkomsten opnieuw begonnen, welke waarschijnlijk door 't vertrek huns meesters tijdelijk gestaakt waren. Spinoza had er zich te Rijnsburg toe gezet, om de stof, welke hij in de Verhandeling „van God, den Mensch en deszelfs Welstand" reeds eenmaal besproken had, opnieuw en grondig om te werken, en al naar gelang hij zoo van de latere *Ethica* een gedeelte voltooide, zond hij dat aan zijne vrienden toe, of wel, gaf het, als de gelegenheid zich daartoe aanbood, aan een hunner mede. „Wat onze vergadering aanbetreft" — zoo schrijft de Vries — „deze is op

1) Handschrift van L. Meyer, (Bibl. der Maatsch. v. N. L. te Leiden), fol. 44.

2) 't Is vreemd, dat Dr. J. A. Worp, in zijne dissertatie over Jan Vos, daarop niet gewezen heeft.

3) Hoewel 't minder aangenaam is telkens op verkeerdheden te moeten wijzen bij een voorganger, is het noodig voor wie na mij (in 't buitenland) nogmaals Spinoza's leven mochten beschrijven. Prof. Van Vloten spreekt op blz. 29 van zijn «Ben. de Spinoza» over deze vrienden van den wijsgeer als 'grootendeels, zoo niet allen, zijne *stamgenooten*» en laat nog meer fraaiigheden uit zijne pen vloeien, die al even moeielijk te verantwoorden zijn. Dr. Betz nam het eerste klakkeloos over. (p. 34). Alles wel bezien behoorde echter geen hunner tot de Joden, zooals uit vorige hoofdstukken blijkt.

de volgende wijs ingericht: beurt om beurt leest er een van ons voor, geeft naar zijne opvatting eene verklaring, en betoogt verder alles naar volgorde uwer stellingen. Gebeurt het dan, dat wij elkander niet voldoen kunnen, zoo achten wij 't de moeite waard, dat op te teekenen en aan u te schrijven, opdat het ons zoo mogelijk duidelijker gemaakt worde, en wij, onder uwe leiding, tegen alle bijgeloovigen en Christenen de waarheid verdedigen en aller aanval weerstaan kunnen." 1) Raakte de stof uitgeput, dan lazen zij samen ook wel een of ander wiskundig boek, om hunne kennis te vermeerderen, en vermoedelijk kwamen tusschen de vrienden, die door geboorte bijna alle tot eene verschillende sekte behoorden, ook meermalen godsdienstige kwesties ter sprake. De goede De Vries vraagt verder nog breedere inlichtingen betreffende een onderwerp, dat hij, waarschijnlijk in den loop van het vorige jaar, reeds met Spinoza besproken had, terwijl beiden in den Haag vertoefden, en besluit daarna zijn schrijven met de woorden:

„Verder dank ik u hartelijk voor uwe geschriften, van welke Pieter Balling mij deelgenoot gemaakt heeft, en met wier inhoud ik zeer in mijn schik ben. Vooral de verklaring van de 19de stelling! Mocht ik u ook hier in het een of ander, dat in mijne macht staat, van dienst kunnen zijn, dan ben ik gereed: zooveel prijs stel ik er op, dat gij mij de oogen open maakt. Ik ben begonnen een college in de ontleedkunde te volgen, en heb dat voor de helft doorloopen; als dat geëindigd is zal ik er ook een in de scheikunde gaan volgen, en zoo op uw aanraden

---

1) Ongelukkig is het, dat buitenlanders soms meer van Hollandsche zaken willen weten dan zij gemakkelijk kunnen gewaar worden. Zoo waagt de voorzichtige Fred. Pollock — weer op grond van Van Vloten's boek — de conjectuur, dat de hier besproken Spinoza-club eene afdeeling zou geweest zijn van het genootschap *Nil volentibus arduum* — dat eerst in latere jaren ontstond en slechts twee volgelingen van Spinoza onder zijne leden telde. (p. 22, noot). Hebben wij ook niet Auerbach het vermoeden hooren uitspreken, dat P. C. Hooft, de drost van Muiden, Spinoza's *Opera Posthuma* in 't Nederl. vertaald had! (Spinoza, Sämmtl. Werke, 1841, I, CIX, noot).

de geheele geneeskunde doorloopen. Ik eindig, en zie uw antwoord te gemoet. Wees dus gegroet van mij die ben

Uw toegenegen" 1)

S. J. D. Vries

Spinoza's antwoord op dezen belangrijken brief hebben wij, voor zooverre hij daarin over de inborst van den jeugdigen Casearius, zijn huisgenoot, uitweidt, reeds leeren kennen; overigens is het voor ons, evenals zijn volgend schrijven aan zijn Amsterdamschen vereerder, van minder belang, daar het niet in onze bedoeling ligt breedvoerig over zijne wijsgeerige denkbeelden te handelen. Met Oldenburg was Spinoza's schriftelijk verkeer in dezen tijd ietwat minder druk geworden; naar wij veronderstellen waren daaraan eensdeels Oldenburg's voortdurend in omvang toenemende werkzaamheden voor het Koninklijk Genootschap, anderdeels zijn — naar het schijnt in den loop van 1663 gesloten — huwelijk met de dochter van den Schotschen theoloog John Durie 2) schuld. „Ik wenschte wel", zoo schrijft de Londensche geleerde in een brief van 3 April 1663 aan zijn Rijnsburgschen vriend, „dat die drukte, ten minste voor een poosje — eens ophield, om mijne briefwisseling met een zoo uitstekenden vriend (als gij) eens opnieuw te kunnen aanvangen. Op het oogenblik ten minste geeft mij dat de grootste vreugde, en zoo God wil, zal ik er naar streven op elke wijze te vermijden, dat in 't vervolg ons schriftelijk verkeer weder zoolang onderbroken wordt." Vervolgens geeft hij

1) Handteekening, ontleend aan den oorspronkelijken brief, de eenige waarschijnlijk die van De Vries bewaard bleef. Aangzien daarop al mijne mededeelingen betreffende hem en zijne familie berusten, meende ik goed te doen haar hier te reproduceeren.

2) Zie boven blz. 167. Weld, Hist. of the Royal Society, schrijft verkeerdelijk Drury (I, 260). Zij bracht Oldenburg een landgoedje mede in Kent (Craford?), dat ± 60 pond per jaar waard geschat werd. Hij werd dus weinig rijker, en zocht voortdurend geschikte middelen om zijne inkomsten te vermeerderen. Over J. Durie, zie Dict. of Nat. Biogr. in voce.

verslag van Boyle's meeningen over Spinoza's kritiek van het salpeter-boek, en dringt er nogmaals bij Spinoza op aan, tot de uitgave over te gaan van het werk, waarin hij handelen zal over den oorsprong der dingen, en de verbetering van het verstand. „Er valt niets uit te geven", zoo vervolgt hij, „dat waarlijk geleerde en scherpzinnige mannen aangenamer zou kunnen zijn, dan deze verhandeling. Daarop moet iemand van uw geest en karakter meer letten, dan op hetgeen aan de theologen van onzen tijd bevalt; immers deze zoeken niet zoozeer waarheid als voordeel."

In dezelfde April-maand 1663 schreef de Rijnsburger wijsgeer een uitvoerigen brief aan Lodewijk Meyer, uit welks aanhef duidelijk blijkt hoezeer hij zich, waarschijnlijk wegens bewezen diensten en vriendschappelijke gezindheid, aan dezen Amsterdamschen dokter verplicht voelde. „Twee brieven, beste Vriend, heb ik van U ontvangen, de een van 11 Januari, die mij door vriend N. N. werd ter hand gesteld, de andere van 26 Maart, die, door een vriend — ik weet niet wie — uit Leiden gezonden werd. Beide waren mij zeer aangenaam, vooral, wijl ik daaruit zag, dat gij goed gezond zijt, en dikwijls mijner gedenkt. Ik zeg U hartelijk dank voor uwe vriendelijkheid jegens mij, en de achting, die gij mij steeds bewijst, en verzoek U tevens te gelooven, dat ik mij niet minder aan U verplicht gevoel, wat ik, zoo vaak zich daartoe eene gelegenheid opdoet, zoover mijne zwakke krachten het vermogen, niet zal nalaten te bewijzen." En terstond de daad bij het woord voegende, zet hij Meijer zijne ideeën over het oneindige — waarnaar de Amsterdammer gevraagd had — uitvoerig uiteen.

„Wijl mij de tijd noopt tot spoed" — zoo eindigt Spinoza — „ga ik nu tot uw tweeden brief over, doch wat deze bevat, zal ik beter beantwoorden kunnen, wanneer gij mij met een bezoek verwaardigt. Ik verzoek U daarom, zoo spoedig mogelijk te komen, *want de tijd van 't verhuizen staat voor de deur*. Vaarwel en gedenk mijner, die ben", enz.

Onze wijsgeer had dus verhuisplannen, en wij weten dat hij

— waarschijnlijk in 't laatst van April 1663 — Rijnsburg als woonplaats met Voorburg, op een uurtje afstands van den Haag, heeft verwisseld.

„Uw lang begeerden brief" — zoo antwoordt hij Oldenburg op 27 Juli van dat jaar — „heb ik eindelijk ontvangen, en het is mij ook vergund er op te antwoorden. Doch vóór ik dat doe, moet ik U in weinige woorden vertellen, wat mij al beletselen verhinderden U eerder te schrijven. Nadat ik in de April-maand mijn huisraad naar hier — Voorburg — had overgebracht, ben ik naar Amsterdam gereisd. Dáár verzochten mij eenige vrienden, hun afschrift te geven van een zeker werkje, dat het tweede deel bevat van Cartesius' *Principia*, volgens wiskundige methode, alsmede een kort overzicht van de beginselen der Metaphysica, welk een en ander ik vroeger aan een jonkman" — Johannes Casearius —, „dien ik mijne ware meeningen niet leeren wilde, had gedicteerd. Daarop verzochten zij mij zoo spoedig mogelijk ook het eerste gedeelte volgens dezelfde methode te bewerken. Om de vrienden niet te leur te stellen, ging ik terstond aan den arbeid, voltooide het in veertien dagen en stelde het den vrienden ter hand, die mij daarop vroegen, of zij dit alles in het licht mochten geven? 1) Gemakkelijk kregen zij mijne toestemming, onder voorwaarde echter, dat een hunner in mijne tegenwoordigheid den stijl ietwat zou polijsten 2) en er eene voorrede zou bijvoegen, waarin hij de lezers opmerkzaam maakte, dat niet

---

1) Volgens Lucas hadden Spinoza's vrienden meermalen met hem gesproken over hetgeen hij alzoo op Descartes' wijsbegeerte aan te merken had; en overtuigd van 't goed recht zijner aanmerkingen, hadden zij niet nagelaten te verkondigen, «dat Descartes niet de eenige wijsgeer was die verdiende gevolgd te worden». Klinkt het ons wat overdreven, dat zij wegens die meening «bijna doodgeslagen waren», onmogelijk is het niet dat die uitlating, bij de warmte waarmede men toenmaals Descartes' philosophie aanhing, vrij wat strijd heeft veroorzaakt: zoodat de uitgave van het boekske voor de vrienden zeer wenschelijk werd. Dat de heftige Cartesianen Spinoza nooit vergaven, dat hij vlekken ontdekt had in hun zon, spreekt van zelf.

2) Men zou ook daarin een bewijs kunnen zien dat Spinoza laat, en niet lang genoeg Latijn geleerd heeft.

alles, wat het werkje bevat, met mijne inzichten strookt, daar ik, zooals uit verschillende voorbeelden blijkt, juist het tegendeel beweer. Dat alles heeft mij een vriend, 1) die de zorg voor de uitgave op zich genomen heeft, beloofd, en daarom was ik genoopt eenigen tijd te Amsterdam te verblijven. Sedert ik echter in dit dorp, waar ik nu woon teruggekeerd ben, ben ik nauwelijks mijn eigen meester wegens de (vele) vrienden, die mij met hun bezoek vereerden."

Ook onder gewone omstandigheden werd Spinoza vrij vaak door zijne vrienden opgezocht, eensdeels zeker om over het een of ander wijsgeerig vraagstuk door den meester ingelicht te worden, anderdeels om de glazen (lenzen) welke hij in den tusschentijd mocht geslepen hebben, af te halen, en voor hem te verkoopen. 2) Doch in dezen tijd zal vermoedelijk het schoone weêr hen uitgelokt hebben om zijne nieuwe woonplaats eens te gaan bezichtigen, en hem tevens de drukproeven te brengen van zijne verhandeling.

„Zoo blijft mij, mijn beste, toch nog een oogenblikje over" — vervolgt hij tot Oldenburg, „om U dit mede te deelen, en U de reden te melden, waarom ik dit geschrift verschijnen laat. Want bij deze gelegenheid laten zich misschien eenige mannen van hoogen rang in mijn vaderland vinden, die het overige, wat ik geschreven heb, en voor 't mijne erken, wenschen te zien, en daarom zullen zorgen, dat ik het, zonder eenig gevaar van overlast, gemeen maken kan. Mocht dit werkelijk gebeuren, dan zou ik al spoedig 't een en ander uitgeven; zoo niet, dan zwijg ik liever, dan dat ik de menschen tegen hun wil mijne meeningen opdringen, en hen mij tot vijanden maken zoude. Dus verzoek ik U, waarde vriend, geduld te oefenen"....

Het moet nog geruimen tijd geduurd hebben, vóór het boekske zijne intrede deed in de wereld. Immers eerst in Oogstmaand bracht De Vries hem de voorrede die Meijer geschreven had. Spinoza zond haar op den derden dier maand aan den schrijver

---

1) Dr. Lodewijk Meijer.

2) Colerus, bladz. 28.

terug, met een kort briefje — eerst in onze dagen aan het licht gebracht 1) — waarin de wijsgeer aangeeft, welke veranderingen hij er in wenschte aangebracht te zien. Zooals daaruit blijkt, had Dr. Meijer aan het slot iets geschreven tegen een persoonlijk vijand van Spinoza: „eindelijk, mijn beste", zoo heet het, „verzoek ik U ernstig, dat gij, wat gij aan het einde tegen dat kereltje (*homunculum*) geschreven hebt, weglaat en geheel uitschrapt. Hoewel mij vele redenen tot dat verzoek nopen, wil ik er slechts één melden: ik zou nl. willen, dat iedereen zich overtuigd hield, dat dit ten algemeenen nutte uitgegeven wordt, en dat uwe eenige beweegreden tot de uitgave ligt in de begeerte, de waarheid te verbreiden; dat gij er dus ten zeerste naar streeft het boekske voor iedereen aannemelijk te maken, ten einde de menschen met alle welwillendheid tot de studie der ware wijsbegeerte uit te noodigen, en zich te bevlijtigen voor 't algemeen welzijn. En dat zal men allicht gelooven, als men ziet, dat niemand wordt aangevallen, noch iets wordt beweerd, waaraan iemand zich zou kunnen ergeren. Mocht echter naderhand die man, of een ander, van zins zijn, zijne kwaadwilligheid te toonen: dan zoudt gij zijn leven en karakter eens af kunnen schilderen, en daarvoor toejuiching inoogsten."

Nog niemand heeft, naar het schijnt, eene gissing durven wagen, naar den naam van den man, die hier bedoeld wordt. Kan het misschien Casearius geweest zijn? Was er misschien onverwachts ongenoegen ontstaan tusschen den wijsgeer en zijn leerling, wiens karakter zoo weinig met het zijne strookte? Dat zou tevens Spinoza's vrij plotseling vertrek uit Rijnsburg verklaren kunnen. Maar wij geven de veronderstelling gaarne voor beter. 2)

Zoo verscheen dan, in het voorjaar van 1663, het eenige boekske waarop Spinoza zijn naam — Benedictus de Spinoza, Amstelodamensis — schreef, te Amsterdam, bij den welbekenden

1) Door Fred. Pollock. (Bij Van Vloten en Land, Ep. XV).

2) Op Albert Burgh kon het niet slaan, daar deze in 1663 slechts 12 jaren oud was. Casearius echter was 21 of 22.

Jan Rieuwertsz. in het Martelaersboeck, in de „Dirk van Assen-steeg". Het eenige, wat wij er hier van zeggen willen, is, dat het, behalve met de naar Spinoza's inzichten gewijzigde voorrede van Lodewijk Meijer, versierd was met een latijnsch gedichtje, luidende:

AD LIBRUM.

Ingenio seu te natum meliore vocemus,
Seu de Cartesii fonte renatus eas,
Parve Liber, quidquid pandas, id solus habere
Dignus, ab exemplo laus tibi nulla venit.
Sive tuum spectem genium, seu dogmata, cogor
Laudibus Authorem tollere ad astra tuum.
Hactenus exemplo caruit, quod praestitit; at tu
Exemplo haud careas, obsecro parve Liber;
Spinozae at quantum debet Cartesius uni,
Spinoza ut tantum debeat ipse sibi.

Het was onderteekend met de initialen I. B. *M*(edicinae) *D*(octor), en dus zonder twijfel vervaardigd door Spinoza's en Meijers vriend Johannes Bouwmeester. 1)

1) De Murr veronderstelde — toen hij in 1802 Spinoza's Annotationes ad Tract. Theol. Polit. uitgaf — dat deze J. B. de Rotterdammer Johannes Bredenburg zou geweest zijn, in de latere geschiedenis van het Spinozisme wel bekend. Spoedig werd de onjuistheid dier bewering aangetoond, daar Bredenburg van beroep wever was, eerst na 1670 latijn leerde, en zeker niet genoegzaam geoefend was om daarin een woordenspel in dichtvorm te vervaardigen. Prof. Van Vloten, als altijd vlug met conjecturen, wees op het feit (Supplementum, p. 302), dat in een lateren brief aan Spinoza (bij Van Vloten en Land. Ep. LXX, p. 236) een zekere Bresser genoemd wordt, en had dus spoedig de veronderstelling gereed. J. B. = Jan Bresser, M. Dr. Dr. A. van der Linde, de nauwkeurige opsteller der Bibliografie, nam deze gissing terstond aan als een bewezen feit, (Zie de noot bij N° 1 der bibliogr.) en liet mij daardoor eenige weken naar een boekje zoeken, (Baumgarten's Nachrichten) waarin geen woord omtrent dien Bresser staat. Toen mijn onderzoek naar dien man geen resultaat opleverde, welde natuurlijk de gedachte op, dat Van Vloten zich ook hier vergist had: en zoo is het. In onze Studenten-Albums is in dien tijd *geen* Bresser te vinden; in de goed bijgehouden *Series Medicorum Amstelod.* (op 't Amst. archief) is *geen* Dr. Bresser te vinden, in de Puyboecken, enz. is *geen* Jan Bresser te vinden. De bedoelde

De grootsche gebeurtenissen der zestiende eeuw — het ontdekken van nieuwe werelddeelen, de hervorming, de langdurige oorlogen, de opstand van een onbeduidend landje tegen het machtigste wereldrijk — hadden bij velen, die zich te zeer in de boeken van den profeet Daniël en de Apocalypse verdiepten, het geloof doen ontkiemen, dat de wereld op haar eind liep, het einde der tijden nabij was, het duizend-jarig rijk voor de deur stond. En toen ook de zeventiende eeuw geen rust en kalmte bracht over Europa, toen ontzagwekkende voorvallen elkaar met bliksemsnelheid begonnen op te volgen, nam dat geloof bij den dag toe in kracht. De Joden, zoo meende men, zouden bij de dingen, die op handen waren eene machtige rol spelen. Reeds in de eerste helft der eeuw had de beroemde Menasseh ben Israël verschillende brieven ontvangen van Duitsche mystici — Christelijke volgelingen van Jacob Böhme — waarin hem aangekondigd werd, dat de herstelling van 't Godsrijk niet lang meer zou uitblijven, dat „het ware licht zou uitgaan van de Joden." 1) Menasseh zelf, begeesterd voor en doordrongen als ook hij was van kabbalistische droomerijen, vermocht dat geloof niet van zijn hals te schuiven. Immers zelfs de ketter Isaak de la Peyrère scheen er waarde aan te hechten, en zond een „Rappel des Juifs" in het licht, waarin hij hen opriep hunne haardsteden te verlaten en vast terug te keeren in het Heilige land. Ook onder de Hollanders

---

Bresser was dus geen Med. Dr. en kan even goed Adriaan of Klaas geheeten hebben. Bleef alzoo de vraag, wie was J. B. die bovenstaand gedichtje vervaardigde, en met wien Spinoza later een brief wisselde? (Ep. XXXVII).

Daar Meijer de voorrede schreef voor de *Principia*, moest de man, die er een gedichtje bijvoegde, wel een goede kennis of vriend van hem zijn. Meijer bezingt zelf, in het meergemelde *Hs.* Johannes Bouwmeester, Med. Dr. als zijn «oudste en trouwste vriend» — zie boven blz. 150. — Johannes Bouwmeester was, volgens de *Series Med. Amstel.* geneesheer te Amsterdam, (gepromoveerd te Leiden op 27 Mei 1658) en, volgens Meijer's gedicht, een vriend der wijsbegeerte; niemand dan hij kan alzoo de persoon in kwestie zijn, aangezien onder Meijer's vrienden geen ander voorkomt, die zich I. B. M. D. kon teekenen.

Ongelukkig is ook deze dwaling van Van Vloten algemeen aangenomen.

1) Graetz, Geschichte der Jüden X, S. 91.

vond het droombeeld aanhangers: wij wezen reeds op Daniël van Breen, op den zonderlingen Jan Zoet, kunnen nog wijzen op Hendrik Jesse en bovenal op Petrus Serarius.

Deze laatste — wij moeten hem nader leeren kennen — was naar men wil op 5 Nov. 1636 in Vlaanderen geboren, uit het huwelijk van Petrus Serrurier en Barbe Brasseur. 1) Hij vestigde zich te Amsterdam, waar de geleerde zonderling zich al spoedig aansloot bij Doopsgezinden en Collegianten. Welk beroep hij uitoefende, schijnt niet bekend te zijn, maar een feit is, dat hij vaak heen en weer reisde tusschen Londen — waar hij Oldenburg onder zijne vrienden telde — en Amsterdam. Reeds op jeugdigen leeftijd was ook hij geheel ingenomen door de gedachte, dat de dageraad van het Millennium spoedig zou gloren aan de kimmen, en sprak dat in meerdere, vaak in 't latijn gestelde pamfletten, uit. Ook bij hem stonden de Joden goed aangeschreven. En toen hem, omstreeks 1662 een te Groningen gedrukt boekske ter hand kwam, getiteld: „Wat Nieuws ende Wonderlycks", waarin „de groote Conjunctie der VII Planeten, alle in het vuyrige Teecken des Schutters te zamen komende, op den $\frac{1}{11}$ December, Anno sestien hondert twee en tsestigh", beschreven werd, voelde Serarius zich geroepen zijn evenmenschen wakker te schudden en aan te kondigen „dat de Tweede Komste J. Christi, tot verdelginge der Godloosheyt ende Invoeringhe ende Oprechtinge van 't Rijck der Gerechtigheyt op Aerde, voorhanden was". 2). Met tal van Schriftuurplaatsen — waarover de goede Serarius al even losjes heenliep als een haan over de kool — trachtte hij zijne bewering waar te maken, en, wonderlijke beschikking van het lot, het verging hem ditmaal niet zooals het gewoonlijk den profeten vergaat, nl. dat zij, als de gestelde tijd gekomen is even beschaamd staan te kijken als een paard, dat zijn kar omgeworpen heeft.

1) Glasius, Biogr. Wdb. van Ned. Godgeleerden, e. a. Biogr. Wdbn. Ik vertrouw dit echter niet. Immers op 21 Dec. 1630 leest men in 't Kerckel. Proclamatieboek van Amsterdam: Pieter Serurier van *Londen*, 30 jaar en Sara Paul van Offenbach, 30 jr.

2) Pamfletten-Verzameling der Koninkl. Bibl. N° 8690. (Amst. 1662).

Weliswaar kan ik den lezer verzekeren dat de wereld niet vergaan is, doch al spoedig werd die „ongewoonlycke Samenruckinge aller planeten" gevolgd door zóó ontzettende teekenen en wonderen, dat het bijna scheen of men ook op dezen Petrus als op een rots bouwen kon. „Het is buyten twyffel noch niet uyt de ghedachten van veele" — zoo lezen wij in een plano-pamflet met platen uit dien tijd — „hoe dat Godt Almachtigh, in het Jaer 1663 dese Stadt van Amsterdam besocht heeft met de droeve siekte der Pestilentie; en ons een geruymen tydt, doch seer ghenadigh, met derselver roede ghekastijt; en dat het vuur van die verdervende sieckte, in 't voornoemde jaer 9752 menschen door de *doot* weghgenomen hebbende, met het uyt-eynde des selven jaers niet t'eenemael en is uytghebluscht: maer als onder de asse leggende te smeulen, in het beginsel van dit jaer 1664 door de rechtvaerdighe toorn Godts, wederom aengegaen en lichterlaey gebrant heeft, sulcks dat het ghetal der siecken en Dooden daghelycks toenemende, een schrick in de menschen heeft gebracht, soo dat veele der Inwoonderen de Stadt een geruymen tydt zijn ontweken, en de Koopmanschappen, Scheepvaerdt, Neeringe en Handtwercken hier door in groote verslappinge syn gekomen."

Op den 29sten April 1664 toonde zich aan den avondhemel een „schrikkelijk en schielijk vuur, in de gedaante van een gloeienden kogel, met een lange staart, die een helder bleek licht gaf, dat, bij 't schoone weder, ook in vele naburige steden en provinciën gezien werd." Daarop nam voortdurend de ziekte in hevigheid toe; het was of de dood door de straten waarde, zoodat het sterftecijfer klom tot 1041 *per week*, en men zelfs des Zondags in de overvolle kerken het begraven niet staken kon! Daalde ook het aantal dooden in het najaar weer tot 164 per week, toch waren er niet minder dan 24.148 binnen het jaar ten grave gebracht.

Ook de huizen van Spinoza's vrienden ging de vale Thanatos niet voorbij. Reeds op 26 Januari 1664 bezweek de moeder van Lodewijk Meijer, „Marya Lodewycks, wedu van Willem

Jansz. Meijer van de Bier Caey." 1) Op 3 Juni daaraanvolgende werden de lijken van Frans Joosten de Vries „op de Cingel bij de Lijnbaansbrug", en zijne echtgenoote, Sytie Jacobs Uien naar de Noorderkerk gedragen en nedergelegd in N° 88. 2) Zij waren nog geen drie jaren gehuwd. Veertien dagen later kon Simon Joosten de Vries opnieuw eene lijkstaatsie vergezellen naar dezelfde plaats: zijne moeder, Maria de Wolf, „wedu wijlen Joost Fransen de Vries op de Keysersgraft bij de Prinsestraet", werd eene rustplaats aangewezen in de „Middelkerk N° 87", naast hare kinderen. 3)

Ziedaar eenige bekenden die werden afgeroepen. En, hield de buitengewone sterfte tegen den winter ook op, het liet zich niet aanzien, dat het volgende jaar voorspoediger zou zijn: immers de teekenen en wonderen bleven voortduren. In de Decembermaand verscheen eene groote, vurige komeet aan den hemel, 4) 't eerst opgemerkt te Leiden, doch weldra in geheel Europa aanschouwd in „de Hydra of Waterslang", en 't bedrukte Amsterdam werd geplaagd door een zachten motregen, vergezeld van vorst, zoodat de boomen langs de grachten, „die hare groene toppen tot een aengename pleysantje des Somers om hooge plachten te steecken, door de zwaerte van het ys, dat om de takken hingh, niet alleen neergebooghen, maer oock gescheurt zijn, sommighe van boven tot beneden gespleten, andere geheel uyt de aerde gheruckt, en om veer zijn gevallen, met wortel en al, so dat men binnen Amsterdam op verscheyde Grachten of Burghwallen van weghen de omgeslaghen boomen en afghevalle takken, de straten qualyck kon gebruycken", verschijnselen „diergelycke in geen geheugenis van eenige menschen, hoe oudt sy oock zijn, te vinden is, die ghesien te hebben hier in Nederlandt." 5)

---

1) Grafboek Oude Kerk op dien datum. Kosten: *f* 15.

2) lieten 2 kinderen.

3) Grafboek Noorderkerk op 17 Juni 1664.

4) Vgl. (Ds.) Franciscus Ridderus, Reys-Discours, op het verschijnen van de Comeet-Sterre, Rotterdam, 1665. (Pamflet 9203 der K. B.). Een lijvig brokje bijgeloof!

5) Alles volgens bedoeld plano-pamflet, N° 8937 van de verzameling der Koninkl. Bibl.

In hunne kinderlijke vroomheid schreven de Staten 's Lands een algemeenen „Vast- en Bededagh" uit, „tegens Woensdagh, die wesen sal den 21 Januari naestkomende" (1665), om Gods toorn en 't vuur der Pestilentie te bezweren.

Pieter Balling had in 1662 voor eigen rekening een weinig omvangrijk kwarto pamflet laten drukken, met het opschrift: „Het Licht op den Kandelaar, dienende tot opmerkinge van de voornaamste dingen in het Boekje, genaamt „*De verborgentheden van het Rijke Ghodts, &c. tegens Galenus Abrahamsz. en zijn Toestemmers verhandelt, en beschreven door William Ames.*" 1) In strijd met den titel is de inhoud van het boekske eerder van wijsgeerigen dan van polemischen aard, en opent ons een blik in 't gemoed van een der minst bekenden onder Spinoza's vrienden.

Woorden, zoo redeneert Balling ongeveer, veranderen niet alleen onophoudelijk van beteekenis, maar worden door verschillende menschen vaak in zeer onderscheiden beteekenissen opgevat. Daarbij komt, dat ze dikwijls door onverstand, loosheid of boosheid gebogen en verdraaid worden, zoodat men er heel andere dingen uit haalt, dan de spreker of schrijver bedoelde: waaruit een zee van verwarring ontstaat, die de menschen tot allerlei twist, leugen en bedrog aanleiding geeft. Toch zijn woorden het eenige geschikte middel om onze gedachten aan anderen bekend te maken. En men mag niet al te afkeerig zijn van hun gebruik, al werd men dikwijls door woorden bedrogen. Dit laatste gebeurt al dikwerf in hetgeen men Godsdienst noemt: en velen zijn deswege tot dat uiterste vervallen, dat zij daarover nooit met iemand willen

1) Zonder naam van den schrijver. De Bibl. Tel. Bapt. te Amst. bezit onder N° 662 een exempl. waarop met oude hand geschreven is: «Piter Balling». Juist door 't wegblijven van Balling's naam, liepen enkele Kwakers, die niet goed lazen, er in, en vertaalden het in 't Engelsch bij de werken van William Ames. Het is ook in 't Latijn vertaald in Abrahami Borelii Opera Posthuma, 1683. Jan Rieuwertsz. herdrukte het in 1684, achter Jarig Jelles' «Belijdenis des algemeenen en Christel. Geloofs», stelde den naam Pieter Balling op den titel, en vermeldde bovenstaande bijzonderheden in een voorwoord.

spreken, die, naar zij vermoeden, van een andere gezindte is.

„Doch indien zy zich zodanich droegen ook omtrent den haren, 1) men mocht denken dat het uit voorzichticheit voort quam, en zy uit hun eigen oogen wilden zien: maar geenzins, die last is te zwaar. Alles wort, wat van die kant komt, door zulk een vooroordeel voor waar en goede munte aangenomen, als of er geen gevaar van te dolen kon zijn — daar het nochtans evenzoo by de eene gezintheit, als by de andere gestelt is. Alles steunt het maar op een waarschijnlijkheit van de waarheit het naaste te zijn; en hierom isser zoo veel moeite an vast, daar door yder de zijne wel moet bewaren, en voorstaan tegen andere, zooveel schoolgeleertheit, studerens en disputerens, dat men veel eer geloven zoud, dat'er geen ware Ghodsdienst was, als dat ze deze zoud moeten zijn. Dewijle het dan hedensdaags zóó hier mede gelegen is, kan men het gemeen zoo groot ongelijk geven, dat zy van dezen kraam wel te konnen optoyen wanhopen, en maar blijd zijn, dat'er gevonden worden, die ook zeer wel daar mee voorzien zijn, aan welke zy dien gehele last opdragen? 2) Gewisselijk neen; want die maar een weinich kan zien, ziet wel, dat 'er altyt een twisten ten achteren is, en dan eerst een einde als men het moede is; dat de overwinninge altijt blijft aan die — niet juist die de waarheit heeft — maar die 't beste met de tong en woorden weet te schermen. Ellendich dan, indien 't zoo moet gezocht en gevonden worden. Maar 't is met de ware Ghodsdienst zoo niet gelegen."

Balling echter is niet van plan, de menschen van de eene kudde af te lokken, om hen toe te voegen aan eene andere: hij weet een beter middel om strijd en verwarring te doen eindigen, en dat betere kan beproefd worden zonder schade of nadeel. „Keer tot u zelven in", zoo roept hij hun toe, „en let op hetgeen in u is, het *Licht der Waarheid*, het waarachtige *Licht*, 't welk verlicht ieder mensch, komende in de wereld" met andere woorden: gebruikt uw verstand, uw rede. Van

---

1) d. w. z. tegenover hun eigen geloof.

2) de predikanten.

den aanvang af waarschuwt hij echter voor de dwaze weetgierigheid, die ook kennis verlangt van dingen, waar het verstand niet bij kan. „Altyt zal er een vragen over, altyt een weeten te kort zijn."

Het *Licht* der Rede — 't is Balling al eveneens of men het Geest, Woord, Christus, of anders noemen wil — „is een klare en onderscheiden kennisse van de waarheid, in het verstand van een iegelijk mensch, door hetwelk hij zoodanig overtuigd is van het zijn, en hoedanig zijn der zaken, dat het voor hem onmogelijk is, daaraan te kunnen twijfelen."

Dat *Licht*, dat ons den weg kan wijzen in al wat ons te doen staat „is ook het eerste beginsel van den Godsdienst: want, dewijl geen ware Godsdienst kan zijn, zonder kennis van God, en geen kennis van God zonder dit *Licht*, zoo moet de Godsdienst noodzakelijk zijn aanvang nemen door dit *Licht*. God dan gekend zijnde door dit *Licht*, naar de mate van kennis die het eindige en bepaalde kan hebben van het oneindige en onbepaalde: zoo heeft de mensch een *grond* en *zekerheid* bekomen, waarop hij al wat bestendig en vast is, kan bouwen; een beginsel, waaruit hij zonder ooit te dolen, het geheele bestuur zijns levens kan afleiden: hoe hij zich heeft te gedragen jegens God, zich zelven en zijn evennaaste, en verder alles, waardoor hij gelukkig tot zijn hoogste heil, *bestaande alleen in vereeniging met God*, kan geraken.

Zonder dit *Licht*, leert Balling, heeft de mensch geen macht of vermogen om te kunnen doen wat goed is; en hij betreurt het, dat dikwijls den menschen alleen gezegd wordt, dit of dat is goed, of slecht, zonder dat men het waarom weet. Of men de menschen al tot het goede aanmaant, het helpt niet, wanneer hun eigen verstand het niet als zoodanig beschouwt. Dolen zij, het hapert hun aan kennis; wat zij doen is tegen hun eigen oogmerk: zij worden niet geleid door het ware *Licht*.

Gemakkelijk zou het zijn het volk te leeren wandelen naar dat *Licht*, wanneer slechts de leiders des volks er ook door geleid werden, als zij kennisse hadden van dingen, die beter zijn dan die, waaraan de groote menigte, dank hun gepraat, nog altijd verknocht is. Wanneer wij eenmaal volwassen,

mannen geworden zijn, hoe dwaas en belachelijk lijkt ons dan het kinderspel, waarmede wij in onze jeugd zoo hoog waren ingenomen. En wanneer wij eenmaal mannen geworden zijn naar den geest, vaarwel dan alle lust en trek tot dat poppegoed en kinderwerk, waarin bijna ieder nog op heden, van de wieg tot het graf, behagen schept. De verbetering van den mensch moet alzoo in zijn binnenste beginnen; daar buiten schikt zich dan alles van zelf.

„In de wereld worden wij geboren en opgevoed zoodanig als een iegelijk bekend is. Van ons begin af hooren wij geschillen, ieder geeft voor dat hij 't weet en de waarheid heeft. De een houdt ons dit, de ander dat voor; zal nu het *Licht*, dat in ieder mensch is, komende in de wereld, geen richter zijn? Waar zullen wij dan belanden? Alles aan te nemen is onmogelijk, alles te verwerpen is niet minder onmogelijk. Wie zal dan richten, behalve het *Licht* in ons, dat onfeilbaar is?

Dat *Licht*, in een iegelijk mensch, is het middel om te komen tot kennisse Gods, en deze laatste heeft den voorrang boven de kennisse van alle schepselen of bijzondere dingen. Zonder haar kan geen bijzonder ding goed gekend worden! Welaan dan, o mensch, buiten u hebt gij geen middel te zoeken om God te leeren kennen; in u zelve moet gij blijven, u wenden tot het *Licht* dat in u is: daar zult gij ze vinden en nergens anders. *God is in u, en een iegelijk mensch, in zichzelve aangemerkt, het allernaaste.* Die buiten zich gaat, om door de schepselen God te leeren kennen, die wijkt van God af, en zooveel te verder, naarmate hij zich meer aan de schepselen komt te vergapen. Dit staat u dus te vermijden, het tegendeel te betrachten. Geeft acht op het *Licht* dat in u is, laat u daardoor leiden, weest daaraan met volharding getrouw."

Op 29 Maart 1663 lezen wij in de Protokollen van den Gereformeerden Kerkeraad: 1) „Heeft Rev. D. Langelius de E. vergadering voorgedragen of het niet noodig sy dat acht gegeven worde op de gevaeren die sich van tyt tot tyt meer

1) Vol. XI, fol. 5.

openbaren in de vergadering van de Vlaemsch gesinde Mennonieten in welcke op een gantsch stoute en onbeschaemde wijse door eenen Dr. Galenus ende eenige andere sijne medestanders openbaerlyck de Sociniaensche dwalingen tegen de Godtheid J. Chr. ende syn voldoeninge voor onse sonden leeren ende driven met wederleggingе op hare wijse van de rechtzinnige leere, tot droeffenisse van alle diegene die de waarheit lief hebben, gelijk eenige staalties diesaang. zijn voorgelesen van sodanige nature, dat Socinus zelfs niet Godtlooser ende Godtlasterlicker van de hooghe ende fondamenteele poincten van ons Christendom oyt gesproken ofte geleert heeft. Daerenboven, dat door de snoode listen en dubbelzinnige bedriegerijen van geseyde Galenus met de syne, de eenvoudige menigte der Vlaemschgezinden worden ingenomen, ende gevaer loopen ofte geheel Sociniaens te worden, ofte ten minsten diegene de welcke noch in die poincten de waarheyd aankleven, uyt te driven. Soodat in de plaetse van een Mennonitische een openbare Sociniaensche vergadering in dese stadt geopend soude syn, selfs tegen de lantsplaccaten van tyd tot tyd tegen die apostaten van het Christendom geëmaneert; so heeft de E. vergadering, insiende het groot gewicht der saecke, latende de Mennoniten als soodanige in haer wesen, sonder sich in haer particul. twisten (in) te laeten ofte haer eenigermaten in hare dwalingen te willen patrocineeren, goet geacht en hoogh noodig geoordeelt, voornamelyk dewijl de strydende leeraers der Mennoniten voor de Groot Achtb. HH. Burgemeesteren ontboden synde, beyde gelast syn haer stil ende by haar confessie te houden, ende dat echter naderhandt, Galenus ende een syner medestanders 1) de genoemde dwalinge op het aldersnootste hebben soeken in haer vergadering voort te setten, dat dese gantsche saecke, soo als die lecht, aen de Gr. Achtb. HH. Burg. te remonstreeren, met een ernstig ende ootmoedig versoeck dat soo gevaerlyke dwalingen, die soo geweldich aenloopt tegen de leere Jesu Christi ende het gemeen Christendom, mocht

1) David Spruyt.

geweyrt ende gestuyt worden, ende syn daer toe gestelt Ds. Preses met syn ouderling."

De strijd tusschen de oude en de nieuwe plooi onder de Doopsgezinden liep hoog, zóó hoog, dat Pieter Balling zich in dien strijd mengde en in dat jaar 1663 bij Jan Rieuwertsz. een kalm geschreven „Verdediging van de Regering der Doopsgezinde Gemeente" 1) in het licht zond, waarop in 1664 nog een even kalme „Nader Verdediging" volgde. 2) Zijn naam, aan het eind slechts door de initialen P. B. aangeduid, stond niet op het titelblad, doch was „bij den boekdrukker gewaar te worden; maar men moet niet letten op wie iets zegt, maar op wat gezegd wordt." In hoofdzaken schijnt hij 't daarin met Dr. Galenus eens te zijn. Uit een tegenschriftje „Goliadts Swaart, of Pieter Balling's soogenaamde Nader Verdediging" 3) bleek ons reeds het een en ander betreffende Balling's jeugd. 4)

In den loop van 1663 heeft Balling stellig Spinoza verschillende malen bezocht. Hij had terstond eene Hollandsche vertaling ondernomen van het eerst gedrukte boekje van den wijsgeer, en zond deze in het volgend jaar, door Spinoza met enkele aanteekeningen verrijkt, bij Jan Rieuwertsz. in het licht.

Hadde onze Jan Rieuwertsz. in die dagen op zijn uithangbord laten schilderen „*in Descartes*", zooals een Amsterdamsche beroepsgenoot van hem deed, dan zou dat opschrift daar niet misstaan hebben. Immers reeds in 1657 was hij begonnen Nederlandsche vertalingen uit te geven van Descartes' werken, alle gevloeid uit de vlijtige pen van Jan Hendrik Glazenmaker, eene onderneming, die tot 1684 duurde en zeven kwartijnen omvatte. 5) Dr. Galenus Abrahamsz., die veel bij Rieuwertsz.

1) Bibl. Tel. Bapt. N° 679.

2) *ibid*, N° 680. In geen van beide vond ik nadere bijzonderheden betreffende zijn leven. Wel haalt hij in dit laatste een enkelen regel uit Homerus aan, en maakt hier en daar wel ter snede gebruik van een Latijnsch citaat.

3) Amst. 1664. Bibl. Tel. Bapt. N° 720.

4) Zie boven blz. 104.

5) Spinoza had misschien zijne eerste kennismaking met Descartes' wijsbegeerte juist aan die vertalingen te danken. Zie den Catalogus zijner bibliotheek, blz. 140, 141.

verkeerde, kreeg dan ook van een verbolgen tegenstander te hooren, dat door zijn toedoen de Doopsgezinde gemeente „ten deel Remonstrants, ten deel Libertyns, ten deel Naturalists was geworden — welcke laatste (de goede niet te na gesproken) — met alle Religie, ja selfs met de H. Schrift ende Geest den spot drijven, ende eerst in scherts twijffelende of sij selfs sijn: wel haest in ernst komen te twijffelen datter een Godt is, of ten minsten een Godt die sich bekommert met de Aardsche saken: *hoedanige misdrachten van ware Theologie en grondige Cartesiaensche Philosophie onse Gemeynte nu reedts so veel heeft opgeworpen als'er namen in 't groot Martelaers-Boeck komen.*" 1) In een volgend pamflet worden van Rieuwertsz.' winkel — „*'t klapschool*" — nog leelijker dingen gezegd. 2)

Slechts een enkel schrijven van Spinoza aan Pieter Balling is ons bewaard gebleven; het draagt den datum Voorburg 20 Juli 1664, en spreekt ons van de innige deelneming, die de Joodsche wijsgeer voor zijn Doopsgezinden vriend — wiens woning vermoedelijk ook door de „pestilentie" bezocht was — koesterde.

„Uw laatste schrijven, als ik mij niet vergis, van den 26sten der vorige maand", zoo heet het daar, „is mij in goede orde ter hand gekomen. Het heeft mij geen geringe droefheid en bekommering veroorzaakt, hoewel deze zeer vermindert, wanneer ik de wijsheid en kloekmoedigheid overweeg, waarmede gij de rampen van het noodlot, of liever van den waan, weet te verachten op het oogenblik, waarop zij u met hunne sterkste wapenen komen bestoken. Mijne bekommering neemt echter dagelijks toe, en daarom bid en smeek ik u bij onze vriendschap, mij toch uitvoerig te willen schrijven.

Wat de voorgevoelens, waarvan gij gewag maakt, aanbetreft, t. w. dat gij uw kind, toen het nog gezond en wel te pas was, evenzoo hebt hooren zuchten, als toen het ziek geworden was,

---

1) Oogh-water voor de Vlaemsche Doopsgesinde Gemeynte, 1664. Bibl. Tel. Bapt. N° 684. Dat Dr. Galenus bedoeld is lijdt geen twijfel. Hij werd verdedigd door den Doopsgezinden Cartesiaan Dr. Hendrik van Bronckhorst (N° 685), die dus ook beschimpt werd in:

2) Recommandatie van 't Oogh-water (N° 687).

en kort daarop overleed 1) — ik ben van meening, dat dit geen waar gezucht, maar enkel inbeelding geweest is, dewijl gij zegt dat gij, toen gij u oprichttet en uw best deedt er naar te luisteren, het steunen niet zoo duidelijk hoordet als vroeger of later, toen gij weer in slaap waart gevallen. Dit toont duidelijk, dat het gezucht niet anders geweest is dan enkel inbeelding, die (in slapenden toestand) geheel los en vrij zijnde, zich het zuchten duidelijker en levendiger voorstellen kon, dan toen gij u oprichttet om naar de bepaalde plaats te luisteren. Ik kan hetgeen ik hier zeg, met een ander voorval, mij verleden winter te Rijnsburg overkomen, bevestigen en tegelijk verklaren. Toen ik op zekeren ochtend — 't was alree dag — uit een zwaren droom ontwaakte, bleven mij de beelden, die mij in den droom voorgezweefd hadden, zóó levendig voor de oogen, alsof het werkelijke dingen waren geweest; voornamelijk dat van een zwarten, schurftigen Braziliaan, dien ik nooit te voren gezien had. Dit beeld verdween grootendeels, als ik, om mij te verstrooien, mijn gezicht op eenig boek of op iets anders vestigde; maar zoo haast ik mijne oogen daarvan afwendde, en in de ruimte staarde, verscheen het beeld van dien Neger opnieuw met dezelfde levendigheid, en dat herhaaldelijk, tot het langzamerhand verdween. Ik beweer nu,

1) Op grond van het feit, dat Spinoza in dezen brief verzekert in den winter 1663/64 in Rijnsburg een droombeeld gehad te hebben, terwijl hij, naar ons bekend is, reeds in den zomer van 1663 Rijnsburg metterwoon had verlaten, heeft men getwijfeld of de datum van dit schrijven niet moest zijn 20 Juli 1663. Ook is er verondersteld, dat hij in den bedoelden winter misschien een tijdlang bij een Rijnsburgschen vriend heeft vertoefd. Ik heb, om de kwestie op te lossen de voornaamste begrafenis-registers, zoowel op 1663 als op 1664 nagezien — vanwege de «pestilentie» eene zeer tijdroovende bezigheid — en vond, dat op 26 October 1663 was begraven: Pieter Balin op de sencgel (Singel) syn kint, *f* 5. (Grafboek der Nieuwe Kerk).

Ik geloof echter niet dat dit het gezochte is, daar Balling zeker niet tot den 26en Juni van het volgende jaar zal gewacht hebben met Spinoza de treurige tijding te melden. Onder de correctie kwam mij nu vol. VI der *Oeuvres complètes de Chr. Huygens* ter hand, waarin ik op pag. 25 (zonder vermelding van bronnen) vond aangeteekend, dat Pieter Balling te *Haarlem* woonde. Dit is zeer wel mogelijk, en verklaart ook, dat ik zijne begrafenis niet vermeld vond.

dat hetzelfde wat mij in den innerlijken zin van het gezicht is overkomen, u in 't gehoor geschied is." 1)

Waarschijnlijk is Pieter Balling zijn kind spoedig in het graf gevolgd. Ofschoon het ons niet is mogen gelukken den juisten datum zijner begrafenis te vinden, weten wij zeker, dat hij in 1669 reeds niet meer onder de levenden behoorde. Op 17 Februari 1669 toch werd bij de Mennisten gedoopt Annetjen Balling — die toen dus bijna volwassen moet geweest zijn — bij welke plechtigheid als getuigen optraden: „Annetje, de moeder, Wed. Pieter Balling en Roelof Soeten." In 1672 werd dezelfde plechtigheid aan eene andere dochter, Rebecca, voltrokken. 2)

---

1) De verdere inhoud van dit schrijven is niet erg duidelijk, en schijnt op aanschouwingen te rusten, die Spinoza later afgeschud heeft. Ik wensch er dus niet op in te gaan.

2) Mij welwillend medegedeeld door den koster-bibliothecaris der Doopsgez. gemeente.

VIII.

Voorburg.

Spinoza had zich alzoo te Voorburg gevestigd, „een Dorp dat" — volgens zijn beroemden tijdgenoot Constantijn Huygens, „geen gelijck en kent", en dat men, in dien tijd reeds, bijna een „Steetje" mocht noemen. 1) Hij had er eene kamer gehuurd ten huize van den Mr. Schilder Daniël Harmensz. Tydeman, die er, met zijne vrouw, Margarita Karels, in de Kerklaan woonde. Tydeman kan in 1663 niet zoo heel jong meer geweest zijn: immers er bestaat nog eene „Lijste van alle de weerbare manspersoonen in den Ambachte van Voorburch woonachtich, out zijnde boven de achtyen ende beneden de t'sestich Jaeren, door expresse last ende aenschrijvens van de Ed. Mog. Heeren Gecom. Raden in de wapenen gebracht" uit het jaar 1653, waarin ook zijn naam voorkomt. 2) Vermoedelijk vreesde men na den onbeslist gebleven zeeslag bij ter Heyde, waar Tromp sneuvelde, eene landing der Engelschen op onze kust. Ook tijdens den tweeden Engelschen oorlog is Tydeman twee malen met zijn „roer" of „musquet" ter hulpe geroepen: zoo mag hij langzamerhand een flink schutter geworden zijn. Ten minste, toen men er in 1672 over dacht uit Voorburg eene compagnie weerbare mannen naar Oudewater te zenden, werd vastgesteld dat Daniël Tydeman daarbij als „corporaal" zou optreden.

1) Hofwijck. Eymael's uitgave, vs. 140, 2789.

2) Bewaard — evenals de volgende lijsten — op 't Gemeentehuis te Voorburg, waar ik ze raadpleegde.

Onze Voorburgsche Mr. schilder was iemand, die, hoewel gereformeerd van zijn geloof, vrij wat overhelde tot de gevoelens der Collegianten. En vermoedelijk is zijn gemoed door den omgang met den wijsgeer allesbehalve in eene andere plooi gezet. Al spoedig na Spinoza's komst ten zijnent kwam dat aan den dag. In 1665 toch moest er te Voorburg, wegens het vertrek of 't overlijden van den predikant Jacob van Oosterwijck een nieuwe dominee beroepen worden, en Tydeman had, met den oud-schepen (Cornelis Jaspersz.?) Rotteveel, den schepen Henrick van Gaelen, die tevens lid van den kerkeraad was, en verschillende andere gelijkgezinden, zijn oog laten vallen op een zekeren Van der Wiele, een Zeeuwsch proponent. Mede namens de geestverwanten hadden deze drie „geauthoriseerdens" een verzoekschrift gericht aan de Delftsche regeering, die, als ambachtsvrouw van Voorburg de beroeping vermoedelijk goed te keuren had, waarin zij hun wensch kenbaar maakten: en dat request schijnt door niemand anders dan Spinoza te hunnen behoeve opgesteld te zijn. 1) Hun wensch werd echter niet vervuld. Want de meer rechtzinnige „Litmaten der gereformeerde gemeynte Jesu Christi tot Voorburch" — waarschijnlijk welvarender burgers, wilden van „Rottenveel off syn complicen" niets weten, en stelden een tegenschrift aan de Delftsche magistraat ter hand, dat van niet minder dan drie en vijftig handteekeningen voorzien was. Tydeman en zijn confraters werden daarin allesbehalve zacht over den hekel gehaald, als „wargeesten", die dat alles maar hadden „aangerecht uyt een puyre, moetwillige boosheyt", en de predikant wordt beklaagd, „die voor soodanige persoonen ende tot haer contemplatie predickende (gelijck zij haer souden laeten voorstaen) haer oordeel soude moeten affwachten!" Niet onduidelijk lieten zij doorschemeren, dat hun een zekere Ds. Westerneyn welgevalliger zou zijn; tevens keurden zij de gelegenheid schoon om onzen ververbaas een hak te zetten, in een „Nota", luidende als volgt: „Dat den voorz. Daniël Tydeman in sijn gehuyrde

1) Volgens Mr. J. Soutendam is het stuk op het Delftsch archief niet te vinden.

huysinge 1) heeft bij hem inwoonen een A(msterdammer?) Spinosa, van Joodsche ouders geboren, synde nu (soo gesegt wert) een atheïst off die met alle Religiën spot, ende immers een schadelijck Instrument in deze republycke, soo(als) veele geleerde mannen ende predicanten, onder andere Dom[s] Lantman, ende die hem kennen, connen getuygen: die de Requeste, aen de heeren Burgem[en] gepresenteert, (soo die van de kerkenraet presumeren) geschreven heeft." 2)

Burgemeesteren schijnen zich bij 't bestel van zaken naar den wensch der meer gegoede opgezetenen gevoegd te hebben, zoodat Ds Van der Wiele niet werd benoemd. 3) De nieuwe predikant maakte op 1 Augustus 1666 eene lijst op van de „Naemen der lidtmaten", waaronder ook Daniël Tydeman en zijne huisvrouw voorkomen. Misschien heeft de vrijzinnige schilder eerst eens de kat uit den boom willen kijken; doch, bij nadere kennismaking schijnt dominee hem niet bevallen te zijn: blijkens eene nieuwe lijst, in 1668 door den predikant geschreven, 4) waren toen beiden uit zijn kuddeke verdwenen, vermoedelijk wel, om op de gewone wijze der Rijnsburgers de zaligheid te gaan beoefenen.

Of Spinoza's wensch en verwachting, dat de uitgave van zijn boekje over Cartesius' Wijsbegeerte, hem in aanraking en

1) Daarom wordt het moeielijk het huis aan te wijzen. Kenden wij den eigenaar, dan zou dat misschien nog gelukken.

2) Volgens mededeeling van Mr. J. Soutendam, bij Van Vloten, B. de Spinoza, (1871), blz. 260. Opmerkelijk is het, hoe Prof. Van Vloten soms — men zou bijna vragen: ter wille van eene mooie zinwending? fouten beging. In het tegenschrift is sprake van de «geauthoriseerdens» der Collegianten-partij, nl. «Rottenveel, Daniël Tydeman, ende den andere» — waarmede stellig Van Gaelen bedoeld wordt. Van Vloten echter verklaart: «*den andere* (gelijk genen den armen miskenden wijsgeer, als ware hij de gevreesde Booze zelf, aanduidden")!

3) Van Vloten doet het voorkomen alsof Ds. Westerneyn beroepen werd. Ik heb echter reden voor het vermoeden, dat de benoemde Joh. Muntendam is geweest.

4) Beide lijsten op 't archief te Voorburg, voorin een boek van den kerkeraad (N° 163). De tweede waarschijnlijk door Ds. Johannes Muntendam.

vriendschap brengen zou met mannen van name en invloed, in vervulling is gegaan? Er valt in zijne eerstvolgende levensjaren weinig op te merken, dat daarop wijst; en — ook de uitgave van andere geschriften liet nog lang op zich wachten. In de eerste maanden van zijn verblijf te Voorburg gewerden hem eenige brieven van Oldenburg, waarin de secretaris der *Royal Society* de verschijning van het boekske toejuichte, en Spinoza verzocht hem een paar afdrukken te doen toekomen: Pieter Serarius, de bekende Amsterdamsche Collegiant, kon ze wel meenemen. Ook zond hij hem een nieuw werk van Robert Boyle.

Meermalen zal onze wijsgeer gedurende dien eersten zomer gewandeld hebben langs de buitenplaats „Hofwijck" (*Vitaulium*), het „huysken van vertreck" van den dichter-staatsman Constantijn Huygens. De aanleg was nu bijna een kwart eeuw oud, en begon stellig, dank zij de goede verzorging, reeds een aardig uitzien te krijgen, hoe weinig daartoe de bijna wiskundige indeeling ook medewerkte. Weinig kon Spinoza, als hij langs de gesloten hekken ging, vermoeden, dat de eigenaar van het buitengoed in diezelfde dagen kalmpjes met vriend Oldenburg te Londen zat te praten. Want Constantijn Huygens was met zijn zoon Christiaan naar Londen gegaan, waar beiden, tegelijk met de Fransche geleerden de Sorbière en Monconys de zittingen van het Koninklijk Genootschap bijwoonden. 1) Christiaan ging in het najaar terug naar Parijs, van waar hij gekomen was, en vertrok eerst in den loop van 1664 weder naar den Haag.

Blijkt uit zijn brief aan Pieter Balling, dat Spinoza den winter van 1663/64 gedeeltelijk nog te Rijnsburg heeft doorgebracht, over den zomer van het pestjaar weten wij zoo goed als niets. Wij mogen het waarschijnlijk als een geluk beschouwen, dat onze wijsgeer met zijn zwak gestel dien op het land heeft doorgebracht. Tegen den volgenden winter begaf hij zich, misschien wel met zijn vriend Simon Joosten de Vries, naar Schiedam, waar hij gedurende de beide koudste maanden op

1) Brief van Oldenburg aan Boyle van 10 Juli 1663 (in Boyle's Briefwisseling).

„de lange Boogart", buiten de stad, logeerde. Zooals ons bekend is, woonde De Vries' zuster, die met den koopman Alewijn Gijsen gehuwd was, aldaar, en vermoedelijk had ook Isaak Joosten de Vries zich dáár gevestigd. De rampen welke de „pest" in dien zomer over de familie gebracht had, zullen meermalen besproken geworden zijn; meermalen ook werd waarschijnlijk Rotterdam bezocht, waar, onder Doopsgezinden en Remonstranten eene machtige strooming in de Rijnsburgsche richting ontstaan was.

De rol, binnen Amsterdam door Dr. Galenus Abrahamsz. gespeeld, werd binnen de Rottestad beoefend door den heelmeester (chirurgijn) Jacob Ostens. Deze was waarschijnlijk omstreeks 1625 te Utrecht geboren, en had dáár zijn handwerk geleerd. Misschien waren het wel zijne vrijzinnige beginselen, die hem de stapelplaats der orthodoxie deden vaarwel zeggen. 1) In 1651 ten minste werd hij in 't Chirurgijnsgild te Rotterdam opgenomen, 2) waar zijne Doopsgezinde geestverwanten den ontwikkelden man al spoedig tot „leeraar" bij de gemeente aanstelden. Op 25 Augustus 1651 trad hij in het huwelijk met Anna Steyn, uit Dordrecht, en na haar overlijden, op 28 Februari 1653 opnieuw met Grietje Jorisd. Sonson, eene Rotterdamsche van afkomst. Ook drie zijner broeders, Matthijs, Pieter en Isaak traden weldra met Rotterdamsche vrouwen in den echt. 3) Het vermoeden ligt voor de hand dat Spinoza den vrijzinnigen chirurg reeds toen heeft leeren kennen.

Op den langen boogerd werden Spinoza op den tweeden Kerstdag 1665 twee brieven ter hand gesteld, beide geschreven door een zekeren Willem van Blyenbergh, woonachtig te Dordrecht. Hij behoorde niet tot het beroemde Dortsche geslacht

---

1) Te Utrecht gaf hij in 't zelfde jaar 1651 een dichtbundel in het licht, getiteld: «Liefde Son, omstralende de hoedanigheyt der tegenwoordige genaamde Christenheyt», bij J. Brouwer. (Bibl. Tel. Bapt.).

2) Volgens 't Register Van de Chirurgyië deser Stede Rotterdam, 1603—1759, op 't Rotterd. archief.

3) Alles volgens de extracten uit de stadstrouwregisters (in alphabetische volgorde), bewaard op 't Rotterdamsch archief.

van dien naam, en was er misschien ook niet geboren, 1) doch zeker is het, dat hij er in dien tijd woonde „by de groote kerck", en er als pontgaarder en koopman zijn brood zocht. Aan de omstandigheden heeft het zeker gelegen dat er geen predikant uit hem gegroeid is; van kindsbeen af voelde hij lust in godgeleerde studiën, en besteedde daaraan weldra al den tijd, dien hij aan zijne beroepsbezigheden vermocht te ontwoekeren. De rede, het kaarske dat ons toevertrouwd is om ons, op onze wandeling door den doolhof, dien men wereld heet, voor te lichten en 't rechte pad te wijzen, stond bij Blyenbergh maar matig hoog aangeschreven. Hooger echter — dank zij 's mans opvoeding waarschijnlijk — de Schrift. Zij moest de maat slaan in alle overwegingen van 's menschen hart en brein, en waar zijn verstand in botsing kwam met de eenmaal aangeleerde Schriftverklaring, daar blies onze Dortenaar gewilliglijk zijn kaarsken uit, lei zijn verstand het zwijgen op. Zooals dat meer gaat, nam hij 't anderen kwalijk, dat zij zijn voorbeeld niet volgden, schold ze kortweg voor „atheïsten", en begon hen reeds te bestrijden vóór zijn verstandskies nog goed was doorgebroken. „*De kennisse Godts en Godts-Dienst, beweert tegen d'Uytvluchten der Atheïsten: In welcke met klare en natuurlijcke reden getoont wert dat Godt een Godts-dienst in-geschapen en geopenbaert heeft, dat Godt volgens deselve oock wil gedient wesen, en dat de Christelycke Gods-dienst niet alleen met Godts geopenbaerde Godts-dienst over-een komt, maer oock met onse in-geschapen reden*", ziedaar den omslachtigen titel — de man is altijd lang van stof gebleven — van een boekske, door Willem van Blyenbergh in het jaar 1663 in het licht gezonden. 2) Hadde Spinoza het gekend, hij zou zich waarschijnlijk driemaal bedacht hebben, voor hij met den Dortschen pontgaarder in briefwisseling trad!

Hij had, naar hij schrijft, Spinoza's uiteenzetting van de beginselen van Descartes' wijsbegeerte, als ook de daarbij

1) Misschien te Amsterdam. In de trouwregisters van Amst. trof ik meermalen den familienaam aan, vóór mij bekend werd, dat zijn vader *Laurens* heette. Waarschijnlijk was hij eenige jaren jonger dan Spinoza.

2) Ik bezit slechts een lateren druk (1671) in 12°, verschenen tot Leyden en Amst. bij de Van Gaesbeecks. Dáár schrijft hij zijn naam: Blijenburg.

gevoegde bovennatuurkundige overdenkingen met groot genoegen gelezen, en daarin „groote soliditeyt" gevonden; ja hoe vaker hij de verhandeling doorliep, hoe meer behagen hij er in schepte; doch, aangezien 't niet wel paste, den auteur zoo rechtstreeks te prijzen — immers, hij wist „dat de Goden alle dingen voor moeiten verkoopen" 1) — zoo wilde hij maar terstond met de deur in huis vallen, en... neen, eerst nog meedeelen, dat hij door niets anders dan zucht naar de „loutere" waarheid werd gedreven, en dat hij, voor zooverre ons menschelijk verstand dat toelaat, zijn „voeten van kennisse" in dit vergankelijk leven trachtte „vast te zetten", om tot waarheid en „gerustheid" te geraken. Vooral in de *Metaphysica* had hij liefhebberij, en nu vond hij in Spinoza's boekje naast vele dingen, die hem „zeer smakelijk vielen", ook 't een en ander, dat zijn „maag niet al te wel kon verteren", en waarover hij nu nadere opheldering verzocht. Hij zou dat gaarne mondeling gedaan hebben, doch zijne onbekendheid met Spinoza's verblijf, de besmettelijke ziekte en beroepsbezigheden hadden hem daarin verhinderd.

Onze wijsgeer, in den Dortenaar een waarheidszoeker van zijn eigen stempel vermoedende, antwoordde met vriendelijke bereidwilligheid op de hem voorgelegde vraagstukken. Zijn schrijven is voor ons te merkwaardiger, wijl het ons een staaltje geeft van zijne kennis der Hollandsche taal. 2) „Ik wenschte wel", zoo eindigt hij, „dat ik in de taal, waar mee ik op gebrocht ben, 3) mocht schryven; ik sow mogelyk myn gedaghte beeter konnen uytdrukke, doch U. E. gelieft het so voor goet te neemen, en selfs de fouten verbeetren." Zooals men ziet wist hij er zich vrij wel van te bedienen, echter niet zonder af en toe te zondigen tegen de toenmalige orthographie, en ons telkens te herinneren aan zijn Amsterdamschen oorsprong.

---

1) Aan 't verstand had de goede man zeker nog niet gedacht!

2) De oorspronkelijke tekst werd door Prof. Land teruggevonden in de Boekzaal der Geleerde Werrelt, 1705, blz. 302, vlg. en is herdrukt in Spinoza. Opera II, p. 69, seq.

3) d. w. z. het Spaansch.

Als naschrift volgde nog: „Ik sal op dese bogart een drie a vier weeke noch blyven, en dan meen ik weer nae voorburgh te gaan; ik geloof dat ik voor die tyt aantwoord van U. E. sal krygen; indien de afairen het niet toe en laate, soo gelieft U. E. na voorburgh te schryve, met dit opschrift, te bestellen in de kerk laan ten huyse van meester daniël tydeman de schilder."

Op 5 Januari 1665 had Spinoza zijn brief verzonden; op den 21sten dier maand gewerd hem een nieuwe epistel van Blyenbergh, zoo breedsprakig — bijna een vel druks in groot octaaf — dat het ons niet zou verwonderen, als hij een oogenblik voor de lezing teruggeschrikt was. Gelukkig echter kon de wijsgeer ditmaal bemerken, met wien hij eigenlijk te doen had. Immers Blyenbergh schreef al op de eerste bladzijde, dat hij er naar trachtte „een Christelyck Philosooph te zijn; en wanneer het na een langh ondersoeck mocht gebeuren, dat mijn natuurlijcke kennis, òf scheen te strijden met dit Woort (de Schrift), òf niet al te wel daermede kon overeen gebracht werden, soo heeft dit Woort soo veel aanzien bij mijn, dat ik".... nu ja, dat hij zijn kaarsje uitblies, en in donkeren ging zitten.

Spinoza, begrijpende dat er met den man niet te redeneeren viel, wilde zich echter niet onbeleefd toonen, en antwoordde den 28sten Januari nogmaals uit Schiedam, maar omzichtiger en meer beslist. Doch dat schrikte den onvermoeiden Dortenaar niet af. Nauwelijks te Voorburg teruggekeerd, ontving Spinoza reeds weer een schrijven, tevens meldende, dat hij, Blyenbergh, binnenkort te Leiden moest wezen, en dan in 't voorbijgaan, Spinoza eens zou opzoeken. Werkelijk kwam de man op den 21sten of 22sten Maart opzetten. In de uren welke zij samen doorbrachten werd echter zooveel besproken, dat Blyenbergh's verstand er van duizelde, en zijn memorie, hoewel hij aan de volgende pleisterplaats het gehoorde, voor zoover hij het zich nog herinnerde, ging opteekenen, toch de kluts kwijt raakte. Hij vroeg dus nogmaals aan, wederom nieuwe vraagstukken opwerpend, doch kreeg nu, den 3den Juni 1665, een vriendelijk, doch beslist weigerend antwoord. Daarmede eindigde hunne

merkwaardige briefwisseling; wie echter zin mocht hebben met de inzichten van den langwijligen Dortenaar nog verder kennis te maken, verwijzen wij naar het boekje: „*Sociniaensche Ziel onder een Mennonitisch Kleedt. Ofte Antwoorde op de duplijcke van een ongenoemt Sociniaen, tegens de verdedighde Aenteykeningen van den E. D. Cornelius Gentman, Predikant tot Utrecht. In welcke gehandelt wert van Gods voor-wetenschap over gebeurlijcke dingen, van de Voorsienigheydt Gods, van de overtredinge Adams, van de Erf-sonde en van de voldoeninge Christi*, enz. door Willem van Blyenbergh. 't Utrecht, 1666." 1)

In 184 dicht bedrukte octaafbladzijden worden daar ten deele dezelfde kwesties behandeld, die ook in zijne brieven aan Spinoza ter sprake gekomen wâren; en nergens valt te bespeuren, dat de kennismaking met den Joodschen denker den man ook maar in een enkel opzicht verbeterd heeft! 2) De wijsgeer had den Moriaan geschuurd.

Intusschen had Spinoza kennis aangeknoopt met Christiaan Huygens. Of de beroemde natuurvorscher, bij een bezoek aan 's vaders Hofwijck, op eene wandeling door het dorp, hem toevallig ontdekt had, bezig met het slijpen of polijsten zijner lenzen; of wel, dat de „Joodsche brillenslijper" wegens zijne bemoeienis met het kerkelijke zaakje dermate op de tong reed, dat het gerucht zelfs binnen Hofwijck doordrong: het *hoe* ligt voor 't oogenblik nog in 't duister; maar gerustelijk mag men aannemen, dat Huygens in Spinoza een hartelijk bewonderaar vond. Vermoedelijk zijn Christiaan en zijn oudere broer Constantijn, die nog hartstochtelijker in 't lenzenslijpen was dan hij zelf, 3) verschillende malen bij den Voorburgschen Jood op bezoek geweest; en het gesprek liep dan niet alleen over de lenzenslijperij, maar ook andere natuurkundige onderzoekingen kwamen ter sprake; en tot zijne niet geringe vreugde bemerkte Spinoza alras, dat Huygens zoo goed als hij met

1) Bibl. Tel. Bapt. pamfl. N° 942.

2) Voor zoover ik kon nagaan komen er geen zinspelingen op Spinoza in voor.

3) Harting, Christ. Huygens, blz. 38.

Oldenburg bevriend was. Af en toe zal onze wijsgeer de gebroeders naar huis — Hofwijck, of de Haagsche woning — vergezeld hebben, hetzij om een belangwekkend gesprek onderweg te kunnen voortzetten, hetzij om met eigen oogen Christiaan's vindingen eens te bezien, of wel om een besproken boek ter leen te ontvangen. Bij een dier samenkomsten zal ook Huygens' veelzijdige vriend, de Amsterdammer Johan Hudde, als hij schrijver over kansrekening, als hij samensteller eener *Dioptrica*, als alle drie ijverig lenzenslijper, tegenwoordig geweest zijn, en belangstellig, misschien vriendschap opgevat hebben voor den geleerden Jood, hem stellig bij geruchte niet geheel onbekend meer.

Reeds in zijn voorlaatsten brief aan Blyenbergh had Spinoza, minder mooi dan wel duidelijk, laten invloeien: „ik dreigt alre voor een week of twee na Amsterdam te gaan", 1) en uit volgende brieven valt af te leiden, dat hij daar werkelijk een gedeelte der Aprilmaand van het jaar 1665 heeft doorgebracht. Gaan wij eens met hem de vrienden langs, dan vinden wij den ouden Van den Enden — hij telde even ver als zijne eeuw, d. w. z. 65, — nog altijd druk met het onderricht der jeugd. Jonge bewonderaars, ten deele ook oud-leerlingen, loopen af en aan; onder hen merken wij Antonides op, die zich weldra „Van der Goes" schrijven zal, en nu, nog geen achttien, een treurspel „Trazil of overrompeld Sina" op 't touw heeft gezet; 't gerucht daarvan komt den grijzen Vondel ter oore, zelf ook aan 't weven van Chineesche treurstof, 2) die den jonkman bezoekt, en hem, behalve met zijne goedkeuring, ook met zijne vriendschap vereert; wij treffen er Kerckrinck aan, reeds een man van name, druk met allerhande anatomische en chemische onderzoekingen; hij loopt de stad af en de dorpen in den omtrek om geschikte of wel buitengewone sujetten te vinden; 3) doet ontdekkingen, waaraan

1) Brief van 13 Maart 1665, bij van Vloten en Land. II. blz. 112.
2) 't Treurspel *Zungchin* verscheen in 1666.
3) Opera, 1717, p. 66.

zijn naam verbonden blijft, 1) verzamelt stof voor het eerste boek van beteekenis dat geschreven wordt *de osteogenia foetuum*, en heeft ook zonder Borri's vriendschap het geheimmiddel gevonden, waarmede deze oogziekten geneest; 2) wij vinden er Romeyn de Hooghe, den jongen graveur, die reeds van zich spreken doet, en onlangs waarschijnlijk de oudste dochters van Van den Enden in plaat bracht; 3) wij ontmoeten er ook af en toe den advocaat en geneesmeester Adriaan Koerbagh, die de aandacht begint te trekken door de scherpte, waarmede hij Christelijke gebruiken, inzettingen en leerstukken kritiseert, en het ongeloof, waarmee hij ze afwijst. Weinigen bekend is het, dat hij, als zijn vriend Lodewijk Meijer, bezield met liefde en ijver voor den bloei der Nederlandsche taal, in het voorgaande jaar (1664) bij „de weduwe van Jan Hendriksz. Boom, Zal^r, Boekverkoopster op de Cingel, bij Jan-Roon-Poorts-Toorn, in de Boeckbinder", een handig duodecimootje in 't licht gezonden heeft, dat den titel voert „*'t Nieuw Woorden-Boek der Regten, ofte een Vertaalinge en Uytlegginge van meest alle de Latynse woorden, en wijse van spreeken, in alle Regten en Regtsgeleerders Boeken en Schriften gebruykelijk: ten deele uyt de Schriften van de Heeren H. en W. de Groot, en andere versamelt en byeen gestelt, ende ten deele nu eerst uyt het Latyn in 't Nederduyts tot dienst en nut van alle Practisijns en Liefhebbers overgeset* door Mr. A. K." 4) Gaarne zou hij zien, dat de gestudeerden Nederlandsche termen gebruikten in plaats van hun knoeilatijn, en dat de ongeleerden, die, hoewel der taal onkundig, toch niet nalaten willen in hun schrijven en spreken latijnsche uitdrukkingen te bezigen, „gelijk

---

1) Valvulae Kerckringii.

2) Opera, 1717; vgl. Banga II, 568.

3) P. van Rixtel, Mengelrijmen, geeft eerst een gedichtje op de afbeelding van Agatha, de dochter van Burgemeester Hasselaar, « geteykent door Romeyn de Hooghe »; terstond daarop volgen de gedichtjes op « d'afbeeldingen » van Van den Enden's dochters.

4) Behalve de inleiding omvat het 344 blz., en nog een vrij omvangrijke, doch ongepag. klapper. Ik heb reden voor 't vermoeden, dat het uiterst zeldzaam is, waardoor weet ik niet. 't Eenige mij bekende exemplaar behoort aan de Koninkl. Bibliotheek.

den Indiaanschen klap-vogel, die sonder verstant de woorden der menschen nabootst", dat zulke „geding-besorgers" en „openbaar-schrijvers" dan ten minste het *juiste* gebruik leerden — een wensch, die goed is, goed als 't boekske zelf. Aanstippen willen wij 't even, dat hij o. a. Philips van Limborch, den Remonstrantschen theoloog, onder zijne vrienden telt, eene vriendschap, die uit zijn studententijd, zoo niet van nog vroeger dagteekent. 1) In alle stilte — maar 't loopt toch in de gaten — bezoekt hij, Koerbach, tegenwoordig de bijeenkomsten, die de luchthartige Jan Knol met enkele uitverkorenen houdt in zijne woning, in de Nes. Daar worden allerhande Sociniaansche stoutigheden geventileerd, en 't Christelijk geloof danig onder handen genomen, maar stillekens, zoodat de kerkeraad 't niet merkt! 2) Ook heeft onze geneesmeester en advocaat omgang met een meisje, en zij leven alsof zij gehuwd waren... buiten de kerk en 't stadhuis om. Zij staat op het punt moeder te worden, of is het al reeds, en haar Adriaan beweert, dat 't geen zonde is kerk en stadhuis voorbij te gaan, als men slechts van elkaar houdt, en goed voor elkaar zorgt: en daarover schijnt geen klagen. Of zijn broer Johannes, nu Doctor in de theologie, maar nog altijd proponent, in alles met hem meegaat? Niet in alles: hij is voorzichtiger; maar als eensgezindheid tusschen broers iets zeldzaams is, tusschen deze twee bestaat ze, en in zeldzame mate. Hebben we daar ook niet Dr. Lodewijk Meijer? Hij is een manneke, „kort en gedrongen van gestalte, van een zeer spotachtigen en raljanten aard." 3) Hij is bezig een man van gewicht te worden, en heeft 't druk tegenwoordig, zeer druk. Met het tooneel — hij is juist van 't jaar (1665) regent van den schouwburg geworden, en dat blijft hij tot 1669: dan wordt hij er uitgekuipt — en heeft daar even de laatste hand gelegd aan zijn treurspel „de Verloofde Koninksbruidt"; hij zou er gaarne den nieuwen Schouwburg mede geopend zien, maar dat loopt spaak: Jan Vos is

1) Beide zijn in 't zelfde jaar te Utrecht ingeschreven. (1653).
2) Bewijsplaatsen later.
3) Volgens Monnikhoff, in 't Haagsche Hs.

hem voor met zijn „Medea”, die, door groot gespook met „kunst- en vliegwerken” buitengewoon succes behaalt. Druk met de wapenen — zingt niet zijn vriend, de arts F. Lakeman hem toe:

> O ghroote Bouwman in het veldt van onze Taal,
> Puikrijmer, Wysgeer, Vriendt van Letteren en *Staal*»....

en straks 1) zal hij Pradel helpen inhalen, Pradel, de „hoofdman” van de lijfwacht van den zonnekoning, die ons te hulp komt tegen Bernard van Galen, den bisschop van Munster, die in 't Oostland spookt. Druk ook met... de theologie! Heeft hij niet laatst al eene vertaling bezorgd van een werk van William Ames, „Mergh der ghódgeleerdtheidt”, 2) en mompelt men niet, dat hij ook de hand heeft in een boekske, dat daar juist van de pers komt? *Lucii Antistii Constantis de Jure Ecclesiasticorum*, *liber singularis*, zoo staat op het titelblad. „In dit vertoog poogt de schrijver vast te stellen, dat al 't geestelijke en menschelijke recht, dat de predikanten of zichzelven toekennen, of hun door anderen toegeschreven wordt, hun slechts onrechtmatig, op een Goddelooze wijze toekomt; en dat het alleen afhankelijk is van de magistraten en overheden van die republiek of stad, waarin zij wonen; dat voorts de leeraren geen macht hebben moeten om een eigen religie te prediken, maar dat zij dien godsdienst moeten verkondigen, die hun van de magistraten, de plaatsvervangers Gods, bevolen wordt: steunende dit altemaal op dezelfde gronden, waarvan zich Hobbes in zijn Leviathan bedient.” 3) 't Is gedrukt te *Alethopolis*, *apud Cajum Valerium Pennatum*. Of *men* gelijk heeft? Lucius Antistius, Lodewijk Meijer.... 't klinkt nog zoo dwaas niet! 4) Zooveel is zeker, dat de predikanten, die liever hunne

---

1) In Louwmaand, 1666. Een «gedicht» op die aangelegenheid, alsmede 't gedicht van Lakeman, in 't Hs. de Maatsch. der Ned. Letterk.

2) Er is eene uitgave van 1670, Amst. in twee deelen. Doch er moet eene andere bestaan, vóór 1663 verschenen.

3) Zeer juiste omschrijving van titel en inhoud bij Colerus, bladz. 43.

4) Colerus, die evenals Meijer Luthersch was, en er naar 't schijnt meer van wist, schrijft het op zijne rekening. Hij kon wel gelijk hebben. 't Is

rechten en voorrechten onbekort zouden behouden, 't een venijnig boek vinden; zij zullen dus „staeltjes" voorlezen op de synode, en aan Hunne Grootmog. „maatregelen" verzoeken tegen dat schadelijk geschrift. 1)

Zoo is Jong Amsterdam, dat eenmaal „Oudt Amsterdam" worden zal, aan den arbeid. En wanneer we ereis even den kring verlaten onzer kennissen, dan zien we daar nog tal van andere gestalten opdoemen, die eenmaal beroemd zullen worden en nog wat meer dan hun naam alleen zullen vermaken aan 't nageslacht Ziedaar Dr. Olfert Dapper, die te Utrecht gestudeerd heeft; 2) voor een dag of wat voltooide hij zijne vertaling van „Herodoot van Halikarnassus" 3) die hij opdraagt aan Nikolaes Witsen, den doctor in de beide rechten, die pas van een gezantschapsreis naar den Tsaar en de Russische Poollanden is teruggekeerd: weldra burgemeester en aardrijkskundige tegelijk. Ook op Dapper oefent de geographie groote aantrekkingskracht: Straks gaat hij u reisbeschrijvingen voorleggen van de wonderlanden in het Oosten, 4) — waar hij, hoewel hij ze nooit bezocht, even goed thuis is als in de Kalverstraat: hij kent zijn reisjournalen en blauwboekjes! Dat hij ook den toren van Babel in plaat laat brengen, wat zou 't? Was hij er al niet, hij kon er geweest zijn — en de plaat is mooi! Zijn boeken vinden dan ook vertalers en geloof. Maar met zijn eigen geloof staat 't slecht: zijn broer, zoo wordt bericht, hield zich bij de Lutheranen, maar Olfert geloofde van de eene religie al evenveel als van de andere. 5)

---

ook wel eens toegekend — doch dat geheel ten onrechte — aan Spinoza; en aan Pieter van den Hove (de la Court). Zie Bibliografie (Van der Linde), noot bij N° 54.

1) Wat gebeurd is op de part. Synode van Noort-Holl. te Enckhuysen, op 9 Aug. 1666. (Volgens de geschreven notulen).

2) Album op 1657 en 1658.

3) In 4°; bij Hieronymus Sweerts, 1665 (Amsrerdam).

4) Malabar, Choromandel en Ceylon, 1672; Syrië en Palestina, 1677. De eylanden in de Archipelagus, 1689; Arabie, Mesopotamie, Babylonie, etc. 1680.

5) Benthem, Kirch- und Schulenstaat, II, S. 370.

Wie het is, die daar juist van de schuit komt met vrouw en kind? Dat is Ruisch, Frederik Ruisch, de Haagsche apotheker, maar sedert 't vorige jaar ook *medicinae doctor*. Hij komt zich hier vestigen en zal vriendschap sluiten met Kerckrinck, en Johan Hudde. Daar zal wat groeien van hem — wat, groeien? Hij *is* al iemand; reeds zijn proefschrift was iets bijzonders: een zeldzaam verschijnsel, toen en nu. Voorleden jaar heeft hij zich in den Haag, bij de pestlijders, geweerd; hier zal men hem spoedig de plaats wijzen, die hem toekomt: met een goed jaar wordt hij praelector in de ontleed- en heelkunde, en zal weldra Europa verbaasd doen staan over de wonderen van zijn anatomisch kabinet, waar de dooden na jaren er nog even levend uitzien als de levenden zelf! 1)

Daar loopt nog zoo'n slag van apotheker rond, ook gepromoveerd, ook bevriend met Hudde. 't Is Jan Swammerdam, een natuuronderzoeker, zooals er geen twee in een dozijn gaan! Altijd zit hij te wurmen in hoeken en gaten, en geen steen bijna of hij keert hem om. Wat dat geven zal? Hij zal u de wonderen onthullen van de dierenwereld, de dierenwereld die ontsnapt aan 't ongewapend menschenoog. Hij zal ook een Bijbel schrijven, den Bijbel der Natuur. En ofschoon hem maar een korte spanne levens gegund is, hij zal meer geven dan noodig is voor onsterfelijkheid! 2)

En die deftig gekleede heer, die daar met zenuwachtige haast, rechts en links groetend, naar 't stadhuis stapt? Dat is Koenraad van Beuningen, een „politiek" zei men toen, een „diplomaat" zeggen wij nu. Ieder kent hem, hij bijna allen. Hij heeft, sedert wij hem aan de Leidsche Academie en bij Oudaan, den Rijnsburgschen bakker aantroffen, al heel wat doorgemaakt. 3) Hij heeft geprobeerd van hoeveel — of beter

1) Zie Dr. P. Scheltema, Het Leven van Fred. Ruisch. Sliedrecht, 1886; Prof. B. J. Stokvis, Rede op den 260 jaardag der Univ. v. Amst. 1892.

2) R. Sinia, Joh. Swammerdam. Acad. proefschr. 1879; (Prof. B. J. Stokvis). Herdenking van Jan Swammerdam's sterfdag, 17 Febr. 1880.

3) Zie boven blz. 174. Daar er nog geen uitvoerige levensbeschrijving van Van Beuningen bestaat, volg ik ook hier weer de boven aangehaalde artikelen: Prof. Fruin's uitvoerige aanteekening over Van Beuningen op Droste, II, blz. 499; en Van der Aa, *in voce*.

van hoe weinig — een mensch leven kan: een veertig gulden per jaar is hem, den rijken Burgemeesterszoon, desnoods genoeg. Hij is een maand of wat particulier secretaris van Hugo de Groot geweest, te Parijs (1642), maar is plotseling heengegaan, toen zijn vaderstad, Amsterdam, hem, den twintigjarige, tot staatssecretaris aanstelde. Niet dat hij begeerig was naar zoo'n post! Hij vond zich zelf nog te jong en onbekwaam. Dat deed zijne grootmoeder een woord zeggen, een woord, dat historisch geworden is, en nog dagelijks in de praktijk valt waar te nemen: „Ben je mal jongen; neem maar aan; je zou niet kunnen gelooven, met hoe weinig verstand men het land kan regeeren." Van Beuningen nam aan. En een jaar of wat vervulde hij zijne betrekking met ijver, om haar in 1650 weder plotseling neer te leggen. Zeker, hij is geknipt voor staatsman, maar er zijn ook hoogere belangen, en gaarne zou hij, op de wijze der Collegianten, zijn heil gaan zoeken en 't duizendjarig rijk stichten op aarde! Doch, men laat hem geen rust. In 't volgende jaar wordt hij pensionaris van Amsterdam; komt als zoodanig in de Staten, juist op het oogenblik dat deze, na het onverwacht overlijden van Willem II, zelve 't roer in handen nemen. De kleine stadszaken moet hij laten varen om de groote landszaken te behartigen. Hij treedt zijn diplomatieke loopbaan in, en toont zich weldra een onverbeterlijk gezant. De vlugheid en scherpte van zijn geest, de radheid van zijn tong, die u honderd redenen voor één weet te geven, de gevatheid, waarmede hij op 't juiste oogenblik een tegenstander uit het veld slaat, zie, 't grenst aan 't wonderbare. In 1652 is hij bij Christina van Zweden, in 1654 bij Karel Gustaaf; en als deze zich een oogenblik vertoornt over de bemoeizucht der Hollanders, en dreigt met 't sluiten van de Sond, dan spreekt van Beuningen 't trotsche woord: „Uwe Majesteit moet weten, dat ik de sleutels van de Sond te Amsterdam in 't dok heb zien liggen." Sedert 1660 is hij in Frankrijk, tusschen de hovelingen van den *Roi Soleil* zich altijd met dezelfde gevatheid bewegende. Zoo wordt hij de rechterhand van Jan de Witt. Van Beuningen, Beverninck, de De Witten, de eenige Hollandsche staatslieden, wier ooren

niet opengaan voor den klank van edel metaal. 1) Ook Louis houdt van den stoeren, onverschrokken Hollander, die ieder de waarheid durft zeggen, zelfs hem, en nooit een oogenblik verlegen staat. Lacht zijne majesteit hem eens uit wegens 't gebruiken van een woord dat geen Fransch is — van Beuningen heeft fluks zijn antwoord gereed: „Sire, c'est pour enrichir votre langue." Vindt de koning het schandelijk, dat de Hollanders, toch ook Christenen, de Joden dulden in hunne steden — onvervaard voert van Beuningen hem te gemoet: „Is het dan geen teeken dat God de Joden op de wereld geduld wil hebben, dat Hij zelf hen niet verdelgt? En daar ze ergens wonen moeten, en alle landen hen uitbannen, kan 't niet goddeloos zijn, dat Amsterdam hen ten minste opneemt." 2)

Esse, non videri, zoo luidt het devies van dezen wakkeren Burgemeester van Amsterdam. Hij zal nog veel *zeggen* — slagwoorden vaak; veel *doen* — jongelui van aanleg, als Swammerdam bv. voorthelpen; zonnestraaltjes werpen in het leven van ketters en vervolgden; vriendschap sluiten zelfs met Spinoza; onvermoeid de landszaken blijven behartigen; veel *zijn* — een goed en een groot man; en dat is zéér veel.

Met die vroolijke jongelui dáár, een Focquenbroch, een Arnout van Overbeke, en zulke, zal ik u maar niet ophouden; kennen ze ook alle taveerens van Amsterdam, verwaarloozen zij Trijntje ook al evenmin als Wijntje, er zit toch meer in dan brooddronkenheid alleen. Verloopen lui? Wel neen, in een land dat armen te kort komt, is niemand verloopen, al heeft hij wat veel geliefhebberd bij Bacchus en Venus. Maar, bekend als de bonte hond, dat zijn ze. Dan maar naar de Goudkust met hen, of naar Oostinje! God weet, of ze doen nog wel wat goeds, voor magere Hein hen haalt.

Of 't misschien in dezen tijd geweest is dat men Dr. Franciscus van den Enden trachtte weg te lokken? Antonides bericht zoo iets, maar vergeet het jaartal:

---

1) Oordeel van d'Estrades. 2) Bij Benthem, I, 624.

Schoon Hongarye u zocht in zyn paleis te nooden,
En door 't hofmeesterschap, 1) gulhartig aengeboden
Van Alöys, u op te trekken in den dagh,
Sloegt gij 't eerbiedig af, en vlood het hofgezagh. 2)

De wakkere man had het stellig te Amsterdam nog te goed, om zich en zijne kinderen aan eene onzekere toekomst, in een vreemd land, te wagen. Wij mogen aannemen, dat Spinoza, gedurende zijn verblijf te Amsterdam, niet naliet ook zijne bekenden onder de Collegianten te bezoeken. Sedert de Gereformeerde Kerkeraad zich in het voorjaar van 1663 met dat uitvoerig vertoog tot de burgervaderen had gewend, 3) was er heel wat gebeurd. Men had Dr. Galenus bij de Staten van Holland van Socinianerij beschuldigd, 4) doch de slimme vogel had zichzelf in den Haag zoo schoon opgepoetst, en zoo liefelijk gefloten, 5) dat men hem bij resolutie van 14 September 1663 niet alleen had vrijgesproken, maar zelfs voor een „goed Mennoniet" verklaard. Dit was olie in het vuur, dat er brandde tusschen de verschillende Doopsgezinden, en de twist klom zóó hoog, dat de Amsterdamsche magistraat bij plakkaat van 10 Januari 1664 aan den leiders der Mennisten gelastte: „dat sy haer sullen onthouden van op den Predickstoel te brengen eenige subtile Questien ofte disputen, rakende de eeuwige Godtheyt Jesu Christi, ofte andere pointen, smakende na de Leere der Socinianen." 6) De kerkeraad had dus een poosje de handen vrij, en kon zich bemoeien met andere dingen. Zoo bv. met de Christelijke dienstmeiden, die zich bij de Joden verhuurden, en door de broeders des kwartiers werden gewaarschuwd voor „'t perykel harer ziele"; 7) met het Sociniaansche Nieuwe Testament, dat, hier verboden, te Frankfort a. M. door Christoffel le Blon werd verkocht. En zoo verre reikte ~~haar~~ zyn invloed,

1) d. w. z. de betrekking van gouverneur.
2) Zie het meergemelde gedicht.
3) Zie boven, blz. 218.
4) Van Slee, de Rijnsb. Collegianten, blz. 158.
5) Protokollen van den kerkeraad op 6 Sept. 1663. (Vol. XI, fol. 25).
6) In plano. Bibl. Tel. Bapt. N° 692. (Was geteekend: Wigbolt Slicher).
7) Protokollen op 8 Nov. 1663.

dat op haar aanschrijven Le Blon gestraft, de boeken opgehaald en verbrand werden. 1)

Daniël van Breen had ondertusschen een latijnsche commentaar uitgegeven, loopende over den geheelen bijbel, die tamelijk „Sociniaansch" rook; zij werd verkocht door den boekverkooper „Henricus Dendrinus", in wien de kerkeraad den lidmaat Hendrik Boom terugvond, en was gedrukt door Frans Kuyper. Reeds had men den officier door herhaalde bezendingen weten te bewegen zich met de zaak te bemoeien, 2) toen zij plotseling, door nog merkwaardiger voorvallen, achter de bank geraakte.

Adam Boreel, onze oude bekende, had nl. in 't laatst van Augustus 1664 een huis gehuurd op 't Rokin, en begon daar 's Zondags, onder grooten toeloop van Collegianten, te vergaderen. Dr. Galenus, Jan Knol, ja zelfs twee Remonstrantsche predikanten lieten er zich vinden; „vuile lasteringen" werden er uitgesproken tegen het „heilig ministerium", en vrijelijk mocht ieder commentaar leveren op 't kapittel van de Schrift, dat men voorgelezen had. Men sprak van wel 400 bezoekers. 3) Natuurlijk werd de Magistraat nog vóór het einde van de Septembermaand over de ijselijke gebeurtenissen begroet, doch het duurde tot het volgende jaar eer de vergaderingen „gedissolveerd" werden. 4)

Jan Pieterse Beelthouwer — wij zouden hem bijna uit het gezicht verloren hebben — had in het jaar 1661 een traktaatje in het licht gezonden, dat den titel voerde „*De hooghste en laetste Bedenckinge over Godt, en Goddelijcke Saken*". 5) „Nadat hij 58 jaren de dunne loght door de longen-pijpen ter neuse uyt en in gesnoven hadde", had hij „alle twijffelingen en gekibbel ter aerde geworpen, en uyt alle onsekere twisten iet sekers gesocht, dat hem nut was." En, onder de verschillende

1) Protokollen op 15 Mei 1664, 3 Juli 1664, (XI, 72, 83).

2) *ibid.* op 29 Mei, 3 Juli, 10 Juli 1664, (XI, 76, 85, 87).

3) *ibid.* op 4 Sept., 11 Sept., 18 Sept. 1664, (XI, fol. 108, 110, 112).

4) *ibid.* op 15 Jan. 1665, (XI, 139).

5) Ik ken slechts den herdruk van 1671; doch Benthem schijnt den eersten van 1661 gezien te hebben. (I, 901).

bijbelteksten, wier ware beteekenis hij nu eindelijk begrepen had, was ook het bekende woord uit Handel. XVII: 28 „Want in Hem leven wij, en bewegen ons en zijn wij." 1) „Nu", zoo schrijft Beelthouwer, „nu heb ick begrepen, dat het mooghlijck is dat Godt met sijn Weesen, ofte sijn, overal tegenwoordigh is: Ick, die in de lucht ben, leve ende sweve, ende de lucht in mij, door mij, en om mij is; ja, het is mij niet mooghlijck buyten de lucht te klimmen, duycken, ofte zeylen; maer in Godt leve, sweve, roer en rep ick; Godt leeft in mij, om mij, en door mij." 2) Men zou zeggen, dat de man hier of daar 't klokske van Spinoza's leer had hooren luiden, maar ze stellig niet geheel doorgrond had. Grappiger dan Beelthouwers geredekavel, is ongetwijfeld het stoute stukje, dat hij in September 1664 uithaalde. In der tijd te Enkhuizen geëxcommuniceerd en verbannen, was hij bij die gelegenheid, door Ds. Homma, predikant aldaar „aan den Sathan overgeleverd." Later was Homma te Amsterdam beroepen, en nu kwam Beelthouwer bij den eerwaarden Kerkeraad klagen „dat Ds. Homma een valsch profeet was, aangezien de Sathan nog niet over hem was gekomen." Doch, door de behandeling hem te Enkhuizen aangedaan, had hij „veel schade geleden", en verzocht nu „reparatie van dien." De Kerkeraad, ontzet over zooveel stoutheid, besloot, „dat hij ernstig zou worden bestraft, omdat hij een lid dezer vergadering heeft durven comen valschelijck beschuldigen"; men zou „zijne vroegere stukjes nazien en informeeren naer zijn tegenwoordig comportement." 3) Maar, kon de Kerkeraad ook verklaren, dat hij niet gezond was in den geloove; dat in zijn traktaatjes heel veel voorkwam, dat smaakte naar Socinianerij; zij moest toch bekennen: „dat hij niemand verontrustte, zich moeielijk en burgerlijk eerlijk in zijn wandel gedroeg", en men maar „niets tot zijn nadeel kon vernemen." 4)

---

1) Beelthouwer leest: *ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν, καὶ κινείμετα, καὶ ἐσμέν.*
2) Uitg. 1671, blz. 6. De rest wordt te mystiek om er diep op in te gaan.
3) Protokollen van den kerkeraad op 25 Sept. 1664, (XI, 115).
4) *ibid.* 9 en 16 Oct. 1664, (XI, 119).

Gedurende langen tijd had Spinoza niets van zijn Londenschen vriend, Henry Oldenburg, vernomen. Mogen wij diens pas gesloten huwelijk ook voor een gedeelte als de oorzaak van dit stilzwijgen betrachten, grootendeels zullen daaraan zijne vele bezigheden voor de *Royal Society* schuld geweest zijn. Ongelukkig beschouwden zijne medeleden het secretariaat der vereeniging nog altijd als een eerebaantje, dat niet bezoldigd behoefde te worden, zoodat de vlijtige geleerde telkens verplicht was, naar beter betaalde werkzaamheden om te zien. Veelzeggend is dienaangaande, wat hij in Augustus 1664 aan Robert Boyle schreef: „Veroorloof mij u te verzoeken, dat, als gij weetgierige personen ontmoeten mocht, die wekelijksche berichten over politieke en letterkundige nieuwtjes wenschen te ontvangen, gij mij 't genoegen wilt doen, hen naar mij te verwijzen. De kosten zouden voor menschen van een middelmatig vermogen niet zeer groot zijn. Tien pond Sterling jaarlijks zou al 't hoogste zijn, dat ik zou verlangen; maar ook voor 8 of 6 pond zou men 't gedaan kunnen krijgen." Ongetwijfeld was die bekrompenheid van geldmiddelen mede oorzaak, waarom hij in den aanvang van 1665 volmacht vroeg en verkreeg, om uittreksels uittegeven uit de verhandelingen, welke aan het genootschap werden voorgelezen, benevens korte mededeelingen uit de tallooze brieven, welke hij ontving. Zoo begon hij dan in Maart 1665 met de uitgave van de *Philosophical Transactions of the Royal Society*, een tijdschrift, dat maandelijks in het Engelsch, om de drie maanden in het latijn verscheen, en veel heeft bijgedragen tot den bloei der wetenschap en hare verspreiding. Niettegenstaande het aanvankelijk met grooten tegenspoed te kampen had; niettegenstaande de wakkere uitgever in den beginne dikwerf meer kans op schade dan op voordeel beliep, heeft Oldenburg die taak tot aan het einde zijns levens met onvermoeiden en allesopofferenden ijver vervuld.

Kort nadat Spinoza uit Amsterdam te Voorburg teruggekeerd was, bracht een der Amsterdamsche vrienden hem een brief van Oldenburg mede. „Ik was zeer verheugd"; zoo schrijft hij, „toen ik onlangs uit een brief van den Heer Serarius vernam,

dat gij nog leeft en gezond zijt, en uwen Oldenburg gedenkt. En duchtig beschuldigde ik mijn fortuin — als het tenminste juist is, dat woord te gebruiken — die mij gedurende zoovele maanden van het aangename verkeer, dat ik vroeger met U onderhield, beroofd heeft. Zoowel mijne drukke bezigheden, als zware huiselijke rampen zijn daaraan schuld; want mijne innige genegenheid voor U en mijne trouwe vriendschap zal steeds vast en ongeschokt blijven. Dikwerf spreken Boyle en ik over U, over uwe geleerdheid en diepe gedachten. Wij wenschen slechts, dat gij de kinderen van uwen geest eens aan het licht bracht, en overgaaft aan de geleerde wereld; wij vertrouwen nl. dat zij onze verwachtingen zullen bevredigen." 1)

„Het heeft mij grootelijks verheugd", antwoordde Spinoza hem, „eindelijk van U zelven te vernemen, dat gij wel vaart, en jegens mij nog even vriendelijk gezind zijt als vroeger. Ik van mijn kant heb, zoo vaak ik daartoe gelegenheid had, bij den Heer Serarius en Christiaan Huygens, die mij ook gezegd had, dat hij U kende, naar U en uwe gezondheid vernomen. Huygens vertelde mij ook, dat de Hooggeleerde Boyle nog leefde, en een voortreffelijk boek over de kleuren in de Engelsche taal uitgegeven had. Hij wilde het mij leenen, ingeval ik Engelsch verstond.... Hij bezit ook het boek over de mikroskopische waarnemingen, maar, naar ik meen, in de Engelsche taal. Over die mikroskopen heeft hij mij wonderbare dingen verteld, alsook over de teleskopen, welke men in Italië vervaardigt, waarmede men de eclipsen op Jupiter, wegens den tusschenstand zijner trawanten, waarnemen kan, alsmede een schaduw op Saturnus, die er uitziet als door een ring gemaakt."

Het blijkt uit Oldenburg's volgend schrijven, dat bewaard bleef, dat er in de volgende maanden enkele brieven tusschen de vrienden gewisseld zijn, welke zoek raakten; in deze eeuw is een kort doch hoogst merkwaardig briefje, van Spinoza aan

1) Epist. XXV. Het overige is voor ons van weinig belang.

een ongenoemden Amsterdamschen vriend, aan het licht gebracht, dat waarschijnlijk in Mei 1665 werd geschreven en de gaping vrij wel aanvult. Er is reden voor het vermoeden, dat het gericht was aan Adriaan Koerbagh, 1) en luidt als volgt:

Bijzondere Vriend!

„Ik weet niet, of gij mij geheel vergeten zijt; er loopt echter veel te zamen, dat mij dat vermoeden doet. Vooreerst, toen ik U bij mijn afreis vaarwel zeggen wou, en, door U zelf uitgenoodigd, U zeker thuis meende te vinden, vernam ik, dat gij naar den Haag gegaan waart. Ik kom te Voorburg, niet twijfelende of gij zoudt mij daar althans bij de doorreis komen bezoeken, maar gij keert, God betere 't, zonder vriendengroet naar huis; daarop heb ik drie weken gewacht, maar in al dien tijd geen brieven van U mogen zien. Wilt gij nu, dat ik mijn slechte meening omtrent U laat varen, zoo kunt gij daar gemakkelijk toe komen door een schrijven, waarin gij tevens kunt aangeven, op welke wijs gij onze briefwisseling, waarover wij ten uwent eens gesproken hebben, wilt inrichten. Ik moet U ten minste ten dringendste verzoeken, ja, bij onze onderlinge vriendschap bezweren, ernstig werk van het onder-

1) Deze brief, door de uitgevers der *Opera Posthuma*, als geheel persoonlijk, met een «is van geender waarde» terzijde gelegd, werd in 1862 door Van Vloten, in het bekende «*Supplementum*» voor het eerst afgedrukt. Hij opperde daarbij de veronderstelling, dat het schrijven waarschijnlijk gericht was aan Jan Bresser, Med. Dr. te Amsterdam. Vermoedelijk echter zou zelfs Van Vloten, als hij kon lezen, wat ik hierboven (blz. 210, noot) betreffende dien fictieven persoon in het midden bracht, erkennen, dat hij ongelijk had. Ook zie ik *geen* reden om aan te nemen, dat hij werd gericht aan den man, die voortaan «Bresser's» plaats zal innemen, nl. Johannes Bouwmeester. Wel echter het een en ander, dat voor de veronderstelling pleit, dat de naam Adriaan Koerbagh op het adres stond. Spinoza vraagt nl. zijn vriend om wat *conserf van roode rozen;* en nu is het hoogst opmerkelijk, dat Adriaan Koerbagh in zijn bekenden «Bloemhof» van de veelsoortige conserven in de apotheken van dien tijd te vinden, slecht *deze alleen* bespreekt! Als «geneesmeester» was hij misschien bijzonder met dit middel ingenomen, en had het Spinoza aangeraden. Gaarne erken ik, dat dit geen afdoend bewijs is; doch voor andere conjecturen bestaat, voor zoover ik zien kan, nog minder grond.

zoek der waarheid te maken, en aan de beschaving van uw verstand en geest het beste deel uws levens te wijden; thans vooral, nu het daarvoor nog tijd is, en vóór gij U over zijn verloop of uw eigen verval beklaagt. Om voorts van onze briefwisseling iets te zeggen, en opdat gij mij te vrijer schrijven durft, zoo weet, dat ik reeds vroeger vermoed heb, en bijna voor zeker houd, dat gij uw verstand meer dan billijk is mistrouwt, en als altijd bevreesd zijt, iets te vragen of voor te stellen, dat een geleerd man niet past. U echter in uw gezicht te prijzen en uw gaven op te sommen, zou weinig voegzaam zijn. Zoo gij evenwel vreezen mocht, dat ik uwe brieven aan anderen meedeel, die U daar later over bespotten konden, zoo geef ik U daaromtrent bij dezen mijn woord, dat ik ze getrouwelijk bewaren, en niemand ter wereld, dan met uw welnemen, meedeelen zal. Op deze voorwaarde kunt gij dus ons schriftelijk verkeer aanvaarden, tenzij gij mijn goede trouw in twijfel trekken mocht. Uwe meening dienaangaande hoop ik uit uw eersten brief te vernemen, en tevens — naar uwe belofte — wat conserf van roode rozen 1) te verkrijgen, hoewel ik thans veel beter ben. Nadat ik uit Amsterdam vertrokken ben, heb ik mij eens ader gelaten, maar ben daarmede — hoewel ik ook vóór die aderlating, waarschijnlijk door de verandering van lucht, wat vlugger was — de koorts niet kwijt geraakt, en heb twee of driemaal aan de derdendaagsche gelegen; met een goeden leefregel heb ik haar eindelijk verdreven en naar den drommel gezonden; waar zij heen geraakt is, weet ik echter niet, maar zal zorgen, dat zij niet terug komt. — Wat het derde deel onzer wijsbegeerte betreft, ik zal daarvan binnen kort een stuk, 't zij aan U —

---

1) « *Conserve van roosen*, ingesuykerde roosen: Men neemt de knoppen van roosen en pluktse af en men stamptse, met eens soo veel suyker als men roosen heeft, in een steene vijsel met een houte stamper, tot datse genoeg zijn: dan doet mense in een panne en doet mer wat waters by, en men laatse staan sieden tot een redelijke dikte; dan giet men dat al heet in een pot, en laatent soo koud worden, koud zijnde doet men de pot toe, en men bewaart de roosen tot gebruyk. »

Adriaan Koerbach, Bloemhof, blz. 183. (1668).

zoo gij de overzetter zijn wilt — 't zij aan vriend De Vries sturen; en hoewel ik bepaald had, niets te zenden vóór ik het geheel gereed heb, wil ik het, als van langer adem dan ik giste, ulieden niet langer onthouden. Ik zend het U tot de tachtigste stelling ongeveer. 1)

„Over de Engelsche zaken hoor ik veel, echter niets zekers. Het volk laat niet af allerlei kwaads te vermoeden, en niemand weet reden te geven, waarom de vloot niet de vrije teugel gelaten wordt; de zaak schijnt nog niet in 't effen te zijn. 2) Ik vrees, dat de onzen te wijs en voorzichtig willen wezen; de daad zelve zal echter wel doen blijken, wat zij in 't schild voeren en beramen. Moge de hemel het ten goede keeren! Wat de onzen ten uwent zekers weten, verlang ik te hooren, maar meer nog en bovenal, dat gij mij, enz."

Vergissen wij ons niet in den persoon tot wien dit schrijven gericht werd, dan hebben wij daarin het eenig bewaard gebleven stukske te zien van eene, waarschijnlijk veel omvangrijker correspondentie, die — opzettelijk — is vernietigd. Al wat ons verder nog betreffende het leven van den wijsgeer gedurende het jaar 1665 rest mede te deelen is vervat in zijne briefwisseling met Henry Oldenburg, waarvan ook enkele nummers zoek raakten; desniettegenstaande licht ons het bewaard geblevene beter in betreffende Spinoza's denken en werken, dan wat uit de eerstvolgende jaren tot ons kwam. Onvermoeid toch en onvervaard bleef de wakkere Oldenburg op zijn post, niettegenstaande de „pest" in dien zomer Londen op zoo'n gruwelijke wijze teisterde, dat bijna geen lid van het Koninklijk Genootschap in de stad dorst blijven: Het sterftecijfer klom te Londen tot ruim 8000 per week.

1) Hieruit blijkt, dat de Ethica in 1665 nog niet voltooid was; en ook, dat Spinoza haar later nogmaals omgewerkt, of anders ingedeeld heeft. In het 3e deel, zooals wij het bezitten, komt geen 80e stelling voor.

2) Spinoza bracht een gedeelte der Aprilmaand, ongeveer van den 1en tot den 20sten te Amsterdam door; naar Rijnsburg teruggekeerd, wachtte hij een week of *drie* vóór hij dezen brief schreef. 't Komt mij dus beter voor hem te dateeren midden Mei, dan midden Juni: ook omdat in midden Juni de vloot wèl de vrije teugel gelaten was: zij was toen nl. juist (13 Juni 1665) verslagen door den hertog van York bij Lowesthoff.

„ Het boek over „ de Onderaardsche Wereld" van Kircher", zoo antwoordde hij in September 1) op een te loor gegaan schrijven van Spinoza, „ is in onze Engelsche wereld nog niet opgedoken, wegens de pest, die bijna allen handel belet. Daar komt bij de gruwelijke oorlog, die niet alleen een geheelen Ilias van rampen na zich sleept, maar bovendien bijna alle menschelijkheid uit de wereld verdelgt. Hoewel ons wijsgeerig genootschap in dezen gevaarvollen tijd geen openbare bijeenkomsten houdt, vergeten echter sommigen der leden niet, dat zij ertoe behooren. Enkelen houden zich op eigen gelegenheid met hydrostatische, anderen met ontleedkundige, nog anderen met werktuigkundige proefnemingen bezig. Ik zie", zoo vervolgt hij, ons daardoor leerende, dat Spinoza hem het een en ander geschreven had betreffende zijn plan het Theologisch-Politiek Tractaat op te stellen — „ ik zie, dat gij niet zoozeer bezig zijt te philosopheeren als wel te theologiseeren, als men 't zoo noemen mag; immers gij meldt uwe denkbeelden over engelen, profeten en mirakelen; maar mogelijk behandelt gij die zaken op wijsgeerige manier. Hoe het ook zij, ik ben er zeker van, dat het boek uwer waardig wezen zal, en dat ik er zeer naar verlang." Dan klaagt hij nogmaals over de onmenschelijke wreedheid, waarmede de oorlog gevoerd wordt, en eindigt met de vraag, wat men in Holland wel denkt over de slingeruurwerken van Huygens, vooral over die, welke zoo nauwkeurig loopen zouden, dat men er de lengte op zee mede kon vinden? En hoe 't staat met de andere werken, die de groote natuurvorscher voornemens was uit te geven?

Het adres van dezen brief: „*a Monsieur Benedictus Spinosa, in de Baggynestraet ten huyse van Mr. Daniël de Schilder in Adam en Eva, à la Haye*" is gemakkelijk te verklaren. Immers volgens 't „ Quohier van 't Straatgeld" voor het jaar 1664 2)

---

1) De datum valt misschien nog nauwkeuriger te bepalen. In dezen tijd van pest en oorlog kan postgelegenheid naar een vijandelijk land niet zeer vaak voorgekomen zijn. En Oldenburg schreef Huygens een briefje op 11 Sept. (Corresp. N° 1457) dat deze op 18 Sept. reeds ontvangen had.

2) Op 't stads-archief in den Haag, waar ik 't raadpleegde. 't Feit staat op fol. 445. Het huis « Adam en Eva » is echter in de Bagijnestraat niet meer te vinden.

woonde in de „Bagynestraedt" tusschen de „Calvermardt" en het Spuy — tegenwoordig de „kleine Bagijnestraat" geheeten — iemand, die den oudtestamentischen naam voerde van *Mesach* Tydeman, allerwaarschijnlijkst een broeder van den Voorburgschen schilder, door dezen dikwijls bezocht.

Van Spinoza's schrijven bezitten wij slechts een hoogstmerkwaardig fragment, toevallig tusschen Boyle's briefwisseling bewaard gebleven. 1) „Het verheugt mij" — zoo luidt het — „dat de wijsgeeren ten uwent nog in leven en hunne taak indachtig zijn. Wat zij in den laatsten tijd uitvoerden, zie ik te gemoet, wanneer de oorlogsmannen, van bloed verzadigd, eens zullen rusten om hunne krachten eenigszins te herstellen. Als die beroemde belacher (Democritus?) in dezen tijd leefde, hij zou zich stellig te barsten lachen! Mij echter spoort het strijdrumoer noch tot lachen, noch ook tot schreien aan, maar veeleer tot nog scherper waarneming van de menschelijke natuur. Want ik geloof niet, dat het mij past de natuur te belachen, en nog veel minder haar te beweenen, wanneer ik bedenk, dat ook de menschen, zooals al 't overige, deel uitmaken van de natuur, en dat ik niet weet op welke wijze elk deel der natuur met haar geheel, en de deelen onderling samenhangen. Alleen uit dit gebrek aan kennis leid ik af, waarom sommige dingen in de natuur, die ik slechts ten deele, en als 't ware verminkt waarneem, die met onzen wijsgeerigen geest allerminst overeenkomen, mij voorheen ijdel, verward en dwaas toeschenen. Maar, ik sta ieder toe, te leven zooals hij verkiest, en wie wil, mag, wat mij betreft, voor zijn welzijn sterven, als 't mij slechts vrij staat voor de waarheid te blijven leven. Ik ben reeds bezig de verhandeling over mijne opvatting van de Schrift samen te stellen. Daartoe word

---

1) Het moet in 't laatst van Sept. 1665 geschreven zijn. Immers op 10 Oct. schreef Oldenburg, op dezen brief zinspelend, aan Boyle: «In denzelfden brief aan Sir Robert (Moray) meldde ik hem, wat een zeker zonderling wijsgeer *(a certain odd philosopher)* — dien gij beter kent dan hij, want het is Signior Spinosa — mij onlangs heeft geschreven betreffende het verhuizen van Mr. Huygens naar Frankrijk, zijne slingeruurwerken en zijn vooruitgang in de dioptrica, enz.»

ik gebracht: 1° door de vooroordeelen der godgeleerden; want ik weet, dat die bovenal de menschen beletten, hun geest aan de wijsbegeerte te wijden. Dies doe ik mijn best ze bloot te leggen en uit de geesten der verstandigen te verbannen. 2° door de meening, welke het gepeupel omtrent mij koestert, dat niet ophoudt mij van atheïsme te beschuldigen. 1) Ik ben gedwongen die, zooveel mogelijk, af te weren. 3° door de vrijheid van denken en spreken, welke wij genieten, die ik op alle wijzen in stand wensch te houden, en die hier, door het overgroote aanzien en den overmoed der volksredenaars (de predikanten), op allerlei wijzen wordt onderdrukt"....

Oldenburg's hartelijk antwoord dateert van 12 October 1665. Behalve een groet van Boyle bracht het den wijsgeer ook de goedkeuring van zijn vriend op het plan voor den *Tractatus Theologico-Politicus*. Gaarne zou Oldenburg het reeds voltooide gedeelte ter lezing ontvangen: hij wachtte toch een pakje van Petrus Serarius, waar het gevoeglijk bij in kon. „Och" — zoo maant hij opnieuw — „mocht gij toch de vruchten van uw vernuft het licht laten zien, en aan de wijsgeerige wereld ter koestering en verpleging overlaten! Ik herinner mij, dat gij hier of daar beweerd hebt, dat de menschen veel van hetgeen volgens Cartesius het menschelijk kenvermogen te boven gaat, ja nog veel hoogere en moeielijker dingen, zeer goed begrijpen en duidelijk verklaren kunnen. Wat aarzelt, wat vreest gij, mijn vriend? Beproef het, ga aan den arbeid, voltooi eene zoo belangrijke wetenschap, en gij zult zien, dat de geheele kring der ware wijsgeeren U bijvallen zal! Ik durf U er mijn eer op verpanden, wat ik niet zou doen, twijfelde ik haar te kunnen inlossen. Zeker zal ik nimmer gelooven, dat gij in den zin voert iets tegen het bestaan en de voorzienigheid Gods te ondernemen; en zoolang deze ongedeerd blijven, staat de godsdienst op onwrikbaren grond en laten zich alle wijsgeerige beschouwingen gemakkelijk verdedigen en verantwoorden."

1) Men herinnere zich, dat Spinoza's bemoeienis met Daniël Tydeman's verzoekschrift in dezen tijd valt. Zie boven, blz. 225, 226.

„Ik verzoek U", zoo heet het enkele regels verder, „n
zoo spoedig mogelijk mee te deelen, wat gij verneemt ov
de studiën en werken van den heer Huygens, betreffende h
succes van zijne slingeruurwerken, en zijne verhuizing na
Frankrijk. Voeg er bij, wat ten uwent alzoo gezegd wordt ov
het vredestractaat, de plannen van het Zweedsche leger, d
Duitschland binnengetrokken is, en over het voortrukken van d
bisschop van Munster. Ik geloof, dat geheel Europa gedurend
den volgenden zomer door oorlogen in vuur en vlam zal gez
worden, en alles schijnt naar eene ongewone verandering
neigen"....

Spinoza's antwoord den 20sten November 1665 uit Voorbu
verzonden, is een der diepzinnigste en schoonste in de gehee
verzameling. Daarin ontwikkelt hij op heldere wijze zij
inzichten over het moeielijke vraagstuk: hoe elk afzonderlij
deel der natuur met het geheel, en de verschillende deele
onderling samenhangen. Hij vergelijkt de verhouding van de
mensch tegenover de natuur, met die van een klein, met red
begaafd wurmpje, dat verondersteld wordt in onze aderen t
leven. Zoomin als dat wormpje kan oordeelen over den geheele
mensch, zoomin kunnen wij het over de geheele natuu
„Huygens", zoo meldt hij verder, „was en is nog met ha
en ziel bezig aan 't slijpen van verrekijkerglazen; hij hee
daarvoor een recht aardig toestel uitgedacht, waarop men oo
de pannen draaien kan; ik weet echter nog niet, welk voordee
't hem geeft, en, om de waarheid te bekennen, ik ben oo
niet zeer begeerig het te weten. Want de ervaring heeft m
geleerd, dat men op sphaerische pannen met de vrije han
zekerder en beter slijpt, dan met eenige machine. Over d
slingerwerken en den tijd van het verhuizen naar Frankrijk
kan ik nog niets stelligs schrijven." Daarop volgt een kor
overzicht van de nieuwtjes van het oorlogsterrein, en een slot
dat bewijst, dat het wonen te Voorburg niet juist in all
opzichten aangenaam was. „Dezen brief had ik in de vorig
week reeds geschreven, doch kon hem niet verzenden, wij
het weer mij verbood naar den Haag te gaan. Ziedaar ee
ongemak, dat 't wonen op een dorp meebrengt. Want zelde

ontvang ik een brief op zijn tijd, immers, tenzij zich bijgeval eene gelegenheid voordoet hem op tijd te zenden, gaat er wel eens eene week of veertien dagen voorbij eer ik hem ontvang. Wanneer gij dus bemerkt, dat ik U niet zoo spoedig antwoord als wel moest, meen dan niet, dat ik U vergeet"....

Oldenburg was het over het algemeen — zoo blijkt uit een schrijven van 8 December — met Spinoza eens, doch verschillende dingen bleven hem onduidelijk. De pest, zoo meldt hij, begon op te houden, en waarschijnlijk zouden de leden van het Koninklijk Genootschap spoedig te Londen terugkeeren. Ook vraagt hij vollediger inlichtingen aangaande Huygens' nieuwe methode voor het slijpen van optische glazen, en doet bericht van enkele nieuwe ontleedkundige en natuurkundige proeven in Engeland. „Ieder", zoo vervolgt hij, „heeft hier den mond vol over den terugkeer van de, meer dan 2000 jaar verstrooid gebleven Israëlieten in hun vaderland. Bij weinigen vindt het gerucht geloof, maar velen wenschen het. Wat gij hierover hoort en denkt moogt gij uwen vriend meedeelen. Ik voor mij kan daaraan niet hechten, vóór dit nieuws door geloofwaardige mannen uit Constantinopel zelf, dat bij deze zaak het hoogste belang heeft, bevestigd wordt. Ik wensch te weten, wat de Amsterdamsche Joden hierover gehoord hebben, en welken indruk deze tijding op hen maakt, die, zoo zij bevestigd wordt, het einde der wereldsche dingen schijnt aan te kondigen."

Men ziet, ook op den alles behalve over-geloovigen Oldenburg waren de ontzagwekkende gebeurtenissen der laatste jaren niet geheel zonder invloed gebleven. Want, wat was het geval? Voor de vijfde of zesde maal gedurende de middeleeuwen was in het land der wonderen en der fantazie, was onder de Joodsche natie een „Messias" tot aanzien gekomen: Sabbatai Zevi uit Smyrna. IJverige volgelingen klaroenden zijn roem door alle steden van de Levant, en brachten daarmede de hoofden van Joden en Jodengenooten op hol. Het kabbalistisch bijgeloof, in Oost en West jaren lang met ijver aangekweekt, kwam tot uitbarsting, eene onbeteugelbare tuimelziekte beving de

geesten. 1) Voor de zooveelste maal zag de Levant eene herhaling van al de verschijnselen, welke gewoonlijk het optreden van nieuwe sekte-stichters vergezellen. Kooplieden en ambtenaren wedijverden om de wonderen, die de nieuwe Messias wrocht, de bekeeringen, welke zijn optreden uitlokte, de tallooze scharen, die hij aan zijn snoer reeg, over te brieven naar het westen. Waar maar Joden huisden vond de nieuwe Heiland geloof en aanhang: niet het minst bij de gemeente te Amsterdam, jaren lang door hare leiders geschoold in de droomerijen der kabbalistiek, opgeschrikt door de onheilspellende gebeurtenissen van de jaren 1664 en '65. Waren ook enkele verstandigen van meening, dat de Messias, „zelfs al ware hij hinkende, er toch al lang had moeten wezen", de groote meerderheid was niet af te brengen van de gedachte, dat de verlossing nabij, het duizendjarig rijk op handen was. Joodsche kooplieden uit Amsterdam, die in de Levant zaken dreven, schreven hunne kinderen alles te gelde te maken, en de reis naar Jeruzalem te ondernemen. 2) Mannen van het hoogste aanzien, de Rabbijnen Izaak Aboab en Raphael Mose d'Aguilar, de kapitalist Abraham Pereyra en Dr. Isaak Naar, — Spinoza's schoolmakker — allen werden door de ziekte aangetast. 3) Met ongeduld werd elke post uit het Oosten tegemoet gezien; ondertusschen hielden zij voortdurend bijeen-

---

1) Uitvoerig en flink is zijne historie behandeld door Graetz, Band X, S. 205, vlgd. Tal van Hollandsche pamfletten uit dien tijd over Sabbathai Sevi: Historis Verhael van den nieuwen gemeynden Koning der Joden, S. S., 1666, met «portretten» (?) (K. B. 9436). Den gewaanden Joodsche Messias, S. S. ontdeckt, Amst. 1666. (K. B. 9438). Een seer perfecte Beschrijvinge van 't Leven en Bedrijf, mitsgaders het Turckxs worden van den gepretendeerden Jootsen Messias, Amst. 1667 (K. B. 9604); Coenen, (predikant te Smyrna) IJdele verwachtinge der Joden in hunnen Messias, Amst. 1669, etc. In enkele worden ook Sabbataï's voorgangers «beschreven».

2) Heilzaem Bericht en Troost aen de Joden, ter occasie van den vermeinden Messias door Andreas Essenius, Utrecht, 1667. (Pamflet der K. B. N° 9605).

3) Graetz, Geschichte, X, S. 227. Ook onze oude bekende Mose Zacuto, toen te Venetië, geloofde in Sabbatai Levi.

komsten in de synagoge: „niet alleen des daags, maar ook des nachts, of zeer vroeg in den morgenstond, aan malkanders deuren aankloppende, en te zamen naar de Synagoge gaande om aldaar te lezen en te bidden; ook strengelijk twee malen per week vastende." 1) Sommigen toonden met gejubel, muziek en dans hunne uitgelaten vreugde, anderen meenden, dat het tijd werd voor boete en kastijding. De drukkerijen konden niet genoeg gebedenboeken leveren, en in vele vond men, naast het portret van koning David, dat van Sabbatai met dezelfde teekenen van waardigheid. En nog lang nadat de bedrogen bedrieger — op 1 Januari 1666 naar Constantinopel gezeild, eenige maanden later door een geloofsgenoot verraden, door den Grooten Heer voor de keuze gesteld, Turksch te worden of volgens landsgebruik ter dood gebracht — den Islam omhelsd had, duurde de waanzin voort, tot eindelijk spijt en schaamte het deel werd van de lichtgeloovige menigte! „Als dikmaals onzekere gerugten overwaayden" — zoo verhaalt een tijdgenoot — „leden de Joden binnen Amsterdam en elders te mets aanstoot en beschimping. Onder duske ontmoetingen zijn we eenmaal tegenwoordig geweest, dat zekere Jood in 't gezelschap van eenige Christenen quam, daar hem een uyt den hoop aansprekende, vroeg, Hoe het al met haren Messias stond, en dat er geruchten liepen, dat hij gehangen was? Waarop die afgerigte vos er flux op in schoot: „Zoo staat hij dan met uwen Messias gelijk." Zoo sprekende ging hij strijken." 2)

Of Spinoza op deze vraag van vriend Oldenburg geantwoord heeft? Wij weten het niet. Eene tijdruimte van bijna tien jaren ligt tusschen dezen brief en den volgenden van Oldenburg, die ons bewaard bleef. 3) En waarschijnlijk is er

1) Pamflet 9605.

2) Willem Goeree, Kerk- en Weereldlijke Historiën, blz. 643.

3) Ik heb wel eens gedacht, maar geef de veronderstelling gaarne voor beter, dat het juist Spinoza's antwoord op deze vraag geweest is, dat den minder doordenkenden Oldenburg voorloopig van verdere briefwisseling afschrikte.

in den tusschentijd weinig of niets gewisseld. Maar wij mogen wel aannemen, dat de Hollandsche wijsgeer zijn Oosterschen tegenvoeter spoedig op zijn juiste waarde geschat heeft, toen de berichten over diens leven en leer rijker begonnen te vloeien. Weinigen toch hadden een zoo helder verstand, een zoo scherpen blik op de dingen als hij.

IX.

Spinozisme en Christendom.

Als er waarheid stak in het oude volksgeloof, dat de schim van den vermoorde niet eerder tot rust komt, dan nadat wraak genomen is over de gepleegde euveldaad: dan zou nog op dezen dag de schim van een man door Nederland rondwaren, aan wien zijn geboortegrond zeldzaam groote verplichtingen heeft. Doch het schijnt wel of de *jongens van Jan de Witt* zijn uitgestorven: nog altijd wacht de nagedachtenis van den uitstekenden raadpensionaris eene passende hulde van het nageslacht. En 't is niet alleen aan de herinnering van den staatsman, dat wij nog eene schuld hebben af te doen, maar ook aan den geleerde: eerst langzamerhand toch begint men te beseffen, welk een buitengewoon scherpzinnig wiskunstenaar in hem, bij 't gruwelijk treurspel op 't Groene Zoodje, voor de wetenschap te loor ging.

„Men staat verbaasd hoe Johan de Witt, op twee-en-twintigjarigen leeftijd, als advocaat aan het Hof van Holland, zich door zijne schranderheid en welbespraaktheid den naam van „het wonder van Holland" verwervende, drie jaren later pensionaris van Dord, op zeven-en-twintigjarigen leeftijd (1653) raadpensionaris van Holland, zelfs in deze laatste betrekking, nog tijd en belangstelling over heeft, om zich met de beoefening der wiskundige wetenschappen bezig te houden. En toch, ten bewijze daarvan, strekt niet alleen het een jaar voor zijn dood verschenen geschrift over lijfrenten, 1) waarin De

1) Waerdye van lijfrenten naer proportie van losrenten, 1671 (in 1879 door 't Wiskundig Genootschap herdrukt).

Witt, voor de eerste maal, de toen nog jeugdige wetenschap der waarschijnlijkheidsrekening tot practische doeleinden dienstbaar maakt, maar men heeft daarvoor ook het getuigenis van Christiaan Huygens, die in 1659 van hem schrijft: „*Il est bien scavant en la Géométrie et en l'Algèbre et s'y exerce tousjours non obstant les grandes affaires qu'il a sur les bras*", 1) die in 1662 genoegen schept in de wijze waarop De Witt, door het opstellen van 14 of 15 tegenwerpingen tegen Vossius' geschrift, „over de natuur van het licht", dezen heeft vastgezet, 2) die het volgend jaar een langdurig gesprek voert met De Witt over een zeer abstracte wiskundige methode, 3) en die eindelijk in 1665 van De Witt oplossingen van vraagstukken van waarschijnlijkheidsrekening ontvangt." 4)

Zoo sprak eenigen tijd geleden een der uitstekendste beoefenaars der wiskunde, die ons land op dit oogenblik oplevert, en voegde er nog bij: „Ongelukkig genoeg is van de werkzaamheid van De Witt op wiskundig gebied slechts een deel tot ons gekomen. Een ander deel is voor goed verloren of ligt te sluimeren op het Rijksarchief of elders." 5)

Hoe enkele nieuwe feiten reeds in staat zijn licht te ontsteken in een hoekske der geschiedenis waar 't voorheen duister was! Wij zien daar den wereldburger Christiaan Huygens, den man, die als devies had kunnen voeren „the World is my country, to promote Science my religion", gedurende een tweetal jaren (1664—1666) dat hij op Hollandschen bodem doorbrengt, kennis aanknoopen met Benedictus de Spinoza uit Voorburg en de vriendschap hernieuwen met Johan Hudde uit Amsterdam; wij zien dat drietal, of liever dat viertal, want ook Christiaan's broer, Constantijn, is van de partij, wedijveren in het slijpen van lenzen voor verrekijkers en microscopen; wij weten, dat Christiaan Huygens tegelijkertijd omgang pleegt met Jan de

---

1) Oeuvres complètes de Chr. Huygens, II, p. 411.
2) *ibid.* IV, p. 159, 163.
3) *ibid.* IV, p. 311.
4) *ibid.* V, p. 305.
5) Het Bloeitijdperk der Wiskundige Wetenschappen in Nederland. Acad. redevoering van Dr. D. J. Korteweg, Amst. 1894.

Witt; dat hij, De Witt en Hudde — een kranig triumviraat — als 't ware samenspannen om een nieuw gebied te veroveren voor de wetenschap, dat der kans- of waarschijnlijkheidsrekening; 1) wij weten bovendien, dat Spinoza, ongeveer ter zelfder tijd, eveneens belang gaat stellen in dien nieuwen tak van kennis 2): wat pleit nog tegen de veronderstelling, dat de brillenslijper uit Voorburg in dezen tijd den grooten raadpensionaris, met wien hij later bevriend was, voor 't eerst heeft ontmoet?

Veel meer godsdienst dan er aanwezig is in de zinspreuk, die ik onder Christiaan Huygens' wapen wilde schrijven, heeft de groote natuurvorscher niet bezeten. Trouwens, het viel niet te veronderstellen bij een man, die als laatste pennevrucht, men zou haast zeggen, wetenschappelijk testament, aan de geleerde wereld een *Cosmotheoros* schonk, een boek, dat in alle opzichten brak met de oude geocentrische wereldbeschouwing. 3) Van een berucht Italiaan, die allen en alles over den hekel haalde, behalve God, staat ten minste nog geschreven:

„Et si scuso, co'l dir, io no'l conosco",

doch Huygens gunde zich gelukkig geen tijd tot kwaadspreken, en heeft zich eerst op zijn sterfbed bezorgd gemaakt over de weinige belangstelling, die God en godsdienst van hem hadden

1) Oeuvres Complètes de Chr. Huygens, Tom. V, p. 305, waar een brief van De Witt over dat onderwerp afgedrukt is; in hetzelfde deel verschillende van J. Hudde.

2) Zie zijn brief van 1 Oct. 1666 aan den Amsterdamschen koopman Johan (?) van der Meer, bij Van Vloten en Land, Ep. 38. Tot mijne verwondering heb ik over dezen correspondent van Spinoza op 't Amst. archief niets kunnen vinden. Wel ken ik uit 't Poorterboeck een scheepstimmerman, Jacob Daniël van der Meer (op 7 April 1668); op 15 Mei daaraanvolgende: Jonathan van der Meer, apotheker; op 26 Maart 1669 Jeremias v. d. M. (de beide laatste zonen van den koopman Benjamin v. d. M.). Int 't Puyboeck wordt op 10 Jan. 1659 ingeschreven: Jacob van der Meer, van Maersen, coopman, 27 jaar, met Maria Verbeecq van Amst. Is misschien *ook* deze, slechts in Schuller's briefje geboekte naam, niet geheel juist geschreven?

3) Men vergelijke eens Huygens' laatste levensjaren, waarin hij den Cosmotheoros opstelde, met die van Newton, die de Apocalypsis uitleggen ging!

ondervonden. 1) Niet anders was zijne houding tegenover de bespiegelende wijsbegeerte: en daarom was het verkeerd van Van Vloten, te veronderstellen, dat een drietal brieven, door Spinoza in 1666 aan een' ongenoemde geschreven, aan Christiaan Huygens gericht waren. 2) Diens belangstelling in Spinoza ging weinig verder dan de lenzen, die deze sleep: dat blijkt genoegzaam uit Christiaan's brieven aan broer Constantijn, die nog vrij lang met den „Jood uit Voorburg" verkeerde. En hoewel Spinoza niet gelooven wilde aan het nut der draaibank, waarvan Huygens zich bij het slijpen bediende, maar aan bewerking uit de hand de voorkeur gaf: de groote natuuronderzoeker zag zich onwillekeurig gedwongen tot de erkenning, dat de „Israëliet", zooals het oude kreupelrijm zegt, „in het slijpen van de glase.... een overgroote base" was. 3)

„Ik herinner mij altijd", zoo schrijft de rijke pratriciër op 14 October 1667 uit Parijs — waar hij zich in 't laatst van April 1666 gevestigd had — aan zijn broeder Constantijn in den Haag, „ik herinner mij altijd de kleine lensjes, die de Voorburgsche Jood in zijne microscopen had, die verwonderlijk mooi gepolijst waren, ofschoon niet over het geheele oppervlak." Eenige maanden later heet het: „Indien de objectieven van den Israëliet niet geschikt zijn voor zijne kijkers van 3 en 6 voet, dan is hij er nog ver van af ze te vervaardigen met zulke groote openingen, als hij afgesproken heeft met den heer Hudde." 4) Eindelijk, op 11 Mei 1668: „Het is waar dat de

---

1) Deze voorstelling van Huygens' houding tegenover den godsdienst — niet te vinden in Huygens' biografie, zal waarschijnlijk *juist* blijken, wanneer zijne *Oeuvres complètes*, en daarbij ook de aanteekeningen betreffende zijn ziek- en sterfbed uit de familie-dagboeken, het licht hebben gezien.

2) Bij Van Vloten en Land, Ep. 34—36.

3) Onderschrift bij een portret van Spinoza, in 1690 met de pen geteekend door J. Faber, blz. 171 van de katalogus der Historische Tentoonstelling te Amst. in 1876.

4) Oeuvres Complètes de Chr. Huygens, Tom. VI, p. 155, (N° 1606); p. 205 (N° 1633). Dit deel is, terwijl ik schrijf, nog niet verschenen, doch mij door Prof. D. J. Korteweg welwillend ter inzage verstrekt. 't Is jammer, dat Constantijn's antwoorden op deze brieven nog altijd zoek blijven.

ervaring bevestigt wat Spinoza zegt, nl. dat de kleine objectieven in het microscoop de voorwerpen veel duidelijker te zien geven dan de groote, met proportioneele opening, en ongetwijfeld is daar een reden voor, hoewel noch meneer Spinoza noch ik die voor 't oogenblik weten"; en, na zijn broer eene nieuwe uitvinding beschreven te hebben, vervolgt hij: „Onnoodig U geheimhouding te verzoeken; want zelfs als de uitvinding niet slaagde, zou ik toch niet willen, dat gij er den Israëliet iets van zeidet, opdat, door middel van hem, Hudde of anderen niet tot dat idee komen, dat nog meer nut kan opleveren." 1)

De ongenoemde, aan wien Spinoza dat drietal brieven schreef, was niemand anders dan Johan Hudde: wij weten dat *nu* met zekerheid. 2) Alle loopen over wijsgeerige vraagstukken en leeren ons dus zoo goed als niets betreffende het leven van den denker. Hudde was daarenboven niet de man om eene dergelijke briefwisseling lang voort te zetten: hij hield niet van „vruchteloose questien, die niet een olykoeck waert zyn",

---

1) Oeuvres Complètes, Tom. VI, pag. 213, 215 (N° 1638).

2) Van Vloten geeft de vrij zwakke gronden voor zijne conjectuur in de Levensbode, III, 252. Dr. D. J. Korteweg kwam op veel sterker gronden tot de veronderstelling, dat zij aan Johan Hudde gericht waren: zie aanteekening 29 bij zijne acad. redevoering over «het Bloeitijdperk», enz. Gelukkig was toen de zaak reeds uitgemaakt. Leibnitz toch had op zijn exemplaar der *Opera Posthuma* aanteekeningen gemaakt, en daar hij, bij zijn verblijf te Amsterdam, gelegenheid had in Hudde's papieren te snuffelen, zag hij ook diens — zoek geraakte — *parva Dioptrica*, waaruit Spinoza, in zijn derden brief aan den Amsterdamschen patriciër, eene figuur aanhaalt. Hij teekende dus bij den eersten brief aan Hudde in de *Opera Posthuma* aan: «Haec epistola cum duabus seqq. est ad Huddenium»; en op den derden, bij de woorden «in parva tua dioptrica»: *Huddenius*.

't Was bekend, dat in Huygens' *Dioptrica* de bedoelde figuur niet voorkwam. (Dit een en ander staat vermeld bij Prof. Dr. Ludwig Stein, (Leibniz und Spinoza, Berlin 1890, S. 320), die meer onuitgegeven stukken betreffende beide wijsgeeren aan den dag heeft gebracht. Prof. Stein deed van zijn kant voorzichtig met aan de oude meening vast te houden.)

doch meer van „soodanigen daer het gemeen aen gelegen is." 1) Nu, daaraan kon hij zijn hart ophalen, sedert hij in 1667 lid der vroedschap werd van zijne geboortestad, om tot zijn dood toe, de voornaamste ambten te vervullen. 2) Voor het bouwen van bruggen en sluizen wierp de scherpzinnige man alle „subtile questiën" gaarne in een hoek. Leibnitz, die hem, den Amsterdamschen burgemeester, met Huygens en Newton op een lijn stelde, betreurde het later, dat hij alle wiskundig onderzoek had laten varen. 3) Slecht als zijn leven nog bekend is, moge de volgende aanteekening uit de Amsterdamsche huwelijksregisters hier eene plaats vinden:

„26 Januari 1673. Compareerden als voren D'Heeren Cloeck ende Abba: D'heer Johannes Hudde regerende burgemeester en Raedt deser stadt, oudt 44 Jaren 4) wonende op de Zingel, geassisteert met Maria Witsen, syne moeder, ende Mevrouw Debora Blauw, Vrouwe van Waren (Waveren), Boxhol ende Ruygwillis, wed. van de heer Burgemeester van Waveren Salig^{r} op de Zingel woonaghtigh, oudt 42 Jaren, geassisteert met Giorgio de Haes, ouders doot."

Zoo rest ons uit het jaar 1666 nog slechts een enkele brief

1) Brief van Hudde aan Frans van Schooten, van 1 Dec. 1657, in de Oeuvres Compl. de Chr. Huygens, Tom. II, p. 101.

2) In 1668 werd hij schepen, in 1672 burgemeester, een post, die hij 19 maal bekleedde.

3) Zie Prof. Korteweg's redevoering, aant. 25.

4) De heer archivaris van Amsterdam, die dit op verzoek van Prof. Korteweg nasloeg, las het zeer onduidelijk geschreven cijfer verkeerdelijk, alsof er stond 49 jaren. Dus kon hij niet vinden, wanneer Hudde geboren (gedoopt) was. Zie echter mijne aanteekening daaromtrent, hierboven, blz. 162 en noot 2.

van Spinoza ter bespreking, gericht aan zijn Amsterdamschen vriend Dr. Johannes Bouwmeester. 1)

„Zeer waarde en vereerde vriend", dus begon de wijsgeer zijn schrijven, „Ik heb op uw laatsten brief, reeds sedert lang ontvangen, niet eerder kunnen antwoorden, en ben door verschillende bezigheden en zorgen dermate opgehouden, dat ik mij er nauwelijks uit kon redden. Ik wil echter, nu er gelegenheid is een weinig adem te scheppen, in mijn plicht niet te kort schieten, maar U ten eerste eens recht hartelijk danken voor uwe liefde en gedienstigheid te mijwaart, die gij reeds meermalen metterdaad, en nu ook door uw brief overvloediglijk bewezen hebt. Ik ga nu over tot uwe vraag, luidende „of er eene methode bestaat, of bestaan kan, volgens welke wij, zonder te struikelen, in de overdenking van de hoogste dingen zonder weerzin kunnen voortgaan, en of onze zielen, gelijk onze lichamen aan toevalligheden onderworpen zijn, en of onze overpeinzingen meer door het lot dan door de kunst bestuurd worden?" Na een, vrij beknopt, antwoord op dit drieledig vraagstuk, besloot hij: „Blijft mij nog over U te vermanen, dat tot dit alles voortdurende overpeinzing, een zeer standvastig gemoed en voornemen vereischt wordt; om die echter te hebben is vooral noodzakelijk, dat men zich een zekere levenswijs of leefregel stelt, en zich een zeker doel voorschrijft. Doch daarover voor het oogenblik genoeg. Vaarwel en houd van hem, die U van harte liefheeft

Voorburg, 18 Juni 1666. Bened. de Spinoza."

Dr. Bouwmeester, hij moge een welwillend en voorkomend vriend, misschien zelfs een geestig mensch geweest zijn, een man van beteekenis, ijver en werkkracht, was hij niet. Van andere zijde vernemen wij, dat hij er uitzag als „een farheer" 2),

---

1) Dat het niet «Jan Bresser» was, zooals Van Vloten (*Supplementum*, p 303) veronderstelde, heb ik boven (blz. 210, noot) aangetoond.

2) Volgens een pamflet tegen *Nil Volentibus Arduum*, 1670, aangehaald bij Dr. Jan te Winkel, Bladzijden uit de Geschiedenis der Ned. Letterk. (1881) I, blz. 131. Misschien kwam hij *later* in Spinoza's omgeving, dan ik in Hoofdstuk V veronderstelde. Ik vind nl. in mijne aanteekeningen uit

en de Luthersche „farheeren" waren in Bouwmeester's tijd spreekwoordelijk als Paters Goedleven: van hunne werkzaamheid verwachtte men niet veel. Buiten Bouwmeester's gedichtje bij Spinoza's eerste boek is niets van zijne hand tot ons gekomen. Bewijst dit een en ander niet, dat de wijsgeer zijne vrienden kende, en pillen zond aan wie ze noodig had?

„Verschillende bezigheden en zorgen", zoo luidde het in den aanhef van dit schrijven. Nog was de *Ethica* niet voltooid, en druk werd zeker gewerkt aan het Theologisch-Politiek Vertoog; maar „zorgen", zoo hoor ik vragen, wat voor „zorgen" kon hij, de wijsgeer, die met het hoogstnoodige tevreden was, hebben? De waarschijnlijke verklaring is niet ver te zoeken. Het jaar 1665 was voor hem in vele opzichten een zeer genotrijk jaar geweest, door zijn uitstapje naar Amsterdam, en het persoonlijk verkeer met mannen als de Huygensen en Hudde. Maar, eischte dat reeds tijd, meer tijd ging stellig nog zoek met de studiën, die daarvan het gevolg waren, en door zijne briefwisseling met Willem van Blyenbergh en Henry Oldenburg. Ligt het niet voor de hand, dat door dat alles het lenzenslijpen — voor hem niet alleen verpoozing en „afleiding onder het bouwen van een stelsel van bespiegelende wijsbegeerte" — maar ook, ja, in de eerste plaats, eerzame broodwinning, wat meer dan wel mocht op den achtergrond geraakt is? Wat meer dan wel mocht voor den man, die de kunst slechts als *hand*werk beoefenen wilde en van machines den brui gaf?

Gelukkig ligt ook het vermoeden voor de hand, dat zijn welwillende, en met aardsche goederen ruim bedeelde vriend Simon Joosten de Vries, kort daarop — misschien voor het

---

de Protokollen van den kerkeraad vermeld, dat op 2 Juli 1671 een zekere «Johannes Bouwmeester, voor 16 jaer (1655) lidmaat geworden te Montpellier, 1 jaar later vandaar vertrokken met het leger van den koning van Vrankrijk in Piemont, zonder attestatie op te vragen; voor 9 jaar (1662) hier gekomen, nooit gecommuniceert bij gebrek aan attest», verzocht «tot het avondmaal toegelaten te worden. Na een kort onderzoek van zijne kennisse zal men hem toelaten.» Waarschijnlijk was hij dezelfde.

laatst — nog eens naar Voorburg getogen is, en den meester „eene som van 2000 gulden aanbood om wat rijkelijker te kunnen leven"; doch, bescheiden als de wijsgeer was in behoeften en handelen, sloeg hij dat (in tegenwoordigheid van zijn huisheer 1) beleefdelijk af, voorgevende het niet noodig te hebben, daar het hem, indien hij 't al aannam, misschien van zijne werkzaamheden en bespiegelingen zou aftrekken. Dezelfde Simon de Vries, die kind noch kraai had, wilde, toen hij zijn einde voelde naderen, den wijsgeer bij testament tot eenig erfgenaam zijner goederen benoemen. Toen hij echter trachtte daartoe Spinoza's toestemming te verkrijgen, toonde deze hem zoo duidelijk aan, dat hij tegen de billijkheid en onnatuurlijk zou handelen, als hij tot nadeel van zijn broer te Schiedam, zijn erfenis aan een vreemde vermaakte, dat de Vries, zijn ongelijk erkennende, al zijn goed aan zijn natuurlijken erfgenaam naliet, onder beding echter, dat hij onzen wijsgeer levenslang een jaargeld zoude uitkeeren van vijfhonderd gulden.

Nadat nu de brave Simon Joosten de Vries overleden, en op 26 September 1667 bij zijne moeder in graf N° 87 van de Noorderkerk te Amsterdam 2) ter ruste gelegd was, kwam de Schiedamsche De Vries — allerwaarschijnlijkst Isaack Joosten, de eenige, die, voor zoover wij weten, nog in leven was — tot Spinoza, en bood hem zijn jaargeld aan. Doch, met zeldzame bescheidenheid en onbaatzuchtigheid, vond de wijsgeer deze som nog te hoog: hij begeerde zooveel niet. Driehonderd gulden jaarlijks was hem genoeg, en tot zijn einde toe werd hem dat met de meeste bereidwilligheid uitgekeerd.

---

1) Colerus en Lucas vermelden beide deze historie; dezelfde feiten, bijna met dezelfde woorden. Het door mij tusschen haakjes geplaatste is m. i. weer een *lapsus calami* van Colerus. Deze toch geeft daardoor eenigszins de voorstelling, als ware dit ten huize van Spinoza's Haagschen huisheer geschied — den eenigen dien Colerus kende. En toch blijkt uit den door mij opgespoorden datum, dat het nog te Voorburg, bij Daniël Tydeman moet gebeurd zijn. Twijfel aan de juistheid van mijne *data* acht ik onmogelijk!

2) Grafboek op 26 Sept. 1667: Simon Joosten de Vries, op de Cingel. Middelkerk N° 87.

Uit de eerste helft van 1667 dagteekenen een paar brieven van Spinoza aan dên gewezen kruidenier Jarig Jellis, die zich blijkbaar tot taak gesteld had de werken van Descartes — nu grootendeels in het Hollandsch vertaald — door te studeeren, en, waar hij iets niet begreep of onjuist keurde, mondeling of schriftelijk inlichting en verklaring zocht bij zijn Voorburgschen vriend. Uit den tweeden vernemen wij, dat Spinoza toen nog eenigszins geloofde, dat men *goud* kon *maken*. Er was wederom een wonderman in den Haag gekomen, die beweerde de kunst te verstaan, en er dan ook — dank zij waarschijnlijk een hollen tooverstaf, of smeltkroes met dubbelen bodem — de „bewijzen" van gaf.

Daar de Voorburgsche geleerde echter niet bij de „welgeslaagde" proefneming tegenwoordig was geweest, en de goudmaker naar het scheen nog niet zoover in de kunst was, dat hij voortdurend aan den arbeid kon blijven, koos hij den minder betrouwbaren weg, vrienden en kennissen over het geval uit te hooren. Met het gewone gevolg: de scherpzinnige Isaac Vossius 1) schaterde het uit van lachen, dat Spinoza hem over zulke beuzelingen kwam raadplegen; doch, zich daaraan geen zier storende, zocht deze vervolgens den goudsmid op — een zekeren

1) «Voici quelques traits du caractere de Vossius. Il entendoit presque toutes les Langues de l'Europe, et n'en parloit bien aucune. Il connoissoit à fond le génie et les coûtumes des Anciens, il ignoroit les manieres de son siecle. Son impolitesse se repandoit jusques sur ses expressions. Il s'exprimoit dans la conversation, comme il auroit fait dans un Commentaire sur Juvenal, ou sur Pétrone. Il publioit des Livres pour prouver que la Version des Septante est divinement inspirée, et il témoignoit par ses entretiens particuliers, qu'il ne croyoit point de Révélation. La maniere peu édifiante dont il est mort, ne nous permet pas de douter de ses sentimens. Et cependant, ce'qui marque la foiblesse de l'esprit humain, il avoit une crédulité imbécile pour tout ce qui étoit extraordinaire, fabuleux, éloigné de toute créance.» Dat zou men in 't hierboven verhaalde geval niet zeggen. Van een vriend, die predikant geworden was op een dorp, zei Vossius: «est sacrificulus in pago et rusticos decipit»; op zijn sterfbed weigerde hij allen geestelijken bijstand, en zei tot den priester: «Vertel mij liever hoe ik mijn pachters kan dwingen te betalen, wat ze mij schuldig zijn. Ziedaar wat ik wilde, dat gij deedt».

(Vie de Mr. De Saint-Evremond par Des Maizaux, Amst. 1726. I, 215, suiv.).

Brechtelt — die het goud beproefd, en misschien wel aandeel in de winst had. Deze, en ook de Haagsche arts J. Fr. Helvetius zongen op heel anderen toon. 1) Wat er ook van zij, zooveel blijkt uit het geval zeker, dat de Voorburgsche brillenslijper in den Haag geen onbekende meer was.

Wat, zoo vroeg tot nog toe niemand, is wel de oorzaak, dat van Spinoza's briefwisseling in de jaren 1661 tot 1666 zooveel bewaard bleef (33 stuks), terwijl wij uit de jaren 1666 tot 1671 slechts een achttal brieven bezitten, waarvan de meerderheid (5) uit 1666 dagteekent? Mag het zijn, dat de vrienden hunne vriendschap opgezegd, of allen, als Simon de Vries, ten grave gedaald waren? Er is misschien beter antwoord te geven. Henry Oldenburg, die tusschen 1661 en 1666 het leeuwendeel schreef of ontving, heeft in de jaren 1665 tot '68 een harde leerschool doorloopen. Zeer tijdroovende bezigheden, die niet betaald werden; de pest (*the Plague*) die Londen teisterde; de reusachtige brand, die een groot gedeelte van Engeland's hoofdstad in de asch lei: voorwaar geen dingen, die iemand mee doorleeft zonder dat zij indruk nalaten in zijne ziel. Daarbij kwam nog, dat de Engelsche minister Arlington op 20 Juni 1667 het korte en bondige bevel uitvaardigde: „Den persoon van Henry Oldenburg wegens gevaarlijke plannen en handelingen in hechtenis te nemen en naar den Tower te voeren" gevolgd door een tweede, waarin „strenge hechtenis" bevolen werd. 2) Wat er gebeurd was? Wij weten slechts, dat Oldenburg's vriend Samuel Pepys op 28 Juni 1667 in zijn dagboek schreef: „Mij werd gisteren verteld, dat Mr. Oldenburg, onze secretaris in Gresham College, in den Tower werd gebracht, omdat hij nieuws had geschreven aan een *virtuoso* in Frankrijk, met wien hij voortdurend over wijsgeerige onderwerpen briefwisseling houdt." 3) Op 8 Augustus daaraanvolgende, teekende een andere vriend aan: „Ik bezocht Mr.

1) De laatste gaf er een boekje over uit: Vitulus aureus quem mundus adorat et orat, in quo tractatur de rarissimo — ja, wel *rarissimo* — naturae miraculo transmutandi metalla, Amstelod. 1667.

2) Weld, History of the Royal Society, Vol. I.

3) Diary, III, 273.

Oldenburg, nu in strenge hechtenis in den Tower, verdacht van het overbrieven van staatsgeheimen. 1) Ik had een order van Lord Arlington, staatssecretaris, zoodat ik toegelaten werd. Deze heer (Oldenburg) was secretaris van ons genootschap, en ik vertrouw, dat hij onschuldig blijken zal." Dat was dan ook het geval; doch eerst op 26 Augustus herkreeg hij zijne vrijheid. Maar hadden zijne medeleden hem een blijk van achting gegeven, door gedurende zijne gevangenschap de zittingen van het genootschap te verdagen: het duurde nog lang voor hij 't vertrouwen zijner uitheemsche correspondenten herwonnen had. 2)

Doch, dit alles mag een loodje in de schaal werpen, waar ons in lateren tijd zijn zoo geheel veranderde houding tegenover Spinoza te verklaren blijft, eene genoegzame opheldering van zijn langdurig stilzwijgen geeft het niet. Evenmin is het recht duidelijk, waarom — Jarig Jellis uitgezonderd — geen der overige Amsterdamsche vrienden van den wijsgeer meer in zijne briefwisseling voorkomt. Lodewijk Meijer moge dan druk geweest zijn met tooneelaangelegenheden: zóó geheel ingenomen daardoor was hij niet, of ook voor wijsgeerige vraagstukken bleef nog wel tijd over. In 1666 toch verscheen van zijne hand de opzienbarende verhandeling *Philosophia S. Scripturae Interpres*, 3) waarin hij met macht van bewijzen en veelomvattende geleerdheid trachtte aan te toonen, dat de ware wijsbegeerte ons het eenig richtsnoer ten leven moet zijn, en alleen in staat is, ons de juiste verklaring te schenken van de tallooze raadselen der Schrift. Wilde men daaruit de gevolgtrekking maken, dat de Bijbel dus een overbodig boek is, hij

1) «Suspect of writing intelligence». De schrijver is de bekende Evelyns.

2) Zie zijne brieven aan Boyle op 3 en 12 Sept. 1667.

3) Niet alleen uit de mededeeling van Colerus, maar ook uit die van Jan Rieuwertsz., jr. blijkt dat L. Meijer de auteur is. Dit wordt nog zekerder door den inhoud: in zijne eigenhandige Holl. vertaling verwijst hij o. a. ook op den «Woordenschat». Hij toont zich uitstekend bekend met de leer van alle toenmalige sekten; en treedt zelfs af en toe op Joodsch gebied, waarschijnlijk door Spinoza voorgelicht. De Hollandsche vertaling voert hetzelfde vignet als Spinoza's *Tractatus Theol. Polit.*, op Rieuwertsz. uitgaven wel bekend.

voor zich kon er slechts tegen invoeren, dat de Bijbel, zoo goed als elk ander boek, ons stof tot denken kan geven. Lang had hij geaarzeld vóór het tot de uitgave kwam, uit vrees voor den storm, die van alle kanten, niet het minst uit het theologisch kamp, tegen hem zou opsteken. De uitkomst bewees, hoe wijselijk schrijver en drukker gehandeld hadden door hunne namen te verzwijgen en zelfs „Amsterdam" te vervangen door „Eleutheropolis". Want nog nauwelijks had in 't volgend voorjaar eene Hollandsche vertaling het licht gezien, of het regende strijdschriften. Het vlugst waren een tweetal mannen, die Meijer niet onbekend kunnen geweest zijn: Petrus Serarius 1) en Jan Pietersz. Beelthouwer 2) — en het is opmerkelijk dat de laatste in 1667 reeds *seker* wist, „dat de hoogh-geleerde *Spinosa* hem toestond, dat de Prophetische Boecken suyver ghebleven zijn van de tyden des Hoogen-Priesters Esdra, tot op desen dagh". 3) Doch weldra volgden ook theologen van beroep, als Lodewijk Wolzogen, en Reinier Vogelsang. 4) Moeielijk kunnen wij ons voorstellen, welk eene opschudding Meijer's vertoog teweeg bracht en moest teweeg brengen, 5) maar het is onbetwijfelbaar, dat het aan het starre bijbelgeloof een gevoeligen knak heeft toegebracht. Het heeft zijn taak gedaan. Merkwaardig voor ons zijn nog slechts de woorden van den schrijver, waar hij in de „nareden" tot zijne lezers zegt:

---

1) Antwoort op Een Wonderspreuckigh Tractaet eenes onbenaemden Discipels van Renatus des Cartes, 't Amst. 1667 (in 4°). (Niet beschreven bij Van der Linde. Een exemplaar in mijn bezit).

2) J. P. Beelthouwer's Antwoort, op het Boeck, genaemt de Philosophie d'Uytleghster der H. Schrifture. (In zijne verzamelde werken draagt het de dagteekening: «In Amst. 16 Maart, 1667»). (Niet beschreven bij Van der Linde).

3) Aldaar, blz. 22.

4) Beschreven bij Van der Linde, N° 59, 60.

5) «Staeltjes» werden er uit voorgelezen op de particul. Synode van Noort Holl. te Enckhuysen op 9 Aug. 1666, en aan de Staten maatregelen verzocht. (Volgens de notulen). Deze verzochten advies bij de Theol. Faculteit te Leiden (1669). Het luidde zeer ongunstig. Toch werd ook dit boek niet vóór 1674 verboden. (Vgl. J. A. Cramer, Abraham Heydanus en zijn Cartesianisme, 1889, blz. 90).

„Wij achten 't beter weynigh dingen, die sekerlijck waer zijn, te kennen, dan veel valsche en twijffelachtige dingen als waer en seker, aen sich selven t'overreden, en hen aen anderen in de hant te steken. Voegh hier bij, dat'er geen kleyne hoop verschijnt van dat de heerschappij der Philosophie in dese tijden, in de welcken dese haer grootste oprechter en voortplanter, Renatus Descartes, de geletterde Werelt voorgelicht, en door sijn voorbeelt voorgegaen heeft, van anderen, die sijn voetstappen sullen willen navolgen, wijdt en breedt uytgebreydt, en soodanige dingen van Godt, van de redelijcke ziel, van der menschen opperste gelucksaligheyt, en van diergelijcke andere dingen, tot de verkrijging van 't eeuwigh leven behoorende, in 't licht gebracht sullen worden, de welcken in de verklaringh en uytleggingh der Heylige Schrift volkome macht en heerschappij sullen bekomen"....

Zonder twijfel wordt daar Spinoza's wijsbegeerte ingeluid.

Hadden Spinoza's volgelingen nog de hand gehad in de vertaling van Thomas Hobbes' lijvigen *Leviathan*, het meest verafschuwde boek, dat in 1667 de pers verliet, 1) dan zou er nog reden zijn om hun stilzwijgen, tot dien tijd althans, uit drukke bezigheden te verklaren; doch volgens eene vrij waarschijnlijke mededeeling was niemand anders dan Lambert van Velthuysen 2) de vertaler van dat werk vol van „afgrijselicke, godslasterlicke dwaelingen". 3)

Doch, blijft deze vraag voorloopig onbeantwoord, dan doemt terstond een nieuw vraagstuk op, nl. dit, waarom de kalme, gemoedelijke wijsgeer, die in zijne eerste geschriften zoo vol van vertrouwen is in de wereld en de menschen, in wiens geest geen bittere, zwartgallige gedachte opwelt, aan wiens

1) Leviathan, enz. tot Amst. bij Jacobus Wagenaar, Boeck-verkooper op de hoeck van de Mol-steegh, in *Des-Cartes*. Anno 1667.

2) Volgens J. Fr. Buddeus, de Atheismo et Superstitione, Traj. ad Rhen. 1737, p. 142.

3) Oordeel der Classis van Amsterdam, die 't boek besprak, en zich voornam eene verbodsbepaling uit te lokken, op 26 Mei, 11 Juli, 25—27 Juli 1667.

pen geen smalende uitdrukking, geen scherp gezegde ontvloeit — waarom blijkt hij bij het verschijnen van het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog zoo geheel veranderd? Waarom in dát boek zoovele honende uitvallen tegen andersdenkenden, die de Schrift niet opvatten en verklaren zooals hij? Waarom is dáár alle hoop, alle vertrouwen zoek geraakt in het *vulgus*, „dat zich slechts door vrees en hoop, niet door de rede regeeren laat"? Waarom dáár zoovele bittere uitlatingen tegen de predikanten, de eigenlijke leiders des volks, met het gepeupel over één kam geschoren? Waarom vóór dát boek die, weliswaar menschkundige, doch bitter scherpe voorrede geplaatst, waarin het heerschend geloof als bijgeloof, de predikanten als komedianten afgemaald worden? 1)

Die vraag werd eerder gedaan. Men heeft de oorzaak gezocht in zijne uitbanning uit Israël: 2) doch, hoewel 't niet te ontkennen valt, dat deze mee in 't spel kan geweest zijn, de hoofdaanleiding was het stellig niet. Er zijn er, die de blikken gericht hebben op den wijsgeer Arnold Geulincx, en de behandeling hem te Leuven en Leiden aangedaan; 3) doch vermoedelijk ten onrechte. Immers tot op heden heeft nog niemand ook maar het minste verband tusschen Spinoza en Geulincx, of beider volgelingen, kunnen aanwijzen.

Aanleiding tot het schrijven van het vertoog was stellig niets anders, dan wat de wijsgeer zelf als zoodanig opgeeft: het feit, dat men hem een Atheïst schold, dat zijne vrienden, de Collegianten, te Amsterdam en elders, voortdurend bekort werden in hunne vrijheid van spreken, zonder ophouden gedwarsboomd in de verkondiging hunner gevoelens. 4) Oorzaak echter van zijne bitterheid, oorzaak van het schrijven dier

---

1) Deze vraag werd gesteld door Dr. Richard Avenarius, Ueber die beiden ersten Phasen des Spinozist. Pantheïsmus, Leipz. 1868, S. 95. ff, waar eene bloemlezing van bewijsplaatsen verzameld is.

2) Avenarius, *ibid.* S. 101.

3) Wilhelm Bolin, Spinoza, S. 61. ff. Vgl. Prof. J. P. N. Land, Arnold Geulincx, 1895, S. 215 «nahe bei ein ander, doch in getrennten Kreisen».

4) Ep. 30 bij Van Vloten en Land, naar het schijnt aan Wil. Bolin, die oudere Duitsche vertalingen van Spinoza's werken gebruikte, onbekend gebleven.

scherpe voorrede, oorzaak ook der verdwijning van verscheidene brieven was.... een treurspel, dat afgespeeld werd te midden der Amsterdamsche Collegianten, onder Spinoza's beste vrienden, *het ketterproces van de gebroeders Koerbagh.* 1)

De roep, die onder het volk van Spinoza uitging, dat hij „een slecht Jood en geen beter Christen was", kan men, zich aan de gewone beteekenis der woorden houdende, bezwaarlijk ongegrond noemen. En het gaat niet aan, ook maar te veronderstellen dat de wijsgeer, die met zooveel logische scherpte het Oude Testament dorst ontleden, in zijne binnenkamer het Nieuwe naar een anderen maatstaf beoordeelde. Had niet bij hem, den gewezen Jood, het laatste nog minder aanspraak op

---

1) Het is voor het eerst, dat deze treurige historie, die eene donkere smet werpt op de zoo hoog geroemde en wereldvermaarde Hollandsche verdraagzaamheid, met Spinoza's leven in het juiste verband gebracht wordt. Doch, hoe gaarne ik dit ketterproces ook zoude behandelen met de uitvoerigheid, die het verdient, hier kan en mag dat niet geschieden, aangezien het een boekdeel zou vorderen, dat dit in omvang evenaart, zoo niet overtreft. Alles, wat daaromtrent tot op heden verluidde, is niet meer dan halve wetenschap, en onnauwkeurig. Voor zooverre het voor den strafrechter gevoerd werd, bezitten wij aanteekeningen betreffende het voorgevallene, gemaakt door den Amsterdamschen Schepen Hans Bontemantel. Deze werden, hetzij naar een slordig afschrift, hetzij door iemand, die minder vertrouwd was met het zeventiende-eeuwsch schrift, gepubliceerd in J. J. Dodt van Flensburg's Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, Utrecht 1839, II, blz. 359 e. v. Dr. Kernkamp te Utrecht, bezig met de uitgave van een gedeelte van Bontemantel's aanteekeningen, had de welwillendheid, mij, toen hij vernam dat ik de Koerbagh-episode breedvoerig dacht te behandelen, een beter afschrift af te staan.

In jaargang 1877 van «de Navorscher» gaf de redacteur P. Leendertz een tweetal artikelen over hetzelfde onderwerp, waarop nog een derde zou volgen, dat echter, door zijn plotseling overlijden, in de pen bleef. Hij had, ofschoon hij daarvan geen melding maakt, kennis genomen van hetgeen de Amsterdamsche confessieboecken dienaangaande bevatten. Maar ook zijn werk is half en onnauwkeurig. Ik heb eene groote menigte afschriften van authentieke bescheiden verzameld, waaraan vermoedelijk weinig meer ontbreekt, en ben van plan dat alles, tegelijk met hetgeen ons betreffende den Spinozist en Sociniaan Koerbagh bewaard bleef, in het licht te geven, zoodra zich daarvoor een uitgever vinden laat.

ontzag dan het eerste? Doch hij wist te goed, dat hij, beide over denzelfden kam scherende, niet alleen zich zelven, maar ook de verspreiding zijner wijsgeerige inzichten op gevoelige wijze benadeelen zou, en liet het dus aan den tijd en de nakomelingschap over voort te zetten, wat hij begonnen had. Evenwel lijdt het geen twijfel, dat, hetgeen hij vermeed ons te geven zwart op wit, onder zijne *vertrouwde* vrienden toch allesbehalve onbekend was. En wie zich onder hen bezitter kon heeten van een vlug, logisch denkend verstand, dien was het stellig onmogelijk Christen te blijven, anders dan in schijn alleen. Wij zagen reeds, hoe Pieter Balling zoowel den naam van den tweeden, als van den derden persoon der heilige Drieëenheid kortweg wilde vervangen door het woord „waarheid"; wij vernamen ook, hoe de brave Simon Joosten de Vries de Christenen slechts als eene andere soort van „bijgeloovigen" beschouwde. Is het vreemd, dat de advocaat en geneesmeester, Adriaan Koerbagh, die toch in ontwikkeling allesbehalve beneden deze beiden stond, die niet alleen met den wijsgeer Spinoza, maar ook met den Lucianist Van den Enden, en den Sociniaan Jan Knol omgang pleegde, zijne overtuiging niet ten anker kon leggen op de tegengestelde zijde? Ook hij heeft, eenmaal aan het denken geraakt, doorgeredeneerd met die logische scherpte, die voor geen enkele gevolgtrekking terugdeinst. En het tuigt opnieuw voor de meer dan broederlijke eensgezindheid der beide broeders, dat zij samen onderzocht, samen getwijfeld, samen den smaad en de straf hunner bekrompen tijdgenooten geleden hebben.

Reeds hadden wij gelegenheid op te merken, hoe Adriaan Koerbagh, minder kleinzielig dan anderen, die gaarne aan alles de vlijm der kritiek zien leggen, zoolang er slechts niet geraakt wordt aan het heilige huisje, waarin zij toevallig hun brood verdienen, zich ergerde aan de afschuwelijke kromtaal, waarmee men in zijne dagen — en nog op heden — recht en wet tot onverstaanbare en onbegrijpelijke dingen meende te moeten maken voor het volk. Hoe hij zich niet alleen aan dat koeterwaalsch ergerde, maar ook zijne beste krachten inspande,

om daarin verbetering te brengen. Ook in andere opzichten koesterde hij onzes inziens zeer gezonde meeningen betreffende de rechtsgeleerdheid. „*Corpus Juris*", zoo schrijft hij eenige jaren later, „word gemeenelijk genomen voor het Roomse wetboek, waarin de wetten en regten der oude Romers in 't Latijn beschreven staan. Dit Rooms wet-boek is een seer groot boek, daar ook veel schoone grollen en onnoodige wetten ten ansien van ons instaan: en om die nog te ondersoeken moeten wy Duytsen een andere taal als onse moeders taal — o groote slaafsheyd! — leeren, met groote kosten en grooter moeyten en arbeyd, en verlies van eenige jaaren van onse korte leevenstijd. Dat is immers een groot verlies!.... Want men soude in een half soo grooten boek meer wetten, die ons noodiger, en die klaarder en bondiger na de reden waaren, konnen beschrijven in onse eygen taal, als in 't gantse Roomse wetboek staan. Dat zijn wy, die sulke vrye luyden zijn, gelijk wy self seggen, die ons verbinden an een ander volks taal en wetten: ô dwaasheyd! Het schijnt my toe, dat me'r mede te kennen geeft: dat God die Heydense volkeren meer met wijsheyd en rede had begiftigt als ons; 't welk ik tegenspreek en seg, dat God ons soo wel, ja immers soo wel als dat volk heeft met wijsheyd, kennise, weetenschap en rede begaaft. Soo dat wy daar bekwaam genoeg toe zijn, om ons self wetten voor te schrijven, om na te leeven." 1)

Op eene andere plaats vervolgt hij: „Wat hebben de regtsgeleerden al wetten, en wat een verwart wetboek. Doch sy weeten 't alsoo wel als Plato, die eertijds gesegt heeft: by die volkeren, die veel wetten hebben, zijn ook veel twisten of krakkelen, kwade gebruyken of wijsen van leeven. Uyt de meenigte van twisten en krakkelen hebben de regtsgeleerde(n) voordeel. Justinus, een roomsch geschiedenis schrijver, schrijft van de Schutters (*Scytae*), een oud, beroemt volk, datse met weynig wetten beter leefden, als de Grieken met al hun wetten en geleertheyd. De Roomers hebben mede seer veel wetten gehad, nog meer als de Grieken; evenwel hebben sy geleeft

1) Bloemhof, op *Corpus Juris*.

in moord, roof, moetwil en allerley overdaad. Soo dat het schijnt, dat daar veel wetten zijn, daar zijn ook veel overtreedingen, daar weynig wetten zijn, zijn weynig overtreedingen. Soo dat het beter is weynig wetten te hebben, die vast zijn en goed, als veel onnutte wetten onder eenige goede wetten vermengt. Want men soekt malkander te verstrikken door de meenigte der wetten." 1)

Naast de rechtsgeleerdheid had hij aan de hoogeschool de geneeskunde beoefend, en ook dat vak wordt op dezelfde wijze onder handen genomen. Hij wenschte goede, Hollandsche benamingen in te voeren voor het potjeslatijn, waarvan zich de geneesmeesters bedienden, en het volk kennis te verschaffen van de voornaamste geneeskrachtige kruiden en stoffen. Zijne scherpe omschrijving van het woord *Charlatan* kan altijd genade vinden in de oogen der schoolmannen, en wat hij zegt over de chirurgijns bewijst, dat hij alles behalve met de minachting zijner toenmalige vakgenooten op de barbiers neerzag. „Ik verwonder my dat een heel-meester niet kwaalijk genoegt, 2) als men hem soo een geringen naam geeft gelijk als *chirurgijn* (handwerker): Ik soudet my, als ik een heelmeester was, belgen." 3)

Ook op ander gebied kon men hem moeielijk van verouderde meeningen beschuldigen. Sprekende over volks-heerschappij, laat hij zich ontvallen, dat er „hier en op veel plaatsen als nog een schaduwe van is, maar de kragt isser al een weynig van verlooren"; 4) elders heet het: „Men maakt onderscheyd tusschen mensch en mensch, de een word edel genoemt, de ander onedel. Maar wie edel of onedel is, na mijn oordeel, moet ik eens met korte woorden seggen. Onedel is hy, die ongeleerd en onverstandig is, al waar't dat hy van de grootste Koning voortgekomen was; edel is hy, die wijs en geleerd is, al waar't dat hy van de armste bedelaar voortgekomen was." 5) Niet

1) Bloemhof, op *Loy*.
2) d. w. z. boos wordt.
3) Bloemhof, op *Chirurgijn*.
4) Op *Democratie*.
5) Op *Ignobel*.

onvermakelijk is voorzeker de beschouwing, welke hij aan 't woord *juwelen* vastknoopt: „kleynnood. Alsoo worden de kostelijke gesteenten en paerlen genoemt van ons Duytschen, om datse zijn van kleyne nood, dat is, dat mense niet van noode of van doen heeft. 1) Dan, een gek wil gaern bellen an hebben, en de vrouwen, die dog van aert hovaerdig en trots zijn, meynen datse wel dapper pronken en brallen, alse met die vodden en leurdereyen behangen zijn. Over sulks is der selver waardye in sik selfs niet meer alser een rijke gek voor geeven wil: want 't is misselijk waar een gek sijn geld an legt." Bij de verklaring van het woord „*astrologist*" merkt hij op: „die konstenaars hebben dat even wel soo vast niet. Maar dewijlser altijd na slaan, gebeurt het wel, datse het raân." 2)

Hiermede is naar mij voorkomt eenigermate aangetoond, dat Adriaan Koerbagh voor zijn tijd een heldere kop was, wiens streven, den bloei onzer taal te bevorderen, elk oprecht vaderlander reeds lang zou toegejuicht, wiens ijveren tegen het bijgeloof elk vriend van verlichting en beschaving reeds lang dankbaar erkend zou hebben, hadde hij de godgeleerdheid met rust gelaten. Immers, men mag het den man, die schreef voor het volk, niet euvel duiden, dat hij vierkant zeide waar het op stond. Doch, ook zijne verdienste zal hare kroon wel krijgen, al zal het nog eenigen tijd duren!

De theologie! Om de houding te verklaren, die de gebroeders Koerbagh, Johannes zoowel als Adriaan, tegenover de theologie van dien tijd ingenomen hebben, is het noodig hun eigen standpunt te kennen. Met twee woorden zouden wij kunnen verwijzen naar den wijsgeer te Voorburg — doch beter is het eenige bewijsplaatsen aan te voeren.

---

1) Dat deze verklaring in de hedendaagsche taalwetenschap door eene andere vervangen is, spreekt van zelf.

2) Dat hij de leer van Copernicus aankleefde, blijkt uit het art. *Sabbath*. Merkwaardig voor zijne heldere opvattingen zijn ook zijne verklaringen bij woorden als *fascinatie*, *geomantie*, *hermaphrodit*, *magie*, *manie*, *metempsychose*, *necromantie*, *visioen*, e. d. Ook voor hem behoefde Balth. Bekker niet te schrijven.

„*Ipstantie*, selfstandigheyd, iets 't geen op sik self bestaat sonder van iets anders afhangig te zijn: sodaanige selfstandigheyd isser maar één, namentlijk God, of het noyt begonne Weesen. Maar daar zijn ontallijke onderstandigheden (*substantien*) dewelken van dese eene selfstandigheyd afhangig zijn." 1)

„Het eerste dan 't geen wy verhandelen sullen, sal zijn van Wesen, in 't hebreeusch *Jehova*, 't welk is eenvoudig, eenig, eeuwig, oneyndig, noyt begonnen, overal tegenwoordig, onafhangend, onveranderlijk, alweetend, almogend en oppervolmaakst. De Hebreen hebben het alsoo genoemd, omdat het waarlijk is wesende, of wesen zijnde, of zijn, dat is, die is, niet alleen die is, maar die selfs het wesen en zijn is van alles: *want in hem* (*dat is: in dat wesen*) *leeven wy, ende* (*in hem*) *worden wy beweegt, ende* (*in hem*) *zijn wy*: ook is dit wesen alles in allen. Soo dat al 't geen men siet en hoord en voeld, is maar een wijse van bestaan, afhangig van dit Wesen. *Want uyt hem* (*dat is uyt dat Wesen*) *ende door hem*, *ende tot hem zijn alle dingen*".... 2) De voornaemste eygenschappen van dit Wesen zijn uyt-gebreydentheyd en denking. Soo nu uyt-gebreydentheyd en denking van eeuwigheyd geweest zijn, gelijk sy geweest zijn, van waar komt men dan te seggen, een maaking geschied te zijn uyt niet?.... Want in niet en konde geen uytgebreydenheyd zijn, in niet en konde geen denking zijn, in niet en konde geen begrijping of verstaaning zijn, in niet en konde geen wijsheyd zijn. Segt gy, heeft dan Wesen niet eerder geweest, als de waereld? Ik sal seggen, als gy Wesen segt, soo segt gy Wesen aller wijsen van bestaan, al gy Wesen segt, soo segt gy alles in allen." 3)

1) Bloemhof, op *Ipstantie;* vgl. *substantie*, *essentie*, *transipstantiatie*. Het zonderlinge woord *ipstantie*, iets van Koerbagh's eigen maaksel, had hij noodig, omdat het latijnsche substantia in zijne oogen iets anders beteekende dan ons zelfstandigheid. Vergelijk hier de brieven van Ph. van Limborch, in de bijlagen voor het eerst afgedrukt; en wel VII aan Lambert van Velthuysen, X aan le Clerc, waarin Koerbagh ter sprake komt.

2) Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen, blz. 3.

3) *ibid.*, blz. 6 en 7. Tegenwoordig spreekt men niet van «uytgebreydentheyd» en «denking», maar van «stof» en «kracht». De begrippen komen echter slechts gedeeltelijk overeen.

„De Godsgeleerden willen, dat een wonderwerk sal zijn iets 't geen tegen of boven de natuur geschied: 't welk valsch is, want daar en kan niet tegen of boven de natuur geschieden. 1) Also daar maar één natuur is, en buyten die niets, so kan daar ook niet meer als natuurelijke weetenschap zijn, en buyten die niets. 2)

„De mensch, uyt onkunde van het hoogste goed, en uyt onkunde van sijn hoogste geluk, 't welk bestaat in de kennisse en gemeenschap met dat hooghste goed, versiert (fingeert) so een vermaakelijke plaats of lusthof, of hemel, of koningrijk, waarin hy sijn hoogste geluk stelt: 't welk uytdrukkelijk tegen de schrift is, dewelke segt, dat het koningrijk in ons is, en dat het niet en komt met uyterlijk gelaat."

„Maar dewijl wy gesegt hebben, dat de plaats ons niet voornamentlijk heyl of vreugd sal anbrengen, so sullen wy kortelijk seggen, waar in ons heyl en geluksaaligheyd, als ons hoogste goed, bestaat, naamentlijk in de kennisse en gemeenschap Gods, waardoor wij bekomen sullen de grootste vergenoeging des gemoeds in alle dingen, hoedanige vergenoeging geen sterffelijk mensch tot nog toe heeft begreepen of kan begrijpen met syn gedagten" .... 4)

Ziedaar genoeg om te bewijzen, dat de gebroeders Koerbagh met hart en ziel bekeerd waren tot die nieuwe blijde boodschap, het evangelie van Spinoza! Jong en onbeschroomd, nauwelijks de dertig gepasseerd, nog niet doordrongen van die bedachtzaamheid, die den grijsaard doet wikken en wegen, vóór hij overboord werpt, wat hij leerde aan moeders schoot, door geen geldelijke zorgen gedwongen tot huichelen of stilzwijgen, kon het niet missen, of zij moesten optreden als apostelen der nieuwe leer. Is het te verwonderen, dat zij, ieder naar de mate van zijne gaven, geharnast in 't geloof aan de goede zaak, aanvielen op wat hun verouderd scheen

1) Bloemhof, op *Mirakel.*

2) Op *Methaphysica.*

3) Op *Paradijs.*

4) Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen. Hst. 9. Vgl. Bloemhof, op *Idolatrie.*

en vreemd geworden was, met het zwaard van de logica en den dolk van den spot? Is het te verwonderen, dat zij het Christendom gingen bevechten met dezelfde wapenen, die weleer de vaderen van Christus' kerk ophieven tegen het Heidendom? Geen mythologie duurt ten eeuwigen dage!

Geen van de toenmalige sekten bleef van kritiek verschoond. Dat de oude Joden meenden hun God met reukoffers te moeten dienen, vond Adriaan Koerbagh — zijn broer dacht waarschijnlijk niet anders, maar gaf het ons niet zwart op wit — eene „dwaasheyd! even of God een mensch was, die door lieflijke reuk of smaak konde vermaakt worden." 1) 't Was hem een bewijs, dat zij God niet recht gekend hadden. Elders verwijt hij hun, dat zij „vol waren en nog altijd vol zijn van overgeloovigheid: sulks hun schriften en dagelijks doen nu nog genoeg te kennen geven." 2) Doch, zooals zij, komen ook de Remonstranten er betrekkelijk gemakkelijk af. Over de Dordtsche synode sprekende, zegt hij: „doch dat geeft my geen wonder, dat de Broeders of Leeraars van de Herstelde Gods-dienst de overwinning kregen tegen de uytgestootene Broeders of Leeraars. Want sy waaren selfs beschuldigers en regters met een, en sy hebben se veroordeelt, sonder toe te laaten, datse sik mogten verantwoorden. Dat is een schoone tegenbetooning of overwinning! maar een plompen boer soude ook soo wel gelijk hebben en verwinnen de geleerste man der weereld, al was sijn saak nog soo klaar en waar." 3) Valt tegen deze uitspraak weinig in te brengen, dat zij overigens vrij liepen, was misschien te danken aan zijne vriendschap voor den Remontstrantschen Predikant Philips van Limborch. Ook over de Kwakers of „geestdrijvers" is zijn oordeel tamelijk welwillend. „De geestdrijvers sijn opregte en vroome dog onnoosele luyden, dewelke van gevoele zijn, dat elk, 't zij man of vrouw, die de gaaven des geests krijgt, inde vergaadering mag spreeken, en datgeen

1) Bloemhof, op *Adoleren.*
2) Op *Beweegoffer.*
3) Op *Contra Remonstranten.* Vgl. *Synode Nationaal van Dordregt.*

mag spreeken, 't welk hem dan de Geest geeft uyt te spreeken. Maar die luyden letten niet, datse maar spreeken 't geen 'er als dan in de geheugenis komt van 't geene sy te vooren of geleesen en geleert of gehoort hebben. Want niemant sal meer voortbrengen als hy weet: en die niet veel weet, sal niet veel weeten te seggen, gelijk 't in de vergadering van die luyden wel geschiet, dat imant een rede begint, maar begonnen hebbende daar in blijft steeken, omdat hy niet meer weet: En daarom noem ikse onnosel, omdat ik bespeurt heb, datse in 't gemeen niet veel weeten, maar in leeven en wandel schijnen sy opregt en vroom." 1)

Harder te verduren had het natuurlijk het Roomsche geloof. Dat hij niet altijd vertrouwen stelt in de kuischheid der geestelijken; 2) de bisschoppen beschuldigt van kuiperij en heerschzucht; den kluizenaars nageeft: „die sik van de menschen afscheyd en in 't woud by de beesten gaat woonen, die toont mijns oordeels, dat hy meer beestagtig als menschagtig is; en vervalt over sulks so veer van de redelijkheyd;" 3) een loopje neemt met de bedevaartgangers naar „den heyligen Jacob van Compostel of na de lieve vrouw van Lorette;" de reliquien als „vodderye"; de legenden van Sint Franciscus als „sotte en belaggelijke dingen en loogenen" bestempelt — geen zijner Protestantsche tijdgenooten zal 't hem kwalijk genomen hebben. Stellig hadden er ook nog velen in de handen geklapt, waar hij bij het woord *Antipoden* opmerkt: „sy (de Roomsche geestelijken) hebben Viglius, een opsiender der Gemeente te Ments, van sijn staat en waardigheyd berooft, omdat hij seyde en bewees, dat de aarde rond was. En nu weet de minste scheepsjongen wel, dat de aarde rond is, en dat men deselve kan om zeylen. Maar zoo wel mag men sik op de wijsheyd en geleertheyd der geestelijken betrouwen: gelijk gij siet. Dog sy hebben nog soo veel en groover misslagen, en dwaalingen, dat het op een niet an komt"; waar

1) Bloemhof, op *Enthusiast.*
2) Op *Abdis, abt.*
3) Op *Heremijt.*

hij bij *exorcisme* verzekert: „De roomse geestelijken hebben veel malligheden in 't hoofd met die besweeringen; sy besweeren de jonge kinderen als syse doopen, opdat de boose geest van heur soude uytgaan; sy besweeren de ouden, dewelke met een boosen geest beseeten zijn, so sy seggen, en verdrijven de selve door hun besweeringen, dewelken sy seggen dat so kragtig zijn"; waar hij het *Corpus juris canonici* vol heet van „moye grollen en beuselingen"; waar hij den Paus den antichrist noemt, en vindt, dat er veel geweest zijn, die den naam van „heilige vader" niet waard waren; 1) waar hij eindelijk de Katholieken wegens beeldenvereering beschuldigt van „afgodery of by-godsdienst".

Ernstiger echter werd de zaak, waar hij bij „allersielendag" aanteekent: „Op desen dag word by die van de roomsche Gods-dienst gebeden voor al de onnosele sielkens, dewelke in het vagevuyr leggen en branden en gepijnigt worden, even al eens of de onlighamelijke sielen branden konden. Wat laat sik den onnosele mensch, of liever den luye en trage mensch, al wijs maaken? Want in geval de gemeene mensch niet traag en luy was in 't ondersoeken, hy soude meer komen te weeten als hy nu weet"; 2) waar hij bij *pater-noster* („gebede-ketting") den draak steekt met het gedachteloos bidden om loon; bij *epiphanie* de Roomsche geestelijken beticht van 't „versieren van allerley grollen en grappen" buiten de Schrift om, en ten slotte verklaringen neerschrijft als de volgende:

„*Catholijke Religie:* Die van de Roomsche Gods-dienst noemen.... hun Gods-dienst de algemeene Godsdienst. Dog dat scheelt nog wel een hand-breed, dat hun Godsdienst niet en is de algemeene Gods-dienst, nog ook nimmer de algemeene Gods-dienst is geweest: Want de eerste oosterse kerk verscheelde in veel dingen van dese westerse Roomsche kerk, en de Roomsche wederom verscheelt veel van de nieuwe herstelde kerk van Hoog- en Nederduytsland en andere landen, want die komt meer met de oosterse over een, als de westerse met de oosterse. De eerste eygende sik de naam toe van

1) Bloemhof, op *Antichrist*, en *Paus*. 2) Op *Februa*.

algemeen, en dat met regt in 't begin: maar naderhand zijnder gedeyltheden en scheuringen gekomen, en zijn tot nog toe geduurig gebleven. Over sulks en isser geen een algemeene kerk: maar eenige gedeylde kerken. En elk van die meynt de oudste en schriftmaatigste te zijn, en 't meeste met de leere des Saligmaakers over een te komen. En elk van die eygent sik de naam toe van algemeen. Maar geen van allen kan die naam alleen hebben: want sy belijde hen alle Christenen te zijn: soo en kan geen een kerk in 't besonder de algemeene kerk zijn: maar wel al de Christenen te saamen souden de algemeene kerk uytmaaken, als slegts de liefde groot en kragtig genoeg was, datse, al schoon de een een weynig anders van gevoelen was als de ander, in eendragtigheyd en vrede te saamen leefden onder hun hoofd den Behouder, sonder malkanderen te haaten, vervolgen, bannen, vervloeken en dood te slaan."

Hostie, het Godmensch gemaakte brood, of Godmensch gewordene brood, dat is, het kleyne ronde stukje brood of meel gebak, 't welk de roomse geestelijken seggen, dat sy tot een Godmensch gemaakt hebben, als sy er dese woorden, dit is mijn lijf over gesprooken hebben: alhoewel er in der daad niet de minste verandering an geschied is, so dringt men evenwel de menschen op, datse moeten gelooven, dat het in een Godmensch verandert is." 1)

Bezwaarlijk kon het anders, of wie zóó de bijl aan den wortel van den boom legde, moest doorhakken, doorhakken ten einde toe. En, halfheid lag naar het schijnt niet in Koerbagh's karakter. De Gereformeerde Godsdienst, zoo vond hij, was wel is waar „een weynig verandert" van de Roomsche, doch mocht „nogtans die naam met regt niet voeren, omdatse nog veel verscheelt van een redelijken Godsdienst, die op

1) Merkwaardig is zijne vrij uitvoerige beschouwing bij 't woord *Inquisitie*; bij *Quadragesima*: — vasten, vooral op de Roomsche wijs, scheen hem onnoodig en onzinnig; scherp is hij vooral bij *agnus dei*, *altaar*, *misse*, *Jesuyten*, e. d.

wijsheyd, waarheyd en rede steunt." 1) Mochten de predikanten wijzen op de Schrift, zijn oordeel daarover week verre af van het hunne. „Het woord *Bibel*", zoo zegt hij, „is een bastaard Grieks woord en beteykent in 't algemeen een boek, 't zy wat voor een boek dat het is, al wast van Reyntje de Vos of Uylen-spiegel. Bij de Gods-geleerden word, alhoewel te onregt, omdat het woord die beteykenis niet heeft, Bibel genoemt de H. Schrift of Schriften, zijnde eenige boeken of schriften, die genoemt worden het oude Verbond,... en het nieuwe Verbond... Wie de schrijvers zijn van de Joodsche schriften kan men niet weeten; eenige der uytsteekenste Gods-geleerden meynen, datse eenen Esdras uyt meer Joodsche schriften uytgeschreven heeft. Al de schriften van het nieuwe Verbond sijn een geruyme tijd na de dood des Behouders of Saligmaakers geschreven, en een langen tijd daarna, in eenige Kerkelijke vergaderingen van Opzienders 2) en geestelijke byeen vergadert en voor Gods woord verklaart, en voor regelmaatige 3) schriften gehouden, als ook de schriften des ouden Verbonds. Dog een langen tijd daar na zijnder eenigen wederom van andere Kerkelijke vergaderingen verworpen, en de Goddelijke geloofbaarheyd benomen, en voor onregelmaatig verklaart. Met dat selve regt waarmede het de eene vergadering voor regelmaatig verklaart, met datselve regt kan het een andere voor onregel-maatig verklaaren; want alles behoorde of moet maar zijn tot den tijd der verbeteringen. Dog daar is in de Schrift iets 't geen vast is en met de rede over-een-komt, 't welk ook by my maar alleen voor de schrift gehouden word: 't welk wederom, in 't maaken van andere schriften, soude stant grijpen. Maar de rest is voor ons onnut en idel, en kan over sulks sonder swaarigheyd wel verworpen worden. En ten waar de Schrift door gewelt van vuur en swaard staande gehouden wierd, sij soude in 't kort vervallen." 4)

1) Op *Gereformeerde Religie.*
2) Bisschoppen.
3) Canonieke.
4) Bloemhof, op *Bibel.*

Den Bijbel te beschouwen als elk ander boek, ziedaar een standpunt, waarop zelfs in onze dagen nog weinigen aangekomen zijn! Doch, Koerbagh keurde niet alleen de bijna afgodische vereering van de H. Schrift af, maar was er ook van overtuigd, dat de „Statenvertaling", al stond het er nog zoo uitdrukkelijk op, allesbehalve „getrouwelijk" in 't Hollandsch was overgezet. 1) Niet alleen stonden er tal van woorden in, die men eenvoudig onvertaald had gelaten — als *genisis*, *paradijs*, *arke*, *propheet*, *psalm*, *sabbath*, *gehenna*, en dergelijke — maar ook vele plaatsen, waar men den zin der woorden opzettelijk verdraaid had. En hoeveel herinnerde hem werkelijk aan Reintje de Vos of Moeder de Gans! Zien wij eens wat hij tegen de hoofdzaken der Schrift alzoo in te brengen had.

„God, den oorspronk uyt welke alles voort komt, is de gedaant-geever van alles, of heeft alles gemaakt, dat is: gedaante of gestalte gegeeven. Vraagd imant waarom dat ik niet seg schepper, om dat God is den schepper die de Waereld uyt niet geschaapen heeft? Die sy tot antwoord, dat God oneygentlijk gesegt word een schepper te zijn, omdat een schepper soodanigen een betekent die iets schept, 't zy water uyt de bak of bry uit de pot; het beteekent ook een tuyg daar men mede schept. (!) Ten anderen en is de Waereld niet geschaapen (of liever gemaakt, of gedaante of gestalte gegeeven) uyt niet, maar de Waereld in 't algemeen heeft van eeuwigheyd geweest, of die hetselve niet belieft te gelooven, die most die regel, uyt niet komt niet, met bondige reden konnen wederleggen, 't zy met de Schrift of met de Waerelds wijsheyd. Met de Schrift en kan men niet, want het staat in de Schrift niet, dat de Waereld uyt niet soude gemaakt zijn; nog minder kan men het met de Waerelds-wijsheyd doen, want daar strijd het regt tegen. Soo dat, al stond het al in de Schrift (gelijk 't nu niet en doet) het evenwel valsch sijn soude, omdat het tegen de Waerelds wijsheyd, die op de rede gegrond is, strijd" 2)

1) Bloemhof, op *Synode van Dort*.

2) Op *Createur*. Vgl. *Chaos*.

„De schrift maakt gewag van een algemeene watervloed, de sond-vloed.... Dat somtijds eenige landen zijn ondergeloopen en met water overdekt geworden, kan wel zijn; maar dat de gantse aarde, dewelke rond en met seer hooge bergen versien is, met water rondom dies tijds soude overdekt zijn geweest, is niet mogelijk. So dat het maar voor een onderlooping van eenige landen moet verstaan worden." 1)

„*Arke*, een kist, waarvan in de Schrift gewag gemaakt word, daar van allerley reyn gediert seven en seven, van 't onreyn twee en twee, manneken en wijfken in waren, doe de Watervloed over de gantsche Aarde kwam, soo die schrijver meende: dan, 't is die man goed te vergeeven, hy heeft niet beter geweeten of de Aarde is plat geweest, en daarom heeft hy gemeent, dat de gantsche Aarde van eenige dagen regens kon bedekt worden. En daar kan men hem nog al te gemoet komen in 't beschrijven van de kist, omdat hy der niet by geweest is, nog de selve gesien heeft, en de maat is hem vergeeten, en een kunstig rekenaar is 't niet geweest om de maat weer uyt te vinden: want anders soude het my wat vreemd dunken, hoe in soo kleynen kist, welkers langte maar was dry hondert ellen, de breette vijftig, de hoogte dertig ellen, soo grooten menigte van dieren, en soo veel voeder voor meer als een jaar heeft konnen zijn. Dog hy heeft ervan geschreven gelijk hy'er van gehoort had."

„*Propheet*, een voorsegger, waarsegger, die iets voorsegt, in toekomende te sullen geschieden: maar dat het waar is, gebeurt selden, dog loogen is het die meesten tijd, of dubbelsinnig en duyster is het altijd, dat een voorsegger voorsegt. Want alsser dan eens iet komt te gebeuren, datmen der soo ten naasten by, met wat by te doen of met wat af te doen, of wat wonderlijk en oneygentlijk uyt te leggen, toe trekken kan, soo segt men ja! die man heeft waar voorsegt, al had hy der schoon nimmer van gedroomt. Gelijk sulks de schriften der voorseggers in 't oude verbond-boek genoegsaam te kennen

1) Op *Diluvie*.

geeven; om de heydense voorseggers of waarseggers niet eens bij te brengen."

„*Demoniaak*, een verrukte van sinnen, kranksinnige of onsinnige, dolle of besetene, die van een onreyne geest, dat sijn onreyne bedenkingen gekwelt zijn: dit is een seer swaare siekte of gebrek; 't welk veroorsaakt word door een kwaade gesteltheyd des bloeds, en een kwaade gesteltheyd en swakheyd der hersenen, waardoor 't gemoed ontroert en van allerley kwaade en ongerijmde bedenkingen overheert word; onweetenheyd en kleynmoedigheyd doen hier ook al veel toe."

Doch, genoeg om Koerbagh's betoogtrant in het licht te stellen. Kortelijk moeten wij nog aanstippen, dat hij Jezus wel beschouwde als een groot en goed man, die echter noch Joden noch Christenen „behouden" had: immers zij staken nog even vol bijgeloof als altijd. Uitdrukkelijk ontkende hij, dat Jezus Gods zoon zou zijn, en noemde hem op grond van *sijne* schriftverklaring, een kind van een onbekenden vader. 1) Het woord *diabolos* wilde hij overzetten als „aanklager" of „lasteraar", en die waren er genoeg onder de menschen; den Duivel of Satan echter achtte hij een droombeeld, een fictie. 2) Zoo ook de engelen. Hemel en hel lagen in ons. 3) Hij ontkende de Drieëenheid: „een versiering der geestelijken, buyten de Schrift." 4) In de apostolische geloofsbelijdenis vond hij tegenstrijdige stellingen, en van de apostelen afkomstig was 't formulier waarschijnlijk niet. 5) Ook in den Heidelbergschen Catechismus vond hij tal van leerstukken, „die onwaar, onmogelijk, en buiten de Schrift zijn"; hij zei dus 't geloof daaraan op, en meende, dat ieder „Hervormde" daartoe 't recht had. 6) Bande men hem dan uit de staatskerk — wel, hij leefde in een land, waar men gelukkig het recht had zich in kleinere „kouwekens" te vereenigen, „en somtijds heeft een kleyn

---

1) Bloemhof, op *Jesus* (in 't bijvoegsel). Vgl. *Evangelium.*
2) Op *Duyvel, Duyvelerij* en *Satan* ('t laatste in 't bijvoegsel).
3) Op *Paradijs.*
4) Op *Triniteyt.* Vgl. *Persoon.*
5) Op *Symbole.*
6) Op *Catechismus.*

kouweken meer gemak en ligt als de grooten." 1) Eén rustdag in de week, achtte hij een zeer goede instelling. Doch welken dag de overheyd daarvoor uitkoos was hem onverschillig, „want geen dag of tijd is heylig in sik self." 2)

't Is moeielijk te bepalen in hoeverre Spinoza op deze kritiek van het Christendom van invloed is geweest. Waarschijnlijk was hij 't met de begrippen geheel, met de wijze waarop zij uitgesproken werden slechts ten deele eens. Doch vermoedelijk stond Koerbagh in sommige opzichten ook bij Dr. Van den Enden en Jan Knol in 't krijt.

Op 10 Juni 1666 deelde Ds. Leupen (Leupenius) in den Amsterdamschen Kerkeraad mede, dat hij geweest was ten huize van de gebroeders Koerbagh, en met Johannes, den proponent, gesproken had over eenige „stucken des geloofs, waer in hij seer ketters, en ongesondt gevoelen hadt"; dat hij ook 't een en ander op papier had gebracht, en daarbij hardnekkig volhield, gestijfd in zijne meeningen door zijn broer, den advocaat. Dezelfde aanklager berichtte, dat Adriaan Koerbagh een kind had verwekt buiten huwelijk, een misslag die hij erkend had, doch niet zoo erg opnam. 3) De kerkeraad besloot beide gebroeders tegen den volgenden Donderdag voor zich te dagen, den een wegens kettersche gevoelens, den ander wegens hoererij, en tevens Ds. d'Amour, predikant te Sloten, schriftelijk te verbieden den proponent Joh. Koerbagh tot den kansel toe te laten. 4) Vermoedelijk wel bewust, dat „men er horens branden" zou, gaven de Koerbagh's aan Ds. Homma te kennen, dat zij geen plan hadden te verschijnen: zij werden nogmaals ontboden, doch misten ook op den 24sten Juni nog op 't appèl.

1) Op *Excommuniceerde*, een uitvoerig en merkwaardig artikel. Vgl. *Heresie* en *Hereticq*.

2) Op *Sabbath*, een uitvoerig, sarkastisch, doch logisch gedacht artikel.

3) Merkwaardig is zijn oordeel daarover in den Bloemhof: «Boelschap of bijsitschap en is mede in sik self niet kwaad, alhoewel sulks, als ook het veelhouwlijk, bij de land-wet, niet sondenshalven, maar om eenige goede insigt en rede verbooden werd.» (Op *Concubine*).

4) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 225.

De derde oproeping gewerd hun met de boodschap „niet te compareeren aan de tafel des Heeren", vóór zij zich vertoond hadden. 1)

Op den 1sten van de volgende maand kwamen de „zondaars" opzetten. Adriaan Koerbagh werd door den voorzitter (Havicius) vermaand over zijne „oncuyschheyt en hoererye"; hij betoonde leedwezen, beloofde beterschap, werd „onder censure gesteld", en kreeg de aanmaning „zich in de vreemde gevoelens van zijn broeder niet te mengen." Johannes Koerbagh werd ondervraagd betreffende zijne gevoelens over „verscheyde voorname poincten der Christelijke religie", doch antwoordde zoo verward, confuus en tegenstrijdig, 2) dat men besloot Ds. Rulaeus en Ds. Langelius, benevens den broeders des kwartiers, op te dragen, diezelfde gevoelens „pertinent wt te halen en op pampier te brengen, en devoir te doen om hem tot afstandt van die syne dwalingen te brengen." 3) Nog had deze inquisitoriale commissie hare taak niet volbracht, of de vraag rees: moest de Classis niet van dit alles op de hoogte gesteld worden, opdat men den proponent overal van den predikstoel kon weren? Men besloot dit met weinig woorden te doen, wat kort daarop geschiedde. 4)

Donderdag, den 22sten Juli 1666 berichtte de commissie aan den kerkeraad, dat zij van den proponent Dr. Johannes Koerbagh een overzicht van zijne gevoelens op schrift had gekregen met de belofte, daar nog „bewijzen" te zullen bijvoegen, waarop werd goed gevonden „hem op de sachtste wijse door de broeders des quartiers te ontbieden, opdat de vergaderinge in sijn persoon te beter mocht gerust sijn." 5)

Den 13den Juli was de commissie begonnen hem af te vragen

---

1) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 226, 227.

2) Waarschijnlijk begreep de kerkeraad in 't eerst tittel noch jota van zijn Spinozisme.

3) *ibid.*, Vol. XI, f. 229.

4) *ibid.*, Vol. XI, f. 230. Vergadering op 8 Juli 1666. Mijne aanteekening uit de notulen van de Classis draagt den datum 7 *Juni* 1666. Dit is blijkbaar eene vergissing. Ik vermoed dat het 17 Juli moet zijn. (N. S.).

5) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 233.

of hij den catechismus en de belijdenis van de Nederlandsche kerk, mitsgaders de nadere verklaring over eenige stukken der leer, in de Synode Nationaal te Dordrecht vastgesteld, voor overeenkomstig hield met Gods woord, volgens zijne onderteekening in 1660 gedaan. Hij antwoordde bevestigend, er bijvoegende „*pro hoc tempore*" en „*in fondamentalibus*". Daarenboven werden hem door den weleerwaarden Pieter Leupen vijf vragen gesteld. 1° Wat hij van God gevoelde? Zijn antwoord daarop, in de verklaring en de bijgevoegde bewijzen, luidde vrij Spinozistisch: hij verklaarde nl. „dat Godt, zijnde een oneyndig weesen, buyten hetselve geen weesens meer konde sijn, dat alle schepselen sijn, geen weesens, maer modificatiën oft wijse van bestaan, door haer ruste en beweginge bepaalt off uytgebreydt." Maar in dit opzicht liet hij zich wat „onderrichten", en hield ook niet al te hardnekkig vast aan de leer, dat de wereld niet uit niet geschapen was. 2° Wat hij van de Drieëenheid hield? Hij ontkende, dat daaromtrent iets in de Schrift stond, of te bewijzen viel, doch plooide langzamerhand ook in dezen bij. 3° Wat hij dacht van de Heilige Schrift. Hier luidde zijn antwoord nog vrij rechtzinnig, zoodat er bijna geen aanmerking op gemaakt werd. 4° Hoe hij gezind was jegens de verkondiging van Gods woord? Hij was welgezind jegens de trouwe, waarachtige verkondiging des woords, en achtte, hetgeen daarin door de Gereformeerde kerk gedaan werd, voor zuiver, „*in fondamentalibus*". 5° Wat zijne meening was van de opstanding der dooden? Daarvan erkende hij geen duidelijk denkbeeld te hebben en stelde daarin ook niet ten voornaamste zijne zaligheid. Doch, nader onderricht, draaide hij in dezen, alsook in 't geloof aan hemel en hel, eenigermate bij. 1)

Bij zijne verschijning voor den kerkeraad werd dit alles voorgelezen, en hem daarna aangezegd, dat „het de vergadering seer had bedroeft, dat hij, hebbende verscheyde bedenckelyke gevoelens, qualyck had gedaen, deselve onder gemene en

1) Beide stukken zijn in extenso overgenomen in de Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, fol. 234, 235.

geringe luyden gemeen te maken", doch dat het haar verheugde „dat hij nu naerder tot het gemeene gevoelen der kerke kwam." Of hij zich nu in alles „gelijckformich" gevoelde met de Gereformeerde kerk? Op zijn bevestigend antwoord werd hij aangemaand zich zorgvuldig te wachten voor zulke „bedenckelycke wijsen van spreecken by geringe en slechte luyden"; men zou hem „dulden" doch, op zijn vraag of men Ds. d'Amour wilde aanschrijven, hem weer tot den kansel toe te laten, volgde het antwoord, dat dit niet stond bij den kerkeraad, maar bij de Classis. 1)

Ds. Leupenius deelde haar op 23 Augustus mede, dat Koerbagh aan den kerkeraad „contentement" had gegeven. Ongeveer veertien dagen later riep zij, vooraf op de hoogte gesteld van al wat er voorgevallen was, den lastigen proponent voor zich, en gaf hem, met dezelfde vermaning als de kerkeraad, het recht terug den kansel te betreden. 2)

De rol, die Johannes Koerbagh in dit eerste bedrijf van het ketterproces heeft gespeeld, is niet erg schitterend. Hij stond nog niet vast in zijne schoenen, en liet zich misschien wel wat al te gauw van ongelijk overtuigen. Maar, wij moeten bedenken, dat het waarschijnlijk Adriaan Koerbagh geweest is, die 't meest met Spinoza omging; dat deze mogelijk lang geaarzeld heeft vóór hij zijn broeder in de nieuwe leer inwijdde; dat Johannes, bij hardnekkig volhouden, gevaar liep alle kans op eene betrekking te verliezen.

Het valt niet te ontkennen, dat de kerkeraad van zijn kant vlug en verstandig heeft gehandeld. Zijn wij ook geneigd alle geloofsonderzoek en geloofsdwang af te keuren, het gold hier iemand, die krachtens zijn beroep behoorde tot de woordvoerders der kerk, die zich eens vrijwillig verplicht had, haar en hare leer te verdedigen, die er blijkbaar op gesteld was in die kerk te blijven. Men begreep echter, dat geen vijand zoozeer te vreezen staat als de vijand binnen de muren. Tijdens dit eerste bedrijf van de zaak Koerbagh heeft de kerkeraad naar

1) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, fol. 234. Vergad. op 5 Aug. 1666.
2) Notulen van de Classis, op 23 Aug. 1666, en 6 Sept. 1666.

geen andere „ketters" omgezien. Of daarvoor geen reden was?

In het laatst van 1664 was Adam Boreel op zeventigjarigen leeftijd gestorven. 1) In Louwmaand 1665 was het College, in het huis dat hij gehuurd had op 't Rokin, door de magistraat „gedissolveerd". Met 1 Mei 1665 huurden echter een twintigtal Collegianten het huis opnieuw, voor den tijd van twee jaren, gezamenlijk de kosten dragende. 2) Tot de contribuanten behoorden o. a. Dr. Galenus Abrahamsz., de Sociniaan Frans Kuyper, Michiel Comans, en Vondels' verwant Jacob Linnich de jonge. Eerst in December 1665 liepen „de dwaalgeesten" weer bij den kerkeraad in de gaten; Galenus, Moorman, Jan Knol en Pieter Serarius traden op als sprekers, naar bericht werd, en telden soms meer dan twee honderd menschen onder hun gehoor. 3)

Wel hadden Burgemeesteren beloofd te zullen „vigeleeren" 4) doch een jaar later vergaderden de Collegianten er nog lustig op los. 5) Nadat Ds. Schulerus eens weder „eenige openinge nopende de schandaleuse vergaderinge" gedaan had, werd besloten aan de magistraat te remonstreeren, dat de Collegianten opnieuw „sterker en frequenter" bijeen kwamen dan ooit te voren, en te verzoeken hunne vergadering te dissolveeren en tegen te gaan. Op den laatsten Maart 1667 kreeg de kerkeraad het geruststellende bericht, dat Burgemeesteren „den verhuurder van 't vergaderlokaal aan de Socianen" — die slechts tot 1 Mei-recht hadden — „op straffe van ongenade hadden gelast zijn lokaal daarvoor niet meer te verhuren; en 't zou niet meer geschieden." 6)

1) Van Slee, de Rijnsb. Collegianten, blz. 138, noot.

2) Van Slee geeft op blz. 161, noot, de volledige lijst der deelnemers. Doch hij las enkele namen, o. a. Jacob Linnich, minder juist. Natuurlijk heb ik 't oorspronkelijke stuk gezien.

3) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XI, f. 192, 199. (Vergad. van 10 en 17 Dec. 1665).

4) *ibid.* Vol. XI, f. 206. (Vergad. 11 Febr. 1666).

5) *ibid.* Vol. XI, f. 264. (Vergad. 27 Dec. 1666).

6) *ibid.* Vol. XI, f. 283, 286, 288. (Vergad. 24 Febr., 24 en 31 Maart 1667). Voor eene grondige beoordeeling van J. C. van Slee's bekroond werk

't Is te hopen, dat de eerwaarde kerkeraad niet al zeer in de wolken is geweest over deze blijde tijdin Want.... de ronde goden der Collegianten vermochten me op 't gemoed van den verhuurder dan de Burgemeesterlij ongenade!

---

over de Rijnsburger Collegianten vergelijke men eens wat hier medegede wordt, met hetgeen de heer Van Slee over 't Amsterdamsche College wist

X.

Een Ketterproces.

Op den 19den Juni 1667 werd aan den kerkeraad bekend gemaakt, dat de proponent Johannes Koerbagh opnieuw „seer lasterlijck" begon te spreken over de Heilige Schriftuur en den Catechismus, waarop besloten werd, dat de broederen van 't kwartier hem daarover zouden aanspreken en rapport doen van hunne bevinding. 1) Nog vóór zij die taak hadden uitgevoerd, „werd ingebracht, dat die schandelycke vergaadering der Galenisten, niettegenstaande expres verbodt van den gerechte, alsnoch vergadert, de voldoeninge Christi opentlick lochent, en aanneemt sulx te bewijsen, indien men haer licentie procureert, en meer diergelycke stouticheden pleeght".

Men besloot dat de voorzitter (Ds. Sam. Coop a Groen) met zijn ouderling de zaak aan Burgemeesteren zou remonstreeren; 2) deze beloofden de vergaderingen te zullen weren „indien eenige vilipendie geschiedde". Ook werd medegedeeld dat Johannes Koerbagh de feiten, hem ten laste gelegd, loochende, zoodat den broederen verzocht werd „verders een ooge in het zeyl te houden". 3)

Of Dr. Galenus inzag, dat de stoutigheden, die in zijn college op het Rokin „geventileerd" werden, per slot van rekening op zijn kerfstok zouden gebracht worden? Wij weten

---

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XI, f. 303.
2) *ibid.*, Vol. XI, f. 305. (Verg. 16 Juni 1667).
3) *ibid.*, Vol. XI, f. 306, 307. (Verg. 23 Juni 1667).

het niet; doch zooveel is zeker, dat hij zeer verstandig handelde, door omstreeks dezen tijd Amsterdam als woonplaats met Beverwijk te verwisselen: 1) hij kon als van ouds voortgaan met college houden, zonder dat de Amsterdamsche kerkeraad vat op hem had. Het scheen wel, dat de bijeenkomsten te drukker bezocht werden, naarmate de ketterijen, die men er leerde, toenamen; daar echter het voortdurende „remonstreeren" zonder bewijsstukken weinig hielp, droeg de kerkeraad aan Ds. Schulerus op „documenten" te zoeken. 2) Een gevolg van die opdracht was misschien, dat in eene volgende vergadering der Collegianten „eenige proponenten" aanwezig waren, 3) die er o. a. ook .... Johannes Koerbagh ontmoetten. Ds. Leupenius waagde het, hem daarover aan te spreken, maar werd zoo onvriendelijk afgescheept, dat hij voorstelde Koerbagh opnieuw voor den kerkeraad te dagen. 4) Vóór dit geschiedde werd een der bedoelde proponenten uitgehoord, die mededeelde, dat in het college openlijk was beweerd, dat Christus geen God, doch slechts een voornaam leeraar geweest was, wat men al reden genoeg vond om hem te vereeren. Johannes Koerbagh had „onder de voorste hoofden" gezeten en „opentlyck gesustineert, dat sulcke vergaderingen wel geoorloft waren"; een' proponent, die daar tegen opkwam, had hij geantwoord, dat men „by form van dispuyt wel yet mochte voorstellen, schoon men sulx niet gevoelde". Men besloot niet alleen hem voor den kerkeraad te roepen, maar ook opnieuw de „schadelijkheden en gruwelen", die in het College werden voorgestaan, te remonstreeren aan Burgemeesteren. 5)

Was de kerkeraad weinig gesticht over Koerbagh's gedrag,

---

1) Notulen van de Classis. Vergad. van 25—27 Juli 1667. Als de heer van Slee dit feit geweten had, zou hem veel zonderlings in Galenus' volgend leven verklaarbaar zijn geworden.

2) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 344. (Vergad. 24 Nov. en 8 Dec. 1667).

3) *ibid.* Vol. XI, f. 348. (Vergad. 15 Dec. 1667).

4) *ibid.* Vol. XI, f. 350. (Vergad. 22 Dec. 1667).

5) *ibid.* Vol. XI, f. 351. (Vergad. 29 Dec. 1667).

hij van zijn kant kon 't maar moeielijk verkroppen, dat men zoo nauwlettend toezag op zijn gangen, en hem zoo onophoudelijk lastig viel. Toen hem dus, op 5 Januari 1668 voor den kerkeraad verschenen, zijn begane fout en onvoorzichtigheid onder het oog werd gebracht, voer hij uit „met een groote onstuymicheyt, niet als een theologiae doctor, noch als een discipel van de Meester der sachtmoedicheyt, maer als een rasent off beseten mensch." Nadat hij een poosje buiten gestaan had, vroeg men hem af, of hij vergaderingen als die op 't Rokin goedkeurde? Wel ter snede antwoordde hij, dat Paulus ze goedkeurde, en verwees daarbij op 1 Corinthen, Hst. 14. Opnieuw gevraagd, wat hem dacht van confessie en catechismus, antwoordde hij, dat hij die aannam, voor zooverre zij met Gods woord overeenkwamen. Herinnerd aan zijne onderteekening der formulieren, liet hij zich ontvallen, dat hij toen niet beter wist, maar nu wijzer was. De eerwaarde vergadering wist nauwelijks, wat te doen met iemand, die „sulck een merckelycke oneerbiedicheyt en genoechsame verachtinge" jegens haar betoonde; zij vroeg hem dus ten laatste af: Of hij de kerk beschuldigd had, dat zij zocht den catechismus te canoniseeren? 't Welk hij erkende en met genoegen zou bewijzen. Of hij confessie en catechismus hield voor overeenkomstig met Gods woord? Hij was niet voornemens zich daarover uit te laten. 1)

Na veertien dagen bedenktijd werd hem de laatste vraag opnieuw gesteld. Weer luidde zijn antwoord, dat hij belijdenis en catechismus aannam, voor zooverre de „fondamentalia" aanging, maar dat hij niet in bijzonderheden wilde treden. 2) Men besloot hem nog acht dagen bedenktijd te geven, en de zaak aan de Classis mede te deelen. Ook den 24sten Januari weigerde hij echter nadere opheldering te geven, als vroeger ontkennende, dat de kerkeraad het recht had, hem dergelijke vragen te stellen. 3) Tegen den 30sten dier maand werd hij

1) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 353.
2) *ibid.* Vol. XI, f. 361. (Vergad. 19 Januari 1668).
3) *ibid.* Vol. XI, f. 364.

dus voor de Classis bescheiden, die echter te vergeefs wachtte op zijne komst. 1)

De geneesmeester en advocaat Adriaan Koerbagh had ondertusschen bij den drukker Herman Aeltsz, woonachtig in de Kalverstraat bij den Dam 2) het boekje laten verschijnen, waaruit wij, in een vorig hoofdstuk, een overzicht samen lazen zijner Spinozistische en godsdienstige gevoelens. Het droeg den titel: „Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet, geplant door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd, tot nut en dienst van al die geen, die der nut en dienst uyt trekken wil. Of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Griekscne, Latijnse, Franse, en andere vreemde bastaartwoorden en wijsen van spreeken, die ('t welk te beklaagen is) soo in de Godsgeleertheyd, regtsgeleertheyd, geneeskonst, als in andere konsten en weetenschappen, en ook in het dagelijks gebruyk van spreeken, in de Nederduytse taal gebruykt worden." Sommige exemplaren droegen daaronder de valsche aanwijzing: „Gedrukt te Leyden voor Goedaart Onderwijs, in 't Jaar 1668", doch de meeste terecht: „gedaen door Mr. Adr. Koerbagh, regtsgel. en geneesmr. 't Amsterdam, Gedrukt voor den Schrijver, In 't jaar 1668". 3)

Volijverig voor den bloei onzer taal, deed het hem leed te zien, hoe nog dagelijks door allerlei vakgeleerden eene taal gebruikt werd, zoo doorspekt met uitheemsche, voor het volk onverstaanbare woorden, dat het den gemeenen man uiterst moeielijk, zoo niet onmogelijk gemaakt werd, voort te komen op de baan der ontwikkeling, of zelfs de eerste gronden der wetenschap te leeren kennen. Er is wel eens beweerd, dat Koerbagh slechts voor den vorm een woordenboek had vervaardigd om zijne „goddelooze" meeningen te beter aan den

1) Notulen van de Classis op 30 Jan. 1668.

2) De naam blijkt uit de Amst. Confessieboeken. Aeltsz of Aaltsz staat vermeld bij Ledeboer, De Boekdrukkers, Dev. 1872, als werkzaam tusschen 1663—1684.

3) Het boekske heeft een voorwoord van 12 blz.; een lofdicht, geteekend: «Zijt Voor Ider», en 672 dicht bedrukte bladzijden tekst.

man te brengen, 1) doch dat geheel ten onrechte. Immers ook vroeger had hij reeds een woordenboekje samengesteld 2) en ook hier van duizenden uitheemsche woorden eene korte doch zeer juiste verklaring gegeven. Overal waar hij het noodig vond, gaf hij daarbij breedvoerige uitleggingen, zoowel waar onderwerpen uit de plantenkunde, als waar rechtsgeleerde of geneeskundige kwesties ter sprake kwamen. En zoomin als Koerbagh dáár schroomde meeningen aan ten dag te leggen, die van de algemeen geldende afweken, zoomin ontzag hij zich zijne opinie te verkondigen, waar hij onderwerpen moest aanroeren van wijsgeerigen of godgeleerden aard. Nu wilde ongelukkig het toeval, dat door zijn omgang met Spinoza, Van den Enden en Jan Knol, in geen enkel vak van kennis zijne gevoelens sterker tegen de heerschende indruischten dan juist dáár. Begrijpt men, dat hij niet zwijgen kon?

Uit taalkundig oogpunt is zijn werk niet onverdienstelijk. Meestal is zijne vertaling der woorden nauwkeurig en goed; slechts waar hij op etymologisch gebied treedt, doet hij ons vaak lachen. Doch men moet bedenken, dat die tak van kennis toen nog niet was uitgeschoten. Wat taalgevoel betreft, kan zijn arbeid de vergelijking met die van zijn tijdgenoot en vriend Lodewijk Meijer zeer wel doorstaan. Onmogelijke Hollandsche woorden als bij den laatste zoo dikwijls voorkomen, vindt men bij Koerbagh slechts zelden.

«Men vlegt dit hoofd een krans van Myrten en Lauwrier,
Dat ons de weetenschap in suyver Duyts wil leeren»....

Zoo schreef waarschijnlijk een van Koerbagh's vrienden, een zekere Iderhoff, in zijn lofdicht vóór den Bloemhof. 3)

1) In den Catalogus van Crevenna heet het van hem: «auteur scélérat, qui a pris occasion de ce Dictionnaire pour produire les plus abominables impiétés, dont un fanatique incrédule puisse être capable».

2) Zie boven, blz. 234. Daar mij van dat eerste, rechtsgel. woordenboekje slechts één exemplaar bekend is, en Koerbagh in den Bloemhof opnieuw aan dat vak eene groote plaats inruimt, vermoed ik, dat misschien de geheele oplaag van 't eerste boekje door brand of iets dergelijks vernietigd is.

3) De veronderstelling van den heer Leendertsz. dat deze — in de processtukken eenige malen genoemde persoon — zich achter de spreuk «Zijt voor later» verborg, lijkt mij niet kwaad.

„Maar, heeft hij dat gemeend, dan heeft hij of den tijd waarin hij leefde, of het boek van zijn vriend in het geheel niet begrepen. Geheel iets anders dan een myrte- of lauwerkrans had hij te wachten, die zich over godsdienst, kerk en kerkleer uitlaten dorst als deze."

Ongeveer half Februari 1668 zag de Bloemhof het licht, en vond terstond talrijke koopers, want nog nooit was zóó boud gesproken als hier! Den 23sten dier maand was het werkje reeds ter kennisse gekomen van den kerkeraad, die terstond besloot de voornaamste staaltjes aan Burgemeesteren en den Voorzitter der Schepenbank te „remonstreeren", „opdat sulck een lastermont en penne door haer Autoriteyt mocht werden ingetoomt." Beide broeders werden tegen den volgenden Donderdag voor den kerkeraad bescheiden, Johannes tegelijkertijd aangezegd, dat zijne zaak voor de Classis „bankvast" was, en hij zich dus van het avondmaal moest onthouden. 1) Den 24sten Februari trokken Ds. Kieft en Ds. Heydanus, vergezeld van den ouderling Bailli, ten stadhuize om de zaak te remonstreeren. Burgemeesteren antwoordden, dat „alberijts alle de exemplaren van het geseyde Boeck waren opgehaelt", en dat zij „alle verdere ordre souden stellen die haer E. sullen oordeelen met de eere Godes, desselfs kerck en stat, te convenieeren." 2) Doch, wie ook gaarne zijne handen in een bosch doornen en brandnetels mocht steken, Amsterdams Burgervaderen niet. En toen de zaak-Koerbagh den volgenden dag opnieuw „in deliberatie gelegd" werd, besloten zij „zich de zaak niet aan te trekken, maar aan den heer Hoofdofficier (Cornelis Witsen) over te laten, „of, en hoedanig een actie hij tegen Koerbagh dacht in te stellen." In eene vergadering van alle de Burgemeesteren, op één na, werd Witsen, den derden Maart, van dit besluit kennis gegeven. 3) Maar ook Schout Witsen had weinig zin zijn hand te steken in een wespennest; hij deed intusschen wat hij doen kon, ging naar Koerbagh's

1) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 372. (Vergad. 23 Febr. 1668).

2) Dagelijksche Notulen van Heeren Burgemeesteren, op 't Amst. archief.

3) *ibid.* Dit is 't eenige feit van dien aard, wat daarin — voor zoover ik kon nagaan — vermeld wordt.

huis, die bekende 't boekje gemaakt te hebben, en beloofde, ingeval hij ontboden werd, altijd te zullen compareeren. Ook nam de Schout alle exemplaren, die nog op Koerbagh's kantoor gevonden werden, in beslag, doch den schrijver zelf gevangen nemen dorst hij niet, daar „Burgemeesteren daarin zwarigheid maakten." 1) Wijl echter de ontzetting en het misbaar over 't „godslasterlijke" boek bij den dag toenam, meende Adriaan Koerbagh wijs te doen, zijne minder vrijzinnige stadgenooten wat uit den weg te loopen, en begaf zich naar Kuilenburg — in dien tijd eene heerlijkheid, behoorende aan den graaf van Waldeck, waar onze Staten niets te zeggen hadden, en dus tal van voortvluchtigen eene schuilplaats zochten. Vandaar uit gaf hij Schout en Schepenen van zijn vertrek, en de redenen daarvoor, schriftelijk kennis. 2)

Johannes Koerbagh, op Donderdag 1 Maart voor den kerkeraad verschenen, stond nu vaster in zijne schoenen dan ooit; hij loochende, dat er over de Drieëenheid iets in de Schrift stond; ontkende de schepping uit niets; betreurde het feit, dat hij vroeger de formulieren onderteekend had, en vond „dat het concept van datter alleen een oneyndige geest, en een oneyndich lichaam is, alleen onderscheyden in verscheyde modificatiën, begrijpende in sich de Schepper en alle schepselen, so heel vreemt niet en is." Betreffende het „lasterboeck" van zijn broer bekende hij, daarin enkele dingen gecorrigeerd te hebben. Zijne zaak werd verwezen naar de Classis; 3) deze hield den 19den Maart eene buitengewone vergadering, waarin de gedaagde verscheen. Hij bleef in alle opzichten volharden bij zijne gevoelens, en verklaarde bovendien „niet gehouden te zijn sijne conformiteyt te verclaren met de Catechismus en confessie." Wie dat van hem eischten, approbeerden daarmede de traditie van het Pausdom; „dat sulcks alsdan is ingevoert, als wij afgedwaelt sijn van het woort der waarheyt;

1) Volgens Bontemantel's aanteekeningen.
2) *ibid.*
3) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XI, f. 374.

dat hij wel eer onnoosel was, doe hij onderteeckende, maer nu hadde een beter gevoelen." De Classis besloot, dat hij wegens zijn „ongesonde leere" onwaardig was voortaan, zoolang zij daarbij bleef, den preekstoel te betreden; intusschen gaf zij hem nog tot de gewone vergadering in Mei bedenktijd. Toen den proponent dit op allesbehalve vriendelijke wijze werd medegedeeld, werd ook hij „onstuimig" en verbolgen, 1) en voerde Ds. Homma, die scherpe woorden tegen hem bezigde, te gemoet: „Ds. Homma, 't is goed, dat gij geen mes hebt", daarmede zinspelende op het feit, dat Homma, nog proponent zijnde, iemand met een mes had verwond. Dominee Danckerts, die ook tegen Koerbagh uitvaarde, slingerde hij in 't gezicht: „Wat wil Kampen, Deventer en Zwol?" gevende daarmede te kennen dat Danckerts gaarne vroolijk is, en alsdan voor gewoonte geeft drie roemers tegelijk op zijn hand te nemen, daarbij zeggende: „daar gaat Kampen, Deventer en Zwol". De dominee van 's Graveland, genaamd ...., zei stillekens tegen zijn buurman: „ik zal stilzwijgen, of anders krijg ik mede een beurt", willende zeggen: ik heb vroeger ook iemand gekwetst. 2)

Men meene niet, dat de kerkeraad intusschen stil zat. Op den 8sten Maart kon Ds. Heydanus, op den 22sten daaraanvolgende Ds. Kieft, Heydanus en broeder Bailli, op den 26sten April wederom Ds. Heydanus aan de eerwaarde vergadering rapporteeren, dat zij òf Burgemeesters, òf Schout en Schepenen over de zaak hadden aangesproken, en toen de kerkeraad „van ter zijde" vernam, dat Adriaan zich te Kuilenburg ophield, werd dat door zooveel monden mogelijk aan de magistraat bekend gemaakt. 3) Op den 7den Mei verscheen Johannes nogmaals voor de Classis, en hoewel hij ongeschokt bij zijne overtuiging bleef volharden, wist hij te verkrijgen, dat men eene

---

1) Notulen van de Classis, extraord. verg. op 19 Maart 1668.

2) Anecdote bij Bontemantel opgeteekend, en hier op den juisten datum gesteld. Ik oordeelde het wenschelijk ze te vermelden, om de soort van menschen te kenschetsen, die zich opwierpen als rechters in geestelijke zaken.

3) Protokollen, Vol. XI, f. 377, 379, 383, vergad. op de genoemde datums.

commissie van vier predikanten benoemde, om nog eens met hem over de twistpunten te onderhandelen. Vóór echter die commissie hare taak aanvatten kon, gebeurde er iets, waarop de kerkeraad het toegelegd, Johannes Koerbagh zeker allesbehalve gerekend had: Op den 10den of 11den Mei 1668 werd deze, toen hij vóór het stadshuis den Schout ontmoette, in hechtenis genomen en „naar beneden gebracht." 1)

„Tot op vloeck en op hoope, dat hij de banden des Satans mogt ontgaan en behouden worden", zoo was er in de laatste vergadering der Classis tot hem gezegd, en nu was hem tijd gegeven om over die schrikwekkende woorden na te denken, na te denken in den kerker.

Wat wel den Hoogschout plotseling zoo doortastend maakte? Niet het aanhouden van de predikanten: immers daaraan was de Amsterdamsche magistraat wel gewend. Andere dingen waren er gebeurd, die Witsen wel tot handelen dwongen. Onderwijl de „Bloemhof" werd afgedrukt, had Adriaan Koerbagh een nieuw boekske samengesteld, waarin hij breedvoerig zijne kritiek ontwikkelde van de hoofdzaken der Christelijke leer, en aanwees, wat men zijns inziens voor waar of valsch te houden had. Het was verdeeld in zestien hoofdstukken, handelende achtereenvolgens: 1. Van Wesen, *Jehova*, en de Wereld; 2. Van de Drie-eenheyd, *de Trinitate*; 3. Van de Behouder, gesegt *Jesus;* 4. Van den Heyligen Geest; 5. Van Goed en Kwaad; 6. Van de Godsdienst; 7. Van de Heylige Schrift; 8. Van de Ketters en Ketteryen; 9. Van den Hemel; 10. Van de Hel; 11. Van de Godspraaken; 12. Van de Booden, die men segt te sijn goede geesten, *de Angelis;* 13. Van de Lasteraars of Tegenstanders, die men segt te sijn kwaade geesten, *de diabolis*, *satanis;* 14. Van de Spokerijen en Verschijningen, *de spectris;* 15. Van de Wysen en Wysheyd, welke van de Geestelijken gesegt worden te sijn Tovenaers of boosgeestige konstenaars en Tovery of boosgeestige konst, *Magoi et Magia;* 16. Van de Wonderwerken, *de Miraculis*. Was dit

1) De heer Leendertsz spreekt (blz. 546) van 17 Mei, doch dat is onjuist.

werkje ook meer in betoogenden trant geschreven, doorregen met Hebreeuwsche bewijsplaatsen, aan het Oude, en Grieksche aan het Nieuwe Testament ontleend, toch trad ook hier bij elke gelegenheid de ijveraar voor een nieuwe waarheid, de apostel der nieuwe leer, met de gewone heftigheid op den voorgrond. Het droeg den titel: „Een Ligt, schynende in Duystere Plaatsen, om te verligten de voornaamste saaken der Gods geleertheyd en Godsdienst, ontsteeken door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der waarheyd; anders Mr. Adr. Koerbagh, Regts-gel. en Genees-Mr."

Voor kosten van den schrijver had de drukker Everardus van Eede, 1) te Utrecht, het werkje ter perse gelegd; eene enkele maal kwam Adriaan zelf uit Kuilenburg om de proeven na te zien; doch vaker werd dat gedaan door zijn jongen academie-vriend, den arts Abraham van Berckel, 2) die zich na zijne promotie in de vrijstad gevestigd had.

De Leidenaar Van Berckel en de Amsterdammer Koerbagh voeren vrij wel in één schuitje; het vermoeden ligt voor de hand, dat de eerste in zijn studententijd ook met Spinoza omgegaan had, en daar hij ons beschreven wordt als „een gaeuw man" — een feit, bevestigd door zijn latere loopbaan — mag hij, wat zijne Godsdienstige inzichten betreft, wel met Koerbagh in één vaarwater gekomen zijn. Onlangs had hij te Kuilenburg „in gijzeling" — d. w. z. in hechtenis — gezeten. 3) Of ook hij bijgeval te boud tegen de predikanten in 't krijt trad? Zooveel is zeker, dat „Pieter Wilte" — Koerbagh had, op Van Berckel's aanraden, te Kuilenburg dien naam aangenomen — ook met de predikanten der vrijstad spoedig in dispuut geraakte.

Tot den aanvang van Mei liep alles goed van stapel; reeds waren tien vellen van het nieuwe boekje afgedrukt, en in even zoovele pakken aan Koerbagh's Amsterdamschen vriend Ider-

---

1) De naam blijkt uit de Confessieboeken. Volgens Ledeboer was hij reeds in 1659 werkzaam.

2) Zie boven, blz. 184. Ik volg hier de Confessieboeken.

3) Volgens Bontemantel. 't Volgende blijkt uit de Confessieboeken.

Een
L I G T
Schijnende in
Duystere Plaatsen/

Om te verligten de voornaam-
ste saaken der Gods geleert-
heyd en Gods dienst/

Ontsteeken door
Vreederijk Waarmond/ ondersoeker
der Waarheyd.

Anders
Mr. Adr. Koerbagh/ Regts-gel.
en Genees-Mr.

t'Amsterdam/ Gedrukt voor den Schrijver.
Int Jaar/ 1668.

hoff 1) verzonden, toen Johannes Koerbagh zoowel door zijn broer als door Dr. Van Berckel plotseling te Utrecht ontboden werd. De eerste had geld noodig, en wilde dat in de bisschopsstad in ontvangst nemen; Van Berckel echter begon bang te worden wegens den toon, dien Everardus van Eede, de drukker, aansloeg: bezig met het elfde vel, weigerde hij voort te gaan, daar het „vol vremde gevoelen" was. Johannes kwam Donderdagsavonds, den 3den Mei te Utrecht aan en werd aan de schuit opgewacht door Dr. Van Berckel, met wien hij zich naar den drukker begaf. Zij spoorden Van Eede aan voort te gaan, zeggende, dat Adriaan het boekske niet gemeen zou maken zonder dat het goedgekeurd was door den raadpensionaris, het Hof en de magistraat te Amsterdam. De drukker bleef echter bij zijn voornemen, en hield vol, dat het niet deugde. Toen zou Johannes gezegd hebben: „wat wilt gij dan drukken, als gij de waarheid niet drukken wilt? Een hoop almanakken en leugenboeken? Ga voort met het drukken, ik wil 't met mijn bloed bevestigen. Gij zult er geen zwarigheid van hebben." Doch Van Eede bleef weigeren, en weigerde ook op Van Berckel's vraag het manuscript terug te geven, bewerende, dat hij 't buitenshuis had gezonden. Na bij den drukker gegeten en overnacht te hebben, begaven Johannes en Dr. Van Berckel zich des Vrijdags naar Kuilenburg, waar zij Adriaan aantroffen, die hen te Utrecht niet had gevonden. Wat nu te doen? Zij konden niet tot een besluit komen. Op de terugreis, 's Zaterdags nogmaals bij Van Eede aangaande, vorderde deze van Johannes ook de afgedrukte vellen terug....

De drukker had inmiddels het geheele geval aan den Schout te Utrecht medegedeeld en hem het manuscript ter hand gesteld. Deze briefde alles terstond over aan den Schout te Amsterdam, en meldde tevens, waar de gedrukte exemplaren zich bevonden, welke dus op den 7den of 8sten Mei ten huize van Iderhoff in beslag werden genomen. 2)

1) Deze, ons overigens onbekend gebleven, had naar het schijnt ook 't benoodigde papier te Amsterdam gekocht.

2) De geheele oplaag werd waarschijnlijk vernietigd. Aan enkele leden van den kerkeraad, en eenige magistraatspersonen werd echter een exemplaar

Zoowel de kerkeraad als Schout en Schepenen verdachten Johannes Koerbagh van het auteurschap der beide boeken: immers van Adriaan's afwijkende gevoelens had men tot nog toe weinig bemerkt, en hoe kwam hij, de geneesmeester en advocaat, aan die kennis van het Hebreeuwsch, welke uit beide bleek? Zooveel was zeker, Johannes moest er de hand in gehad hebben, al wilde hij het voor den kerkeraad niet bekennen. Op dat vermoeden afgaande had de Schout hem op den 10den Mei gevangen genomen, en tevens zijn substituut Engelbrecht „met brieven van Burgemeesteren" naar Kuilenburg gezonden, 1) om den stedehouder te bewegen Adriaan Koerbagh uit te leveren. Het verlangen van de machtige Amsterdamsche magistraat niet durvende weerstreven, liet de stedehouder terstond de poorten sluiten, doch het onderzoek bracht aan het licht, dat de vogel reeds een dag of wat gevlogen was. Waarschijnlijk had Adriaan, begrijpende dat door den onwil van den drukker alles in 't riet zou loopen, ingezien, dat hij te Kuilenburg niet meer veilig was, en in alle stilte de plaat gepoetst.

Op den 11den Mei werd Johannes in verhoor genomen, hoofdzakelijk over zijn reis naar Utrecht en Kuilenburg, en wat hij daar gedaan en gezegd had. Onbekend met hetgeen er gebeurd was, schreef Adriaan hem op den 14den Mei nog een brief, waarin hij hem aanried „het hoofd in den schoot te leggen", wijl het toch „een onmogelicke saeck is voor ons alleen alles t'effenen" — doch dat schrijven kwam te laat, en werd natuurlijk niet aan zijn adres bezorgd. 2) Den 17den

---

gegeven, en zóó zijn er *twee* bewaard gebleven, bevattende: titel, voorwoord, lofdicht, en elf vel druks (176 blz.) d. w. z. ongeveer de helft van 't boek; *de rest is in handschrift bijgeschreven.* Ik bezit een volledig afschrift.

Dr. A. van der Linde, die dit werkje in zijne bibliografie vermeldt (N° 149), beschrijft onder N° 150 een «tweede deel», in 1711 te Keulen gedrukt.

Dit is echter een tweede deel van een ander verboden boek, dat zelfs in de verte niet op Koerbagh's werk lijkt. Zie daarover Sepp, Het Staatstoezicht, blz. 154. (Dr. Sepp heeft het niet gezien).

1) Bontemantel. 't Is mij niet mogen gelukken copieën van die brieven te vinden.

2) Doch bij de verhooren voorgelezen. Vgl. Bontemantel en de confessies.

Mei werd aan den kerkeraad medegedeeld, dat Johannes Koerbagh in hechtenis was, wegens 't doen drukken van zeker „godslasterlijk" geschrift, genaamd „Het Licht schynende in Duystere Plaatsen." Eenige staaltjes, die werden voorgelezen, hoorde de vergadering „met groote ontsteltenisse des gemoeds." De heer Officier had „openinge" gevraagd van hetgeen er tusschen Johannes Koerbagh en den kerkeraad gepasseerd was. De eerwaarde vergadering besloot, dat de voorzitter, Ds. Abraham de Roy, met zijn ouderling, Joannes Ryckers, den heeren van den Gerechte zou gaan bedanken „voor hun ijver in dezen", hun verzoeken, daarin te „continueeren", den dienst van den kerkeraad aanbieden, en, zoo noodig, mededeeling te doen van 't gepasseerde. 1) Den volgenden dag verrichtte Ds. de Roy deze commissie, eerst bij heeren Burgemeesteren, daarna bij de Schepenen, eindelijk bij den heer Officier, 2) welke laatste verzocht, dat de kerkeraad 't hem mocht meedeelen, als men bijgeval vernam, waar Adriaan Koerbagh zich ophield. 3) Dien eigen dag (18 Mei), vaardigde Mr. Cornelis Witsen, „hoochschout deser stede", *ratione officii*, eene indaging van Adriaan Koerbagh uit, die, bij „non-comparitie" ten eeuwigen dage zou gebannen worden uit den lande van Holland en West-Friesland, met confiscatie van al zijne goederen. 4)

De gedaagde, nu waarschijnlijk wel bekend met hetgeen er gebeurd was, en wel vermoedende, hoe 't bier smaken zou, dat voor hem gebrouwen werd, liet den Schout fluiten. Inmiddels maakte de kerkeraad den 2den Juni, op verzoek van den Officier, een overzicht gereed van hetgeen met Johannes Koerbagh alzoo verhandeld was, 5) en den volgenden dag besloot de Classis hetzelfde te doen, en tevens Ds. Clerckius en Ds. Sloot naar de magistraat af te vaardigen om haar te bedanken

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XI, f. 385.

2) 't Verslag *ibid.* f. 386; vgl. Bontemantel.

3) Bontemantel.

4) In afschrift bij Bontemantel. In druk draagt het stuk den datum 1 Mei, doch dit is, zooals uit Dr. Kernkamp's afschrift, en ook uit 't beloop van zaken blijkt, foutief.

5) Protokollen van den kerkeraad op dien datum, (Vol. XI, f. 387 vlgd.).

„in desen over haar goede devoiren, met versoek daar in te continueren." 1) Koerbagh's beweringen schriftelijk te wederleggen, ziedaar iets, dat noch bij den kerkeraad, noch bij de Classis opkwam. „Wij ergeren ons", zegt de heer Leendertsz, die zeer weinig van het gedrag van kerkeraad en Classis weten kon, „wij ergeren ons, als wij zulke handelingen zien. Wanneer een roomsch inquisiteur, inderdaad geloovende, dat de leer zijner kerk volkomene waarheid is, en dat wie er van afwijkt, zich voor eeuwig ongelukkig maakt, andersdenkenden naar het schavot of den brandstapel verwijst, dan betreuren wij zijne kortzichtigheid en hebben medelijden met de slachtoffers daarvan. Maar voor de laagheid en oneerlijkheid van lieden, die zoozeer overtuigd zijn van de onhoudbaarheid van hun stelsel, dat zij vreezen, dat de gemeente het begint te onderzoeken, en daarom hen, die er zich tegen durven laten hooren, liever opsluiten of verbannen dan weerleggen, hebben wij niets dan afkeer en verachting." 2) Vrage: Wat zou Leendertsz gezegd hebben, als hij goed op de hoogte ware geweest?

Slechts van één man lezen wij, die ten minste zijn geloof dorst verdedigen en misschien begreep, dat er anders gehandeld moest worden.... onze oude bekende, Jan Pietersz. Beelthouwer. Hij schreef eene weerlegging van den Bloemhof, doch was, door de ervaring geleerd, zoo wijs zijn handschrift eerst aan Burgemeester Valckenier en Schepen Bontemantel te laten lezen. De laatste sprak er met zijne ambtgenooten over, die oordeelden, dat het beter was, dat Koerbagh's boek niet dan wel gelezen werd; kwam er nu een „Antwoord", dan zou ieder ook „'t principael" willen zien: dus werd Beelthouwer eerst door den Schout, daarna door den president van Schepenen in de volle vergadering aangezegd, dat hij wegens zijn „goeden yver" werd bedankt, maar men liever had, dat alle antwoorden op Koerbagh's boek achterwege bleven: „om de gemeente tot geen

1) Notulen van de Classis op 4 Juni, 1668. Verslag over de gedane commissie *ibid.* op 18 Juni, 1668.

2) Navorscher, 1877, blz. 544.

ondersouck te verwecken"; zij gelastten hem dus zijn Antwoord *stil* te houden, wat hij beloofde 1).... en gehouden heeft.

Het gerucht, dat de Magistraat van Amsterdam Adriaan Koerbagh zocht, en heel wat voor zijne gevangenneming scheen over te hebben, was intusschen overal doorgedrongen. Dienvolgens ontving de Schout op 6 Juli 1668 een ongeteekend schrijven van iemand, die beweerde, den delinquent in hechtenis te kunnen leveren, mits men hem daarvoor eene goede som gelds gaf. Na wat ruggespraak met Burgemeester Valckenier, besloten Schepenen den Schout een crediet te verleenen van 1000 à 1500 gl. Terstond zond deze zijn gewezen knecht, nu klerk ter „tresory extra-ordinaris" Arnout Mergelcamp, met bericht naar Utrecht, dat den 8sten daaraanvolgende reeds door een „vrouwspersoon", die tegen den volgenden dag antwoord beloofd had, was afgehaald. Den 11den Juli berichtte de ongenoemde Judas, dat Adriaan Koerbagh „hem een goeden vriend was, maer niet presteert (had) dat behoorde, en oversulx ten dienst van de godsdienst en justitie hem wilde leveren, maer dat de uytgeloofde somme te laech was, en dat moest hebben, soo hem in handen levert, duysent ryxdalers, te betaelen contant." Zoo hij zijn vriend „leverde" met al zijne „pampieren", verlangde de ellendeling drieduizend gulden, waarvoor Schout en Schepenen eene obligatie op zegel moesten geven. Nog meldde hij, dat „Dr. Berckel, een gaeuw man, wonende tot Cuylenburg met hem veel converseert ende wel de meeste aenlijder van de boeken schijnt te weesen", 2) en dat hij Vrijdag — 13 Juli — tusschen drie en vier uur antwoord wachtte te Everdingen, tusschen Kuilenburg en Vianen, in de herberg waar „de waerdin is genaempt Joppie". Daar zou een man komen, „met een dassie, gebonden met een root

1) Bij Bontemantel; het laatste gebeurde op 24 Juli 1668.

2) Dit is geheel bezijden de waarheid. Adriaan K. was de man niet om zijn naam te zetten voor andermans werk, en verklaarde uitdrukkelijk — wat ook niet betwijfeld kan worden, — dat hij in de laatste jaren weinig of geen omgang met Van Berckel had gehad. 't Vertelsel bewijst dus alleen, dat de Judas geen *intieme* vriend was.

lint, die sal vraegen: brengt ghij wat nieuws van Amsterdam?" — aan wien de brief moest gegeven worden.

Op den bepaalden tijd was Arnout Mergelcamp met een schrijven van den Schout ter bestemder plaatse, waarin gezegd werd, dat de belooning moest staan „ter discretie", en dat men niet gewend was zulke dingen „op zegel te geven". Ook de Judas kwam opdagen; het was een man van 35 of 36 jaren, die te Kuilenburg woonde, en, naar gezegd werd, druk met Dr. Van Berckel omging. Nog eenmaal zond hij Mergelcamp terug met een nieuwen eisch, 1) doch Cornelis Witsen, Hoogschout der stede Amsterdam, liet niet met zich marchandeeren, en handhaafde zijn eerste bod. 't Werd nu aangenomen. Na geschreven te hebben, wanneer en waar hij zijn verradersloon hoopte te ontvangen, meldde hij, dat Adriaan Koerbagh zich onthield te Leiden, vermomd met een zwarte pruik; hij noemde de straat en het huis, beschreef de trap, de kamer en de bedstede, berichtte, dat men hem 's morgens moest gevangennemen, en op welke wijze. Op den 17den Juli las de Schout dien brief aan Schepenen voor; na overleg werd besloten Mergelcamp terstond naar Leyden te zenden met een brief aan den opperschout Hoogeveen. 's Avonds om zeven uur bezorgde Mergelcamp het schrijven; den volgenden morgen om zes uur viel de Leidsche Schout met zijne rakkers in 't aangewezen huis, vond, zooals gemeld was, de sleutel van Koerbagh's kamer op de richel boven de deur, lichtte den aangeklaagde van het bed en bracht hem in de boeien. Terstond daarop zond hij Mergelcamp terug met de boodschap, dat hij Koerbagh had gevangen genomen en eenige papieren op zijne kamer had gevonden, en niet twijfelde, of de Magistraat van Leiden zou hem uitleveren, indien de Heeren van Amsterdam het verzochten. Alles met dien verstande, dat, zoo Koerbagh werd veroordeeld in geldelijke boeten, hij, Hoogeveen, daarvan

---

1) Hij vroeg nu 1000 gl. vooraf en andermaals 1000 gl. als de zaak in orde was, en voegde er bij: «Dat hij wellicht meerder somme van hem Koerbagh, sal connen crygen, soo daertoe aen wilde leggen, maar alsoo dat ontrouwelyck met syn vrind soude gehandelt weesen, soo sal dat niet doen»

zijn rechtmatig deel zou ontvangen. Na de Burgemeesters Valckenier en Vlooswijck, juist op het Oost-Indische huis te gast, geraadpleegd te hebben, werd Arnout Mergelcamp nog op denzelfden 18[den] Juli naar Leiden teruggezonden, met een omstandig schrijven, waarin verzocht werd, dat één van Hoogeveen's substituten den gevangene met geboeide voeten (*pede ligato*) voor rekening der stad Amsterdam mocht overbrengen, en beloofd werd, dat men tot wederdienst bereid was; en opdat dit geval later niet als een antecedent zou beschouwd worden, zond men tevens eene afzonderlijke acte van non-praejuditie. 1)
Den 19[den] Juli 1668 werd Adriaan Koerbagh door een substituut met „dienders", vergezeld door Arnout Mergelcamp, op een wagen gevankelijk naar Amsterdam, en daar 's avonds om negen uur in de boeien gebracht. 2)

Op Vrijdag 20 Juli 1668 onderging Adriaan Koerbagh zijn eerste verhoor. Daar zat de Hoogschout, Mr. Cornelis Witsen, daar zaten de Schepenen Van Waveren, Bontemantel, Van de Capelle, Hulft, Corver en Johan Hudde. Vóór hen eene reeks van stukken, deels in de kantoren der beide broeders, deels op Adriaan's kamer te Leiden in beslag genomen; voor hen ook een of meerdere exemplaren van den „Bloemhof", en het andere boekske, half gedrukt, half in handschrift. Als getuigen: Everardus van Eede, de drukker uit Utrecht, Herman Aeltsz, uit Amsterdam. 3)

„Adriaan Koerbagh, rechtsgeleerde en doctor medicinae, van Amsterdam, oud 35 jaren, gevraagd, of hij een boekje, getiteld „Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet" heeft gemaakt? zegt „ja". Of hij het *alleen* gemaakt heeft? zegt „ja", en door niemand geholpen te zijn. Gevraagd, of Dr. Van Berckel hem niet heeft geholpen? zegt „neen". Toch kon het

---

1) Beide stukken in afschrift op 't Amst. archief bewaard. Ik bezit afschriften.

2) Voor dit alles zijn Bontemantel's aanteekeningen de eenige bron.

3) Ik geef het eerste verhoor, in de Confessieboeken opgeteekend, in extenso, wegens de groote merkwaardigheid. Alleen wijzig ik de spelling, plaats leesteekens, en zal hier en daar eene verklarende aanteekening bijvoegen.

wel zijn, zoo vervolgde hij, dat hij er met iemand over gesproken had. Zijn broeder had echter het boek niet gelezen, vóór het geheel gedrukt was; wel had deze met zijn voorkennis een vel gecorrigeerd, maar geen vel, dat aanstootelijk was. Gevraagd, wie met hem van 't zelfde gevoelen zijn? zegt: „niemand, mijns wetens". Zegt met Van Berckel, noch met iemand anders daarover gesproken te hebben, ook niet met Spinoza of zijn broeder, 1) ofschoon de laatste een vel — hij was vergeten welk — had gecorrigeerd. Hij bekende, omgang te hebben gehad met Spinoza, en eenige malen bij hem geweest te zijn, doch nooit met hem over deze zaak te hebben gesproken; dat hij den Bloemhof alleen vervaardigd had met het doel, de menschen goed Hollandsch te leeren spreken. Gevraagd, of hij Hebreeuwsch verstond? zegt: „alleen met behulp van een woordenboek". Gevraagd, wat het Hebreeuwsche woord „schaa-bunoth" wil zeggen? antwoordt: „ik weet het niet, en moet 't zoeken uit 't Lexicon Buxtorpi". 2) Zegt, met Van Berckel en de anderen 3) omgegaan te hebben, doch met Spinoza nooit over deze leer te hebben gesproken. Naar aanleiding van de plaats in den „Bloemhof" op blz. 664, luidende: „*Wie eygent-lijk de vader van dese Behouder (Jezus) is geweest en weet men niet, en daarom hebben eenige onwetende luyden hem gesegt te zijn geweest God, God van eeuwigheyd, en een soone Gods van eeuwig-heyd, en dat hij in der tijd is gebooren van een maagd, sonder toedoen des mans: maar die stellingen zijn ook buyten de schrift en tegen de waarheyd*", gevraagd: of hij niet met Spinoza over deze leer had gesproken? Zegt „neen"; wel met Dr. Van Berckel, maar niet met zijn broeder; toch kon het wel zijn, dat ook zijn broeder van die leer was. 4) Hij erkende wel eens of twee malen bij Van den Enden, voor een jaar vijf of zes,

1) Dit zijn natuurlijk antwoorden op vragen, die door den klerk niet genoteerd zijn. Waarschijnlijk waren er brieven van Spinoza onder de stukken gevonden; ook staat te bedenken, dat Johan Hudde dezen persoonlijk kende.

2) חג שבעות (chagh schabunoth = pinksteren; vgl. Bloemhof op pinxter).

3) Iderhoff en zijn broer?

4) Men herinnert zich de boven beschreven Collegianten vergadering (blz. 294) waarin Johannes Koerbagh tegenwoordig was.

geweest te zijn; ook was hij, een keer twee drie, ten huize van Jan Knol geweest, 1) doch had met hem niet van deze leer gesproken. Voor een jaar twee drie was hij in de vergaderingen van Jan Knol in de Nes tegenwoordig geweest, en toen daar de vraag gesteld werd, of te bewijzen viel, dat de Heere Jezus uit de stam Davids was, hij, Koerbagh, van meening was, dat men het niet wel zou kunnen bewijzen. Gevraagd, waar en wanneer hij het boekje, getiteld „Een Licht (schynende in Duystere Plaatsen") gemaakt had, zei hij: meerendeels hier te Amsterdam, een klein gedeelte te Utrecht en Kuilenburg; 2) en nadat hij den „Bloemhof" gemaakt had, om daarmede de dingen te beter uit te leggen. Dat hij voornemens was het eerst aan de Magistraat bekend te maken, en daarna, met hare toestemming, uit te geven. Het eene boek was een maand of twee na het andere gedrukt. 3) In gezelschap van Dr. Van Berckel was hij naar den drukker (Van Eede) gegaan, en zijn broeder was later ook gekomen, om hem te waarschuwen, dat men hem zocht in hechtenis te nemen. Het laatste boekje had hij alleen gemaakt; zijn broeder had er niet in gecorrigeerd, wel af en toe Dr. Van Berckel. 4) Gevraagd, of hij niet wist, dat zijn broeder tegen den drukker had gezegd, dat hij vrijelijk drukken kon, dat het de zuivere waarheid was, en dat hij (Adriaan) 't niet zou uitgeven, dan met goedvinden van de Hooge Regeering? antwoordde hij, dat hij daarvan niet wist. Eindelijk, of hij niet een boekje vertaald en uitgegeven had met

1) Oorspronkelijk stond er «vier à vijf maal», doch dat is doorgehaald. Op Koerbagh's omgang met Van den Enden doelt ook Goeree (blz. 665). «Insgelijk had ook den geneesheer Coerbach door verkeering met dien man, niet veel goeds uyt zijn vergiftige prammen gezogen», enz.

2) De gedrukte aanteekeningen van Bontemantel spreken van «een half jaar» geleden; 't afschrift van Dr. Kernkamp van «1½ jaar». 't Laatste is blijkbaar verkeerd.

3) De druk van den Bloemhof was in Dec. 1667 zeker afgeloopen, maar 't boek eischte nog tijd voor innaaien, enz.; in 't laatst van Februari of begin Maart was men daarop te Utrecht begonnen met «Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen».

4) Fouten in beide boeken verraden, dat de auteur zelf er niet altijd zorg aan kon besteden.

den titel „Een kort en vlijtig Ondersoeck"? bekende hij 't ver-taald te hebben met het voornemen het te laten drukken".

Reeds werd de beschuldigde weggebracht, toen de Scho hem nog even terug liet roepen en vroeg: Of hij Pieter Wilt wel kende? Hij antwoordde, op aanraden van Dr. Van Berckel dien naam aangenomen te hebben, opdat de brieven, die men aan hem schreef, te beter mochten bezorgd worden. Schepen Bontemantel, die dit verhoor bijwoonde, teekende aan in zijn dagboek: De gevangene „was seer weemoedich, willende (zich) de kerck en haer ordre onderwerpen, doch bleef evenwel altyt by syn gevoelen, als yts uyt de boecken wierde gevraecht."

Den volgenden dag, zijnde Zaterdag 21 Juli 1668, werd ook Johannes Koerbagh opnieuw verhoord. Langer dan tien volle weken was het geleden, sedert men den armen theologiae doctor en proponent „naar beneden" had gebracht, om — in de hemel weet welk afschuwelijk gevangeniskot — over zijne euveldaden (?) na te denken. Weer trachtte men uit hem te krijgen, in hoeverre hij als mede-auteur der drie boekjes kon beschouwd worden. Hij kon echter weinig meer bekennen dan vroeger; niet hij, doch zijn broer was de schrijver; hij had hoogstens een vel gecorrigeerd. Opmerkelijk is het, dat — zooals Adriaan zijn best deed bij het verhoor al zijne vrienden: Spinoza, Van Berckel, Jan Knol en zijn broer, te sparen — Johannes van zijn kant trachtte zoo min mogelijk te zeggen, dat tot bezwaarnis van zijn broer kon strekken. Zelfs wilde hij geen „ja" zeggen op de vraag, of de „Bloemhof" een „godslasterlijk" boek was. 2)

1) Ik geloof, dat het woord «uitgeven» (in de origineele tekst staat «uyt-gaen en drukken») hier eene misstelling is. Uit volgende verhooren blijkt nl. dat het boekje hier bedoeld, handelde over de Drieëenheid (*de Trinitate*), door Adriaan was vertaald, doch — waarschijnlijk in manuscript — in Johannes' lessenaar was gevonden. Adriaan nu spreekt slechts van 't plan 't te laten «uitgaan». Het was dus nog niet gedrukt. Ik heb dan ook geen exemplaar kunnen vinden, en 't dossier van dit proces is natuurlijk — met alle andere dossiers uit de 17de eeuw — zoek. Waarschijnlijk zijn ze allen te bevragen aan den papiermolen!

2) Ofschoon Bontemantel bij dit verhoor wel tegenwoordig was, heeft hij daaromtrent niets opgeteekend. Eenige bron zijn dus de Confessieboeken.

Eerst op den volgenden Woensdag (25 Juli 1668) werden de verhooren hervat. Nu trachtte de Schout op eene andere wijze gewaar te worden, of niet Johannes de medeplichtige was van Adriaan? en vroeg den een na den ander, of zij niet hier ter stede samen in één huis hadden gewoond? Beiden bekenden sedert Mei laatstleden (1667) bij hunne moeder gewoond te hebben; zij hadden wel dagelijks samen gegeten, doch ieder had een afzonderlijk „comptoir" gehad. Of zij samen veel over de boeken gesproken hadden? Beiden ontkenden, doch lieten zich eindelijk de verklaring ontwringen, dat de rechtsgeleerde den proponent wel eens naar den wortelvorm van een of ander Hebreeuwsch woord gevraagd had. Daarna las men beiden voor hetgeen zij bekend hadden, waarbij zij „persisteerden". Toch waren Schout en Schepenen nog niet geheel overtuigd: Op den 26sten Juli moest de arme proponent nogmaals een lang verhoor doorstaan over de wijze, waarop de boekjes gedrukt waren; doch slechts weinig nieuws kwam daarbij aan den dag.

Op den 27sten Juli, 's morgens te tien uren, vergaderden de Schepenen op verzoek van den Schout in de pijnkamer, en werd Adriaan Koerbagh binnen gebracht. Nadat hem nogmaals zijne bekentenis voorgelezen was, deed de Schout zijn eisch, inhoudende, dat Adriaan Koerbagh zou gebracht worden op 't schavot, te dien einde voor 't stadhuis op de gewone plaats op te richten, en, nadat hem zijn rechterduim was afgehouwen, met een gloeiende priem zou gestoken worden door zijne tong; dat hij dertig jaren zou opgesloten blijven; de ordinaris- en extraordinaris kosten en mise van justitie betalen; zijne resteerende goederen zouden geconfisqueerd worden, en zijne boeken, naar 't goedvinden van den rechter, in 't openbaar of op eene stille plaats verbrand.

Plechtig herhaalde de voorzitter der Schepenbank het gesprokene, en vroeg den beklaagde of hij nog iets op den eisch had aan te merken? waarop Koerbagh antwoordde, dat hij berouw en leedwezen voelde over het voorgevallene en beloofde een „beter" leven te zullen lijden.

Daarna gingen Schout Witsen en zijn zoon — secretaris van

Schepenen — met den gevangene 1) heen, om den Heeren gelegenheid te geven tot beraadslagen. Nadat de verschillende inzichten waren gehoord, kwam men ten slotte overeen: Adriaan Koerbagh tien jaren te houden in besloten hechtenis, tien jaren daarenboven te bannen uit deze stad en jusrisdictie eene mijl in 't ronde; hem eene boete van 4000 guldens op te leggen, de eene helft voor de armen, de andere helft voor den Schout; en hem te veroordeelen in de gewone en buitengewone kosten en mise van justitie, ter somme van 2000 gulden. Na den middag overlegde men nog, of men hem niet bannen zou uit Holland en West-Friesland. Doch wijl in dat geval het vonnis moest afgelezen worden van het Stadhuis na klokgeslag; moest bekend gemaakt worden, aan alle Schouten door 't gansche land enz. en „de intentie was, het gerucht van deze feiten zoo stil onder de gemeente te houden als doenlijk is, om alle aanleiding weg te nemen, dat de gemeente de boeken gaat lezen, overmits de ooren teer en de nieuwigheden kittelachtig zijn", werd besloten zich aan de eerste lezing te houden en het vonnis binnenskamers uit te spreken. 2) Alzoo geschiedde.

Nadat ook Johannes Koerbagh zijne bekentenissen en verdere stukken waren voorgelezen, eischte de Schout: dat hij binnenskamers zou worden gegeeseld, twaalf jaren zou opgesloten blijven, eene boete zou betalen naar discretie van den rechter, en verder de kosten en mise van justitie. De gevangene antwoordde, dat hij zich hield aan 't geen hij gezegd en geschreven had, dat hij meende dat daarin niets onbillijks of goddeloos was; dat hij de boeken van zijn broeder niet had gelezen, en dat — zoo voegde hij er onverschrokken bij — al wat men tegen hem had kerkelijk was, en tot oordeel stond der kerk. Waarop Schepen Van de Cappelle hem in de rede viel, bewe-

1) Deze laatste wordt bij Bontemantel — hier de eenige bron — niet uitdrukkelijk genoemd; doch 't spreekt van zelf, dat hij niet tegenwoordig bleef.

2) Hoe het precies geluid heeft, weten wij niet. In de Sententieboeken is van beide vonnissen slechts den eersten regel te vinden (!). In de Confessieboecken staat bij Adriaan's eerste verhoor op den kant de hoofdzaak aangeteekend als in den tekst vermeld, doch *met* verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland.

rende, dat deze zaken tot oordeel stonden van Schepenen, en dat hem, Koerbagh, niet toestond te zeggen, wien het oordeel toekwam.

Toen sommigen der Schepenen voorstelden den gevangene een jaar of wat in hechtenis te houden, eene boete op te leggen van 2000 gulden en de kosten, en hem later te verbannen, merkte Schepen Bontemantel op, dat hij zich zou bezwaard gevoelen, den gevangene, die eigenlijk niets bekend had, en wien men hoogstens eenige „verkeerde discoursen" kon ten laste leggen, gedurende eenige jaren op te sluiten of te bannen. Hij was van meening, dat men den beschuldigde moest ontslaan, onder handtastinge van weer te compareeren, wanneer hij van Schout en Schepenen ontboden werd, met de belofte zich onderwijl goed te gedragen en betaling der kosten en mise van justitie. Te meer, aangezien de gevangene nu reeds langer dan tien weken 1) had „gezeten" — wat men toch ook als eene straf beschouwen kon, en „men hier te lande, als geen boeken werden geschreven of vergaderingen geleid, op de opinie die ieder voor zichzelven van den godsdienst heeft, zoo nauw geen regard sloeg." Na nog eenige deliberatie werd alzoo besloten, en ook Johannes Koerbagh op den 27sten Juli zijn vonnis binnenskamers aangezegd. 2)

Wat er tijdens dit alles is omgegaan in het gemoed der oude moeder van beide „misdadigers", — eens zulke hoopvolle jongelieden —; wat er gewoeld en gewerkt heeft in de hoofden hunner Amsterdamsche vrienden, in de ziel van den wijsgeer, die daar te Voorburg bezig was met het schrijven van 't Theologisch Politiek Vertoog — immers ook tot hem zullen af en toe de geruchten doorgedrongen zijn — ik laat het den lezer over, zich daar in te denken. De taak van den biograaf is eene andere, zoolang er *feiten* te melden zijn.

Achter het bekende poortje op den Heiligenweg, waar voortijds de eerzame nonnen van Sinte Clara hunne woonsteê

1) 't Waren er ruim elf, welgeteld.

2) Tot hier toe volgens Bontemantel.

hadden, bevond zich sedert 1595 het Amsterdamsche

„De gene die men daer in set, werden gedwongen te werken en hun brood met swaren arbeyd te winnen. Ik sag 'er die Brasiliën hout raspten, hebbende ieder dag een sekere takx, doen *soo harden werk* dat se naakt en besweet, en 't stof van 't Brasilien hout haer op 't lijf vliegende, het gantsche Lijf over van een schoone roode verwe beschildert hebben. Sij verhaelden ons dat sommige die men beval te arbeijden, en die men *met slagen* aen haer werk niet brengen konde, in een groote Regenbak wierden geset, daer men het water liet inloopen, doende daer alleen een pomp bij tot hun verligting, waer se werken mosten wouden se leven, en hun selven van verdrinken bevrijden. *Wij sagen er een die in een naau gat sat, en van eten onthouden.* Sommige sitten hier langer, sommige korter. 't Is in 't gemeen een straf voor Messe-trekkers, of die iemand soeken te quetsen of te steken". 1) Ziedaar, wat een Engelsch reiziger in het jaar 1668 opteekende betreffende de plaats, waar Adriaan Koerbagh, volgens besluit van Schepenen van 29 Juli van *datselfde* jaar, werd onder dak gebracht. 2) Langer dan zeven weken zat de man, wiens eenige misdaad was, dat hij gedacht, onderzocht en gesproken had, te midden van deze schurken en rabauwen. Of Schepenen zelve de straf te wreed vonden? Op 19 September 1668 werd besloten, den „misdadiger" te zetten in het Willige Rasphuis 3) — gelegen aan den Buitenkant, bij het Schippersgrachtje — eene inrichting,

---

1) Nauwkeurige en gedenkwaardige Reysen van Edward Brown, M. Dr. Afgesonden van 't Collegie tot Londen, Lid vàn 't Kon. Soc. en Medicyn van Syn Kon. Maj. in Engelandt: Door Nederland, etc. aangevangen *1668*. Uit het Engels vertaelt door Jacob Leeuw. 't Amst. by Jan ten Hoorn, anno 1682.

2) Volgens eene aanteekening aan het slot van Bontemantel's memoriën (bij Dodt van Flensburg, Archief II, p. 367.) In Dr. Kernkamp's exemplaar kwam deze aanteekening niet voor. En op 't Amst. archief is over 't gevangeniswezen van dien tijd *niets* te vinden. De aanteekening lijkt mij echter juist wegens 't geen volgt.

3) Volgens eene tweede kantteekening bij Bontemantel (ook bij Dodt van Flensburg voorkomend).

die in de vorige eeuw reeds verdwenen is en waaromtrent naar het schijnt zoo goed als niets geboekt staat.

Op den 20sten September besloot de kerkeraad, in de volgende vergadering in overweging te nemen, wat wegens hem — Adriaan — kerkelijk te doen stond. Doch het duurde tot den 3den December, vóór aangenomen werd, dat de weleerwaarde Ds. Vinckius, met zijn ouderling, in 't Rasphuis „alwaer men meent, dat Adriaan Koerbagh sitten soude, ondersoecken (zal) oft niet gelegentheyt is om met hem te spreecken, om aldus, voor soo veel ons aengaet, voor syn ziele te waecken, of God gaeve, hem door sulcke middelen uyt de stricken des Satans te verlossen, ende oock alsdan by eerste occasie met hem soecken te spreecken, waar over het rapport sal afgewacht worden." 1) Gevangenisbezoek was echter iets geheel nieuws voor Amsterdam's volijverige predikanten. Toen de eerwaarde Vinckius den „godslasteraar" niet vond in 't Rasphuis op den Heiligenweg, schijnt hij een langen tijd ten einde raad geweest te zijn. Zoo liet het rapport op zich wachten tot .... 10 October 1669. Het luidt als volgt: „Ds. Vinckius, nevens syn Ouderlingh hebben volgens Resolutie van 13 Dec. 1668 2) Adriaan Koerbagh soeken te spreecken, gelyck geschiet is, voor wien de genoemde Koerbagh betuygt heeft, met uytterlycke teeckenen van boetveerdicheyt, berou te hebben van syn Godtlasterlicke schriften, wenschende noyt sulx geschreven te hebben, belovende noyt sulcken gevoelen of te voeden of te leeren, gelyck hy tot continuatie van dit syn voornemen is aengemaent. Hebben evenwel uyt de Binnen-Moeder van het huys soo heel veel goets van hem niet vernomen, als die van hem getuygde bequaem te syn het geheele huys in roere te stellen, en genegen om syn bederflick saet by een yder te strooyen. Doch dat nu eenige maanden sich veel sediger had aengestelt. Worden de Eerw. Broederen voor hare moeyte bedankt. Voorts laat het de Eerw. kerkeraad hier bij berusten, en sal, wanneer geoordeelt wert, dat hij dient aengesproocken te sijn, dese of gene

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XII, fol. 10.

2) Hier is de *Scriba* onnauwkeurig geweest, zooals men ziet.

uyt de Eerw. Broederen daertoe gecommitteeren, en sal by gelegentheyt gelet worden, hoe met sulcke gemene huyser handelen sal." 1)

Behoef ik den lezer mede te deelen, waarom Adriaan Koerbagh zoo „veel sediger" en „boetveerdiger" was? De arme man was ziek, zoo ziek, dat enkele dagen na het bezoek van Ds. Vinckius zijn lijk kon weggedragen worden uit 't Willige Rasphuis. Waarschijnlijk op verzoek van de familie werd het in de stilte van den avond naar eene woning in de Oude Nieuwstraat gebracht — misschien het huis zijns broeders. Doch niet zoo geheel onopgemerkt was het gebeurd of buren en voorbijgangers — die niet gedacht, niet onderzocht, en nooit eene „godslastering" gesproken hadden: menschen, die hooger stonden aangeschreven bij Amsterdam's eerwaarden kerkeraad — zullen wel gemompeld hebben: „Daar ligt 't stroo voor de deur en de ziel voor den Duivel." En toen op den 15den October 1669 de mannen in 't zwart met hun baar de smalle en donkere Oude Nieuwstraat binnenstapten, stroomde binnen enkele oogenblikken eene groote menigte nieuwsgierigen samen, elkander verdringende om toch iets te zien. En er was *iets* te zien! Want het noodlot wilde dat „zijn dood Lijk zullende gravewaards gedragen worden, vloog bij toeval onder 't henen gaan, een Pik-swarte-Hen op de kist, die 'er lang op bleef zitten, zonder dat ze met dreygen, goojen, en weuven met de hoeden, daar was af te jagen; gelijk honderden van Menschen gezien hebben, en elk 'er zijn beduyding over maakte." 2)

Die pik-zwarte hen.... was het niet de euvele Satan zelf, die de ziel van den „Godslasteraar" in ontvangst kwam nemen om haar mede te voeren ter helle?

„Cornelis Witsen, hoofdofficier, op de Keysersgraft, f 8",

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XII fol. 59. (Wanneer die «gelegenheid» gekomen is heb ik niet kunnen vinden.)

2) Goeree, Kerk- en Wereldlijke Historiën, 1730, blz. 665. Vgl. het overeenkomstige verhaal in den brief van Phil. van Limborch, hier in de bijlagen (X.) voor 't eerst gedrukt.

zoo luidt het op 16 Maart 1669 in het begrafenis-register der Nieuwe Kerk; en op 15 October van datzelfde jaar leest men: „Adriaen Coerbag in de Oude Nieuwe straet, f 8" — zij hebben elkaar niet lang overleefd. In het jaar 1672 verscheen te Hoorn een dichtbundel, 1) waarin o. a. een gedicht voorkomt „Aen den gevangen Koerbagh" gewijd: De aanhef luidt:

«Geluckigh waert gy Koerbagh, dat
Ghy in de groote Amstelstadt
Wierd om Woordenboeck gevangen:
  Had Spanjen of Italiën
  U binnen hare Traliën
Uw' straf soud swaerder zyn als hangen . . . ."

Gelukkig? Zou voor een welopgevoed jonkman, doctor in de geneeskunde en de beide rechten, eene parate executie door strop of houtmijt niet te verkiezen zijn geweest, boven een langzamen dood onder 't geboefte in Amsterdam's rasphuizen? 2)

Doch, wij zijn nog niet aan het einde. Johannes Koerbagh was waarschijnlijk op den avond van den 27sten Juli 1668 in vrijheid gesteld: dat was op Vrijdag. 's Maandags daaraanvolgende vergaderde de Classis, die „verstaan hebbende de loslatinge van Joh. Koerbagh", aan de daartoe aangewezen commissie bevel gaf, met de afgebroken „conferentie" voort te gaan. 3)

Op den 3den September werd verslag uitgebracht betreffende hare bemoeiingen. In verscheiden opzichten was gebleken, dat hij nog altijd zeer onrechtzinnige gevoelens aankleefde, zoodat hem „dikmaals de mont gestopt" was, en men hem ten slotte

1) Het Nieuwe Hoornsche Speelwerck, Hoorn, bij Cornelis Croock, 1672.

2) Ter wille van de volledigheid zij nog meegedeeld, dat in 't Tijdschrift voor Geschied. en Oudheden, Utrecht, 1841, blz. 105 een brief voorkomt van Prof. J. Diemerbroeck aan . . . . . .? luidende: «De Heer Graevius doet zijn gebiedenis aan Ul.; en alsoo onlancx een dispuyt is geweest over het Woordenboeck van dien Goddeloozen Kourbach, zoo wenschte ick wel, dat het uwe goedheyt beliefde, hetzelve te leenen voor eenighe daghen. Utrecht, den 25 May 1672.» (Navorscher, 1854, blz. 285).

3) Notulen van de Classis op 30 Juli 1668.

had aangemaand „sigh voor verleydende persoonen en vergaderingen te waghten"; hij had „sulx aangenomen, thoonende met schreyende oogen seer gedwee en beweeght te sijn". Toen echter de delinquent „binnen gestaan sijnde", de Classis „in 't minste gheen contentement" gaf, werd hem opnieuw bedenk-tijd gegeven, de commissie bestendigd.

Deze rapporteerde op den 1sten October (1668) onder mee[illegible] „dat hy nogh stak in syn voorgaande dwalingen." Het (lee[illegible] „stuk van het weesen Gods" liet hij echter vallen . . . do[illegible] toen de Classis hem nog in dezelfde vergadering ontbood, ko[illegible] zij ook met zijne „antwoorden dies aangaande nogh gheen contentement" nemen; „en vreesende, dat hy, vol synde van vuyl[illegible] ketterijen, noghtans hier of daar den stoel der waarheyt, to[illegible] veeler ergernisse en ontstightinghe soude mogen betreeden," [illegible] werd besloten zijne censuur te handhaven, en naar alle provinciën te schrijven zijn, „persoon niet tot den preekstoel te admitteeren". 1) Niet langer werd daarmede geaarzeld, toen [illegible] men den 5den November vernam, dat hij in den laatsten tijd Remonstrantsche en „andere ketttersche conventiculen" bezocht. Op zijn verzoek, hem afschrift te verstrekken van dat schrijven [illegible] ontving hij weigerend antwoord. 2)

„Ketttersche conventiculen". — Kort voor Johannes Koer[illegible]bagh in hechtenis genomen was, had Ds. Nieuwenhuysen de[illegible] presideerenden Burgemeester nog eens begroet over dien stee[illegible] des aanstoots, het College op 't Rokin. Hij had ten antwoord gekregen, dat Zijn Grootachtbare onlangs de „hoofden" bij zich had ontboden, en aangezegd „deselve byeencomste voortaan heymelicker en sonder ergernisse te houden, doch dat sy lieden oock claagden, dat door onse proponenten en catechisanten somtyds werden geturbeert": een antwoord, dat den kerkeraad maar matig beviel; 't werd echter „niet raadtsaam geoordeelt de saack voor tegenwoordich verder aan te dringen." 3) Een rond jaar

---

1) Notulen van de Classis op den gemelden datum.

2) *ibid.* Op 19 November 1668.

3) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XI, fol. 384. (Verg. April 1668).

hield de eerwaarde vergadering zich aan dat kloek besluit. Toen werden er op 't Rokin weer zoo groote „stouticheden geventileerd", dat de kerkeraad onderzoek noodig vond. Jan Knol toch had eene verschrikkelijke „blasphemie" uitgesproken tegen den Christus. Dat moest een einde nemen, het kostte wat het wilde. Er zouden dus nogmaals „personen in de theologie wel gefondeert" naar 't College gezonden worden, ook om de „schadelycke dwalingen" van Dr. Galenus Abrahamsz op het spoor te komen. 1) Eerst na eenige maanden van harden arbeid kwam men er achter, hoe die godslastering eigenlijk geluid had: „Christus heeft nooit gezegd, dat hij de waarachtige God was; hadde hij dat gezegd, dan hadden de Joden recht gehad hem te dooden; en indien hij nog op aarde verkeerde, en zoo iets durfde beweren, dan wilde ik wel de eerste zijn om de hand aan hem te slaan." 2) Eindelijk werd besloten de zaak te remonstreeren aan Burgemeesteren, die aanrieden, zich „met documenten" te vervoegen bij den politieken rechter. 3) Dat werd gedaan: enkele leden der gemeente gaven, na lang dralen, voor notaris en getuigen eene schriftelijke verklaring van hetgeen zij Knol hadden hooren zeggen, welke acte door Burgemeesteren in handen van den Officier werd gesteld. 't Schijnt, dat de zaak tot den aanvang van 1670 „op de rol" gestaan heeft, 4) doch na dien tijd hooren wij er niet meer van, ofschoon de Officier dikwijls genoeg tot handelen aangespoord werd. Wat er van dezen ketter geworden is? Wij weten het niet. Doch men heeft een met de pen geteekend portretje van een zekeren Jan Knol gezien, waaronder dit versje geschreven stond:

---

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XII, fol. 33. (Verg. 13 Juni 1669).

2) *ibid.* Vol. XII, fol. 35v, 37, 40, 41, 45, 46, 48, 49 (Vergaderingen van 27 Juni, 4, 18 en 25 Juli, 1 en 8 Aug. 1669).

3) *ibid.* Vol. XII, fol. 50, 53, 54, 55. (Vergaderingen op 29 Aug., 5, 12 en 15 Sept. 1669).

4) *ibid.* fol. 55, 56, 57, 69, 70. (Vergaderingen van 19 en 26 Sept., 3 en 11 Oct., 12 en 19 Dec. 1669, 2 Jan. 1670).

Wel doorslepen
In snoô knepen
Ben ik als een Knipperdol
Bij 't gemeen genoemd Jan Knol;
Maar gegeesseld om mijn leeren,
Zey 'k, «het was de hand des Heeren!» 1)

Betreffende Johannes Koerbagh werd in den zomer van 1669 aan den kerkeraad bericht, dat hij „alsnoch verre afweek van de bekentenisse en suyverheydt der ware gereformeerde leere, bysonderlyck dat geensints wil bekennen den sone Godts te wesen eenwesich met den vader"; dat hij getracht had „met de Remonstranten gemeenschap des avondmaals te houden", en nog altijd weigerde zich te houden aan zijne onderteekening der formulieren. „In alles was de bejegheninge seer beleeft, maer geen minste blyck van sich afgekeert te hebben van vorighe dwalinghen." De „broederen" werden uitgenoodigd „in het waken over hem te continueeren." 2) Na het overlijden van zijn broeder in het Willige Rasphuis, en diens „Lykstaatzie, die zoo'n koddige naspraak onder 't gemeene volk agter liet," 3) hield de arme man zich een tijdlang stil. Maar nog was de kracht niet gebroken. Op 11 Januari 1671 werd eene vergadering op het Rokin gehouden, waarin ook hij als spreker optrad. Het gehoor bestond uit „wel 400 menschen". Opnieuw zou hij daar, zooals de kerkeraad het noemde „lasterlijk" gesproken hebben van „Jezus Christo onser Saligmaecker,

1) Bij Goeree, Kerk- en Wereldl. Historiën, 1730, blz. 598. Goeree noemt hem een bekenden dweeper en schijnheiligen Wederdooper uit de *zestiende* eeuw. Doch voor zoover ik weet, is in dien tijd geen Jan Knol bekend. Mogelijk is Goeree, die in 1703 of 4 schreef, met de eeuwen eenigszins in de war geweest. Want op onzen Jan Knol past het volkomen. 't Mocht mij echter nog niet gelukken documenten te vinden, die van zijne terechtstelling spreken. — Jan Knol's portret komt voor op de schilderij van Egbert Heemskerck den jongen, (in het Weeshuis «de Oranjeappel»), voorstellende de barbiers- en chirurgijnswinkel van Jacob Fransz. Hercules in het jaar 1669. Hij is afgebeeld «de krant lezende».

2) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XII, fol. 40, 41. (Verg. 18, 25 Juli 1669).

3) Goeree, blz. 665.

tegen syn eeuwige godtheyt en voldoeninge." De vergadering, „sich hierover seer bedroevende, heeft goetgevonden naer waerheyt van deze gevoelen te vernemen." Daarna zou eene commissie ten stadhuize de zaak remonstreeren en de broederen des kwartiers Koerbagh aanspreken. 1) Burgemeesteren wenschten echter schriftelijke bewijzen, en daar Koerbagh het voor zijn deur nog al schoon schrobde — hoewel de broederen hem nog altijd „seer ongesont en los" vonden „in de leere der godtheyt Christi en syn voldoeninge, smaeckende na de Sociniaensche ketterije" — besloot men, het met hem nog wat aan te zien, en alleen aan te dringen op sluiting van het College. 2) Eene week later verzocht de proponent den kerkeraad: „dat men syn naem soude sparen en verschoonen bij de magistraet." De vergadering vond goed alle discretie en voorzichtigheid te gebruiken en hem te recommandeeren „sich maer wel te dragen." Doch toen in Februari de gewone jaarlijksche verandering in de magistraat geschied was, remonstreerde de kerkeraad zoo ijverig tot sluiting van het gehate College, dat de nieuwe Burgemeesteren verlangden de namen der leiders te kennen. 3) Opgegeven werden als zoodanig: de oude Michiel Comans, „in de Son op de Baangracht", en zijn zoon N. Comans 4), „schoolmeester, die te May in dat huys op 't Rokin was komen te wonen"; Barent Joosten, „cleermaker in de Langestraat"; Isaac Jansen Voocht, „wever in de Nieuwstraat"; Abraham Lemmermans, in de Warmoesstraat, Isaac Pieters, en . . . . *Koerbagh.* 5)

Daarna verdwijnt zijn naam uit de protokollen van Amsterdams eerwaarden kerkeraad.

---

1) Protokollen van den kerkeraad. Vol. XII, fol. 151. (Verg. 15 Jan. 1671).

2) *ibid.* Vol. XII, fol. 153. (Verg. 22 Jan. 1671).

3) *ibid.* Vol. XII, fol. 156, 159, 162, 165, 166 (Vergad. 29 Jan. 5, 12, 19, 26 Febr. 1671).

4) Verkeerd. De jonge Comans heette ook Michiel. Hij vestigde zich later als schoolmeester te «Noortwijck». Zie zijne advertentie in de Extraord. Haerl. Donderd. Courant van 19 Febr. 1683, of Oud-Holland, 1885, blz. 79.

5) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XII, fol. 167 (Vergad. 12 Maart 1671).

In het begrafenisregister van de Nieuwe Kerk werd op den 11den September 1672 geschrapt uit de boeken der levenden: „Johannes Koerbagh op de Bloemgraft, f 8;" op den 29sten October van hetzelfde jaar „Lucia Koerbagh 1) op 't Waater, f 8" . . . . . en daarmede verdwijnt de naam uit de geschiedenis. Of men ook de gebroeders Koerbagh eenmaal rekenen zal tot de „Ridders van den Heiligen Geest?" Martelaren voor de vrijheid van denken mogen zij ongetwijfeld genoemd worden. Want veel hebben zij geleden.

Ook Jan Pietersz. Beelthouwer trad in dezen tijd af van het wereldtooneel. Veel had hij den kerkeraad te doen gegeven, het laatst in Augustus 1669, toen eenige zijner boekjes waren herdrukt. 2) Geen doordenker, maar een denker tóch, wel waard herdacht te worden.

Is het in *voorgaande* hoofdstukken duidelijk geworden, wat Spinoza bewoog tot het opstellen van zijn „Godgeleerd-Staatkundig Vertoog, bevattende ettelijke verhandelingen, waarin wordt aangetoond: *dat men niet alleen vrijheid van denken kan toestaan behoudens de vroomheid en de rust van het Gemeenebest, maar dat zij zelfs niet dan ten koste van de rust van den Staat en de vroomheid zelve kan worden opgeheven*", dit *laatste* verklaart genoegzaam, wat er den wijsgeer toe bracht zijn boek spoedig na de voltooiing ter perse te zenden; verklaart ongetwijfeld ook zijne bitter scherpe voorrede en zoo menig bijtenden uitval in het werk zelf. Het kwam, alsof het geroepen was, inslaande als de bliksem — een nieuwe daad van die „forza vindice della ragione", die daar kampt van den aanvang tegen de duisternis en den chaos. 3) Ondanks den wijsgeer zelven was er iets in van Mefisto, van Satan! Dat gewilde, doch schijnheilige zwijgen over het Nieuwe Testament — waar het Oude op de snijbank

1) Haar echtgenoot, „Johannes van Ravesteyn op 't Water" werd begraven op 26 Maart 1675, in de Zuiderkerk. (f. 8). Na 1672 trof ik den naam Koerbagh in geen trouw- of begrafenisboeken meer aan.

2) Men dacht eerst, dat het weer nieuwe dwalingen waren. Protokollen, Vol. XII. fol. 46, 48. (Vergad. 8 en 15 Aug. 1669).

3) Giosuè Carducci, Satana.

der historische kritiek met onverstoorbare kalmte ontleed werd; dat roemen op de vrijzinnigheid van Amsterdam — waar in geen andere stad van ons vaderland de vrijheid van spreken zoo voortdurend belaagd werd als juist dáár; die onderworpenheid van den schrijver aan de goedkeuring der gestelde machten — *nadat* hij gezegd had, wat hij zeggen wilde.... ziedaar staaltjes van een taktiek, die menig bekrompen tijdgenoot aan den Euvele zelven moesten herinneren.

Is het boek ter perse gezonden met voorkennis van Jan de Witt? Het is verschillende malen beweerd en.... niet zoo geheel onwaarschijnlijk. Waar wij weten, dat de raadpensionaris ook zelf allesbehalve bevriend was met de groote meerderheid der predikanten, 1) waar wij weten, dat hij stellig in één, waarschijnlijk in meerdere der als „ketttersch" en „schadelijk" uitgekreten boeken van zijn vriend Pieter de la Court de hand had, 2) waar wij bedenken, dat Spinoza's veelgescholden verhandeling niet verboden is zoolang de Witt leefde, daar mogen wij de volksopinie niet geheel verwerpen.

In 1668 had de wijsgeer zijn boek, uitgezonderd de voorrede misschien, te Voorburg voltooid. Er bestaat reden voor het vermoeden, dat hij er in persoon mede naar Amsterdam getogen is, om het, in overleg met drukker en uitgever, ter perse te leggen. Immers op den 21sten Maart 1669 lezen wij in de Protokollen van den kerkeraad: „Wert gedaan openinge dat de schriften van verscheyde Sociniaenen by malkanderen syn gedruckt in folio, ses ofte 7 volumina, die ook binnen dese stadt werden vercoft. De vergadering hoort met hertelycke droefheyt, dat dese godtslasterlycke ketterye soo stoutelijck het hooft opsteeckt, oordeelt ten hoochste nodich hier tegens uit alle vermogen te vigeleeren: men zal op 't nauste vernemen wie de autheurs zijn, hoe distraheert werden, gedrukt zijn, en wat eenigsints te vernemen zij, ten eynde met nader rapport te disponeeren, wat gedaan moet worden."

---

1) Ik herinner hier aan de kwestie over het «publiek gebed» (1663—66).

2) Zie O. van Rees' monografie over de la Courts Politieke gronden en maximen.

„*Ad notam* werdt genomen, dat acht gegeven werde op de winckel van Jan Rieuwartz in de Dirck van Assensteech". 1)

Den 28sten dier maand werd ingebracht, dat gedrukt waren zes folianten, dragende den titel: *Bibliotheca Fratrum Polonorum, quos unitarios vocant*, Irenopoli post annum 1656, bevattende werken van Socinus, Crellius, Slichtingius, en Wolzogenius. Wat den drukker betrof vielen „de meeste gedachten op eenen Kuyper, hebbende syn drukkerye op de Braack". Met die kennis toog men ten stadhuize. 2)

Op den 4den April 1669 werd aangeteekend: „Van de winckel van Jan Rieuwertsz. heeft niet meerder konnen werden vernomen, *dan dat verscheyde menschen, van alderhande soorte, daer in de winckel komen, en vreemde discoursen houden; andere seggen wel van in een kamer by een te comen, doch is niet seecker,* wort dit tot memorie aengeteekent". 3)

De kerkeraad bracht, zooals men ziet, geen verband tusschen Rieuwertsz.' winkel en de Sociniaansche bibliotheek. Het was iets anders, dat zoovelen lokte naar de Dirk van Assensteeg. Zij bezochten er den wijsgeer uit Voorburg, die daar toefde; „vreemde discoursen" werden er gehouden, tenminste voor den kerkeraad, en een potje te vuur gezet, dat den naam droeg: „*Tractatus Theologico-Politicus*".

Het boek werd gedrukt bij Christoffel Koenraad op de Egelantiersgracht, 4) voor rekening van Jan Rieuwertsz. Er bestaan vier drukken, die alle het jaartal 1670 op den titel voeren. Drie daarvan zijn slechtere nadrukken uit lateren tijd; 5) de oudste en beste is ongetwijfeld door Spinoza zelven gecorrigeerd, terwijl hij nog te Voorburg woonde.

Reeds had hij zich „in 's Gravenhage vele vrienden, zoowel onder militaire als andere personen van stand en aanzien gemaakt, die gaarne met hem omgingen en redeneerden." 6)

1) Vol. XII, fol. 22. 2) Vol. XII, fol. 23.

3) Vol. XII, fol. 26. 4) Colerus, blz. 46.

5) Zie het scherpzinnig betoog van Prof. J. P. N. Land, in de Verslagen n Mededeel. der Koninkl. Akad. afd. Letterk. 2e reeks, Deel XI.

6) Colerus, blz. 28.

Was het alleen op hun aanhoudend verzoek, dat hij tegen den aanvang van het jaar 1670 1) Voorburg vaarwel zeide, en zich in den Haag vestigde? Mogen wij bovendien niet aannemen, dat de wijsgeer, nu zijn boek op 't verschijnen stond, zich veiliger gevoelde onder de onmiddellijke bescherming van Jan de Witt zelven? Maar misschien is hier ook de wetenschap van belang, dat Margarita Karels, de echtgenoote van Spinoza's eerzamen kostbaas Daniel Tydeman, omstreeks dezen tijd overleden is. 2)

Spinoza had er kost en inwoning gevonden bij de bedaagde weduwe van den advocaat Willem van de Werve, die van zich zelve Johanna van Dobben heette en uit Rotterdam afkomstig was. 3) In hare woning op de Stille Veerkade — tegenwoordig No. 12 — had hij eene boven-achterkamer betrokken, waar hij werkte, studeerde en sliep. Een kwart eeuw later zou dat vertrek gedeeltelijk tot hetzelfde doel dienen aan den meer ijverigen dan nauwkeurigen levensbeschrijver van onzen wijsgeer, den Lutherschen predikant Johannes Colerus.

---

1) De laatste brief uit Voorburg, aan Jarig Jelles, dagteekent van 5 Sept. 1669.

2) Daniel Tydeman volgde Spinoza's voorbeeld en verhuisde in 1673 ook naar den Haag, waar hij op den 29 Oct. van dat jaar hertrouwde met Annetje Moor, de weduwe van Corn. van Ouwendyck. (Op den kant van 't Haagsche trouwregister wordt daarbij uitdrukkelijk aangeteekend: «attestatie op Voorburg, waar de bruydegom binnens sjaers heeft gewoont.»)

3) Ik controleerde de desbetreffende mededeelingen van den Heer Frederiks in de Ned. Spectator voor 1871, blz. 156 (vgl. Van Vloten, Ben. de Spinoza, 1871, blz. 262). Juffr. Van de Werve was in 1644 gehuwd, dus in 1670 waarschijnlijk de 50 gepasseerd. Haar man wordt in de Quohieren van 't straetgeldt dikwijls bij vergissing «Steven» genoemd. Zijn naam komt nog in 1670 voor.

De kluizenaar van de Paviljoensgracht.

Is het bloot toeval, of een nieuw staaltje van Jan Rieuwertsz' doorslepenheid, dat het Theologisch-Politiek Vertoog, in de eerste weken van 1670 — zonder naam van den schrijver, en met de valsche aanwijzing „Hamburgi, apud Henricum Künraht" — bij hem verschenen, in het buitenland nog eerder de aandacht trok dan in Holland, ja te Amsterdam zelf? Heeft misschien de gewikste boekverkooper uit de Dirk van Assensteeg de slimheid zoo ver gedreven, om het grootste deel der oplaag naar zijne uitheemsche afnemers te verzenden, vóór hij aan stadgenooten de rest zocht te slijten? Als dan straks de Schout en zijn rakkers mochten komen om de boeken in beslag te nemen, kon hij een dom gezicht trekken, den Heer Officier wijzen op het „Hamburg" van het titelblad, op de weinige exemplaren, die hij slechts in voorraad had.... om na hun vertrek in zijne binnenkamer te lachen in zijn vuistje.

Zooveel is zeker, dat de Duitsche hoogleeraar Jacobus Thomasius reeds op den 8sten Mei 1670 een uitvoerig opstel gereed had „tegen een ongenoemde, over de vrijheid van philosopheeren", en dat zijn land- en standgenoot Friederich Rappolt op den 1sten Juni 1670 een intree-rede hield te Leipzig „tegen de Naturalisten", waarmede eveneens Spinoza bedoeld werd. 1) Eerst op den 30sten Juni 1670 maakte de Amsterdamsche kerkeraad het volgend lijstje van „*gravamina*

---

1) Zie de volledige titels bij Dr. A. Van der Linde, Bibliografie, No 358.

voor de Classis: worde gelet op de stouticheyt van het pausdom, der Socinianen en het licentieus boeckdrukken, en met namen op het schadelijcke boeck genaempt *Tractatus Theologico-Politicus.*" 1) Of men misschien niet begreep wie de schrijver was? In het buitenland wist men het wèl, getuige eene latijnsche weerlegging in Augustus 1670 door den predikant J(ohan) M(elchior) te Frech bij Bonn voltooid, en in 't volgend jaar te Utrecht in het licht gezonden. 2) Dáár toch wordt de ongenoemde wijsgeer meermalen aangeduid als „*Zinospa*" of „*Xinospa*", en uitdrukkelijk verzekerd, dat hij dezelfde is, die reeds een boekje schreef over de wijsbegeerte van Descartes. 3)

---

1) Protokollen van den kerkeraad, Vol. XII, fol. 110.

2) J. M. (V. D. M.) Epistola ad Amicum, continens Censuram Libri, cui titulus Tractat. Theol. Polit. Ultraj. 1671. (48 blz.) (Pamflet 9910 der Koninkl. Bibliotheek).

3) Annus fere est, quum mihi Herberti de Religione Gentilium Commentationem commendares examinandam .... Sed et eandem ferè rem nunc agam tecum, mi frater, strophas audacissimi cujusdam hominis dissolvendo quas ad irretiendam fidei nostrae veritatem nexuit. Prorupit ille nuperrimè nescio qua ex machina, encomium fronte praeferens *Tractatus Theologo politici. Xinospa* parente iste partus habentur, genitus, si modo monstra quacunque similitudine genitorem referre possunt. Ipsus ille est qui nobis olim scripto quodam, quo magnum hujus seculi authorem malâ methodo tantum non corruperat, innotuit, cum Myrtilleti philosopharemur. (p. 3) At irreligiosus fuit *Xinospa* .... (p. 6); Ipsum signum circumcisionis, concisionis inquam, quod gestat si *Xinospa* est .... (p. 7); Falsa jam sunt quae addit *Xinospa* infelix Heberi propago .... (p. 12). *Zinospae* sophismata .... (p. 34) Quod ex *Zinospae* hypothesi (p. 44) Tu verò ineptis *Zinospa*, et insanis, et indiges Helleboro (p. 45); etc. Dabam apud Ubios sextileis, 1670. (p. 46).

Ik was hier uitvoerig om aan te toonen, dat men niet lang behoefde te raden naar den schrijver van het Theol. Polit. Vertoog, en dit boekje zich verheugen mag in algemeene onbekendheid. Dat Melchior en niemand anders de schrijver is, blijkt uit het feit, dat niet alleen in 1672 te Utrecht een herdruk verscheen (Bibliografie N° 360), die zijn vollen naam draagt, maar ook, doordat het opgenomen is in deel II (p. 1—50) zijner *Opera Omnia exeget., didact., polem.* Herborn, 1693, (niet in de Bibliografie vermeld). Dáár is er een voorwoord aan toegevoegd, en wordt doorloopend het anagram « Zinospa » gebruikt.

Melchior, geboren te Solingen, 1646, had te Heidelberg, Groningen en Leiden gestudeerd; werd in 1667 predikant te Frech, in 1672 te Kaltekirchen, in 1677 te Dusseldorf, en stierf als Theol. Prof. te Duisburg in 1689. (Jöcher).

De Hollandsche godgeleerden en predikanten vonden het ge-kelijker boeken te verbieden — als zij het konden — dan te weerleggen, en wachtten dus met het laatste, tot ook in het eerste geen nut meer stak.

Ondertusschen werd te Amsterdam een huwelijk voorbereid, dat onzen denker daar op de Stille Veerkade stellig niet geheel koel liet. Immers het gold de oudste dochter van zijn leermeester, Dr. Franciscus van den Enden, de gebrekkige doch hoogst ontwikkelde Clara Maria, en zijn voormaligen medeleerling, den arts Dirck Kerckrinck. Had Spinoza, misschien bij een uitstapje naar Amsterdam, 1) werkelijk aanzoek gedaan naar hare hand, zooals verteld wordt? Geheel onmogelijk is het niet. Met het jaargeld, dat de goede Simon Joosten de Vries hem vermaakt had, de tweehonderd gulden, die daar — naar men wil — nog door een machtig begunstiger werden bijgevoegd, en de opbrengst van de glazen die hij sleep, hadden zij allicht een redelijk bestaan kunnen voeren: doch schitterend ... waren de vooruitzichten allesbehalve. Ook Kerckrinck hield ... van het verstandige meisje.... Is er misschien van weerszijden lang geaarzeld?

Wij bezitten een onvoltooid gebleven gedicht op „Het Huwelijk van den Eed. Heere Theodoor Kerkring en d'Ed. jonkvrouw Klara Maria van den Enden" vervaardigd door Antonides van der Goes. 2) Op de ongeschroefde wijze dier dagen laat hij Cupido verslag uitbrengen bij vrouw Venus, over de pogingen, aangewend om in beider hart den minnebrand te ontsteken:

. . . «toenge uit Pafos en d'Idalische lantsdouwen,
My op de vleugelen belastte lucht te bouwen
Naer 't prachtich Amsterdam, dat alle watren peilt,
En als een zeevorstin om beide poolen zeilt,

1) Er pleit niets tegen de veronderstelling, dat Spinoza ook tusschen de jaren 1665 en 1670 meermalen zijn vaderstad bezocht heeft, al blijkt het niet uit de briefwisseling.

2) Bilderdijk's uitgave I, blz. 268, vlg. (Naar 't schijnt bleef ook dit gedicht onbekend aan Van Vloten.)

Quam ik in 't boekzalet van Klara ingeslopen
Met mijn gevolg, die alle op d'overwinning hopen;
Maer zy gewaerdigt zich niet eens dat schoon gezicht
Op my te slaen. Haer geest van hooger drift verlicht
Boort door de wolken hene en alle starrentransen.
De kamer was vervult van ongemeene glansen.
Ik zagh 'er Pallas zelve en d'eige kracht en zwier
Van wezen, vyant en tieran van 't minnevier.
. . . .
Ik stont terwijl gereet, om, eerze 't kon beseffen,
Door borst en ribben haer in 't ingewant te treffen;
Maer zy bleef pal, en gaf den boezem nimmer bloot.
Een schans van boeken keert de pijlen die ik schoot.
En hoe ik poogde met mijn schichten door te breken,
Ik zagze lillende in papieren blyven steken.»

Doch, bereidde Clara Maria den kleinen schutter niet terstond eene welwillende ontvangst, ook zijn bezoek aan Kerckrinck had niet den gewenschten uitslag. Deze toch, druk met chemische of alchemistische proefnemingen, toefde te midden zijner kromhalzen en distilleerkolven:

«De kamer stont vol vier. Ik zag de vlammen spelen,
En zwieren met de tonge uit blakende ovenkelen»....

De „minnetoorts" van 't arme Venuskind smolt weg eer hij 't wist. Maar toch gaf hij den moed niet op.

«Noch volge ik hem, daer hy mijn flitze zocht t'ontwyken;
Maer 'k voel mijn beenen noch van kouden schrik bezwyken:
Die zael was met tapijt noch schilderkunst versiert;
Maer bekkeneelen en geraemten van gediert
En mensch. De bleke doot had daer haer plaets genomen.
't Scherminkelleger scheen ontstelt, toen 't my zag komen.
De knokkels, wervels, borst en ribben slaen geluit
En dryven my, bezweet van schrik, dat kerkhof uit». 1)

Het bleek echter, dat Kerckrinck's gemoed niet geheel „onwinnelijk" was. Volgens het verhaal van Colerus zou hij

1) Men ziet dat het beroemde kabinet van Kerckrinck's vriend Frederik Ruysch, sedert 10 Dec. 1666 burgemeester in «Snyburgh» ('t Theatrum Anatomicum), niet het eerste van dien aard was te Amsterdam. — Ik spaar den lezer gaarne de rest van het gedicht!

wel haast Spinoza's liefde bemerkt hebben.... „en, jaloers daarover werdende, gewon hij eindelijk hare gonst (waartoe een kostelijke parelsnoer, zijnde eenige duizenden waardig, door hem aan haar geschonken, niet weiuig holp), zoodat ze hem tot haar echtgenoot verkoos, nadat hij alvorens zijn eigen Godsdienst, nl. de Luthersche, verloochend, en de Roomsche aangenomen had."

Of van deze mededeeling nog meer betrouwbaar is dan de eerste en de laatste regel, weten wij niet. Kerckrinck is stellig tot het Katholiek geloof overgegaan 1) op uitdrukkelijk verlangen van den ouden Van den Enden, die 't — hoe weinig kerksch hij zelf ook mag geweest zijn — vermoedelijk beter vond voor de toekomst van zijn kind. En dat Kerckrinck werkelijk Clara's „gonst" gewonnen heeft, wordt bevestigd door het Puyboeck van Stad Amsterdam, waarin op 5 Febr. 1671 opgeteekend staat:

„Compareerden.... Dirck Kerckeringh van A'dam, medecynen doctor, oud 32 jaren, ouders doot, geass. met syn muy Petronella Kerckring, woont op de Keizersgracht, en Clara Maria van den Enden van Antwerpen, oud 27 jaren, geass. met Dr. Franciscus van den Ende, woont op de Cingel."

D. Kerckrinck

C. M. v. Enden

---

1) Daar ik op het Amsterd. Archief in de doopboeken te vergeefs naar zijne opname zocht, moet ik wel vermoeden, dat hij, om opzien te vermijden, zich buiten de stad heeft laten aannemen. Wanneer het is geschied weten wij niet. Doch is hier misschien de mededeeling van belang, dat de

Nadat de gewone „drie sondaeghse uytroepingen" geschied waren, werd het huwelijk op 27 Februari 1671 in de Fransche Kapel der Karmelieten voltrokken:

„Mr. Theodore Kerckering et Mad[e] Claire Marie van den Ende ont été mariés le 27 Fev. 1671 en présence de Mr. François van den Ende le père et de Mad[elle] Aldegonde van den Ende, témoins, après la proclamation des bans." 1)

In de *Fransche* Kapel der Karmelieten.... De oude schoolmeester was benoemd tot raadsheer en lijfarts van Lodewijk XIV, 2) en stond gereed met zijne overige kinderen — zijn vrouw was reeds lang overleden — naar Parijs te vertrekken. Dat hij op meer dan zeventigjarigen leeftijd nogmaals een nieuwe toekomst te gemoet ging, vond zeker meer zijn oorzaak in den dwang der omstandigheden dan in roemzucht alleen. Zijn omgang met Lodewijk Meijer, het voorgevallene met Adriaan Koerbagh, het boek van Spinoza.... men kan begrijpen dat de meening veld won „dat hij zijn leerlingen wat meer dan latijn, namelijk de eerste zaden en grondbeginselen der ongodisterij zocht bij te brengen." 3) Zóó zal zijn school verloopen zijn.

Wie ook op de bruiloft van dit tweetal moge geweest zijn, Spinoza zeker niet. Sedert hij zich te Voorburg gevestigd had, en kennis maakte met de gebroeders Huygens, was hij in aanraking gekomen met verschillende bewoners van 's Gravenhage, en had onder hen vele vrienden verworven. Wij zagen reeds, dat in 1667 de philoloog Isaac Vossius tot zijne bekenden behoorde; ter zelfder tijd woonde in den Haag de Fransche letterkundige en vrijgeest Charles de St.-Denis, Sieur de Saint

---

Luthersche kerkeraad op 19 Mei 1666 overwoog, zelf een «Latijns schoolmeester, die de leere en confessie toegedaan is, toe te stellen»? Protokollen van dien kerkeraad. Vol. III, f. 17).

1) Doop- en Trouwregister op 't Amst. Archief, N° 334.

2) Antonides van der Goes betitelt hem alzoo, en ook Kerckrinck schrijft «Franciscus van den Enden, Regis Christianissimi nunc Consiliarius et Medicus.» Opera Omnia, Lugd. Batav. 1717, p. 199.

3) Colerus, blz. 3.

Evremond. Zijn vaderland om licht te bevroeden redenen ontweken, had hij zich in 1665 te 's Gravenhage neergezet, en omgang gezocht met denzelfden Isaac Vossius en Nicolaas Heinsius. Ook met Spinoza maakte hij kennis. „Deze laatste", zoo vertelde hij later, „was van een middelmatige gestalte en had een innemend gelaat. Zijn geleerdheid, zedigheid en belangeloosheid maakten hem geëerd en gezocht bij alle geleerden 1) die in den Haag woonden. In zijne gewone gesprekken bleek in 't geheel niet, dat hij zulke gevoelens koesterde, als men later in zijne nagelaten werken gevonden heeft." 2)

Nog een anderen philoloog zien wij weldra tusschen Spinoza's kennissen opduiken: de Utrechtsche professor Johan George Graevius. In hetzelfde jaar als onze wijsgeer, doch te Naumburg in Saksen geboren, was hij al vroeg zijne opleiding binnen de Nederlanden komen voltooien, en maakte zooveel naam, dat hij in 1656 hoogleeraar werd te Duisburg, in 1658 te Deventer, op 21 Augustus 1661 te Utrecht. Waarschijnlijk werd hij door Vossius met Spinoza in aanraking gebracht. Geleerd moge hij geweest zijn, maar hij bleek allesbehalve een karaktervol vriend.

Waren deze mannen nieuwsgierig naar de wijsgeerige denkbeelden van den Joodschen lenzenslijper? De reden, waarom zij zijn omgang zochten, was vermoedelijk eene andere. Sinds de geleerde Menasseh ben Israël op zijn terugkeer uit Londen te Middelburg gestorven was (1657) 3), had de Amsterdamsche Synagoge geen tweeden rabbijn opgeleverd, wiens licht zoo ver scheen in de duisternis, als eenmaal het zijne. Desniettemin hadden de philologen af en toe de voorlichting noodig van iemand, even doorkneed in de moeielijkheden van het Hebreeuwsch taaleigen, als zij zelve waren in het Latijn. En niet alleen door zijn afval van het Jodendom reed Spinoza's naam op de tong: ook de roem van zijne geleerdheid kon niet geheel

---

1) Personnes d'esprit.

2) Oeuvres de Monsieur de Saint-Evremond. Vie de l'Auteur par Mr. des Maizeaux. Amst. 1726. Tom. I, p. 108.

3) Graetz, Geschichte der Juden X, S. 122.

verborgen blijven. Zijne kennis van het Hebreeuwsch deed stellig niet onder voor die van Menasseh, en waar het op helderheid van oordeel en doordringend vernuft aankwam, kon hij den beroemden rabbijn gemakkelijk in de schaduw stellen.

Niet alleen Colerus, maar ook Kortholt, die zijne mededeelingen uit dezelfde bron putte, verzekert ons, dat Spinoza, behalve door geleerden — waarvan wij er nu enkelen leerden kennen — ook door mannen van rang en stand van tijd tot tijd bezocht werd. „Hij liet ze meer tot zich toe, dan dat hij hen tot komen uitnoodigde, en sprak dan met hen over staatsaangelegenheden." 1) Reeds meermalen noemden wij den naam van den grooten raadpensionaris Jan de Witt, die, naar gemeld wordt, gaarne met hem redeneerde over onderwerpen van wiskundigen aard, en hem dikwijls ook over staatszaken raadpleegde. 2) Blijkens het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog, en de latere *Tractatus Politicus*, was de wijsgeer van de Stille Veerkade daarin geen vreemde, en wij weten, dat hij de geschriften van Macchiavelli en Hobbes goed bestudeerd had. Mogelijk was het wel bij zijne verhuizing naar den Haag geweest, dat de Witt hem het jaargeld van tweehonderd gulden toekende, waarover een der oudere biografen 3) spreekt. Immers het leven in de stad eischte grootere uitgaven dan het wonen op een dorp, zelfs al was men zoo matig in zijne behoeften als Spinoza.

Ook den goeden Coenraad van Beuningen, bekend en bevriend met al wat zijn tijd aan geleerds en uitstekends opleverde, die, belangeloos als weinigen, immer gereed stond de beurs te trekken voor wie hulp noodig had, en allerlei groote en kleine ketters de hand boven het hoofd hield, behoorde tot Spinoza's vrienden. Hij, en niemand anders, was de Amster-

---

1) Seb. Kortholt, Praef.

2) Zoo meen ik de woorden van Lucas («Il eut l'avantage d'être connu de Monsieur le Pensionnaire de Witt», etc.) te moeten teruggeven.

3) Lucas. 't Komt mij voor dat zijne mededeeling, al werd zij nog niet door het vinden van documenten bevestigd, moeielijk in twijfel te trekken is.

damsche raadsheer „Beugheim genaamd, die echter vóór zijn dood nog op andere gedachten kwam." 1)

Door al het misbaar, dat er over het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog gemaakt werd kon het niet missen of ook de kleine luiden, welke geen Latijn kenden, moesten nieuwsgierig worden naar den inhoud van het verketterde boek. Om aan de talrijke aanvragen te voldoen had een ongenoemde — doch die waarschijnlijk niemand anders is dan Jan Rieuwertsz — al spoedig den ouden Jan Hendriksz. Glazemaker, befaamd door 't vertalen van Seneca, Montaigne, Descartes en tal van andere schrijvers, te werk gesteld om eene goede vertaling te vervaardigen. 2) En stellig zou deze nog in het jaar 1671 gedrukt zijn geworden, hadde niet Spinoza zelf op den 17den Februari 1671 — dus terwijl Clara Maria van den Enden de bruid was — uit den Haag aan zijn vriend Jarig Jelles geschreven:

„Waarde Vriend, Professor Graevius 3) mij onlangs bezoekende, zei, onder andere dingen, dat hij gehoord had, dat mijn *Tractatus Theologico-Politicus* in de Nederlandsche taal vertaald was, en dat iemand — wie was hem onbekend — had voorgenomen het te doen drukken. Ik verzoek U derhalve ernstig, daarnaar te willen vernemen, om, indien het mogelijk is, het drukken te beletten. Dit is niet alleenlijk mijn verzoek maar tevens dat van veel mijner goede bekenden, die niet gaarne zouden zien, dat dit boek verboden werd, gelijk zonder twijfel geschieden zou als het in de Nederlandsche taal werd

1) Bericht van den ouden man aan Stolle, in de Amsterdamsche herberg «de Bremer Hopman». Zie bijlage V.

2) Mededeeling in «'t Vervolg van 't Leven van Philopater». Tot Groeningen. 1697, blz. 231.

3) Hoogstwaarschijnlijk is deze, en geen ander, de ongenoemde. Wel wordt in «'t Vervolg van het Leven van Philopater». Prof. Chr. Wittichius ook als vriend van Spinoza gedoodverfd, maar deze kan het moeielijk geweest zijn, wijl hij van 1655—71 te Nijmegen werkzaam was, en eerst in November 1671 te Leiden als Professor optrad.

uitgegeven. Ik vertrouw vastelijk dat gij dit ten gevalle van mij en de goede zaak zult doen."

De trouwe Jarig Jelles heeft zijn plicht gedaan: Glazemakers vertaling bleef liggen tot het jaar 1693 en werd toen onverwachts, onder den titel „de Rechtzinnige Theologant", in het licht gezonden. 1)

„Een zeker vriend" — zoo vervolgde Spinoza zijn schrijven — „heeft mij eenigen tijd geleden een boekje thuis gestuurd, getiteld *Homo Politicus*, waarover ik te voren veel gehoord had. Ik heb het doorgelezen en bevonden, dat geen verderfelijker boek door menschen kon bedacht worden. Des schrijvers hoogste goed is rijkdom en eer; daarnaar richt hij zijne leering in en wijst den weg aan om daartoe te geraken, door namelijk innerlijk allen Godsdienst te verwerpen en voor 't oog der wereld diengene te belijden, welke het meest bevorderlijk is voor het doel. Voorts behoeft men niemand zijn woord te houden, dan voor zoover het eigenbelang dat meebrengt. Veinzen, beloven zonder geven, liegen, bedrieglijke taal voeren, ziedaar dingen, die de schrijver hemelhoog prijst. Toen ik het uitgelezen had kreeg ik zin, om er van ter zijde een boekje tegen te schrijven, waarin ik wilde handelen van 't hoogste goed, den ongerusten en ellendigen toestand aantoonen van wie geldgierig en eerzuchtig zijn, en eindelijk duidelijk, en met tal van voorbeelden bewijzen, dat zulk een onverzadelijke dorst naar eer en rijkdom de ondergang van den staat moet zijn en geweest is."

Eerst in 1890 is een lijstje van zeldzame boeken aan den dag gekomen, 2) onder Spinoza's nagelaten papieren gevonden, waarin het bedoelde geschrift nader wordt aangeduid als „*Franciscus Datisii homo politicus, liber rarissimus*". Vermoedelijk

1) 't Vervolg van 't Leven van Philopater. Groen. 1697, laat bovendien nog doorschemeren, dat het handschrift lang onder Lod. Meyer berustte, die er de «kunstwoorden» op den kant bij aanteekende; en dat er verschillende afschriften van gemaakt werden.

2) Spinoza's vriend, de arts G. H. Schuller, zond een afschrift aan Leibnitz; te vinden bij Dr. Ludw. Stein, Leibniz und Spinoza. Berlin 1890, S. 287.

echter is deze titel — voor zoover wij weten bij geen enkelen boekenbeschrijver te vinden — niet juist. Voor ons ligt nl. een latijnsch boekje in kwarto, dat den titel voert: HOMO POLITICVS, *hoc est: consiliarius novus, officiarius et aulicus, secundum hodiernam praxin, auctore Pacifico a Lapide. Editio Secunda, auctior et emendatior. Cui accesserunt Monita Privata Societatis Jesu. Cosmopoli, MDCLXVIII.* (56 + 46 pag.) 1). Men behoeft slechts het tweede hoofdstuk van dat werkje te lezen, om in te zien, dat Spinoza — zooal niet hetzelfde — dan toch een geheel overeenkomstig boekje gelezen heeft. Het heet daar namelijk:

„Om te beginnen dient ieder de bekwaamheden van zijn aard, zijne krachten en zijn geest te kennen, en nauwkeurig te overwegen, waartoe hij al dan niet geschikt is. Want het is beter de kiemen, welke de natuur in ons gelegd heeft, aan te kweeken, dan, door ze tegen te werken, moeite en tijd te verspillen. Wie echter niet op en top oliedom van verstand is, kieze zich geschikte, trouwe en ijverige leermeesters en leiders, die hem vormen naar de zeden dezer eeuw en den geest beschaven. Hun vertrouwt gij uwe studie, ja uw geheele leven. Hen volgt gij na in zeden en streeft hen in alles op zijde! Daardoor zullen zij u te meer vertrouwen, meer zorg aan u besteden, en trachten u, zoo al niet tot huns gelijke, dan toch tot een waardig mededinger te vormen. Zulke leermeesters zijn in onzen tijd de navolgers van Lojola, of de monniken der broederschap van Jezus, die — God weet door welke kunst en welke vlijt — de zeden in elke tak van kennis naar de eischen des tijds kunnen vormen. En laat u niet weerhouden door den Godsdienst, die niets is dan een waan, een bijgeloovig geloof; beschouw hem als klinkklaar bedrog, dat de Staatsman *(Homo Politicus)* — wil hij zijn doel bereiken, geen zier waard moet achten. Wie was het ook, die niet geloofde, dat uit een goed Christen een goed veldheer groeien kon? Na rijp beraad, zou ik er willen bijvoegen: hij kan noch een goed raadsheer, noch een goed hoveling, noch

1) Tot op heden schijnt het aan de aandacht van Spinoza's biografen ontsnapt te zijn.

een goed beambte zijn naar den tegenwoordige gang van zaken, die een goed Christen zijn wil.

Want de Godsdienst is heden een ijdele naam
En meer niets. 1)

Een stervend Protestantsch vorst heeft een schoone getuigenis voor de waarheid van mijne politiek nagelaten. Toen in het laatste uur vóór zijn dood een hoveling, vergezeld van twee of drie anderen, tot hem kwam en, aan zijn bed getreden, hem uit naam der geheele kerk bezwoer, eene getuigenis te geven van het geloof dat hij beleed, en zijne belijdenis in tegenwoordigheid der omstanders op te zeggen: opdat de laatste woorden van zóó machtig een vorst mochten bewaard blijven in de herinnering der menschen, en aanzien schenken aan de richting, die hij gevolgd was.... antwoordde de vorst, na eens geglimlacht te hebben over dat verzoek: „Mijn Heer en Vriend, het spijt mij, dat ik niet aan uw verlangen voldoen kan. Gij ziet immers, dat ik mij niet meer in een toestand bevind, die mij vergunt lang te redeneeren of eene nauwkeurige belijdenis te geven van mijn geloof. Dus zal ik slechts weinig woorden gebruiken. Ik geloof, dat twee en twee vier maakt, en vier en vier acht, en de resteerende punten van mijn credo kan die heer dáár — met wees hij op een wiskundige, daar aanwezig — U beter verklaren." 2) Ziedaar de ware politieke godsdienst: zoo moet men er hedendaags mee spelen. Anders moet men gelooven met den mond, anders met het hart, op de wijs van sommige monniken in Spanje, die na twintig jaren de Heilige Mis gevierd, den Godsdient onderwezen te hebben, eindelijk, als hun laatste uurtje sloeg, bekenden, dat zij naar hun geloof Joden, naar hunne belijdenis Christenen geweest waren. Of als een ander, die op een synode der Spaansche monnikorden geestig verklaarde, dat hij nu al vijftien jaren monnik, doch nog slechts vijf jaren Christen geweest was. 3)

1) Nam Religio hodie inane nomen est.... Praetereaque nihil.

2) Socrate Chrestien du Sr. Balzac, p. 126. (Aanteek. van den schrijver).

3) Sr. de Balzac dans l'Apologie contre le Docteur Louvain, p. 191, 192. (Kantteek. van den schrijver.)

Ook moet gij u aan geen enkelen Godsdienst, 't zij de Roomsche, 't zij de Luthersche, 't zij de Calvinistische of welke andere ook, zoo geheel verhangen, dat gij er hardnekkig aan vasthoudt. Leer ze liever in alles veinzen of ontveinzen, al naar gelang het voor u, tijd, zaak en plaats in aanmerking genomen, van nut is. Desgevorderd zij mijn Paus uw Paus, mijn Luther uw Luther, mijn Calvijn uw Calvijn. Want alle Godsdiensten, louter voortbrengselen van den geest, die het doel en streven hebben God te vereeren, zijn Hem aangenaam, en door die allen blijft het eeuwige Heil te hopen. Zóó luidt de grondstelling der vrijgeesten, door een machtig vorst vromelijk verdedigd. Volgt dus de leiding der Jezuieten in zeden en kunsten, ja in alle dingen."

Dat deze gruwelijke zedenleer, met ijzingwekkend cynisme gepredikt, onzen edeldenkenden wijsgeer ten hoogste moest ergeren, valt te begrijpen. Zijn plan het boekje van ter zijde te weerleggen, bleef echter onuitgevoerd. Misschien wel werd hij door dezelfde overweging daarvan afgehouden, die de Amsterdamsche magistraat dreef, alle geschrijf tegen Koerbagh's boek te onderdrukken: opdat ook 't „principaal" niet gelezen werd. Is dat zoo, dan kunnen wij 't in hem slechts prijzen. Want huichelarij, schijnheiligheid en gouddorst zijn niet zoo onbekend onder de kinderen der menschen, dat zij nog aanwakkering noodig hebben. 1)

Hoe teekenachtig in zijn gemoedelijken eenvoud is de slotbeschouwing, door den wijsgeer aan zijne bespreking van het schandelijke boekske vastgeknoopt:

„Waarlijk, hoeveel beter en voortreffelijker redeneerde niet Thales van Milete dan deze schrijver. Alle dingen, zoo zeide hij, zijn onder vrienden gemeen. De wijzen zijn de vrienden der Goden, deze heer over alles: dus behooren alle dingen aan de wijzen. Zoo toonde die wijze man zich de aller-

---

1) In plaats van den *Homo Politicus* te weerleggen is Spinoza in dezen tijd begonnen met den *Tractatus Politicus* op te stellen, die onvoltooid bleef. De brief, door de vrienden als voorwoord vóór dat werk gesteld, was in 't Hollandsch geschreven, en ongetwijfeld ook aan Jarig Jelles gericht.

rijkste, door liever den rijkdom grootmoedig te verachten dan hem begeerig te bejagen. Toch bewees hij op een ander pas, dat de wijzen niet uit dwang, maar vrijwillig van den rijkdom afstand doen. Toen hem toch zijne vrienden eens zijne armoede verweten, beloofde hij hun te bewijzen, dat hij der moeite niet waard achtte, wat zij met zooveel ijver najaagden. Daar hij, in den loop der sterren zeer ervaren, een overvloedigen olijvenoogst voorzag, huurde hij alle persen van het land, en verhuurde ze later voor een zóó hoogen prijs, dat hij zich in één jaar groote schatten verwierf, die hij toen even mild weder ronddeelde, als hij ze schrander had verworven." 1)

Misschien was het nog in dezelfde Sprokkelmaand van het jaar 1671, dat Spinoza een bezoek ontving van een — voor hem en ons — ouden bekende, den leider der Rotterdamsche Collegianten Jacob Ostens. Ook hij had het opzienbarend vertoog van den Joodschen wijsgeer gelezen, en, eigen oordeel wantrouwende, had hij aangeklopt bij zijn meer geleerden tijdgenoot — misschien weleer zijn schoolmakker — Dr. Lambert van Velthuysen, die nog altijd in dat Utrecht woonde, waar ook de *chirurg* Ostens geboren en getogen was. 2) Doch,

---

1) De anecdote staat o. a. geboekt bij Diog. Laertius I, 26. Ietwat anders voorgesteld bij Cicero, *de Divinat.* I, 111.

2) Meende men vroeger dat Velthuysens schrijven gericht was aan Isaac Orobio (de Castro), sedert een briefje van Spinoza's vriend, den arts G. H. Schuller, aan Leibnitz teruggevonden werd, dacht men met zekerheid te weten, dat de «I. O." der *Opera Posthuma* niemand anders was dan *Johannes Oosten*, Chirurg te Rotterdam. In de uitgave Van Vloten-Land is dan ook die naam boven de brieven te vinden. Reeds lang vermoedde ik, dat wij hier met eene vergissing van Schuller te doen hadden, die, Duitscher van afkomst, de Hollandsche namen op den klank af schreef, en b.v. Hugo Boxel als Hugo Buxen spelde. Dat wij waarschijnlijk Jacob Ostens moesten lezen, stond bij mij vast, ofschoon ik niet wist, welk beroep deze Collegiant had uitgeoefend. Een bezoek aan 't Rotterdamsch archief bracht terstond de gewenschte zekerheid. In de lijst van 't *Chirurgyns*gilde der Rottestad vond ik *wel* Jacob Ostens vermeld, doch een «Johannes Oosten» is daarin *niet* te vinden. Het feit, dat deze Ostens uit Utrecht afkomstig, en Collegiant was, bewijst, dunkt mij, afdoende, dat nu eerst het ware verband van zaken

stond Dr. Van Velthuysen, zelf ijverig waarheidzoeker, hoog genoeg om het nieuwe te aanvaarden, waar hij het met al zijne gevolgen kon overzien: niet zoo geheel ontgroeid aan de oude vooroordeelen was onze Utrechtenaar, dat hij in dezen op alles ja en amen zeggen kon. Immers, uit datzelfde Godgeleerd-Staatkundig Vertoog stormde eene geheele armee van nieuwe gedachten — over God, wereld en wereldbestuur — over Schrift en Schriftverklaring — over vrijheid van onderzoek en van spreken — op hem toe, voor iemand op zijn leeftijd moeielijk ineens te omvatten, met al hare gevolgen te overzien.

Dus schreef de Utrechtsche geneeskundige in den aanvang der Februari-maand aan den Rotterdamschen heelmeester:

„Tot welk volk de schrijver van dat boek behoort, of welken regel van leven hij volgt, weet ik niet, en 't doet ook niets ter zake. De inhoud van zijn werk bewijst genoegzaam, dat hij allesbehalve dom is, en de godsdienstige geschillen, die in Europa onder de Christenen gedreven worden, niet oppervlakkig en luchthartig behandeld en ingezien heeft. Hij gaat uit van de overtuiging, dat hij de meeningen, waardoor de menschen in sekten en partijen gesplitst worden, met beter gevolg zou kunnen onderzoeken, indien hij de vooroordeelen aflegt en uitschudt. Dieshalve heeft hij meer dan genoeg gedaan, om zijn geest van alle bijgeloof te bevrijden; want, om zich daarvan genezen te betoonen, is hij al te zeer in het andere uiterste vervallen: en, om het verwijt van bekrompenheid te ontgaan, schijnt hij allen Godsdienst van zich geworpen te hebben."

Klinkt deze aanhef niet bijzonder welwillend, ook Velthuysen's eindoordeel, opgemaakt nadat hij een uitvoerig overzicht gegeven had van de „verderfelijke" meeningen en leerstukken, in Spinoza's boek gevonden, luidt allesbehalve gunstig. En dat te minder, wijl de Utrechtsche arts zich nog al eens veroorloofde, tusschen de regels dingen te lezen, die er niet stonden,

---

aan den dag komt. 't Een en ander betreffende zijn leven, bij hetzelfde uitstapje naar Rotterdam verzameld, vindt men hiervoren, blz. 228.

soms ook eene andere beteekenis aan de woorden te hechten, dan de schrijver bedoeld had.

„Hier hebt gij, waarde Vriend, den korten inhoud van de leer van den Godgeleerden Staatkundige, die, mijns inziens, alle vereering en godsdienst wegneemt en met wortel en tak uitroeit; die heimelijk het atheïsme invoert, of zoodanig een God verdicht, dien de menschen niet noodig hebben te vereeren, omdat hij zelf aan het noodlot onderworpen is; zoodat er geen plaats blijft voor een Godsbestuur of Voorzienigheid, en alle toekenning van straf en vergelding achterwege blijft. Immers, dit blijkt duidelijk uit het boek van dien schrijver, dat door zijne redeneeringen en bewijzen het aanzien en 't gezag van de Heilige Schrift ten eenenmale te niet gedaan, en deze, zooals gij zegt, slechts welstaanshalve besproken wordt. Valt niet uit zijne stellingen af te leiden, dat ook de Koran met het Woord Gods moet gelijk gesteld worden? Want niet de minste bewijsgrond rest den schrijver, om aan te toonen, dat Mohammed geen waar profeet is geweest, wijl ook de Turken, volgens zijn voorschrift, de zedelijke deugden in praktijk brengen, waarover geen verschil is onder de volkeren....

Ik meen daarom ook niet ver van de waarheid te zijn, noch den schrijver onrecht te doen, als ik hem beschuldig met bedekte en verniste bewijsgronden niets dan louter atheïsme te preêken."

Niet terstond bij Ostens' bezoek vermocht Spinoza op een schrijven van zoo langen adem te antwoorden; en toen hij daartoe ging zitten, werd ook hem de wrevel en afkeer jegens een man, die hem zoo roekeloos betichtte, een oogenblik te machtig.

„Mijn vriend", zoo schreef hij aan Ostens, „zonder twijfel zijt gij verwonderd, dat ik U zoo lang liet wachten, maar tot dusver heb ik mijn gemoed nog nauwelijks kunnen bewegen, om op 't geschrijf van dien man, waarvan gij mij deelgenoot gemaakt hebt, te antwoorden. Ik doe dat dan thans ook om geen andere reden, dan dat ik het U beloofd heb. Maar, om mijne wenschen zooveel mogelijk te gemoet te komen, zal ik slechts weinig woorden gebruiken, en kortelijk aantoonen hoe

averechts hij mijne meening — hetzij uit boosheid of onkunde — opgevat en uitgelegd heeft. Dergelijke even sluwe als bijgeloovige weetnieten toch hebben gewoonlijk een boosaardigen geest. Wat er ook van zij, zijn laster deert mij niet, daar ik weet, hoe die soort van lieden rechtschapen mannen pleegt te behandelen." Toen Spinoza volgens zijne gewoonte, een afschrift van dezen brief maakte voor de verzending, liet hij den laatsten scherpen uitval weg, en ging onmiddellijk tot de zaak over:

„Vooreerst zegt hij, dat er weinig aan gelegen is, van wat volk ik ben, of welken regel van leven ik volg. Doch indien hij dat geweten had, zou hij zich niet zoo lichtelijk ingebeeld hebben, dat ik het atheïsme predik. Want de godloochenaars plegen bovenal eer en rijkdom te zoeken, die ik altijd veracht heb, gelijk allen, die mij kennen, weten." Kalm en bedaard, doch met de meeste beslistheid, wees hij vervolgens Velthuysen's aantijgingen stuk voor stuk van de hand, 1) en besloot: „Zoo ziet gij, waarde vriend, dat deze man verre van de waarheid afdwaalt. Ik vermeen, dat hij niet mij, maar voornamelijk zichzelven ongelijk doet, als hij zich niet schaamt te beweren, dat ik door bedekte en looze vonden de godloochening leer en onderwijs. Naar ik vermoed, zult gij hier niets vinden, dat gij tegen dezen man al te scherp zult gezegd oordeelen. Mocht U echter iets dergelijks voorkomen, dan verzoek ik U, het uit te delgen of naar uw goeddunken te veranderen. Want mijne bedoeling is niet, hem, wie hij ook zijn mag, te verbitteren, en mij, door mijn arbeid, vijanden te maken, zooals dikwijls door zulk twistgeschrijf geschiedt. Nauwelijks kon ik van mij zelven verkrijgen, hem te antwoorden, en ik had het zeker niet gedaan, als ik het niet beloofd had."

Ongetwijfeld heeft Spinoza's bezadigde toon er toe bijgedragen om, toen hij in lateren tijd persoonlijk met den Utrechtschen geneesheer in aanraking kwam, een vriendschappelijk

---

1) De lezer houde voortdurend in 't oog, dat ik slechts biograaf wil zijn, en wegens het vele nieuwe, dat ik breng, niet meer van het bekende geef dan hoogst noodzakelijk is. Wie ze niet mocht kennen, wordt dus tot Spinoza's brieven zelve verwezen.

verkeer tusschen beide mannen mogelijk te maken. Doch, hoe kalm ook gesteld, zijn brief was niet bij machte, Dr. Van Velthuysen van ongelijk te overtuigen. Slechts weinigen stonden toen hoog genoeg om den Joodschen denker te begrijpen en te waardeeren. De Remonstrantsche predikant Philips van Limborch — als Velthuysen zijn tijd vooruit, als Velthuysen 1) gesmaad en verketterd wegens zijne gevoelens en den omgang, dien hij pleegde met vrijgeesten van allerlei slag — oordeelde niet anders. „Uwe beoordeeling van Spinoza's boek" — zoo schreef deze eenige maanden later aan Velthuysen, die hem een afschrift daarvan, met Spinoza's antwoord, te lezen gegeven had — „heb ik aan den heer Nieuwpoort ter hand gesteld, die ze U, naar ik vertrouw, reeds teruggegeven heeft. Ik ben 't geheel met U eens, dat de auteur in zijn Vertoog op schelmsche wijs, en bedektelijk het atheïsme predikt.... want, geen God te erkennen buiten dit heelal, dat is metterdaad God verloochenen." En, na 't een en ander medegedeeld te hebben over een gesprek, weleer met een van Spinoza's volgelingen — wij herkennen terstond Adriaan Koerbagh — gevoerd, voegt hij er de onbeschoftheid bij: „Wat hij" — Spinoza — „in zijn brief tot zijne verdediging bijbrengt, heeft niets te beteekenen, en is niet waard met een woord wederlegd te worden." 2)

Dat mannen als Velthuysen en Limborch, onbekend met Spinoza's leven en streven, hem, alleen afgaande op den inhoud van zijn boek, verdacht maakten van bedoelingen zóó onmogelijk, als hier uitgesproken werden — het valt in zekeren zin nog te begrijpen en te vergeven. Minder gemakkelijk valt ons dat, waar wij zien, dat Spinoza's „vriend", Professor Graevius, achter zijn rug hetzelfde deed. Deze toch schreef op den 12den April 1671 een briefje aan zijn jongen, als rechtsgeleerde en wijsgeer reeds naam-makenden, landgenoot

1) Lambert van Velthuysen had in 1669 weer een geweldigen pennestrijd moeten voeren over zijne verhandeling: *de Idololatria et Superstitione*, dien ik hier niet bespreken kan.

2) Zie den Latijnschen brief van 13 Sept. 1671, in Bijlage VII, hier achter voor 't eerst gedrukt.

Gottfried Wilhelm Leibnitz — sedert 1670 raadsheer 1) aan 't hoog gerechtshof van 't aartsbisdom Mainz — waarin o. a. gezegd werd:

„In het vorige jaar verscheen hier een allerverderfelijkst boek *(liber pestilentissimus)*, waarvan de titel luidt *Discursus Theologico-Politicus.* De schrijver heeft den weg van Hobbes gevolgd, doch daarvan dikwijls en verre afwijkende, stelde hij een alleronrechtvaardigst natuurrecht op, en, na het gezag der Heilige Schrift op losse schroeven gezet te hebben, opende hij het venster zoo wijd mogelijk voor het atheïsme. Men wil, dat de schrijver een Jood is, Spinoza met name, reeds sedert lang wegens zijne monsterachtige meeningen uit de Synagoge gestooten. Om dezelfde reden is ook zijn boek door de overheid verboden. 2) Ik vermoed, dat gij 't al gezien hebt; zoo niet, dan zal ik moeite doen om 't U te zenden." 3)

Het zij nu, dat de Maintzer raadsheer zeer goed op de hoogte was, hetzij, dat eerst door dit schrijven zijne aandacht op Spinoza gevestigd werd, in zijn streven om alle wijsheid ter wereld te omvamen, en alle geleerden te kennen, die er iets aan zouden toevoegen, zocht hij weldra in nadere betrekking te komen tot den schrijver van het „goddelooze" boek. Doch, tegelijkertijd trachtende naar rang en aanzien, wilde hij zelfs den schijn vermijden, dat het hem om Spinoza's wijsgeerige inzichten te doen was; dus zocht en vond hij eene gereede aanleiding hem te schrijven in het feit, dat met zijn boek ook Spinoza's werkzaamheid als lenzenslijper over de grenzen besproken werd. Zoo schreef hij dus den 5den October uit

---

1) Zijn eigenlijke titel luidde «Kanzleirevisionsrath.»

2) Dit is onjuist. De Tract. Theol. Polit. is eerst verboden bij plakkaat van 19 Juli 1674. Ook de veronderstelling, dat de Utrechtsche Staten hem eerder zouden verboden hebben, is ongegrond: in Van de Water's Utrechtsch Placcaatboek wordt hij eerst genoemd in 1678, tegelijk met de Op. Posth. Niet onmogelijk is echter, dat hier of daar eenige exemplaren in beslag genomen zijn.

3) Dit briefje bij Gerhardt, Die Philos. Schriften von G. W. Leibniz. Berlin, 1875, I, S. 115; en bij Van Vloten en Land, Spinoza Opera. II, p. 184.

Frankfort „*à Monsieur Spinosa, Medecin tres celebre et philosophe tres profond à Amsterdam*", een briefje, waarin het heet: „Onder de andere lof, welke de faam betreffende U verkondigd heeft, verneem ik, dat gij ook in de *Optica* ten zeerste ervaren zijt. Daarom heb ik U ook eene poging van mij, om in dat vak iets te leveren — zoo goed en zoo slecht als ze uitviel — willen toezenden, overtuigd als ik ben, dat ik daarvoor geen beter beoordeelaar dan U kan vinden. Ik heb het blaadje, dat ik U doe toekomen *Notitia Opticae promotae* betiteld, en in het licht gegeven om het gemakkelijker aan vrienden en nieuwsgierigen te kunnen meedeelen. Ook verneem ik dat de heer Hudde in deze kunst uitsteekt, en twijfel niet of hij is U bekend. Indien gij dus ook zijn oordeel en gunst voor mij kondet verwerven, zoudt gij mij daarmee te meer verplichten....

Indien gij mij met eenig antwoord verwaardigen wilt, zal de heer Diemerbroeck, rechtsgeleerde, zich, naar ik hoop, gaarne met de verzending belasten. Ik vermoed, dat gij mijne „*Hypothesis nova Physica*" 1) hebt gezien; zoo niet, dan zal ik ze U zenden."

Niettegenstaande het onjuiste opschrift werd de brief wel degelijk aan zijn adres bezorgd. Ruim een maand later zond Spinoza hem eene korte beoordeeling van het geschriftje, nadere inlichting verzoekende, en er aan toevoegende: „Het tweede afdrukje heb ik volgens uw bevel aan den heer Hudde gezonden; hij antwoordde oogenblikkelijk geen tijd te hebben het te lezen, maar verhoopte dat met een week of wat te kunnen doen. Mocht ik U nog in wat anders van dienst kunnen zijn, dan wil ik dat gaarne. De heer Diemerbroeck woont echter niet hier, zoodat ik gedwongen ben, dit schrijven met de gewone post te verzenden. Ik twijfel niet of gij kent hier in den Haag wel iemand, die voor onze brieven zorgen wil; wijs mij dus zoo iemand aan, dan gaat de briefwisseling gemak-

1) Verschenen 1671; deel I, Theoria motus abstracti, was aan de Royal Society te Londen, II, Theoria motus concreti, aan de Academie te Parijs opgedragen.

kelijker en zekerder. Indien de *Tractatus Theologico-Politicus* U [illegible] nog niet in handen kwam, zal ik U, als gij er niet op tegen [illegible] hebt, een exemplaar sturen. Vaarwel."

Kort daarop heeft de jonge Duitsche geleerde vermoedelijk [illegible]k een nieuw schrijven aan Spinoza gezonden, waarin hij zijn [illegible]n oordeel over het beruchte vertoog — natuurlijk met de noodige [illegible]e dubbelhartigheid — uitsprak. 1) Tot op heden is het echter [illegible]r niet gelukt dien brief terug te vinden. Dubbelhartig — want [illegible]t terwijl zijn eerste schrijven aan den Haagschen wijsgeer met [illegible]et loftuitingen begint en eindigt, schreef dezelfde Leibnitz in [illegible]in Januari 1672 aan zijn vroegeren leermeester Jacob Thomasius [illegible]s: „De schrijver van het boek over de vrijheid van philosopheeren [illegible]n, waarvan gij in uw program eene korte doch fraaie weder[illegible]r-legging gegeven hebt, is Benedictus Spinoza, een wegens zijn [illegible]ne afgrijselijke meeningen uit de synagoge gestooten Jood, zooal[illegible]als mij uit Nederland gemeld wordt, doch overigens een zee[illegible]er geletterd mensch, vooral vermaard als opticus, en vervaardige[illegible]er van voortreffelijke verrekijkers." 2)

Eenige weken later reisde de Maintzer „Kanzleirevisionsrath [illegible]h" met een gezantschap naar het Fransche hof, om te trachte[illegible]en den veertienden Lodewijk over te halen Egyptenland te ga[illegible]an veroveren op de Turken, en zóó de gevaren af te wende[illegible]n, welke het Duitsche Rijk van weerszijden bedreigden.

Ondertusschen was Spinoza nogmaals verhuisd. Het won[illegible]en bij de weduwe Van de Werve tastte hem te diep in de beu[illegible]rs naar gemeld wordt, dan dat hij het met zijne bekrompen ge[illegible]ld-middelen op den duur kon volhouden. 3) Omstreeks den a[illegible]an-vang van Mei 1671 4) was hij dus eene woning gaan zoeke[illegible]n, waar hij de tering beter naar de nering kon zetten, en h[illegible]ad die, niet ver van de Stille Veerkada, gevonden op de Paviljoe[illegible]ns-

1) Vgl. Ep. LXX (Van Vloten en Land, p. 235) en Ep. LXXII (p. 2[illegible]38) «per epistol*as*»; quantum ex ipsius epistol*is* coniicere potui...»

2) Gerhardt, die Philos. Schriften von G. W. Leibniz, I, 39.

3) Colerus, blz. 29.

4) Colerus (blz. 30) deelt mede, dat hij ruim zesdehalf, Kortholt (Pra[illegible]*f.*), dat hij *nauwelijks* zes jaren bij Van der Spyck woonde.

gracht, bij den Lutherschen Mr. schilder Hendrik — of, zooals hij zelf schreef: „Henderyck" — van der Spyck. Deze was in Augustus 1666 in den echt getreden met Ida Margareta Ketteringh, 1) en zal dus in 1671 wel niet veel ouder dan dertig jaren geweest zijn. Van der Spyck stond bij 't Sint Lukasgild als „camerverver" bekend, en zou mettertijd zelfs hoofdman bij zijn gild worden. 2) Af en toe, zoo wordt ons meegedeeld, vergaapte hij zich ook wel eens aan de hoogere schilderkunst, en bezondigde zich aan het maken van portretten, 3) die echter niet in staat zijn geweest zijn naam te vereeuwigen. Zooals uit de kohieren der belasting blijkt, had hij niet alleen vrij ruim zijn brood, maar zelfs een stevig glas wijn bovendien. Daartoe mag wel bijgedragen hebben, dat Van der Spyck, als de omstandigheden het zoo meebrachten, soms meerdere snaren op zijne viool spande en bv. ook optrad als solliciteur-militair, 4) eene functie, die nog al eens buitenkansjes opleverde.

Voor tachtig gulden per jaar 5) huurde Spinoza bij deze eerzame burgers eene ruime achterbovenkamer — niet geheel ongemeubeld, want stoelen bv. bezat hij zelf niet — met een kleiner voorkamertje, waarop zich eene bedstede bevond. De eerste werd vermoedelijk tot werk- en studeervertrek ingericht; op het laatste sliep hij op zijn eigen bed, het voornaamste, zoo niet het eenige erfstuk uit den ouderlijken boedel

1) Volgens de Trouwboeken op 't Haagsch archief. Zij was afkomstig uit «Luynen». Ouderdom wordt daar nooit opgegeven.

2) Ned. Spectator. 1871, blz. 156.

3) Servaas van Rooyen, Inventaire des Livres de B. Sp. p. 28.

4) Tot op heden weten wij dit alleen uit Monnikhoff's aanteekening, omstreeks 1750 geboekt. Colerus en Kortholt noemen hem slechts «schilder». Toch vertrouw ik de mededeeling. Zij verklaart o. a. eenigermate het feit, bij verschillenden geboekt, dat Spinoza vele vrienden en kennissen opdeed uit den militairen stand. Een solliciteur-militair toch was iemand, die geldelijke voorschotten gaf aan kolonels en kapiteins, die de soldij voor hun regiment of compagnie in eens van den Staat ontvingen (als er geld in kas was) en dan met de mindere militairen afrekenden. Doch niet altijd konden deze zoolang wachten.

5) LXXX aureos belgicos, zegt Kortholt, en dat zal wel juist zijn.

afkomstig. Naar het schijnt maakte juffrouw Van der Spyck gewoonlijk zijn middagmaal gereed, en, zegt Colerus, die 't van haar zelve vernam: „'t Is bijna ongeloofelijk, hoe zuinig en matig hij geleefd heeft, niet door armoede gedwongen, want hem werd geld genoeg aangeboden, maar uit een aangeboren soberheid en vergenoegzaamheid, en omdat hij den naam niet wilde hebben van eens anders brood te eten. Ik vind daarvan onder zijne nagelaten papieren verscheiden kladrekeningetjes. Nu eens bestond zijn middagmaal uit zoetemelksche pap met boter, voor drie stuivers, en een kan bier van anderhalve stuiver; dan weer uit gort met boter en rozijnen, voor vier stuivers en acht penningen. In eene geheele maand vind ik slechts twee halve pinten wijn op zijne rekening staan; 1) en hoewel hij dikwijls door anderen te gast genoodigd werd, wilde hij liever zijn eigen brood eten, dan lekkernijen van anderen. Ruim zesdehalf jaar, tot aan zijn einde toe, heeft hij alzoo bij voornoemden huisheer gewoond, alle vierendeeljaars zijne rekening afdoende, om bij 't eind van het jaar weder op effen grond te staan. Dikwijls zeide hij tot zijne huisgenooten: „ik doe gelijk de slang, die bij 't eind van 't jaar hare staart in den bek houdt: ik tracht niets over te houden dan zooveel als tot eene eerlijke begrafenis noodig is. Mijne verwanten zullen niets van mij erven: zij hebben 't daar niet naar gemaakt." 2)

Wel mocht men het een „rechte philosophen-inboedel" heeten, het weinige, waarmede de wijsgeer Van der Spyck's bovenkamer stoffeeren kon! Minder „koddig" in elk geval, dan wel stemmend tot nadenken. Eén kleine eikenhouten tafel; een hoektafel op drie pooten; twee witwerkers tafeltjes, één geverfde, nog een oude koffer; een bed met dekens, gordijnen en verder toebehooren, ziedaar zijn meer dan sober huisraad. Tot wandversiering niets dan een enkel portret in een glimmend zwarte lijst — misschien wel eene afbeelding van zijn vader of moeder. Voor vermaak en ontspanning.... een klein

---

1) Kortholt, *Praef.*: «Hij dronk zeer weinig wijn en leefde zeer zuinig.»
2) Colerus, blz. 31.

schaakspel. Wat hij bovendien, buiten zijn kleederen en linnengoed, nog het zijne noemen kon, was òf noodig voor het handwerk, dat hij beoefende, òf voor de levenstaak, die hij zich opgelegd had: een molen voor het slijpen van lenzen, met bijbehoorend gereedschap, en — van alles het beste — zijn bibliotheek. 1)

Eene eenvoudige vurenhouten kast met vijf schappen herbergde den hoogstmerkwaardigen boekenschat, dien Spinoza langzamerhand had bijeengebracht. Al biedt ons de eenige jaren geleden teruggevonden lijst niet alles, wat wij in die kast verwacht hadden; al spreekt het van zelf, dat hij door hulp van vrienden veel gelezen heeft, wat hij niet in eigendom bezat, — toch bewijst die simpele opsomming van namen en titels ons niet alleen, met hoeveel zorg en nauwgezetheid hij datgene heeft bijeengebracht wat hem noodig en dienstig was bij de studie, maar werpt af en toe ook een helder licht over aard en karakter van den verzamelaar zelven.

Daar stond de groote bijbeluitgaaf van Buxtorf, in twee machtige folianten, behalve den Hebreeuwschen tekst ook de commentaren van Abraham ibn Esra en Levi ben Gerson omvattend; een kwarto-uitgaaf, vermoedelijk van Robert Stephanus; 2) de latijnsche vertaling van Santes Pagninus en die van Junius en Tremellius; de Hebreeuwsche Concordantie van rabbi Isaak Nathan; het Hebreeuwsch-Chaldeeuwsch woordenboek van den bekeerden Jood Philippe d'Aquino; de Hebreeuwsche grammatica's van Elias Levita (Sebastiaan Münster) en Buxtorf: toenmaals wel zoowat het beste, wat er voor grondige studie van het Oude Testament te verkrijgen viel. Bovendien Maimonides' beroemd hoofdwerk: de Gids der Dwalenden (*MoreNebuchim*), en een oude, slechte, Latijnsche vertaling der werken van den geschiedschrijver Flavius Josephus.

1) Vgl.: Inventaire des livres formant la Biblioth. de B. Spinoza, par A. J. Servaas van Rooijen, La Haye 1889. Niet ondienstig is het, daarbij ook Prof. Land's beoordeeling van deze uitgave na te slaan. Ned. Spect. 1889, blz. 117.

2) Naar 't schijnt wordt hetzelfde exemplaar tegenwoordig op de K. Bibl. te Berlijn bewaard. Zie: Inventaire, etc. p. 210.

del Medigo's kabbalistische bibliotheek (*Abscondita* *e*) herinnert er ons aan, dat de wijsgeer eenmaal ook schijnwetenschap belang stelde; Menasseh ben Israël's „*Esperança de Israël*" (Amst. 1650) bracht hem waar-jk het beeld voor den geest van een niet geheel vergeten ester, terwijl het hem tevens herinnerde aan zijn vader: die eerste druk is opgedragen „aan de zeer edele, ver-ige en beroemde Heeren afgevaardigden en Parnassim de Heilige Talmoed-Tora gemeente", onder welke toen voorkwam *Michaël Espinosa*. 1) Ook Leon Templo's beelding van den Tempel" (Amst. 1650) en een Joodsch schrituaal, verwijzen wel naar Spinoza's leerjaren binnen sterdam.

Voor de studie van den Christelijken Godsdienst vinden wij zijne boekerij het Nieuwe Testament van Tremellius met e Latijnsche en Syrische vertaling. Over de voorbeschikking: en boek van Joannes de Bononia en Calvijn's *Institutiones*, in Spaansche overzetting. Over de leer der voldoening: een werk van Hugo de Groot.

Ook de noodige hulpmiddelen tot recht verstand der talen van Hellas en Latium ontbreken niet. Vossius en Scioppius' grammatica's, verschillende Grieksch-Latijnsche woordenboeken, een Latijn-Fransch-Spaansch lexicon, het negentalig woordenboek van Calepinus, twee Grieksche schoolboeken en eene verzameling van aanhalingen uit Virgilius en Horatius, ziedaar het voornaamste. De Grieksche schrijvers zijn vertegenwoordigd door Aristoteles (Rhetor. ?), Arrianus, Cebes, Epictetus en Lucianus (Dooden-gesprekken). Van de Latijnsche treffen

---

1) A los muy noblos, prudentes y magnificos Señores, Deputados y Parnassim deste K. K. de Talmud-Tora: Josseph da Costa, Ishak Jesurun, Michaël Espinosa, Abr. Enr. Faro, Gabriël de Rivos Altas, Ishak Belmonte, Abr. Franc. Gabay. Gedateerd: Amst. a 13de Sebat Anno 5410. Hiermee breng ik eene minder juiste bewering van Dr. Kaufmann (op pag. 216 van l'Inventaire des Livres, etc. te vinden) terecht. Onbekend met de princeps in 't Spaansch, vermoedde nl. Dr. K., op grond der Hollandsche vertaling van 1666, waarin ook de opdracht eenvoudig overgezet is, dat nog toen een Michaël Espinosa onder de Kerkmeesteren voorkwam.

wij Caesar, Curtius, Livius en Sallustius, de brieven van Cicero en Plinius den jongere, Seneca, Petronius, en de gedichten van Martialis, Ovidius, Plautus, Virgilius en Seneca Tragoedus aan.

Met de moderne talen is het eenigszins bevreemdend, hoewel niet onverklaarbaar gesteld. Wie eene bloemlezing verwachten mocht uit de fraaie letteren van het land, waarin Spinoza geboren en getogen was, vindt zich bedrogen. Hooft noch Huygens, Cats noch Vondel waren bij hem te vinden. Slechts verschillende Hollandsche leerboeken, Mostart's brievenboek, en enkele vertaalde werken herinneren ons aan het feit. Slechter nog staat het met 't Portugeesch: geen letter, die ons daarop terug wijst, zelfs niet de Lusiaden van Camoëns! Daarentegen is de Spaansche literatuur vrij ruim vertegenwoordigd, en dat behoeft ons niet te verwonderen, waar wij weten, dat de voornamere Joden die taal meestal bleven gebruiken, en een groot deel van het schoolonderricht in het Spaansch gegeven werd. Dus treffen wij niet alleen Raetken's Spaansche grammatica, en een foliant met het opschrift „*Tesoro de la lengua Castellana*" aan, maar ook de „*Novellas Exemplares*" van den genialen Cervantes; een band bijbelsche poëzie van Juan Pinto Delgado; twee uitgaven van den gezochten, moeielijk verstaanbaren Gongora; een blijspel van Juan Perez de Montalvan; verschillende drukken van den snaakschen Quevedo, en Saavedra's „*Corona Gothica*". Ook de beschrijving van een reis in Spanje, Spaansche vertalingen van den Bijbel, Calvijn en van Leo Abarbanel's „*Dialogi di Amore*" toonen duidelijk, welke taal onzen wijsgeer het naast aan het hart lag. Ofschoon wij weten, dat hij ook met het Italiaansch vertrouwd was, en bv. Ariosto's *Orlando Furioso* gelezen had, 1) worden wij daaraan slechts herinnerd door een woordenboek, een werkje dat den titel droeg „*Visioni politiche*" en den naam van Petrarca. Want de verhandeling, die Spinoza van den beroemden Italiaan bezat — „Over het eenzaam leven" — was in 't Latijn. Het Fransch is slechts vertegenwoordigd door een woordenboek van Jean

1) Opera, ed. Van Vloten et Land, I, p. 472.

Nicot, eene verzameling Fransche samenspraken, een boek over logica, en eene reisbeschrijving. De nieuw-latijners Dominicus Baudius en Janus Secundus mogen het veld der taalstudie besluiten.

De werken over astronomie, wis-, ontleed- en natuurkunde vormen eene flinke verzameling, afdoend bewijzend, hoezeer hun bezitter overtuigd was van het nut der exacte wetenschappen. Boeken van Bartholinus, Kepler, van Lansberghe, Longomontanus, Sacrobosco en onzen landgenoot Adriaan Metius, voor sterrenkunde; Diophantes, Euclides, Scheiner, Vieta, en de Hollanders: de Graaf, Kinckhuyzen, Frans van Schooten, Snellius en Wouter Verstap voor wiskunde; werken van Robert Boyle, Christiaan Huygens, Steno, en Kerckrinck 1) — tevens aan vriendschappelijke betrekkingen herinnerend — van natuurkundigen aard; ontleedkundige geschriften van Bartholinus, Kerckrinck, Riolanus, Tulp en Vesling, benevens Hippocrates' Aphorismen, — eene verzameling, die men nauwelijks vollediger zou verwacht hebben. Verschillende boeken over optica, o. a. van den Engelschman James Gregory, en een herdruk van het werkje over de *glasslijpkunst* van den Italiaan Antonio Neri bewijzen, aan wie het nog niet wist, dat Spinoza ook in de theorie van zijn handwerk belang stelde.

In staats- en rechtswetenschap zocht hij voorlichting bij Macchiavelli en Hobbes — dien hij, hoewel slechts door één boek (*de Cive*) vertegenwoordigd, wel geheel zal gekend hebben; bij den Spanjaard Antonio Perez, en den Hollander Pieter van den Hove (de la Court, de vriend van Jan de Witt); daarbenevens bezat hij nog boeken van de Groot, Clappmayer, de *Utopia* van Thomas Morus en Justinianus.

Het slechtst beantwoordt zeker Spinoza's wijsgeerige boekenschat aan de verwachtingen: Bruno, en verschillende Scholastici, die men er vermoedde te vinden, schitteren door algeheele afwezigheid. Van Aristoteles bezat hij naar 't schijnt alleen de Rhetoriek; van Baco — dien hij wel geheel zal gekend

---

1) Namelijk diens *Commentarium in Currum triumphalem Antimonii*, Amst. 1661; en *Spicilegium Anatomicum*, Amst. *1670*.

hebben — alleen de *Sermones fideles;* Descartes in verschillende uitgaven en Glazemakers vertalingen; de logica's van Clauberg, Keckermann en van „Port-Royal". Waarschijnlijk is 't, dat een niet onbelangrijk gedeelte zijner philosophische bibliotheek, enkele, door den schrijver met aanteekeningen voorziene exemplaren van den *Tractatus Theologico-Politicus* en Meijer's *Exercitatio Paradoxa* kort voor zijn dood door de vrienden zijn verdonkeremaand.

Van der Spijck en zijne echtgenoote zullen getracht hebben door voorkomendheid en vriendelijke hulpvaardigheid goed te maken, wat Spinoza aan rust en kalmte te hunnent te kort kwam. Want een bijzonder stille en kalme huishouding kan die van den Lutherschen schilder niet geweest zijn. Reeds driemaal vóór onze wijsgeer zich bij hem vestigde, had Van der Spyck een jonge spruit in zijne kerk ten doop gehouden; en tusschen de jaren 1671 en 1677 kwam daar nog een viertal kinderen bij! 1)

Spinoza van zijn kant was in zijn omgang en levenswijs stil en ingetogen, en zal zich spoedig de achting en liefde zijner huisgenooten verworven hebben. „Hij was vriendelijk en gemeenzaam in het dagelijksch verkeer. Bij kraam of ziekte van de huisvrouw of andere huisgenooten liet hij niet na hen aan te spreken, te troosten en tot lijdzaamheid te vermanen, door hen er op te wijzen, dat dit nu eenmaal het lot was, hun van God beschoren. De kinderen des huizes wekte hij op tot onderdanigheid, gehoorzaamheid jegens hunne ouders, en trouwe plichtsbetrachting. 2) Wanneer zijne huisgenooten uit de kerk

---

1) Doopboek van de Luthersche kerk op 't Haagsch archief. Juffrouw Van der Spyck beviel in Februari 1684 van haar *twaalfde* kind. Af en toe blijkt uit de namen der getuigen bij de doopplechtigheid, dat de Mr. Schilder bij zijne gemeenteleden een zeer gezien man was: meermalen trad als zoodanig Ds. Cordes zelf op, soms ook «Mynheer Pauly, president van de Vorstinne van Oost-Frieslant.»

2) Colerus, dien ik hier volg, zegt: «tot 't frequenteeren van den Openbaren Godsdienst». Dat lijkt mij wat op een *lapsus calami*, aangezien Van der Spyck's oudste bij Spinoza's overlijden nog geen *negen* jaar was.

terug kwamen, vroeg hij dikwijls wat stichtelijks hun uit de predikatie was bijgebleven." Colerus' voorganger, dominee Henricus Cordes, „een geleerd man en oprecht van karakter, stond bij hem in hooge achting, en werd deswege dikwijls door hem geprezen. Soms ging hij ook zelf dien predikant wel eens hooren en roemde dan zijne geleerde schriftverklaring en bondige toepassingen, tevens zijn huisheer en verdere huisgenooten aanmanende geen preek van hem te verzuimen. 1) Toen de huisvrouw hem eens vroeg of zij, naar zijn oordeel in haar eigen geloof kon zalig worden, gaf hij ten antwoord: „uw godsdienst is goed; gij behoeft geen anderen te zoeken om zalig te worden, als gij u maar oefent in stil en godzalig te leven." Vaak zat hij weken, soms zelfs maanden achtereen 2) thuis, een gedeelte van den dag in zijne eenvoudige kamerjapon („Japonsche rok") bezig met het slijpen van lenzen; dikwijls in gesprek met vrienden, die hem kwamen bezoeken; de stillere avonduren, meermalen naar bericht wordt, 3) zelfs de eerste uren van den nacht, verdiept in gepeins of wel zijne gedachten op het papier brengend. „Meestal bleef hij stil op zijne kamer en viel niemand lastig; doch soms, vermoeid van zijne bespiegelingen, kwam hij naar beneden, zette zich aan den haard, en sprak met de huisgenooten over de nieuwtjes van den dag, 't beuzelachtigste zelfs niet uitgezonderd. Bovendien stak hij tot zijn vermaak af en toe een pijp tabak op, of zocht, tot tijdverdrijf wel eens een paar spinnen en liet ze met elkander vechten. Een andermaal ving hij eenige vliegen, wierp ze in 't web van een spin, en zag den strijd, die tusschen de dieren ontbrandde, met groot genoegen, soms tot lachens toe aan. Ook nam hij dikwijls zijn vergrootglas ter hand, en bekeek daardoor, al sprekend, de kleine diertjes die hem in 't oog vielen." 4)

Wij plegen Spinoza's leven te vergelijken met een kalme

---

1) 't Zelfde ongeveer bij Kortholt, *Praef.*
2) Zie de *Praef.* der Opera Posth. en Kortholt's *Praef.*
3) Kortholt, *Praef.*
4) Colerus, blz. 32 e. v.

trekvaart, of wel met het stille water van de Paviljoensgracht, waarop de hevigste storm, die daar ginds op het strand de golven beuken doet met donderend geweld, nauwelijks een rimpeltje te voorschijn roept. Of ook het rampjaar 1672 zoo kalm langs zijne deur voorbij gleed? Of hij niet gevreesd heeft met de bevreesden, gehoopt met hen die nog niet alle hoop verloren gaven, toen het onweer, dat zich boven de Geünieerde Provinciën had saâmgepakt, losbarstte in een viervoudigen oorlog? Wij mogen vermoeden, dat hij, als goed republikein, niet zonder bezorgdheid de oorlogsverklaring van twee groote mogendheden te gelijk heeft vernomen; niet zonder eenige bekommering het voortrukken van den vijand heeft gade geslagen.

Wij behoeven hier nauwelijks aan te stippen, hoe men kort na het uitbreken van den oorlog den man, die bijna twintig jaren lang het schip van staat met vaste hand en onkreukbare trouw bestuurd had, begon verdacht te maken van verstandhouding, van heulen met den vijand. Het is ons allen bekend, hoe op den avond van den 21sten Juni 1672 de dolken van een viertal sluipmoordenaars gericht werden naar de borst van Hollands grootsten raadpensionaris. Hoe Jan de Witt op den 20sten Augustus, nauwelijks van zijne wonden hersteld, tegelijk met zijn even onschuldigen broeder door het opgeruide grauw van den Haag uit de Gevangenpoort gesleurd, op de afschuwelijkste wijze werd om hals gebracht. Wij weten allen wat er geschreven staat op die vuilste bladzijde uit Nederlands geschiedenis, voor de zooveelste maal de woorden bevestigend van den dichter:

der schrecklichste der Schrecken,
Das ist der Mensch in seinem Wahn.

Wat er bij dat alles omgegaan is in 't gemoed van den eenzamen wijze op de Paviljoensgracht, de Witt's vriend, kunnen wij slechts vermoeden. Het eenige wat ons met zekerheid bekend is, houdt in, dat hem de ontzetting en toorn over de afschuwlijk laaghartige euveldaad dermate overmeesterde, dat hij een stuk opstelde waarin het gebeurde scherp werd afgekeurd en

de bedrijvers als „ellendige barbaren" werden gebrandmerkt. Doch, toen hij tegen middernacht wilde uitgaan om het aan te plakken op de plaats, waar het gruwelijk moordtooneel was afgespeeld, sloot Van der Spyck de deur om hem dat te beletten, wijl ook hij kans zou loopen levend te worden verscheurd. 1)

Hoe goed Van der Spijck daaraan gehandeld had, bleek weinige dagen later. Ook na den moord hield de verdachtmaking aan, en weldra kreeg een van 's raadpensionaris vijanden het lumineuse idee, een lijst op te maken van al de ware of vermeende stoute stukjes, die de Witt op zijn kerfstok had, bij wijze van titels van boeken gerangschikt. In pamfletvorm gedrukt verscheen deze onder den titel:

„Appendix van 't Catalogus van de Boecken van Mr. Jan de Witt, bestaende in een partye Curieuse en Secrete Manuscripten. Welcke verkocht sullen werden op de Zael van 's Gravenhage, Maendag den 5 September 1672 en de volgende dagen." 2)

Daarin leest men onder N°. 33:

„*Tractatus Theologico-Politicus.*

Door den afvalligen Joodt te samen met den Duyvel in de Hel gesmeedt, en met kennis van Mr. *Jan* en syn Complicen uytgegeven."

In een tweede schotschrift van denzelfden aard, tot titel voerende:

„Sleutel, Ontsluytende de Boeckekas van de Witte Bibliotheek, met syn Appendix. Waer in de duystere namen der Boecken klaerlijck werden vertoont en bekent gemaeckt. Door J. B. Bibliothecarius" 3)

1) Aanteekening van Leibnitz, bij Foucher de Careil, Réfutation inédite de Spinoza. p. LXIV. «J'ay passé quelques heures après diner avec Spinoza; il me dit qu'il avait esté porté, le jour des massacres de M. M. de Witt, de sortir la nuit et d'afficher quelque part, proche du lieu (des massacres), un papier où il y aurait ultimi barbarorum. Mais son hôte luy avait fermé la maison pour l'empêcher de sortir, car il se serait exposé à être dechiré.» (Leibnitz sprak Spinoza in het laatst van 1676).

2) Verder: «de Catalogus zijn te bekomen in den Haeg, by de Druckers van de Historie van Wicqevoort.» (Pamfletten-Verz. der Kon. Bib. N° 10436.)

3) «In 's Graven Hage, By Nil Volentibus Arduum. 1672. Voor Intelligentibus.» (Kon. Bib. 10442).

luidt de nadere omschrijving van datzelfde N°. 33:

„*Tractatus Theologico-Politicus*, &c.

Door den afvalligen Jood *Spinosa*, uyt de Hel voortgebracht, waer in op een ongehoorde Atheïsten manier bewesen werdt, dat Godts woort door de Philosophie moet uytgeleyt en verstaen werden, hetwelck met kennis van *Mr. Jan* publijck gedruckt is."

Geeft dit een en ander ook geen onomstootelijk bewijs voor het vermoeden, dat er vriendschap moet bestaan hebben tusschen den grooten staatsman en den nobelen denker: naast hetgeen ons van andere zijde wordt meegedeeld, naast het feit, dat Spinoza's verafschuwd boek nog altijd niet verboden was, maakt het de waarschijnlijkheid des te grooter.

„Toen Spinoza zich eenigen tijd na den dubbelen moord bij de erfgenamen van den raadpensionaris aanmeldde, om, volgens gewoonte, zijn jaargeld in ontvangst te nemen, maakten zij bezwaar het uit te keeren, ook nadat hij hun de desbetreffende verklaring van de Witt getoond had. Met de kalmte van iemand, die geld te over bezit, ging de wijsgeer heen, zonder zelfs de schuldbekentenis terug te vragen. Die onbaatzuchtige handelwijs bracht hen tot inkeer, en gaarne betaalden zij later, wat zij in den beginne hadden geweigerd." 1)

Terwijl Spinoza's naam in zijn vaderland bij den dag dieper door het slijk werd gesleurd, dacht men er aan gene zijde der grenzen over, hem een leerstoel in de philosophie aan te bieden. Sedert de vrijzinnige keurvorst Karel Lodewijk van de Paltz twee-en-twintig jaren geleden de Hoogeschool te Heidelberg heropend had, trachtte hij voortdurend hare bloei te bevorderen door uitstekende geleerden tot zich te roepen. Zoo had hij voor den beroemden Samuël Pufendorf een leerstoel in 't natuurrecht gesticht; Johan Heinrich Hottinger deed van zich spreken als orientalist; Frederik Spanheim en Johan Ludwig Fabricius vertegenwoordigden op waardige wijze de theologische faculteit. „Aan het hof van genoemden keurvorst vertoevende", zoo ver-

1) Alzoo Lucas. Tot nog toe kennen wij niets, dat deze mededeeling bevestigt of onwaar maakt.

telt de Fransche geleerde Urbain Chevreau, „sprak ik zeer gunstig over Spinoza, ofschoon ik van dien Protestantschen Jood nog niet anders kende, dan zijne *Principia* der Cartesiaansche wijsbegeerte, gedrukt te Amsterdam bij Jan Rieuwertsz in 1663. De keurvorst bezat dat boek, en na hem er enkele hoofdstukken uit voorgelezen te hebben, besloot hij hem naar de Academie te Heidelberg te beroepen om daar de philosophie te doceeren.... Mijnheer Fabricius, toen professor in de theologie, kreeg bevel van den vorst hem te schrijven." 1)

Of de zaak zich werkelijk aldus toedroeg, valt moeielijk nog te beslissen; doch zeker is het, dat Spinoza in 't laatst van Sprokkelmaand 1673 het volgend schrijven ontving:

Zeer befaamde Heer,

Zijne doorluchtigheid de keurvorst van de Paltz, mijn genadige Heer, heeft mij opgedragen U, die mij tot nog toe onbekend zijt, maar bij Zijne doorluchtigheid in hooge gunst staat, te schrijven, en U te vragen of gij geneigd zijt eene benoeming tot gewoon professor in de wijsbegeerte aan zijne Universiteit aan te nemen. De bezoldiging zal jaarlijks even groot zijn als de andere gewone professoren genieten. Nergens zult gij een vorst vinden die welgezinder is jegens uitstekende vernuften, waartoe hij ook U rekent. De meest mogelijke vrijheid van philosopheeren wordt U toegestaan, en hij vertrouwt, dat gij deze niet tot omverwerping van den openbaren godsdienst misbruiken zult. Ik van mijn kant voldoe hiermede aan de opdracht van mijn hoogwijzen vorst, en verzoek U daarom zoo dringend mogelijk, mij ten spoedigste te antwoorden en uw antwoord of aan Dr. Grotius, 2) de resident van den keurvorst in den Haag, of aan den heer Gillis van der Hek te bezorgen, opdat zij het insluiten bij 't pakje brieven, dat men gewoonlijk naar ons Hof stuurt, òf, dat gij nog eene andere gelegenheid, die U geschikt voorkomt, gebruiken wilt.

---

1) Chevraeana. Amst. 1700, II, p. 99.

2) Men heeft hier aan Pieter de Groot, Hugo's zoon gedacht, en mogelijk is hij de bedoelde. Doch sedert 1672 was hij ons land ontvlucht, en toefde waarschijnlijk nog in 't buitenland.

Dit eene voeg ik er nog bij, dat gij, zoo gij hier komt, een leven kunt leiden een' wijsgeer waardig, wanneer tenminste niet alles anders uitvalt dan wij hopen en verwachten. Hiermede, hooggeëerde heer, Vaarwel. Uw dienstwillige

J. Ludwig Fabricius,
Professor aan de Hoogeschool te Heidelberg en raad van den keurvorst van de Paltz.

Heidelberg, 16 Febr. 1673.

Eerst op den 30sten Maart van dat jaar antwoordde Spinoza:

Hooggeëerde Heer!

Wanneer het ooit mijne begeerte was geweest als Hoogleeraar in de een of andere faculteit op te treden, dan had ik slechts die kunnen wenschen die mij door U, namens den doorluchtigen keurvorst van de Paltz aangeboden wordt, vooral wegens de vrijheid van philosopheeren, die de Genadige Heer wel zoo goed is mij toe te staan, gezwegen nog van het feit, dat ik reeds lang wenschte te leven onder 't bestuur van een vorst, wiens wijsheid allen bewonderen. Doch wijl 't nooit mijn voornemen was openlijk als leeraar op te treden, kon ik er niet toe komen deze uitstekende gelegenheid aan te grijpen, hoewel ik de zaak langen tijd bij mij zelven overwogen heb. Want ik bedenk ten eerste, dat ik met de volmaking der wijsbegeerte moet ophouden, wanneer ik mij aan het onderricht der jeugd wil wijden. Ten andere weet ik niet, binnen welke grenzen die vrijheid van philosopheeren besloten moet worden, opdat ik niet schijn den openlijk gevestigden godsdienst te willen omverwerpen, daar scheuringen niet zoozeer ontstaan uit innigen godsdienstijver, als wel uit de verschillende gevoelens der menschen en hun zucht om alles te weerspreken, waarmede men pleegt alles, hoewel het goed gezegd is, te verdraaien en te verdoemen. Daar ik dit in mijn privaat en eenzaam leven reeds ervaren heb, hoeveel meer staat het dan te bevreezen, wanneer ik tot dien rang van waardigheid opklim. Gij ziet alzoo, waarde Heer, dat ik niet aarzel in de hoop op een nog grooter geluk, maar door de liefde tot rust, die ik nog hoop te kunnen behouden, wanneer ik mij slechts

van openbare voorlezingen onthoud. Daarom verzoek ik U dringend den doorluchtigen keurvorst te vragen, dat hij mij toestaat de zaak nog wat te overwegen, alsook, dat gij voortgaan moogt mij de gunst van den keurvorst te verwerven, waarmede gij, hooggeëerde Heer, te meer aan U verplicht laten zult uwen dienstvaardigen

den Haag, 30 Maart 1673. B. D. S.

Blijkt hier opnieuw de waarheid van het oude spreekwoord, dat een profeet gewoonlijk in den vreemde meer geëerd wordt dan aan eigen haard, Spinoza zelf zal het gelukkig gesternte geprezen hebben, waaronder hij den vogelaar fluiten liet. Want nauwelijks een jaar daarna werd de Paltz door de Franschen in vuur en vlam gezet; werd de Heidelbergsche Academie opnieuw gesloten en de hoogleeraren verjaagd; en de hemel weet, wat Spinoza's lot zou geweest zijn, waar dezelfde Fabricius langer dan twintig jaren rondzwierf als balling 's lands. 1)

1) 't Is de verdienste van Wilhelm Bolin op dit laatste de aandacht gevestigd te hebben.

XII.

Een zonderling uitstapje.

Na den — door Boileau zoo weidsch bezongen 1) — tocht over den Rijn bij „Tholus" hadden de Franschen, dank zij de onbeduidendheid en lafhartigheid der Hollandsche legers, in minder dan geen tijd een groot gedeelte van ons land in bezit genomen. Op Donderdag 13 Juni 1672 bood de stad Utrecht den vijand de sleutels der poorten aan, bij monde van den oud-burgemeester Hamel en Dr. Lambert van Velthuysen. Gedurende de tweede helft dier maand vestigde Lodewijk XIV zijn hoofdkwartier te Zeist, en kwam in persoon, met groot gevolg de stad bezichtigen. Op den 27sten Juni werd de hertog van Luxemburg aangesteld tot gouverneur, de luitenant-kolonel Stouppe tot commandant der stad. Enkele dagen later trok de koning zich, met een gedeelte van het leger, op Arnhem terug.

Hoe de Franschen gedurende bijna anderhalf jaar te Utrecht hebben huisgehouden; hoe zij ten laatste nog meer wisten te vinden dan den bodem van den Utrechtschen geldzak, dat alles, oorlogsrecht, staat niet aan ons te beschrijven. Wie daartoe lust gevoelt mag het nalezen in 't „Journael of dagelijksch Verhael van de handel der Franschen in de Steden van Uytrecht en Woerden, sedert hun koomst daerbinnen, tot aan hun vertrek", in 1674 door een ongenoemde te Amsterdam in het licht gezonden, 2) of wel in de „Dagelijksche Aan-

---

1) Epître IV, 1672.

2) Een exemplaar op de Kon. Bibl.

teekeningen", gedurende dienzelfden tijd gemaakt door den zoon van den Utrechtschen burgemeester Cornelis Booth, Mr. Everard Booth, „Raad-Ordinaris in den Hove Provintiaal van Utrecht, en Oud-Raad ter Admiraliteit." 1) Wij behoeven voorloopig slechts kennis te maken met Stouppe, den commandant der stad.

Jean Baptiste Stouppe — zóó behoort zijn naam geschreven te worden — stamde uit Grauwbunderland, waar hij omstreeks 1620 moet geboren zijn. 2) Hij studeerde in de godgeleerdheid, en begaf zich naar Engeland, waar hij in Augustus 1652 predikant werd bij de Waalsche gemeente te Londen. 3) Door Cromwell meermalen gebruikt tot politieke zendingen bij Mazarin, oordeelde hij 't, na 't herstel der monarchie in Engeland, beter zijn matten op te rollen: hij begaf zich naar Frankrijk, trad in dienst, en werd luitenant bij een regiment Zwitsers, waarover zijn broer 't bevel voerde. Te Utrecht vestigde hij zijn kwartier ten huize van „Mevrouw Rodenborgh op het Sint Jans Kerck-hof". 4) Nevens den Hertog van Luxemburg en enkele andere hooge officieren werd hij, op den 15den Juli 1672, door Burgemeesteren en de Heeren Hamel en Van Velthuysen namens het stedelijk bestuur plechtig op 't Stadhuis onthaald, welk gastmaal drie dagen later met een tegenfestijn werd beantwoord. Buiten hetgeen wij als gevolgen van den oorlog mogen beschouwen, staat er niet veel slechts omtrent Stouppe opgeteekend. Het schandelijkste wat men van hem weet te melden, is, dat hij den een of anderen dag bij burgemeester Cornelis Booth, tevens bibliothecaris der stadsboekerij, aanklopte, en een vuil boekske — *de laudibus Sodomiae*, toegeschreven aan den Italiaan Joannes de la Casa — in beslag

1) Uitgegeven door Mr. J. A. Grothe, in de Berigten van het Hist. Genootschap te Utrecht. 6e deel, 2e stuk, 2e serie, 2e deel, 2e stuk (!) Utrecht 1857.

2) Tot nog toe werd geschreven Stoupe, Stoupa, Stouppa, Stoppa, enz. Ik volg zijne *handteekening*. Voornamen bij Van der Aa, Biogr. Wdb. «Ein Grison, aus dem Ennetburgischen Land gebortig» leest men in een der tegenschriften tegen zijn straks te bespreken boekje.

3) P. Bayle, Oeuvres diverses, La Haye, 1731, Tom. IV, pag. 673, noot.

4) Journael, blz. 39.

nam, door wijlen Gijsbert Voetius aan de boekerij geschonken. 1) Gesteld, dat de inhoud van 't genoemde werkje — ons onbekend — verderfelijk is, dan zou men kunnen vragen, wie in dezen verdienstelijker handelde: Voetius, die 't aan eene openbare bibliotheek schonk of Stouppe, die het er uitlichtte?

De beroemde Fransche veldoverste Louis II de Bourbon, prince de Condé, geboren in 1621, — iemand waarmede wij ook kennis moeten maken — had eene uitstekende opvoeding genoten. Van zijn jeugd af koesterde hij behagen in de studie der schoone letteren, en had er vermaak in allerlei vernuften om zich te vereenigen. Zelfs toen hij zich op lateren leeftijd uit den krijgsdienst terug trok, wist hij nog zijn kasteel Chantilly te maken tot de verzamelplaats van mannen als Corneille, La Bruyère en Santeuil, Racine, Molière, la Fontaine en Boileau, met welke hij boertend en spottend den tijd doorbracht, sommigen door een jaargeld aan zich verbindende. 2)

Condé, dont le seul nom fait tomber les murailles,
Force les escadrons et gagne les batailles,

had ook den veldtocht tegen de Nederlanden van den beginne af meegemaakt. Doch, elders opgehouden, kwam hij eerst op den 21sten April 1673 naar Utrecht, vergezeld door zijn zoon, den hertog van

Enghien, de son hymen le seul et digne fruit,
Par lui dès son enfance à la victoire instruit, 3)

en verder gevolg. Hij werd met groote wapenpraal en kanongebulder binnengehaald en naar 't kwartier geleid, dat men voor hem in gereedheid had gebracht: men had den scheidsmuur tusschen de deftige woningen van burgemeester Nellesteyn 4) en den raadsheer Jacob Martensz doorbroken, en deze zóó tot één gemaakt. 5) Mr. de Recourt, „premier Maistre d'hostel du

1) Van der Aa, Biogr. Wdb. «Stoupe.»
2) Nouvelle Biographie Générale (Didot-Hoefer). Paris, Tom. XI.
3) Zie Boileau's gedicht «how Louis did not pass the Rhin.»
4) Neef van Everard Booth; zie Dagel. Aant. blz. 106.
5) Journael, blz. 191.

Prince de Condé", had reeds enkele dagen te voren zijn verblijf genomen bij onzen bekenden Mr. Everard Booth, een feit, voor ons zoo min van belang ontbloot, als dit andere, dat Condé's zoon daar meermalen op bezoek kwam. 1) 's Avonds na zijne aankomst werd Condé volgens behooren door Luxemburg ter tafel genood; den volgenden dag „vergastte" hij Luxemburg, waarna de beurt kwam aan den commandant Stouppe, die dan ook op Donderdag, 24 April, een deftigen maaltijd voor den Prins aanrichtte. 2) Van den 2den tot den 25sten Mei daaraanvolgende zag Condé zich gedwongen zijne kamer te houden: hij leed aan „'t voetëuvel" (podagra). 3)

Op denzelfden 2den Mei ontving kolonel Stouppe een brief van een „predikant en professor in de Godgeleerdheid te Bern" — een landsman dus, en misschien ook een voormalig vriend, waarin hij, Stouppe, danig over den hekel werd gehaald wegens het feit, dat hij — een protestant — onder de vaan van een katholiek vorst medehielp om andere protestanten te beoorlogen. De Zwitsersche godgeleerde ging zelfs zoover zijn *anathema* uit te spreken over allen „de la Religion", die aan den strijd tegen Holland deelnamen, zoo zij niet van stonden aan hunne wapens verlieten en de Hollanders gingen helpen. Dat kon en mocht Stouppe niet op zich laten zitten: terstond greep hij naar de pen om zichzelven te rechtvaardigen, en eens aan de wereld bekend te maken, wat dan wel de „*godsdienst der Hollanders*" was, en in hoeverre men hun land eene „*Heilige Republiek*" kon noemen. Zóó ontstond het boekske „*La Religion des Hollandois, representée en plusieurs lettres écrites par un Officier de l'Armée du Roy, à un Pasteur & Professeur en Theologie de Berne*". Het zestal brieven waaruit het werkje bestaat, werd geschreven tusschen 2 en 19 Mei 1673, en terstond ter perse gezonden. 4) Met vrij wat zaakkennis toont

1) Dagel. Aanteek. blz. 107, 108, 109.

2) Journael, blz. 192.

3) Journael, blz. 193.

4) Ik gebruik den eersten druk in 12°, à Cologne, chez Pierre Marteau, 1673, waarschijnlijk een verkapte Elzevier.

Stouppe daarin aan, dat de Nederlanders weliswaar heeten het Protestantisme aan te kleven, maar dat zij, op de keper beschouwd, allesbehalve „de la Religion" zijn; allerlei godsdiensten en allerlei sekten worden in hun land beleden en geduld: men vindt er Roomsch-Katholieken, Lutheranen, Brownisten, Independenten, Arminianen, Anabaptisten, Socinianen, Arrianen, Enthousiasten, Kwakers of Bevers, Borelisten, Armeniërs, Moscoviten en Libertijnen. Bovendien nog Joden, Perzen, en eene groote menigte „Zoekers", die zelve niet weten, waartoe zij behooren. De eigenlijke God der Hollanders heet Mammon of de Geldzak; dien vereeren zij meer dan welken anderen ook. Dat bewijst hun gedrag in Japan, waar hunne beambten, op last van de Oost-Indische Compagnie, alle Christendom verloochenen; dat bewijst ook hun gedrag bij vroegere gebeurtenissen. Hebben zij niet zelve den koning van Frankrijk met hun vloot bijgestaan in 't beleg van 't Protestantsche la Rochelle? Hebben zij niet op Amboina hunne geloofsgenooten, de Engelschen, op de wreedaardigste wijs uitgeroeid, om alleen alle voordeelen te plukken? Zelfs hun eigen geschiedschrijver Lieuwe van Aitzema vertelt het. Wie durft daar volhouden, dat de Hollanders oprechte Calvinisten zijn?

Wanneer wij niet wisten, dat Utrecht behalve Dr. Lambert van Velthuysen nog vrij wat andere mannen binnen zijne muren telde, die Stouppe ook tot de „Zoekers" mocht rekenen, dan zou men kunnen vragen, hoe hij aan al zijne wetenschap gekomen is? Maar waar hij om zoo te zeggen dagelijks met die mannen, meerendeels tot de regentenfamilies behoorende, kon omgaan blijft ons dat geen raadsel. Zoo zal hij ook zijne kennis betreffende Spinoza verkregen hebben.

„Ik zou meenen U niet over alle godsdiensten van dit land gesproken te hebben" — zoo schrijft hij aan den Zwitserschen predikant 1) „wanneer ik U niet 't een en ander gezegd had over een beroemd en geleerd man, die, naar men mij verzekert,

1) La Religion des Holl., pag. 65.

een groot aantal volgelingen heeft, welke geheel zijne gevoelens zijn toegedaan. Hij is een geboren Jood, heet Spinoza, en heeft noch den Joodschen godsdienst afgezworen, noch den Christelijken omhelsd; ook is hij een zeer slecht Jood en geen beter Christen. Voor een jaar of wat heeft hij een boek vervaardigd, dat *Tractatus Theologico-Politicus* heet; het hoofddoel daarvan schijnt te zijn alle godsdiensten, vooral den Joodschen en den Christelijken, uit te roeien, en de poort te openen voor Atheïsme, Libertinage, en vrijheid van alle godsdiensten. Hij beweert, dat zij alle slechts uitgevonden zijn voor 't nut van 't gemeenebest, opdat alle burgers eerzaam leven en gehoorzamen aan hun overheid, en dat zij zich aan de deugd (moeten) wijden niet op hoop van belooning na hun dood, maar wegens de uitstekendheid van de deugd in zichzelve, en wegens de voordeelen die zij, welke haar nastreven, daarvan reeds in dit leven genieten. Welke meening hij omtrent de Godheid koestert, zegt hij in dit boek niet duidelijk, maar laat ze toch hier en daar doorschemeren. Daarentegen verkondigt hij in zijne gesprekken ronduit, dat God geen Wezen is met rede begaafd, oneindig volmaakt en gelukkig, zooals wij ons inbeelden; maar dat hij niets anders is dan die kracht 1) der natuur, die verspreid is in alle schepselen.

Deze Spinoza dan leeft in dit land. Hij heeft eenigen tijd gewoond in den Haag, waar hij door alle nieuwsgierige geesten bezocht werd, zelfs door meisjes van rang, die zich inbeelden in verstand uit te steken boven hare kunne. Zijne volgelingen durven zich niet bekend maken, wijl zijn boek alle godsdiensten ondermijnt, en veroordeeld is bij plakkaat der Staten; en hoewel 't verboden is, wordt het toch openlijk verkocht. 2) Onder de godgeleerden van dit land is er geen, die tegen de meeningen welke deze Autheur in zijn Vertoog verkondigt, heeft durven schrijven. 3) Daarover ben ik te meer verwon-

1) Cette vertu de la nature.

2) Ziedaar weer dat geheel onjuiste Utrechtsche praatje. Eerst in 1674 werd het verboden.

3) Geheel juist. De eenige die 't uitvoerig weerlegd had, Johan Melchior, was een Duitscher. Eerst in 1674 verschenen strijdschriften van Hollanders.

derd, wijl hij blijk geeft van groote kennis der Hebreeuwsche taal, der Joodsche godsdienstgebruiken, der Joodsche gewoonten en der wijsbegeerte, zoodat de godgeleerden moeielijk beweren kunnen, dat het de moeite van 't weerleggen niet waard is. Als zij volhouden in hun stilzwijgen zou men 't recht hebben te beweren, òf, dat zij geen geloof hebben — wijl zij een zoo verderfelijk boek onbeantwoord laten, òf, dat zij de gevoelens van dien schrijver goedkeuren, òf dat hun de moed en de kracht ze te bestrijden ontbreekt." 1).

Wat nu ligt meer voor de hand, dan dat Stouppe's mond in deze dagen overliep van hetgeen, waarmede zijn hart vervuld was? Moet men niet aannemen, dat hij Condé meermalen gesproken heeft over dien banvloek, door zijn eigen land en volk op hem geslingerd? En den leesgragen Prins zijn antwoord, binnen enkele dagen gedrukt, heeft aangeboden? En was Condé niet juist de man om nieuwsgierig te worden naar dien befaamden en geleerden Jood, die schoone leerstukken verkondigde en toch met alle bestaande godsdiensten „den draak stak"?

Kort en goed: op uitnoodiging van Condé is Spinoza in den zomer van 1673 naar Utrecht getogen en heeft er eenige weken vertoefd.

Hoe dit toegegaan is staat in Spinoza's bewaard gebleven brieven niet te lezen. Doch reeds in 1675 werd een boekje tegen Stouppe's geschrift in de wereld gezonden, 2) waarin men deze merkwaardige woorden vindt opgeteekend: „Maar ik verwonder mij er over, dat Stouppe zoo sterk tegen dien Spinoza te velde trekt, en beweert, dat er velen in dit land zijn die hem bezoeken. Immers tijdens hij te Utrecht vertoefde heeft hij een zeer nauwe vriendschap met dien Spinoza gesloten.

---

1) Vgl. 't vervolg op pag. 107—109 van La Religion des Hollandois — wat hier niet ter zake doet.

2) Par Jean Brun, Ministre du Roy des Armées. Van der Linde, Bibliografie. N° 67.

Want men heeft mij verzekerd, dat de Prins van Condé hem, op verzoek van Stouppe, uit den Haag naar Utrecht komen liet, om met hem te spreken, en dat Stouppe hem zeer heeft geprezen en zeer familiaar met hem heeft omgegaan."

Zooals het feit daar ligt, is het een der meest onverklaarbare gebeurtenissen in Spinoza's leven, zóó raadselachtig, dat men er meermalen aan heeft getwijfeld. 1) Immers, hoe te verklaren dat de behoedzame, bijna vreesachtige wijsgeer van de Paviljoensgracht, die de zinspreuk CAUTE in zijn zegel voerde, in 1673, *nadat* zijn machtigste beschermer op gewelddadige wijze den dood had gevonden, den moed heeft gehad naar het vijandelijk hoofdkwartier te trekken, en daar eenige weken te verblijven? Naar 't vijandelijk hoofdkwartier, gelegen in eene provincie, aan Noord- en Westzijde geheel afgesloten door het water en de onophoudelijk schermutselende troepen der Hollanders! Zonderling is 't niet, dat reeds kort na Spinoza's dood allerlei tegenstrijdige berichten de ronde deden, tegenstrijdig — niet wat het feit zelf aangaat, want daarover zijn allen het eens, maar over het *wanneer* en *hoe*. Om licht te brengen in deze duisternis, doen wij 't best Colerus' bericht af te schrijven, die, om zekerheid te erlangen, opzettelijk bij Van der Spyck had nagevraagd. „Deze heer Stouppe nu" — zoo schrijft hij — „verscheiden brieven met Spinoza gewisseld hebbende, verzocht hem op zekeren tijd van het jaar 1673 om naar Utrecht te komen, daar zijne Hoogheid de Prins van Condé hem eens wenschte te spreken, hem tevens verzekerende, dat genoemde Prins hem bij zijn' koning een jaarlijksch pensioen zou teweeg brengen, indien hij slechts het een of ander van zijne geschriften aan Z. M. wilde opdragen. Te dien einde werd hem een vrijgeleide toegezonden, en hij trok er heen... Spinoza's huisgenooten, bij welke hij toen woonde, vertelden mij, dat zij na zijn thuiskomst van hem zelven vernomen hebben, dat hij den Prins van Condé *niet* had gesproken, daar deze eenige dagen vóór hij te Utrecht aankwam, vertrokken was.

1) Van Vloten heeft — als altijd — vergeten eens wat nieuw licht over de zaak te ontsteken. Vgl. Ben. de Spinoza. 2e druk. 1871. blz. 120.

Wel had hij met den heer Stouppe gesproken, die hem beloofd had, hem door zijne voorspraak een jaargeld van den koning te zullen bezorgen, waarvoor Spinoza echter beleefdelijk bedankte, wijl hij niet voornemens was een zijner boeken aan den koning van Frankrijk op te dragen." 1)

Vele dingen, die van zelf spreken, mogen daarom nog niet ongezegd blijven. Het spreekt van zelf, dat Stouppe, indien hij brieven gestuurd heeft aan Spinoza, dat niet kan gedaan hebben op de gewone wijs. Zij moesten eerst gebracht worden naar eene plaats, die niet door de Franschen was bezet. 2) Het spreekt van zelf, dat geen simpele brief van Stouppe in staat was, hem tot de reis te bewegen. Van zelf, dat men Spinoza — de voorzichtigheid in persoon — door aanhouden heeft moeten bepraten, ja belezen, het waagstuk te ondernemen. Het spreekt van zelf, dat hij, wilde hij op zijne reis geen overlast ondervinden van Staatsche troepen, niet opgehouden worden door het water, een anderen weg moest volgen dan den gewonen; van zelf, dat hij dus de provincie Utrecht moest bereiken van den Zuidkant, aangezien Westen en Noorden zoo goed als ontoegankelijk waren. Eindelijk behoeft het nauwelijks betoog, dat hij waarschijnlijk niet op reis is gegaan met een Fransch vrijgeleide in den zak, maar zich dat liet bezorgen kort bij de Utrechtsche grens.

Stouppe nu spreekt het eerst over Spinoza in zijn derden brief, gedâteerd 7 Mei 1673. Op den 16den Mei 1673 teekent Mr. Everard Booth in zijn dagboek kalmpjes op:

„Naer Gorinchem vertogen." 3)

---

1) Dit bericht klopt geheel met dat bij Lucas; Bayle's zwakke weerlegging in de Oeuvres diverses. Tom. IV, pag. 872, noot. (La Haye, 1731).

2) Aant. van Mr. Ev. Booth op 2 Febr. 1673. «Den intendant heeft aan Burgem. Van der Voord laten weten, dat alle brieven in toekomende met de Fransche post naer Holland moeten werden besteld, op de boete van 150 gulden op ider brief, die met een ander post soude mogen werden besteld; *waerdoor alle communicatie met die van Holland wert afgesneden, also die geen Fransche posten willen admitteren.*

3) Dagel. Aanteek. blz. 111.

Wat hem naar Gorcum dreef staat niet gemeld. Wel had daar 's winters een regiment Staatsche troepen gelegen onder bevel van Booth's broer, 1) maar deze had op den 27sten Januari met zijn volk de stad verlaten om zich bij 't Prinsenleger in de streek van Alfen te voegen. 2) Niets belet ons dus te veronderstellen, dat Booth te Gorcum nog andere betrekkingen had, die, als hij zelf, wel tot de regentenfamilies zullen behoord hebben. Mogelijk ook, dat hij van daar een brief voor Stouppe naar Holland verzonden heeft.

Op den 21sten Mei uit Gorcum terugkeerende, werd Booth bij Vianen door de Franschen aangehouden, die hem tot den volgenden dag gevangen hielden, en eerst vrij lieten trekken, nadat *de Prins van Condé* dat bevolen had. Dus kwam hij in den namiddag van 22 Mei te Utrecht terug. 3)

Enkele dagen later liet dezelfde Prins — nog niet geheel van 't „voeteuvel" hersteld — door zijn zoon, den hertog van Enghien, ten huize van Mr. Everard Booth de hertogin van Mecklenburg „tracteren", bij welk gastmaal ook Luxemburg en andere groote Hanzen aanzaten. 4) Wel een bewijs, dat Mr. Booth bij den Prins van Condé vrij goed stond aangeschreven.

Of Mr. Booth's uitstapje naar Gorcum niet het gewenschte gevolg heeft gehad? Het schijnt zoo. Even lakonisch teekent hij in zijn dagboek, ruim eene maand later, op:

21 (Juni 1673) „Ben ik naer Holland vertrokken" — en

28 (Juni 1673) „Ben ik uyt den Haghe naer Gorcum vertrocken". 5)

Mr. Everard Booth was alzoo naar den Haag geweest. Wat hij er uitgevoerd heeft verzuimde de waardige man ook ditmaal op te teekenen. Mogelijk wel bracht hij een bezoek aan een naamgenoot (en familielid?) „den secretaris Boodt", die er *op den hoek van Burgwal en Paviljoensgracht* woonde. 6) Of de

1) Dagel. Aanteek. blz. 69. 2) *ibid.* blz. 83.
3) *ibid.* blz. 111, 182. 4) *ibid.* blz. 112. (27 Mei 1673).
5) *ibid.* blz. 114.
6) Dit blijkt uit de Kohieren van 't Straatgeld, op 't Haagsch archief.

heeren ook gezamenlijk bij den Joodschen brillenslijper op de Paviljoensgracht geweest zijn, blijkt niet. Maar zooveel is zeker, dat Spinoza, zoo niet in gezelschap van Mr. Everard Booth, dan toch ongeveer gelijktijdig met dezen de reis van den Haag naar Utrecht moet ondernomen hebben; alsmede, dat hij moeielijk een beteren weg kon kiezen dan over Gorcum. Booth vertoefde vrij lang te Gorcum, voor hij naar huis terugkeerde. Wachtte Spinoza dáár misschien zijn vrijgeleide af? Zoo ja, dan is daarmede waarschijnlijk Spinoza's vriendschap voor den gewezen pensionaris dier stad, ~~Daniel~~ Hugo Boxel, dien wij spoedig zullen ontmoeten, opgehelderd.

Eerst op Zondag, den 6den Juli 1673 kon Mr. Booth opteekenen: „Ben ik weder uyt Holland" — d. w. z. Gorcum — „gekomen"; en later kon hij er bij schrijven, dat de Prins van Condé met zijn gevolg.... juist *den dag te voren*, den 5den Juli 1673, over Grave naar de Meierij van den Bosch *vertrokken was*. 1)

Spinoza dan, juist als Mr. Booth, te laat gekomen om den Prins van Condé nog te ontmoeten, werd, naar gemeld wordt, „in zijne plaats door den Hertog van Luxemburg verwelkomd, die hem met vriendelijkheden overlaadde en verzekerde, dat Zijne Hoogheid hem zeer genegen was. De menigte van hovelingen, waarmede hij kennis maakte overblufte onzen wijsgeer niet in het minst, want zijne fijne beschaving geleek meer op de hoofsche, dan op die van de handelsstad, waarin hij geboren werd. Men mag zeggen, dat hij daarvan noch de gebreken, noch de ondeugden had overgenomen. De Prins van Condé, die hem wenschte te spreken, liet hem dikwijls verzoeken, nog wat te wachten, waarover de geleerden, die bij den dag meer in hem ontdekten dat hun beviel, niet weinig verheugd waren." 2)

Onder hen komt de commandant Stouppe zeker in de eerste plaats in aanmerking. Deze toch, veel meer instemmend met

---

1) Dagel. Aanteek. blz. 114. Journael, blz. 204.

2) Lucas, die dit meedeelt, schijnt vrij goed van de zaak op de hoogte.

Spinoza's gevoelens dan hij wel weten wilde, kon nu zijn hart ophalen aan half theologische, half wijsgeerige gesprekken. Tot zijn dood toe schijnt dezen krijgsman-verloopen predikant de liefde bijgebleven te zijn voor de studie zijner jeugd, getuige 't volgend briefje van zijne hand:

„A Monsieur Wetstein, Marchand Libraire, pour faire tenir a Monsieur le Clerc à Amsterdam.

„Je souhaiterois d'avoir quelque correspondance à Amsterdam qui m'envoyeat un Catalogue de tous les Livres nouveaux qu'il y a tant en Latin qu'en François de toutes sortes de matieres et surtout des affaires d'Estat et de politique et de theologie, et entre ceux de theologie des Livres nouveaux des Arminiens et des Sociniens. Désque j'auray reçu ce Catalogue ie feray une notte de ceux que ie voudray." etc. 1)

A Paris le 27e Fevrier, 1685.

A Mr. Le Colonel Stouppe, Brigadier es Armées du Roy, à l'hotel de Vil, vuë St. Martin à Paris."

Stouppe was waarschijnlijk niet de eenige *esprit curieux* onder het Fransche garnizoen, waarmede Spinoza kennis maakte. Doch, namen van anderen vinden wij niet opgeteekend, en wij zouden ons liever van gissen in den blinde onthouden. Maar ook voor sommige burgers der bisschopsstad zelve, die kennismaking met den schrijver van het beruchte boek verlangden, stond de kans nu schoon. Daar was Dr. Lambert van Velthuysen, de eerlijke en vrijzinnige Cartesiaan, die, hoewel hij voortdurend met kerkeraad en synode overhoop lag, toch niet onwaardig gekeurd werd tot het bekleeden van ambten

1) Bewaard op de Univ. Biblioth. te Amsterdam. Ik geef alleen de voornaamste alinea; de rest komt op 't zelfde neer.

en bedieningen: sedert 1665 behoorde hij tot de bewindhebbers der West-Indische Compagnie, sedert 1667 tot Utrechts vroedschap. 1) Tijdens den geheelen duur der Fransche overheersching in de stad gebleven, bleek 't bij verschillende gelegenheden, dat hij met de vreemde officieren op goeden voet verkeerde; en voor de „lange gesprekken", die hij, volgens zijn eigen getuigenis, 2) met Spinoza gehouden heeft, vond hij

1) Mededeeling mij welwillend verstrekt door den Heer Archivaris van Utrecht.

2) Over Spinoza's persoonlijk verkeer met Dr. Lambert van Velthuysen heeft deze laatste zelf 't een en ander opgeteekend, dat tot nog toe aan de aandacht der geleerden ontsnapt schijnt. In zijne *Opera Omnia*, Vol. I, leest men in de *Praefatio ad Lectorem:*... « putavi me aliquid operae pretium facturum, si meorum Tractatuum antea editorum, numerum cumularem refutatione duorum istorum Tractatuum Spinozae (Tract. Theol. Polit. et Opera Posthuma). Non quod illius vestigia persecutus sim; putavi enim me meo scopo satisfacturum et constiturum fructum laboris mei, si aggrederer ea refellere, à quibus illi, qui istius Auctoris sectam sequuntur, praecipue sua praesidia petunt: dummodo sedulo darem operam ne quid adversario tribuerem, quod ab ejuss ententia alienum esset; quod me ea fide praestitisse arbitror, ut propterea nullus meum candorem in dubium sit vocaturus. Nam revera ferme tantum laboris impendi ut auctoris (*quamvis, dum viveret, multos cum eo contulerim sermones*) sensus ex ejus scriptis assequerer, et assecutum lectoris menti subjicerem, quantum collocavi operae in ipso refellendo: nam non omnes commoditates, quas quidem desideravi cum institutum perficere laboravi, habui. Quia in urbe in qua dego, nullum omnino reperire licuit, qui ita Spinozae sententiis informatus esset, ut mihi ex illorum sermone, doctrinae speciem aut simulachrum animo complecti licuerit. Nam usu comperi eos, qui prae se ferebant doctrinam Spinozae animo percepisse, vix prioribus labris ejus sensus gustasse: et reliqui, qui hic eruditi cluunt, ad alia contulerant sua studia, ita ut nihil mihi hac in re commodare potuerint. Propria itaque Marte primo opus aggressus sum, et pertendi in instituto persequendo donec aliquod systema Doctrinae Adversarii videbar mihi comparasse: tunc tandem (ne plane rudis ad consultationem venirem) per litteras et Συζητήσεις cum amicis alibi degentibus; et qui doctrinam Spinozae optime comprehensam habebant, ita me puto mentem sententiamque Adversarii perspexisse, ut paucissima me fugisse arbitrer eorum, quae digna existimavi, ut ad examen vocarentur.» etc.

Tot die vrienden behoorde ongetwijfeld de Rotterdammer Adriaan Paets, lid van de vroedschap aldaar, aan wien Velthuysen zijne weerlegging opdroeg. Paets, geboren 1632, studeerde rechten te Leiden, 1653, stond bij Jan de Witt in een goed blaadje, en was waarschijnlijk ook met Spinoza goed bekend. Hij stierf den 8sten van Wijnmaand 1686. (Vgl. Bijlage VIII.).

misschien nooit gereeder aanleiding dan in deze Julimaand van het jaar 1673. Heeft Spinoza hem ook niet kunnen overtuigen van de waarheid zijner philosophie, toch hebben beiden leeren inzien, dat zij met denzelfden ernst en oprechtheid streefden naar waarheid, en dat geen van beiden was, waarvoor de ander hem hield: iemand, die zijn geweten onder de hakken van zijne schoenen droeg. Nog een ander Utrechtenaar van beteekenis leerde de Haagsche wijsgeer vermoedelijk bij dit uitstapje kennen: Joachim Nieuwstad. Deze was in 1655 lid van de vroedschap, in 1656 kameraar, in 1659 schepen, in 1662 secretaris der stad geworden, en vervulde de laatste bediening nog tijdens het Fransch bewind. Doch toen in 1674, na het vertrek van den vijand, „de wet verzet" werd, is ook Nieuwstad, nevens vele anderen ontslagen. 1) Hij, en niemand anders, was 't waarschijnlijk, die later, als hij af en toe den Haag bezocht, wel eens brieven of boodschappen van Velthuysen aan den brillenslijper op de Paviljoensgracht — of omgekeerd — heeft overgebracht.

Reeds had Spinoza „eenige weken" binnen Utrecht vertoefd, toen de Prins van Condé weten liet, dat hij onmogelijk in de de stad kon terugkeeren. „Dit speet den Franschen vrijgeesten erg, want, ofschoon de Hertog van Luxemburg hem schoone aanbiedingen deed, nam onze wijsgeer terstond afscheid van hen en keerde naar den Haag terug." 2)

Kalm en bedaard was zijn verblijf binnen Utrecht geweest, zonder eenige aanleiding tot opspraak te geven 3); in alle stilte is hij stellig ook teruggereisd langs denzelfden weg, dien hij gekomen was. Toch was in den Haag het een en ander

---

1) «De secretaris Niustad» was mij uit 't Journael en de Dagel. Aanteek. van Mr. Booth bekend geworden. Enkele bijzonderheden verstrekte mij welwillend de Heer archivaris van Utrecht.

2) Lucas.

3) *Als* Mr. Booth hem opgehaald heeft, zooals ik veronderstel, en die daad schroomde op te teekenen, is het tevens duidelijk, waarom hij verder met geen woord van Spinoza melding maakt. Ook 't «Journael» vermeld niets betreffende zijn bezoek.

betreffende zijn uitstapje ruchtbaar geworden. „Uit Utrecht teruggekeerd" — zoo verhaalt Colerus — „had hij bijna het grauw op den hals gekregen, wijl men hem voor een spion aanzag, en mompelde, dat hij met de Franschen over Staats- en landszaken briefwisseling hield. Toen Van der Spyck daardoor zeer bevreesd werd, en duchtte, dat men met geweld in zijn huis mocht vallen, om Spinoza te zoeken, sprak deze hem moed in, zeggende: „Wees maar niet bang. Ik ben onschuldig, en onder de grooten zijn er velen, die heel goed weten, waarom ik naar Utrecht ben geweest. Zoo gauw gij een oploop voor uw deur krijgt, zal ik zelf wel naar buiten gaan, al zou men met mij handelen, gelijk met de goede heeren De Witt. Ik ben een oprecht republikein en heb slechts gestreefd naar het heil van den Staat." 1)

Eerst op den 13den November 1673 verliet de commandant Stouppe met de laatste Fransche legerbenden de stad Utrecht, en duwde daarbij aan de magistraat, op zijn bevel voor de Witte Vrouwepoort verzameld, de trotsche woorden toe: „Dankt God, dat wij hier vandaan gaan en bidt Hem, dat wij nooit mogen wederkomen. Op last van den koning geef ik U de sleutels terug: bewaart ze wel". 2) Daarmee kwam de

---

1) Colerus, blz. 28. Voor wie nog mochten twijfelen aan de waarheid van Spinoza's uitstapje, wil ik nog wijzen op enkele dichtregels van Joachim Oudaan, in 1683 geplaatst voor Adriaan Verwers boek: «'t Mom-aensicht der atheistery afgerukt» (Amst. 1683), ook te vinden in Oudaan's verzamelde werken, deel II, blz. 69.

«Spinosa, die den schijn van zedigheit wouw voeren,
En met zijn Zedekonst den Godsdienst quam beroeren,
Betoont men dat vergeefs, bemantelt met veel schijns,
Zijn naaktheid dekken wil, in 't ligten van die grijns:
Men mag van zijne deugd en zedigheid gevoelen,
Gelijk men wil; *die vlek is mimmer uit te spoelen,*
Waarvan hij zig op 't maal der Franschen heeft beroemd;
Des Uitrecht kennis draagt; hier nutter niet genoemd.»

Waarop de laatste verzen doelen, is mij onbekend. Oudaan's kantteekening «1672» zal wel 1673 moeten zijn.

2) Dagel. Aaanteek. van Mr. Ev. Booth, blz. 148. Journael, blz. 229. Stouppe stierf in 1692 aan wonden, in den slag van Steenkerken bekomen.

stad Utrecht terug aan de Unie, en konden de zaken weder op den ouden voet geregeld worden. Ruim eene maand later schreef Spinoza een kort briefje aan den Utrechtschen professor Johan George Graevius, luidende:

„Zeer geleerde Heer,

Ik verzoek U mij dien brief over het sterven van Cartesius, dien gij, naar ik vertrouw, nu zeker reeds lang hebt afgeschreven, zoo spoedig mogelijk terug te zenden. Want Mijnheer de V. heeft hem mij eenige keeren teruggevraagd. Als hij mij toebehoorde, zou ik U niet haasten. Vaarwel, geëerde Heer, en blijf gedachtig aan Uw vriend, die is

Uw zeer toegenegene
Benedictus Despinoza." 1)

Misschien had de wijsgeer 't bedoelde schrijven, zoo merkwaardig voor zijne Fransche vrienden, opzettelijk naar de bisschopsstad medegenomen.

Gedurende het viertal jaren, dat Spinoza in den Haag had doorgebracht, was hij bij den dag bekender geworden. Zoowel onder de Hagenaars zelve, als onder mannen, die de stad slechts af en toe bezochten, waren er echter, die zich door de beruchtheid van zijn naam niet lieten afschrikken, maar — zij het ook in stilte, — zijn omgang bleven zoeken. Immers bij velen was het vertrouwen op wat vroegere geslachten nog als onbetwistbare waarheden hadden aangenomen, aan het wankelen geraakt, de lust tot onderzoek wakker geworden. Voor zooverre deze mannen tot de Haagsche burgerij behoorden, hebben zij geen sporen nagelaten in Spinoza's briefwisseling. Waar zij zijne meeningen begeerden te kennen, inlichting

---

3) Bedoelde brief, o. a. te vinden aan 't eind van Vol. II van Spinoza's werken (uitg. van Vloten-Land) werd op 1 Febr. 1650 door den Holl. arts Johannes van Wullen geschreven uit Stockholm, aan zijn ambtgenoot Willem Piso, een Leidenaar, toen arts te Amsterdam. Wie de bezitter, «mijnheer de V.» was valt moeielijk te beslissen. De Vries, in 1667 gestorven, was 't stellig niet. Ik heb eenig vermoeden op den Sociniaanschen ex-predikant Noël Aubert de Versé.

verlangden omtrent moeielijkheden, hadden zij slechts even in persoon een bezoek te brengen op de Paviljoensgracht. Ook de levensbeschrijvers van onzen wijsgeer hebben 't niet noodig geacht ons hunne namen te melden.

Desniettemin willen wij enkelen hunner leeren kennen, niet alleen om aan te toonen, dat zijne laatste levensjaren minder eenzaam gesleten zijn, dan men wel eens heeft gemeend, maar ook, omdat nauwkeurige kennis van namen misschien nog tot nieuwe ontdekkingen leiden kan. Abraham Joannes Cuffeler, omstreeks 1637 in den Haag geboren, heeft ongetwijfeld tot dien Haagschen vriendenkring behoord. Hij was in 1655 gaan studeeren aan de Utrechtsche hoogeschool; 1) twee jaren later, op den 1sten Maart 1657 vinden wij hem ingeschreven als student in de wijsbegeerte aan de Leidsche Academie, waar hij dus ongeveer gelijktijdig met de gebroeders Koerbagh verkeerde. Doctor in de beide rechten geworden, vestigde hij zich in zijne geboortestad, waar hij, als „advocaat voor den Hove van Holland" op den 3den December 1673 voor de tweede maal in het huwelijk trad met zijne stadgenoote Elisabeth Maes. 2) Had hij Spinoza misschien ten huize der Van der Werve's leeren kennen? Wij weten het niet; maar zooveel is zeker, dat hij al spoedig behoorde tot de warmste aanhangers van den meester, en na diens verscheiden niet alleen trachtte, Spinoza's systeem breeder uit te werken, maar ook diens oprechtheid en reinen levenswandel tegen alle aanvallen verdedigde. 3)

Nevens hem mag stellig een Fransch refugié genoemd worden, dien men gewoonlijk aangeduid vindt als „le Sieur de Saint Glain, Angevin". Zijn voornaam luidde waarschijnlijk „Gabriël". Hij was een tijd lang kapitein in dienst der Staten van Holland, trad — als wij ons tenminste in zijn voornaam niet vergissen — op 26sten Mei 1669 te 's Gravenhage in den echt met Maria

1) Album Studiosorum, op dat jaar.

2) Trouwboeken op 't Haagsch archief.

3) Zie zijne Principia Pantosophiae (Bibliographie N° 151), in 1684 te «Hamburg» (Utrecht?) «apud Henricum Künraht» verschenen.

Patoillat, ook aldaar woonachtig, 1) en werd op lateren leeftijd uitgever der „Gazette d'Amsterdam". Was hij in den beginne een ijverig Protestant, nauwelijks had hij Spinoza leeren kennen, of hij werd een zijner vurigste bewonderaars. Eén jaar na den dood van den wijsgeer, gaf hij eene Fransche vertaling in het licht van diens Godgeleerd Staatkundig Vertoog, verrijkt met aanteekeningen van den schrijver zelven. 2) Men heeft wel eens gemeend, dat de oude Fransche levensbeschrijving van Spinoza, die in vele opzichten nauwkeuriger is dan de Hollandsche van Ds. Colerus, maar een gloeienden haat ademt tegen de geestelijkheid, uit zijne pen gevloeid is; 3) en misschien niet ten onrechte. Meestal neemt men echter aan, dat deze — ongetwijfeld van groote vereering getuigende — biografie het werk zou zijn van een anderen volgeling van Spinoza, gewoonlijk bekend onder den naam „Le Sieur Lucas", doch somwijlen ook aangeduid als „Lucas Vroesen, raadsheer aan het Hof van Brabant", omtrent wien tot op heden alle stellige berichten ontbreken. 4)

Even vaag zijn de berichten betreffende enkele andere Haagsche vereerders van den wijsgeer. Zoo: „de rector in den Haag". 5) Ongetwijfeld wordt daarmede bedoeld de rector der Latijnsche school, Louis Limelet (le Milet). Deze was omstreeks 1627 in den Haag geboren, en ging op 21 October 1647 te Leiden studeeren in de wijsbegeerte. Waarschijnlijk was hij reeds eenige jaren conrector der school geweest, toen hij in 1670 den rector Johan de Cock opvolgde. Minstens tien jaren

1) Trouwboeken op 't Haagsch archief. Zijn voornaam vond ik nergens aangegeven. Verdere mededeelingen bij P. Bayle, Oeuvres diverses. la Haye, 1731, IV p. 570, noot.

2) 't Boek verscheen achtereenvolgens onder 3 verschillende titels; Bibliografie N°. 10, 11, 12.

3) Is dat juist, dan werd zij vóór 1685 geschreven, want bij Bayle (Oeuvres diverses, IV, p. 616) wordt in een brief van 18 Januari 1685 medegedeeld, dat hij overleden was en zijne weduwe de uitgave van de «Gazette» voortzette. Een zoon van dit tweetal was waarschijnlijk Simeon Antonius à Saint Glain, Haga Batavus, in 1694 student geworden te Utrecht.

4) Vgl. daarover de Inleiding van dit boek.

5) Bericht van Jan Rieuwertsz junior aan Stolle. Zie Bijlage VI.

lang heeft hij, volgens de thesauriersrekeningen van 's Gravenhage, aan het hoofd dier inrichting gestaan, gedurende de eerste drie geholpen door den beroemden Petrus Surendonck, die in 1673 of '74 rector te Dordrecht werd, en dus de betrekking van conrector in den Haag over liet aan zijn broeder, Johan. 1) Blijkt ons niet in hoeverre Limelet een overtuigd aanhanger van Spinoza's wijsbegeerte geweest is, wel vernemen wij, dat een zekere Frans Langenes, omtrent wiens leven wij niets weten mede te deelen, in 1681 en '82 den toorn opwekte van den Haagschen kerkeraad door het verspreiden van Spinoza's leer. 2)

Buitendien waren er enkele jongelieden uit de Leidsche studentenwereld, welke Spinoza af en toe bezochten, strevende ingewijd te worden in zijne philosophie. Slechts een drietal — één Hollander en twee Duitschers — is ons nader bekend geworden. De eerste was die Albert Burgh, zoolang — doch geheel ten onrechte — beschouwd als Spinoza's leerling tijdens zijn verblijf te Rijnsburg. Zijn vader, Coenraad Burgh, Heer van Kortenhoef, geboren in 1623, was Schepen van Amsterdam en behoorde tot de rijksten der stad. Hij was in 't begin van Maart 1650 in den echt getreden met Christina Hooft, eene dochter uit het tweede huwelijk van Pieter Cornelisz. Hooft, den beroemden Drost van Muiden. Op hunne schitterende bruiloft was o. a. de jonge Christiaan Huygens te gast, die er zich ergerde aan de dartele uitgelatenheid van jong Amsterdam. 3) Hun werden een vijftal kinderen geboren, waarvan Albert de oudste was (1651?). Coenraad Burgh werd in 1666 Thesaurier-generaal der Vereenigde Nederlanden. Twee jaren later begaf Albert, die toen nauwelijks zeventien jaren kan geteld hebben, zich naar de Leidsche Academie, waar wij hem op

---

1) De archivaris van het Rijks archief was zoo welwillend mij afschrift te verstrekken van eenige plaatsen uit de thesauriers-rekeningen, waarop dit alles steunt.

2) Zie Servaas van Rooyen, Inventaire des livres de B. d. Sp. 1889, p. 18.

3) Zie Oeuvres Complètes de Chr. Huygens. Correspondance. Tom. I, p. 120; 123.

20 Februari 1668 ingeschreven vinden als student in de wijsbegeerte. 1)

Op 28 Augustus van hetzelfde jaar vinden wij daar ook twee zijner jongere broeders, Petrus, toen 14; en Koenraad, toen 12 jaren oud, vermeld. 2)

Albert Burgh had vermoedelijk zijne opvoeding genoten ten huize van Dr. Van den Enden. Hij wordt ons beschreven als een jonkman van groote begaafdheden, ervaren in Latijn, Grieksch, Rechtsgeleerdheid, Wijsbegeerte en Wiskunde. 3) Of ook hij door overmaat van twijfelzucht her en der gedreven werd? Het schijnt zoo. Spinoza ten minste was te omzichtig, om zich veel tegen den onstandvastigen en pedanten jonkman uit te laten: wat per slot van rekening verstandig gehandeld bleek. Want Albert Burgh eindigde al spoedig, waar reeds zooveel merkwaardiger kinderen zijner eeuw geëindigd waren, met het moede hoofd ter ruste te leggen in den schoot der Katholieke kerk. Vondel en Christina van Zweden, ook Hugo de Groot naar men wilde, waren hem voorgegaan; en kort geleden (1669) was de arts en natuurvorscher Nicolaus Steno — oud-leerling der Leidsche hoogeschool — door dezelfde daad, te Florence voltrokken, in opspraak gebracht. 4)

Waarschijnlijk omstreeks het jaar 1673 had onze jonge Amsterdammer met verschillende vrienden de Italiaansche reis ondernomen, die toenmaals tot eene „goede opvoeding" behoorde. Prat op zijn kennis, prat ook op zijne welbespraaktheid, stak hij onderweg voortdurend den draak met de gebruiken

---

1) Als naar gewoonte is zijn ouderdom weder te hoog opgegeven: «20» jaar.

2) De eerste werd later kapitein bij 't garnizoen te Amsterdam; de tweede schepen aldaar.

3) Zijne geschiedenis wordt verhaald in Tom. XIV der Oeuvres de Messire Ant. Arnauld, in 4°, Paris-Lausanne 1778—1781, pag. 861 et suiv. Daar vindt men n.l. een herdruk van Arnauld's «Apologie pour les Catholiques, contre les faussetés et calomnies d'un livre intitulé *La Politique du clergé de France*, waarvan de eerste druk uit 1674 schijnt te dagteekenen. Het relaas over Albert Burgh is echter *later* ingevoegd, wanneer? bleef mij onbekend. Uittreksels in de Dietsche Warande, Nieuwe Reeks, Dl. I, p. 68 e. v.

4) Vgl. Spinoza, Opera, II, p. 245, noot.

en inzettingen der Katholieke kerk, en bond gaarne over dat onderwerp twistgesprekken aan met wie maar wilde. Dat ging goed tot hij, te Venetië, zijn meester vond in een geestelijke, „die hem met zooveel kennis en zalving weerlegde, dat hij plotseling geheel veranderde." Ernstig en stil trok hij naar Padua, waar hij, na een innig gebed in de St. Antoniuskerk, het besluit nam, den Roomschen godsdienst te omhelzen. Te Rome gekomen vond hij daar den Amsterdamschen Dominicaan Pr. Martinus Harney, 1) die hem zoozeer in zijne voornemens versterkte, dat de plechtigheid weldra haar beslag kreeg, ondanks de smeek- en dreigbrieven van zijne familie. Met Harney ging de jonge Burgh — na alle weeldeartikelen afgelegd te hebben, — naar Holland terug. 2)

Vertrouwelijker dan met hem schijnt Spinoza omgegaan te hebben met de jonge Duitschers Ehrenfried Walther von Tschirnhaus en George Hermann Schuller. De eerste, Heer van Kieslingswalda en Stoltzenburg in de Lausitz, was op 10 April 1651 uit adellijke ouders geboren, en onderscheidde zich reeds vroeg op 't Gymnasium te Gorlitz door zijne wiskundige begaafdheden. 3) Op zeventienjarigen leeftijd (1668) vertrok hij naar Leiden. Aangetast door eene besmettelijke ziekte, welke in de stad heerschte en verschillende professoren, o. a. Arnold Geulincx, ten grave sleepte, 4) was hij eerst op den 8sten Juni 1669 in zooverre hersteld, dat hij zich als student in de rechten kon laten inschrijven. 5) Vermoedelijk kwam hij korten tijd later in aanraking met een anderen buitenlander, die zich in eene gezegende hoeveelheid titels verheugen mocht, en daarmede gaarne te

---

1) Geb. Amst. 6 Mei 1634, studeerde te Leuven, waar hij ook overleed op 22 April 1704.

2) Dit moet in 1675 geweest zijn.

3) Ik volg het artikel over hem in de Allgem. Deutsche Biographie, 38er Band. (1894).

4) Dr. J. P. N. Land, Arnold Geulincx und seine Philosophie. Haag, 1895, S. 82.

5) Wie 't register op Album naslaat, zal hem niet vinden. Want zijn naam is als «Tschönhausio» misschreven. Natuurlijk is zijn ouderdom — «20» — weer een paar jaar te hoog aangeslagen.

koop liep. De man toch heette Frans Wilhelm, Vrijheer Baron von Nulandt, en schreef zich „Ridder van de Orde van Sint Jan van Jeruzalem, commandeur in Rotweil, stadhouder van Cadix, vice-tribuun van den koning van Spanje en den keurvorst van Brandenburg, Heer in Winterburg, enz." Hij was soldaat van beroep, doch koesterde liefhebberij in wijsgeerige en wiskundige studiën, en oefende zich, als zoovele zijner tijdgenooten, in het slijpen van lenzen. Christiaan Huygens, dien hij op een reisje naar Parijs in 1668 leerde kennen, 1) begreep al spoedig, dat deze „poleiser" alles behalve zoo bekwaam was, als hij zich inbeeldde. 2) In den Haag teruggekeerd, heeft hij daar misschien Spinoza leeren kennen, en vond — als ten minste onze veronderstelling juist is — in diens gegronde bedenkingen tegen de Cartesiaansche philosophie, aanleiding, ook zelf eens tegen de leer van den Franschen wijsgeer te velde te trekken. „Il commence a parler en grand docteur," schreef Christiaan Huygens betreffende Nulandt aan zijn broer Constantijn, en dat terecht: want zoo veel goeds staat er nu niet in het boekje, dat de bluffende baron in 1669 te 's Gravenhage bij Levyn van Dijck in het licht zond. Het droeg den klinkenden titel: „*Elementa Physica, sive Nova Philosophiae Principia, ubi Cartesianorum Principiorum falsitas ostenditur ipsiusque errores ac Paralogismi ad oculum demonstrantur ac refutantur*, 3) waarop — 't behoeft nauwelijks gezegd — zijn naam en gansche reeks van titels volgde. Het bleef ons onbekend, of hij zijn voornemen, eene reis naar West-Indië te ondernemen, 4) volbracht heeft; doch zeker is, dat hij in 1672 aan het hoofd stond van een regiment Staatsche

1) Correspondance. tom. VI, p. 304, 334.

2) *ibid.* p. 353.

3) 't Boekje (in 12°) is zeer zeldzaam. Een exemplaar wordt bewaard op de hertog. Biblioth. te Gotha. Over den inhoud vgl. Kurd Lasswitz, Geschichte der Atomistik, Hamburg-Leipzig 1890, II, S. 500—502. Verder zijne briefwisseling met Chr. Huygens, Correspondance, Vol. VI. Of, en in hoeverre Spinoza invloed op hem oefende, valt hier niet te beslissen.

4) Correspondance, VI, p. 437.

troepen, dat o. a. 't beleg van Wezel meemaakte. 1) Tschirnhaus, die als vrijwilliger had dienst genomen, streed onder zijne banier; Nulandt zou hem gaarne tot kapitein bevorderd hebben, maar de weetgierige Lausitzer bedankte voor de eer en ging naar Leiden terug. 2)

Uit datzelfde Wezel in het Land van Kleef was George Hermann Schuller afkomstig, dien wij, „20" jaren oud, op 5 Mei 1671 als student in de geneeskunde ingeschreven vinden aan de Leidsche hoogeschool. Dáár zal hij wel vriendschap gesloten hebben met Tschirnhaus. Of hij ook, gelijk deze, den veldtocht onder Willem III medegemaakt heeft is ons niet bekend geworden. Wel mogen wij zeggen dat, wat van hem bewaard bleef — enkele brieven aan Spinoza en eene lange reeks aan Leibnitz — nu niet juist een hoogen dunk geeft van zijne bekwaamheid en karakter. Zijn Latijn is vrij slecht, zijn Duitsch niet veel beter. Lust tot degelijke studiën bezat hij weinig; des te liever hield hij zich bezig met alchymistische proefnemingen, voor welke hij nauwelijks genoeg had aan het geld, dat zijne ouders — die nog leefden 3) — hem konden zenden.

Het verwijt, door Stouppe in zulke gepeperde termen naar de ooren geslingerd der Hollandsche Godgeleerden, was niet zonder uitwerking gebleven. Nauwelijks hadden de Fransche troepen het land den rug gekeerd, of van zeer verschillende zijden kwamen wederleggingen van het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog opdagen. Tot de eersten behoorde ongetwijfeld die van wijlen den Utrechtschen professor in de logica en metaphysica,

1) Zie Sypesteyn en de Bordes, De verdediging van Nederland in 1672—73. Deel I, blz. 88, 89. (Na vijf dagen, op den 5[den] Juni 1672, ging de stad bij verdrag aan Condé over). Wat er van Nulandt geworden is, bleef onbekend.

2) 't Wordt in dit Hst. duidelijk, hoe Colerus verzekeren kon, dat Spinoza vele vrienden telde onder de militairen van stand en aanzien. (blz. 28).

3) 11 zijner brieven aan Leibnitz zijn gedrukt bij Stein, Leibniz und Spinoza. Berlin 1890. 22 andere liggen nog onuitgegeven op de Kon. Bibl. te Hannover. Ik bezit daarvan afschriften, waaruit ik dit kan meedeelen.

Reinier van Mansveldt. 1) Op den 29sten Mei 1671 overleden en door zijn ambtgenoot Graevius in eene lijkrede herdacht, was zijn boek, door den inval der Franschen, ongedrukt blijven liggen. In dien toestand — zoo oordeelde Spinoza zelf — had men het gerust kunnen laten. „Ik heb 't boek" — zoo schreef hij den 2den Juni 1674 aan zijn vriend Jarig Jelles 2) — „dat die Utrechtsche Professor tegen het mijne geschreven heeft, en dat na zijn overlijden is uitgekomen, voor 't venster van een boekverkooper zien liggen; uit het weinige, dat ik er toen in las, oordeelde ik, dat het niet waard was gelezen, laat staan dan beantwoord te worden. Ik liet derhalve 't boek liggen, en den schrijver blijven wie hij was. Al lachende overwoog ik bij mijzelven, hoe de onwetendsten doorgaans 't stoutst en 't vaardigst in het schrijven zijn. Mij dacht, dat de theologanten (?) hun waren op dezelfde wijze trachten kwijt te worden als de winkeliers, die altijd het slechtste het eerst toonen. Zij zeggen, dat de duivel een slimme gast is; maar mij dunkt, dat hun geest hem verre in listigheid overtreft."

Enkele weken later werd Spinoza's opzienbarend werk eindelijk verboden. *Eindelijk:* want reeds in December 1671 hadden de Gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandsche synode daarop bij de Staten aangedrongen, tevens wijzend op de beruchte *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, Hobbes' *Leviathan*, en Lodewijk Meyers' *Philosophia S. Scripturae Interpres.* Die missive was echter „vermist" — men bedenke dat Jan de Witt toen nog aan het roer stond — en ook op een tweede request der synode, in April 1671 ingekomen, was het gewenschte resultaat uitgebleven. 3) Nu echter was de uitslag beter. „Tot voorkominge van dit schadelijck Vergift, ende om soo veel mogelijck te beletten, dat daer door niemandt en moge werden misleydt" — zoo heet het in 't plakkaat van den 19den Juli 1674, dat wapen, naam en titels van den stadhouder Willem III aan het hoofd voert 4) — „hebben (wij) geoordeelt van Onsen

1) Bibliografie, N° 363.
2) Uitgave van Vloten—Land, II, p. 186.
3) Zie Bibliografie N° 3. Noot.
4) Pamfletten-Verzameling der Koninkl. Bibliotheek, N° 11252.

plicht de voorschreve Boecken te verklaren soodanigh als voorschreve is, ende te decrieren voor Godts-lasterlijcke ende Ziel-verderffelijcke Boecken, vol van ongefondeerde ende dangerpuse stellingen ende grouwelen, tot naedeel van de Ware Religie ende Kercken-dienst. Verbiedende dien-volgende als noch by desen, allen ende een yegelijcken de selve ofte diergelijcke te Drucken, Divulgeren ofte Verkoopen, op Auctien ofte andersints, op peyne by de Placcaten van den Lande, ende specialijck dat van den negenthienden September sesthien hondert drie en vijftigh, daer toe gestatueert; 1) Lastende een yeder die dit aengaet, hem daer na te reguleren", enz.

Veel schade kon het plakkaat niet meer doen, en wij weten hoe de Amsterdamsche boekverkoopers het toch ontdoken, door het Vertoog eenvoudig met het oude jaartal, of onder valsche titels, te herdrukken.

Eenige maanden na die van Prof. van Mansveldt verscheen ook eene weerlegging van het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog, samengesteld door den — ons sedert lang bekenden — Dortenaar Willem van Blyenbergh. 2) Bijna 500 bladzijden in flink quarto had de man, in allesbehalve vloeienden stijl — vervelender gedachtenis — volgeklad. Hij verzekert ons, dat er „in ons Vaderland, onder de oogen van God en de Christelijke Overheid, in deze eeuw twee allerverderfelijkste boeken zijn in 't licht gekomen, het eene met een bekenden naam" (Adriaan Koerbagh) „op het voorhoofd onder den vleienden titel „*Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*", in 't welk de uiterste Goddeloosheid, Atheïstery, en omwroeten van den Christelijken Godsdienst op de allergodslasterlijkste wijze, zonder eenigen schijn van bewijs, tegen den hemel, en al wat Goddelijk is, wordt uitgebraakt. Het andere, zonder naam, onder den titel *Tractatus Theologico-Politicus* verschenen, is volgepropt van studieuse gruwelen, eene opeenhooping van

1) Dit plakkaat vindt men in Bijlage IV.

2) De Waerheyt van de Chr. Godtsdienst en de Authoriteyt der H. Schriften, beweert tegen de Argumenten der Ongodsdienstige of een Wederlegginge van dat Godt-lasterlycke Boeck, genoemt *Tractatus Theologico Politicus*. Leyden 1674 (de Opdracht is geteekend: 8 Sept. 1674).

in de Hel gesmede concepten, waarvan elk redelijk, laat staan Christelijk mensch behoorde te gruwen. Zoo lang de wereld gestaan heeft", schrijft de Dortsche pontgaarder, „is nooit een heilloozer boek in 't licht gekomen.... 1) Een leerling, in de School van dit Tractaat onderwezen, zal alle schelmstukken en genoegens, tot nadeel van een ander, gieriglijk bedrijven, en alleen die slechts nalaten, die hem in aanraking zouden brengen met den strafrechter of kans gaven op eerloosheid." 2) 't Lust ons niet, verder in bijzonderheden te treden over den inhoud van dit geschrift; slechts moeten wij aanstippen, dat de schrijver zoo dikwijls mogelijk den Haagschen wijsgeer met den vinger aanwijst, en, waar hij 't kan, tracht, den zich noemenden Benedictus de Spinoza van de *Principia* uit te spelen tegen den ongenoemden auteur van het Theologisch-Politiek Vertoog. 3) Is het bloot toeval, dat Blyenbergh, die zijn werk aan de regeerende Burgemeesters „der Oude en Wytvermaerde Stadt Dordrecht" opdroeg, sedert dat jaar 1674 in allerlei stedelijke betrekkingen de gewilde man was? 4) Wij weten het niet.

Behalve deze verschenen in hetzelfde jaar nog tegenschriften van Jac. Batalerius en Joh. Musaeus, in het volgende van den Rotterdamschen Collegiant Joannes Bredenburg, in 1676 van den Sociniaan Franciscus Cuyper, enz. enz.

Vermakelijker dan die lectuur is ongetwijfeld het korte briefje, dat de verketterde wijsgeer in September 1674 uit Gorcum

---

1) Dat er verband bestond tusschen deze twee boeken en schrijvers, voelde men wel, ook zonder het bepaald te weten.

2) Voorwoord.

3) Vgl. o. a. blz. 121, 172, 173, 379, 385, 386, 438.

4) Van 1674—77 was hij lid der «goede lieden van achten»; in 1679, 80, 84, 85, 89 en 90 schepen, van 1677—1680 thesaurier der reparatie; van 1681—84 thesaurier van het groot comptoir; in 1695 Burgemeester van 's Heeren wegen. Hij stierf in Juni 1696, en werd op den 14den dier maand begraven. Laatstelijk had hij gewoond «bij de Nieuwebrug over de kraan.» (Mededeeling, mij welwillend verstrekt door den Heer J. C. Overvoorde, archivaris van Dordrecht).

ontving. De vrijbedaagde Hugo Boxel, Danielsz., 1) van 1655 tot -59 Secretaris, en vervolgens Pensionaris der Stad, in 1672 door den Prins uit zijn ambt ontslagen — 't ontbrak hem niet aan lotgenooten — wenschte eens te weten, wat de Haagsche brillenslijper — met wien hij vermoedelijk op diens uitstapje naar Utrecht kennis had gemaakt — wel dacht over geestverschijningen en spoken? Of hij meende, dat zij bestonden, en zoo ja, hoe lang dan hun levensduur was? Immers sommigen hielden ze voor onsterfelijk, anderen voor sterfelijk. „Mijn Heer", zoo antwoordde Spinoza den bijgeloovigen rechtsgeleerde, „Uw brief, op gisteren ontvangen, is mij zeer aangenaam geweest, zoowel, omdat ik verlangde naar eenige tijding van U, als omdat ik zie, dat gij mij nog niet geheel hebt vergeten. En hoewel anderen 't misschien voor een slecht voorteeken zouden achten, dat spoken of geestverschijningen de aanleiding zijn geweest tot uw schrijven aan mij, ik zie daarin een feit van grooter belang, wijl ik overweeg, dat niet alleen ware zaken maar ook beuzelingen en nietigheden mij tot voordeel kunnen strekken. Maar laat ons dat" — zoo vervolgt hij niet zonder ironie — „te weten of er spoken, grillen en inbeeldingen zijn, voor 't oogenblik daarlaten, wijl het bij U reeds voor iets zeer ongemeens schijnt te gelden, hun bestaan te ontkennen niet alleen, maar zelfs daaraan te twijfelen, daar gij overtuigd zijt door al de geschiedenissen welke oud en jong daarvan verhalen. De hooge achting, die ik U altijd toegedragen heb en nog toedraag, laat mij niet toe U tegen te spreken, veel minder U te vleien. Daarom wil ik den middelweg houden en verzoek U, uit al de spookgeschiedenissen, die gij gelezen hebt, er een of twee te kiezen, die het duidelijkst bewijzen, dat er spoken zijn. Want, om ronduit te spreken, ik heb nooit een geloofwaardig schrijver gelezen, die helder

1) 't Gelukte mij niet zijn ouderdom ongeveer te bepalen. Immers hij kan moeielijk dezelfde zijn met Hugo van Boxel, uit Heusden, die in 1623, 16 jaren oud, als student in de theologie ingeschreven werd te Leiden; een tweede Hugo Boxel, uit Gorcum, die op 29 Aug. 1668 te Leiden in de rechten ging studeeren (« 21 ») was vermoedelijk een zoon van hem. Ook in 't Utrechtsche Album komt hij niet voor.

aantoonde, dat zij bestaan. Tot nog toe weet ik dan ook niet wat zij eigenlijk zijn, en niemand heeft 't mij ooit duidelijk kunnen maken"....

Zóó, op bezadigden en vriendschappelijken toon voortgaande, trachtte de wijsgeer zijn Gorcumschen vriend aan het verstand te brengen, dat hij aan verdichtsels, bakersprookjes en zotteklap geloof schonk. Met klem van redenen wees hij er op, hoe spookhistories gewoonlijk ontstonden, en door elken volgenden verteller fraaier opgesierd werden.... maar 't was al boter aan de galg. Nog tweemaal vroeg de Gorcumsche oud-regent antwoord op brieven, waarin hij eene zeldzame belezenheid ten toon spreidt in de oude en nieuwere schrijvers, die over spoken, hekserij e. d. handelen; tweemaal ook beproefde Spinoza hem tot verstandiger inzichten te brengen, nu eens trachtend den man in zijn eigen bewijsgronden te vangen, dan weer eene macht van argumenten aanvoerend tegen zijn kinderachtig geloof. Toen nam hunne briefwisseling een einde. 1)

Ehrenfried Walther von Tschirnhaus was naar het schijnt in den zomer van 1674 een vluchtig bezoek gaan brengen aan zijn geboortegrond, 2) en in het najaar te Amsterdam teruggekeerd, waar ook George Hermann Schuller zich metterwoon had neergelaten. Zij zochten er ongetwijfeld omgang met Spinoza's oudere vrienden, Meyer, Bouwmeester en Jan Rieuwertsz, trachtende langzamerhand geheel ingewijd te worden in 's meesters wijsbegeerte. Een exemplaar van de *Ethica*, reeds lang in afschrift onder de vrienden verspreid, was naar 't schijnt aan Schuller, die Spinoza vaker bezocht en dus vriendschappelijker met hem verkeerde, ter hand gesteld. Tschirnhaus, wel de scherpzinnigste van beiden, opperde — om tot recht verstand van zaken te komen — allerhande bedenkingen, die dan — zoo hij ze niet zelf op 't papier bracht — door vriend Schuller werden opgeteekend en naar

1) Hugo Boxel overleed vóór het jaar 1679.

2) De Allgem. Deutsche Biographie geeft 1675, doch dat dunkt mij, juist op grond van zijne correspondentie met Spinoza, onjuist.

den Haag verzonden. Vrij vertrouwelijk — een bewijs dat hunne kennismaking met Spinoza niet juist van gisteren dagteekende — beantwoordde de wijsgeer hunne vragen, gewoonlijk zijne brieven aan Schuller, den jongen arts, richtende.

„Onze vriend Jan Rieuwertsz" — zoo heet het in het eerste antwoord, dat Spinoza aan Schuller zond 1) — „heeft mij den brief gezonden, dien 't U beliefd heeft aan mij te schrijven, tegelijk met het oordeel van uw vriend over mijn en Descartes' gevoelen betreffende den vrijen wil. Zij waren mij zeer aangenaam. En, hoewel ik tegenwoordig door andere zaken zeer opgehouden en verhinderd wordt, en mij bovendien niet erg wel gevoel" — men bedenke, dat de briefschrijver reeds langer dan vijftien jaren aan de tering leed, 2) eene ziekte die erfelijk was in zijne familie 3) — „zoo noopt mij echter uwe bijzondere welwillendheid, of, wat mij het voornaamste dunkt, uwe ijver tot het onderzoek der waarheid er toe, uwe begeerte, voor zooverre mijn klein begrip daartoe bij machte is, te voldoen." Vervolgens geeft hij, op zijn gewonen vriendschappelijken toon, antwoord op de gestelde vragen.

Zooals vroeger Heinrich Oldenburg, was nu Tschirnhaus belust Spinoza's wijsgeerige denkbeelden in hun vollen omvang te kennen. „Wanneer toch", zoo schrijft hij op den vijfden Januari 1675 naar den Haag, „wanneer toch zullen wij uwe leerwijze, om de rede juist en goed te besturen bij het vorschen naar onbekende waarheden en algemeene natuurwetten, van U verwerven? Ik weet, dat gij daarin reeds verre gevorderd zijt. Het eerste was mij reeds bekend, en het laatste leid ik af uit het tweede deel uwer Zedenkunst, wijl (door hetgeen daar geleerd wordt) vele zwarigheden in de natuurkunde gemakkelijk op te lossen zijn.... Gij hebt mij, toen ik bij U was, de methode gewezen, die gij bij 't onderzoek naar waar-

---

1) In October 1674.

2) Colerus, blz. 75.

3) Schuller aan Leibnitz op 6 Febr. 1677: «phthisis, morbus ipsi (Spinosae) hereditarius.» Leibniz und Spinoza von Prof. Dr. L. Stein, 1890. S. 285.

heden, welke U nog niet bekend zijn, volgt. 1) Ik bevind, dat deze methode zeer voortreffelijk, en, desniettegenstaande, zeer gemakkelijk is, voor zooverre ik ze begrepen heb; en ik mag zeggen, dat ik door deze enkele opmerking reeds groote vorderingen in de wiskunde heb gemaakt."

Spinoza's antwoord, ons waarschijnlijk slechts in uittreksel bekend, draagt geen datum maar is den jongen Duitscher stellig nog te Amsterdam geworden. Eenigen tijd daarna ging hij naar Londen, om kennis aan te knoopen met de leden der *Royal Society*, die — hoewel zij vaak te worstelen had met onverschilligheid van een groot deel der leden, en andere moeielijkheden — toch voortdurend in bloei was toegenomen. Mannen als Hooke, Flamsteed en Isaak Newton hadden er zich bij aangesloten; buitenlanders als Marcellus Malpighi, Christiaan Huygens, Reinier de Graaf en Antony van Leeuwenhoek telde zij onder hare correspondenten. Nog altijd stond de wakkere Heinrich Oldenburg als secretaris aan het hoofd der zaken, onophoudelijk briefwisselend met geheel de beschaafde wereld, onverdroten in de uitgave der *Transactions*.

Hoe vrijzinnig Oldenburg en Boyle ook mogen geweest zijn op 't gebied der natuurstudie, op dàt der theologie hadden zij zich — wij mochten het reeds vroeger opmerken — ofschoon allesbehalve duisterlingen, niet zoo geheel ontworsteld aan de oude vooroordeelen, dat Spinoza's Theologisch-Politiek Vertoog maar zoo terstond die instemming en waardeering bij hen vond, waarop het stellig aanspraak had. Mogelijk kwam daar nog bij, dat Oldenburg misschien door een zijner Amsterdamsche kennissen het een en ander vernomen had betreffende het treurige ketterproces in 1668.... Althans, toen de jonge Tschirnhaus in April of Mei van het jaar 1675 bij hen aanklopte, en ook de Hollandsche wijsgeeren ter sprake kwamen, vond hij bij hen, zooals hij weldra aan Schuller schreef 2)

1) Natuurlijk is hier niets anders bedoeld dan dan de Verhandeling *de Intellectus Emendatione*.

2) Die 't aan Spinoza overbracht: Ep. 63. (II, p. 217).

„de verwonderlijkste voorstelling omtrent Spinoza's persoon". Vermoedelijk beschouwden ook zij hem als een „monster van atheïsme", een man die zich „om ziel noch zaligheid bekommerde". Gelukkig echter waren zij voor rede vatbaar, en kon de minder bevooroordeelde Tschirnhaus hen niet alleen afbrengen van die dwaze meening, maar wist hen zelfs zoozeer van het tegendeel te overtuigen, dat zij niet alleen weer gunstig over den Haagschen lenzenslijper gingen denken, maar ook inzagen, dat het beruchte boek meer goeds bevatte, dan zij aanvankelijk wel hadden vermoed. Terstond greep de goedhartige Oldenburg naar de pen, om zijn misslag met ronde woorden te erkennen, en, zoo mogelijk, te herstellen.

„Ik heb de geschikte gelegenheid, die zich opdoet nu de geleerde heer Bourgeois, (die geneesheer is te Caën en van den gereformeerden godsdienst), naar de Nederlanden vertrekt, niet willen verzuimen om U mede te deelen, dat ik reeds voor eenige weken mijne dankbaarheid aan U betuigde voor het mij toegezonden Vertoog, ofschoon ik het nimmer ontvangen heb. 1) Doch ik betwijfel, of dat schrijven U wel ter hand is gekomen. *Ik had daarin mijn oordeel over dat Vertoog beschreven, dat ik echter, de zaak van naderbij inziende en overwegende, nu al te zeer voorbarig acht.* Het een en ander daarin scheen mij toen te strekken tot nadeel van den Godsdienst, wijl ik het mat naar den maatstaf, dien het gros der theologen en de eenmaal aangenomen geloofsbelijdenissen — die echter al te partijdig schijnen — gewoonlijk aangeven. Maar, de geheele zaak grondiger overdenkend, wordt mij veel helder, dat mij overtuigt, dat gij er verre van af zijt iets tot nadeel van den waren Godsdienst en de gezonde Wijsbegeerte te ondernemen, maar er integendeel naar streeft, het ware doel van den Christelijken Godsdienst en de goddelijke voortreffelijkheid van de nuttige wijsbegeerte aan te bevelen en vast te stellen."

Na deze rondborstige schuldbekentenis verzoekt hij Spinoza nog, hem, den ouden en oprechten vriend, toch op de hoogte te houden van zijne verdere plannen, en belooft hem opnieuw,

1) Brief van 8 Juni 1675. (II, p. 213.)

bij al wat Heilig is, daarover — indien hij 't verzocht — het stilzwijgen te zullen bewaren, wijl hij slechts poogde de geesten van goede en verstandige mannen voor te bereiden tot de opname van die waarheden, welke Spinoza eenmaal in het licht dacht te zenden.

Bijna eene maand later (5 Juli 1675) meldde de Haagsche wijsgeer aan zijn Londenschen vriend, dat hij een nieuw boek, de *Ethica*, voltooid had, en dat binnen kort ter perse dacht te zenden. 1) Toen bleek, dat de laster, al wordt hij gelogenstraft, toch sporen nalaat, en dat het drogbeeld, 't welk Oldenburg zich van zijn vriend had gevormd, door Tschirnhaus' trouwhartige vertoogen niet geheel was weggewischt uit zijn gemoed. Van vurenhout hakt men nu eenmaal geen eiken spaanders!

„Nu onze briefwisseling zoo gelukkig weder aangevangen is", zoo schrijft hij reeds op den 22sten der zelfde maand naar den Haag, „wil ik niet te kort doen aan mijn vriendenplicht door nalatig te zijn. Vermits ik nu uit uw brief van den 5den Juli bemerkte, dat het uw voornemen is, uw boek, dat uit vijf deelen bestaat, in het licht te zenden, zoo bid en vermaan ik U, dat gij er, uit oprechte genegenheid tot mij, niets in mengt, dat ook maar eenigermate de beoefening der Godsdienstige deugd kan verzwakken, voornamelijk, wijl deze verbasterde en boosaardige eeuw niets gretiger najaagt, dan zulke leerstukken, welke de in zwang gaande ondeugden schijnen te verdedigen.

Voor het overige ben ik niet ongezind eenige afdrukken van 't gezegde boek te ontvangen. Slechts moet ik U verzoeken ze, ter zijner tijd, te laten zenden aan een Nederlandsch koopman die te Londen woont, die ze vervolgens aan mij kan overleveren. Er behoeft verder geen melding van gemaakt te worden, dat zulke boeken aan mij gezonden werden. Indien zij slechts veilig in mijn bezit komen, twijfel ik geenszins, of ik zal wel eene gelegenheid vinden, om ze bij mijne vrienden hier en daar te plaatsen en er den juisten prijs voor

---

1) Deze brief schijnt verloren.

te verkrijgen. Vaarwel, en schrijf nog eens, als gij tijd hebt."

't Valt niet te ontkennen, dat door dezen brief Oldenburg's karakter niet rijst in onze achting. Doch, wie bedenkt dat de ijverige man voor mindere aangelegenheden reeds kennis gemaakt had met de gevangenissen van den *Tower*, 1) kan 't hem worden vergeven, dat hem de vrees wel eens wat vlug op steven liep.

Ongeveer gelijktijdig met dien van Oldenburg ontving Spinoza een brief van Schuller, 2) die, ter verontschuldiging van zijn langdurig stilzwijgen, aanvoerde, dat hij 't verkeerd oordeelde den meester zonder grondige redenen in zijne ernstige overpeinzingen te storen. Dus had hij zich tevreden gesteld met het bericht, van de vrienden vernomen, dat Spinoza welvarende was; doch nu had hij reeds driemalen van Tschirnhaus de opdracht ontvangen, den meester, nevens zijne eerbiedige en dienstvaardige groetenis, eene reeks van twijfelingen en kwesties over te brengen, welke hij gaarne zou opgelost en beantwoord zien. Van die taak kweet Schuller zich bij dezen, tegelijkertijd berichtend hoe de Lausitzer vrijheer door zijne gesprekken Boyle en Oldenburg — naar zijne meening geheel — genezen had van hunne misvatting van Spinoza's persoonlijkheid. Ook bracht hij hem de groeten over van Jan Rieuwertsz en een zekeren Van Gent, een overigens onbekend gebleven vertrouweling van Tschirnhaus.

Nog nauwelijks kon deze laatste, door Schuller's bemiddeling Spinoza's schrijven ontvangen hebben, of hij verzond opnieuw een brief vol vragen, den laatsten, dien hij uit Londen dagteekende: 12 Augustus 1675. Deze is ons, evenals het antwoord, slechts in uittreksel bekend.

In den aanvang dier Augustusmaand had Spinoza een reisje ondernomen naar Amsterdam, met het doel de *Ethica* ter perse te leggen. Maar hij had zich die moeite kunnen besparen. Immers, de kluizenaar van de Paviljoensgracht was in den

1) Vgl. boven, blz. 267.

2) Gedagteekend 25 Juli 1675. (Ep. LXIII).

Haag geen vergeten burger meer, hoe hartelijk hij dat ook moge begeerd hebben. Reeds sedert lang klonk zijn naam over geheel Europa, en het feit, dat zijn boek onlangs bij plakkaat verboden was, kon dien naam slechts beruchter maken. Het kon bovendien niet onopgemerkt blijven, dat de woning van den eerzamen schildersbaas op de Paviljoensgracht druk bezocht werd door allerlei geleerden en reizigers, zoowel in- als uitheemsche. Dat Hagenaars als Cuffeler, de Saint-Glain, en zulke, er binnengingen — het mocht misschien nog verklaard worden als hadden zij Van der Spyck noodig voor het schilderen van kamer of woning. Maar wat had een Duitsch vrijheer als Von Tschirnhaus, wat had een Amsterdamsch arts als Schuller, wat had een Fransch predikant als Ds. Bourgeois met Van der Spyck uitstaande? Strooiden booze tongen niet uit, dat er onlangs zelfs een zekere Monsieur d'Henault, — een dichter van den vierden rang, maar toch een geestig en ontwikkeld man, berucht als geraffineerd genotzoeker, die met zijn atheïsme bij alleman to koop liep, en er zich op beroemde drie verschillende systemen uitgedacht te hebben ter verklaring van de sterfelijkheid der ziel — opzettelijk uit Parijs naar den Haag gekomen was om kennis te maken met Spinoza? 1) Al was 't hem luttel naar wensch vergaan, dat, en zooveel anders, werkte mede tot verspreiding van 't gevoelen, dat uitgedrukt staat in het oude kreupelrijm:

Spinosa, 't hooft van 't ketterrot,
Versaeker van den waere God,
Afvallig van het Joots geslagt,
Heeft veelen tot een val gebragt. 2)

Zoo behoeft het ons dus niet te verwonderen, dat de Haagsche kerkeraad op 21 Juni 1675 onder voorzitterschap

1) Zie P. Bayle, Dict. Hist. et Crit. *in voce*. Ik gebruik de uitgave van 1730. Vgl. bovendien Boileau's Satires, N° 9. Bayle geeft als voornaam een simpele N. aan; de schrijver van de Remarques sur Bayle beweert, dat hij J. heette.

2) Voorin een exempl. van het boek vermeld, in de bibliografie onder N° 397, bewaard op de Bibl. der Port. Isr. Synagoge, is een portret van Spinoza geplakt, met dit onderschrift (in Hs.).

van Ds. Suggeraet vergaderd, toen reeds — nog vóór Spinoza op reis ging — het volgende besluit nam: „Aangezien de kerkeraad heeft hooren zeggen, dat de godslasterlijke en gevaarlijke beginselen van Spinoza, zoowel in deze stad als elders hoe langer hoe meer veld winnen, wordt elk der leden dezer vergadering verzocht, te onderzoeken, wat er waar is in hetgeen men zegt; en of er ook een nieuw geschrift van hem verschenen is of nu op de pers ligt, en welk gevaar er van dien kant dreigt; om daarvan rapport te doen aan den kerkeraad, en te handelen naar omstandigheden." 1)

En vóór Spinoza nog van zijn uitstapje teruggekeerd was, n.l. op 14 Augustus, 1675, schreef de Hagenaar Theodoor Ryckius aan zijn vriend Adriaan Blyenburg: „Onder ons loopt het gerucht, dat de schrijver van het Theologisch-Politiek Vertoog een boek gereed heeft over God en 't Verstand, nog veel gevaarlijker dan dat eerste." 2)

Men ziet, dat er op zijne daden en woorden gelet werd. Weldra moest hij aan vriend Oldenburg berichten: „Mijnheer. Kort nadat ik uw brief van den twee en twintigsten Juli ontvangen heb, ben ik naar Amsterdam gereisd, voornemens het boek, waarover ik U geschreven had, te laten drukken. Daarmede doende, werd overal het gerucht uitgestrooid, dat er een boek van mij onder de pers was, waarin ik poogde aan te toonen, dat er geen God is. Dit gerucht vond bij zeer velen geloof, en derhalve namen eenige godgeleerden — misschien wel de uitstrooiers zelve — de kans waar, om mij bij den Prins en de overheid te verklagen. Buitendien hielden de dwaze Cartesianen — om de verdenking, dat zij mij begunstigen, af te weren — niet op van mijne gevoelens en geschriften zwart te maken, en dat heeft nog geen einde. Wijl ik dit van geloofwaardige lieden vernam, die mij tevens verzekerden dat ik door de Godgeleerden overal belaagd werd, heb ik besloten, den druk van dat boek, dat ik gereed had, uit te stellen, tot ik zag,

1) Vgl. Inventaire des Livres de B. de Spinoza. Introduction de Servaas van Rooyen, pag. 17.

2) Theodori Ryckii, etc. ad diversos Epistolae ineditae. Ed. G. D. J. Schotel. Hagae Comitum, 1843. p. 6.

waar 't met de zaak heen wilde; en ik had mij voorgenomen U dan te berichten wat ik doen zou. Maar de zaak schijnt bij den dag een erger keer te nemen, en echter weet ik niet wat ik doen zal. Ondertusschen" — hier begint de wijsgeer zijn wel wat halfslachtigen vriend te hekelen — „heb ik mijn antwoord op uwen brief niet langer willen verschuiven, en bedank U dus ten zeerste voor uwe trouwhartige vermaning, waarvan ik echter nadere verklaring verzoek. Ik wenschte n.l. te weten wat dan die leerstukken zijn, die, volgens U, de beoefening der Godsdienstige deugd ondermijnen? Want ik geloof, dat de dingen, die mij schijnen met de rede overeen te komen, ook 't meest tot de deugd van nut zijn. Verder wilde ik wel, indien 't U niet te lastig is, dat gij mij de plaatsen in 't Godgeleerd-Staatkundig Vertoog aanweest, welke de geleerden aarzelen aan te nemen. Want ik ben van zins, dat Vertoog met eenige aanteekeningen nader te verklaren, om de vooroordeelen, die men er tegen koestert, weg te nemen. Vaarwel."

Ditmaal zijn het vermoedelijk slechts Haagsche predikanten geweest, die door hun optreden de uitgave der *Ethica* verhinderd hebben. Hunne Amsterdamsche beroepsgenooten — anders weinig schroomvallig als er boeken te onderdrukken vielen — schenen van niets te weten en hebben er 't zwijgen toe gedaan.

Bijzonderheden betreffende dit uitstapje zijn er slechts enkele te melden. Hoogstopmerkelijk is het, dat het samenviel met een feest van bijzondere plechtigheid onder de Portugeesche Israëlieten te Amsterdam: want op Vrijdag, den tweeden Augustus werd de nieuwe, statige synagoge, die nog op dit oogenblik een der voornaamste bezienswaardigheden is der Amstelstad, nadat er ruim vier jaren aan den bouw besteed waren, in tegenwoordigheid van Burgemeesters en Schepenen feestelijk ingewijd. 1) Heeft onze wijsgeer — zij het dan ook uit de verte — getuige willen zijn van de vreugde zijner

1) Zie: D. H. de Castro, de Synagoge der Port. Isr. Gemeente te Amsterdam. 's Grav. 1875, blz. 20 e. v.

voormalige geloofsgenooten? Wij weten het niet. Maar wèl weten wij, dat hij, tijdens dit verblijf te Amsterdam door vrijzinnige Christenen ter maaltijd genood, daar aanzat met den Remonstrantschen godgeleerde Philippus van Limborch, die 't niet beneden zich achtte later aan zijn vriend Le Clerc te schrijven:

„Ik herinner mij, dat ik voor een jaar of zes ergens ter tafel genoodigd werd, waar, tegen mijne verwachting, ook Spinoza aanzat. Onder het bidden lei hij toen zijn ongodsdienstigheid door allerlei gebaren aan den dag, waarmee hij ons, die tot God baden, onze dwaasheid scheen te willen verwijten." 1)

Terecht is er op gewezen dat dit bericht, in steê van iets te bewijzen tegen Spinoza, die geen reden tot bidden had of hebben kon, integendeel duidelijk in het licht stelt, met welk eene „laakbare achteloosheid" de man die het opteekende — overigens geen onsympathieke figuur — zelf moet gebeden hebben.

1) Zie zijn brief van 23 Januari 1682, hier in de bijlagen onder N° X gedrukt.

XIII.

Laatste Dagen.

Reeds lang had de faam, met snellen vleugelslag, Albert Burgh's plotselinge bekeering binnen de Amstelstad ruchtbaar gemaakt; reeds lang ook had Spinoza van zijne Amsterdamsche vrienden het bericht met ongeloovige ooren vernomen, toen de nieuwbakken Katholiek zich op zijne terugreis naar het vaderland, de belofte herinnerde, vóór hij den weg „tusschen Keulen en Parijs" opging, aan Spinoza gedaan, te zullen schrijven, indien hem op zijn Roomsche reis iets merkwaardigs mocht bejegenen. Doch, in plaats van — oude vriendschap en eensgezindheid indachtig — een kort en bescheiden relaas op te stellen van den stap, daareven gedaan; in stee van te gedenken, hoe hij zelf spottend en honend naar Italië gekomen, zich daar weldra, niet alleen voor zijn God, maar ook voor priesters en beelden had vernederd, werd de vierentwintig-jarige jonkman, toen hij zich in September 1675 te Florence tot schrijven zette, reeds zoo geheel beheerscht door dien onduldzamen en bedilzieken zelotentrots, die, zich zelf in 't uitsluitend bezit der waarheid wanend, niet slechts met verachting op den andersdenkende neerziet, maar dezen ook gaarne in 't stof zou doen kruipen aan zijne voeten.

„Uit het vaderland vertrekkende", zoo begon hij, „heb ik U beloofd te zullen schrijven, nl. indien mij op mijn reis iets, dat de moeite waard was, overkwam. En nu mij iets dergelijks, van groot gewicht, voorgekomen is, zal ik mijne schuld afdoen door U mede te deelen, dat ik door Gods oneindige barmhar-

tigheid tot de Katholieke kerk terug gebracht, en daarvan lid geworden ben. Hoe dit geschied is, zult gij uit het geschrift, dat ik aan den heer Professor Kranen 1) gezonden heb, meer omstandig kunnen vernemen; en nu zal ik het een en ander, dat voor U van nut kan zijn, kortelijk hier bijvoegen.

Naarmate ik vroeger, wegens de schranderheid en scherpzinnigheid van uwen geest, meer verwonderd over U ben geweest, naar die mate beklaag en beween ik U nu meer: dewijl gij, een hoogst vernuftig mensch, die een geest met zeer voortreffelijke gaven versierd van God hebt ontvangen, en U een beminnaar der waarheid, ja, zeer begeerig daarnaar toont, U desniettegenstaande door den ellendigen en verwaandsten Vorst der booze geesten laat verleiden en bedriegen. Want wat anders is uwe geheele wijsbegeerte, dan een loutere zinsbegoocheling, een hersenschim? En toch vertrouwt gij daar-

1) Theodoor Kranen of Cranen werd in 1633 of '34 te Keulen geboren; hij was eerst professor te Nijmegen, daarna te Leiden, waar hij in 1673, wegens zijn Cartésianisme, uit den philosophischen leerstoel — dien hij slechts drie jaren had ingenomen — in den medische overgeplaatst werd. Moeten wij op grond van Albert Burgh's schrijven misschien aannemen, dat hij tot Spinoza's kennissen behoord heeft? Wij zouden daarvoor gaarne duidelijker bewijzen zien, evenals voor 't geen in 't « Vervolg van 't Leven van Philopater, Groeningen, 1697 », op blz. 71 e. v. van Wittichius gezegd wordt. « Professor Wittichius heeft zoozeer geen wederlegging als wel een examinatie geschreven. Ik heb de eer gehad van hem zeer wel te kennen, en ik verzeker u, dat ik door experientie weet, dat hij een deftig philosooph was en een groot vriend van de heer Spinoza: Ik weet daarenboven dat zij elkanderen verscheide malen hebben gesproken, als ook dat zij zelfs gemeenschap van brieven hebben gehouden, schoon zij niet *publice* zijn, zoodat gij veilig moogt geloven, ... dat zij in een en 't zelfde verstand stonden. Hierom zal 't niet noodzakelijk zijn u alle te persuaderen, waarom dat werk *Wittichi anti Spinosa* genoemt, in de Werelt is gekomen; want den Professor moest dikwils, misschien zig niet *abstract* genoeg houdende, met dien mantel als een spinosist ter kerke gaan.» De bedoelde Christ. Wittichius werd geboren te Brieg in Silezië op 7 Oct. 1625, studeerde te Bremen, Groningen en Leiden (1646); werd prof. in de wiskunde te Herborn (1651) en Duisburg (1653); van 1655—'71 was hij prof. in de theologie te Nijmegen — waar hij dus Kranen kon leeren kennen —; van Nov. 1671 tot zijn dood (19 Mei 1687) te Leiden, in dezelfde faculteit. Hij maakte naam door zijn Cartésianisme en Cocceianisme. Zie Bayle, *in voce*.

aan niet alleen de gerustheid van uw gemoed in dit leven, maar ook de eeuwige zaligheid van uwe ziel!"

Vervolgens, den ouden pijl, door de wijsgeeren tegen de verdedigers van elk geloof in 't bijzonder afgeschoten, terugwerpende, vraagt hij zijn voormaligen vriend: hoe hij dan weet of bewijst, dat zijne philosophie de eenig ware is? En, diens leer bestrijdende, dat men de Schrift slechts door de Schrift zelve verklaren moet, brengt hij hem onder 't oog, dat slechts de Roomsche kerk de waarheid heeft en de Schrift uitleggen kan. „Dewijl dan uw beginsel geheel valsch is, en ten verderve leidt", roept de ijveraar den wijsgeer toe, „wat zal er dan terecht komen van uwe geheele leer, op dien valschen grondslag gebouwd en steunende? Indien gij dan in den gekruisten Christus gelooft, zoo erken uwe snoode ketterij, bekeer U uit uwe ontaarding, en verzoen U weer met de Kerk...... Vlei U er niet mee, dat Calvinisten noch Lutherschen, Mennisten noch Socinianen uwe leer kunnen weerleggen, want zij allen, even ellendig als gij, zitten nevens U in de schaduw des doods....

„Gij dan, de verderfelijke verwaandheid van uw ellendig en dwaas redeneeren bemerkende, heb berouw van uwe zonden. Gij gelooft niet in Christus: „Omdat", zult gij zeggen, „Christus' leer en leven, noch ook de leer der Christenen over Christus zelven, met mijne leer overeenkomt." Ik herzeg, durft gij dan denken dat gij meerder zijt dan die allen, die ooit in Gods gemeente of kerk, opgestaan zijn; dan de aartsvaders, de profeten, de apostelen, de martelaren, de leeraren, belijders en maagden en de ontelbare Heiligen, ja, (welk een godslastering!) dan Jezus Christus zelf? Overtreft gij alleen hen allen in leer, levenswandel, ja in alles? Gij, ellendig menschje, nietig aardwurmpje, ja asch en aas der wormen, gij durft U, met eene onuitsprekelijke godslastering, boven de vleeschgeworden wijsheid van den Eeuwigen Vader, den voorrang toekennen?"

Op denzelfden hoovaardigen toon voortredeneerende, wijst hij er Spinoza op, dat er tallooze raadselen in natuur en leven overblijven, die zijne wijsbegeerte onmachtig is te ver-

klaren; 1) „hoe zult gij, een door duivelsche verwaandheid opgeblazen mensch, dan roekeloos oordeelen over de schrikwekkende verborgenheden van Christus' leven en lijden?" Hij mocht liever de verschrikkelijke straf gedenken, door welke de Joden tot de uiterste ellende en rampspoed vervallen waren, wijl zij den Christus hadden gekruisigd; gedenken ook, hoe de Goddelijke Voorzienigheid in den loop der tijden altijddoor het ware geloof beschermd en behouden had. Dat bewees de *oudheid* der Kerk, die reeds langer dan zestien eeuwen bestond, onder de onafgebroken heerschappij der pausen, die de reine apostolische leer bewaarden; hare *onveranderlijkheid*, die alle onbeteekenend en voorbijgaand meeningsverschil overduurd had; hare *onfeilbaarheid*, haar door Christus zelf geschonken; hare *eenheid*, door welke alle leden hetzelfde gelooven, hetzelfde leeren, dezelfde sacramenten gemeen hebben; hare *verbreiding* over de geheele wereld, en eindelijk haar *voortbestaan* tot aan het einde der dagen, haar door den Heiligen Geest toegezegd.

„Bekeer U, wijsgeer", zoo roept de jonge zeloot in zijne verblinding, „erken uwe wijze dwaasheid en uwe krankzinnige wijsheid. Word ootmoedig in plaats van verwaand, en gij zult genezen zijn. Aanbid Christus in de heiligste Drieëenheid, opdat Hij zich verwaardige medelijden te hebben met uwe ellende, en U moge ontvangen. Lees de Heilige Vaderen en de Leeraren der Kerk, en zij zullen U onderwijzen in 't geen U te doen staat om niet te vergaan, maar 't eeuwige leven te beërven. Raadpleeg Katholieke mannen, welonderwezen in hun geloof en van goeden levenswandel; zij zullen U veel zeggen, wat gij nooit geweten hebt, en waarover gij verbaasd zult staan. Uit waarlijk Christelijke inzichten heb ik dezen brief aan U geschreven, ten eerste opdat gij de liefde, die ik U toedraag, ofschoon gij een Heiden zijt, erkennen moogt, en vervolgens om U te verzoeken niet voort te gaan met ook anderen te verleiden. Alzoo besluit ik: dat het God gelieve

1) Hij laat daarbij duidelijk uitkomen, dat hij zelf niet alleen 't Roomsche geloof, maar ook 't middeleeuwsche bijgeloof en den aankleve van dien, tot wichelroede, zeemeerminnen en kaboutermannetjes toe! geslikt had.

uwe ziel, indien gij wenscht, aan de eeuwige verdoemenis te ontrukken; dat gij niet aarzelt den Heer te gehoorzamen, die U zoo dikwijls door anderen heeft geroepen, en die U nu nogmaals, misschien voor het laatst, door mij roept, mij, die, door Gods onuitsprekelijke barmhartigheid deze genade verkregen hebbend, haar van ganscher harte ook aan U toewensch. Wil nu niet weigeren; want indien gij God, die U roept, nu niet wilt hooren, zal de gramschap des Heeren tegen U ontsteken, en gij gevaar loopen niet alleen Zijne oneindige barmhartigheid te verbeuren, maar ook het ellendige slachtoffer te worden der Goddelijke gerechtigheid, die alles in hare gramschap verteert!"

Gehuld in een haveloos kleed — meer een bedelmonnik dan een jonkman van goeden huize gelijkende —, kwam Albert Burgh over Brussel te Amsterdam terug. Dikwijls, zoo lezen wij, had hij barrevoets groote afstanden afgelegd, dikwijls ook geleefd van aalmoezen om zijn trots te breken. 't Eerst binnentredend bij zijn oom, den ridder Aernout Hooft, ontmoette Albert daar.... zijne moeder, de dochter van Muiden's beroemden slotvoogd. Hoe de ontvangst was laat zich denken! Bescheidener dan men van den zeloot verwachten zou, moet Albert haar geantwoord hebben: „dat hij zeer goed wist, wat hij haar schuldig was, en nooit ondankbaar zou zijn; doch dat noch zij, noch zijn vader, 't slecht moesten vinden, dat hij de meeste liefde koesterde voor Hem, die hem 't meest had liefgehad; en wanneer hij zijne oogen vestigde op dien Christus, overdekt met wonden, stervend voor Hem aan het kruis, dan kon hij Hem slechts zegenen, voor den wil hem geschonken, om ook zijn kruis te dragen, en Hem te volgen, na vader, moeder en alles verlaten te hebben, zooals Hij bevolen had in 't Evangelie." 1) De oude Coenraad Burgh kon — naar gemeld wordt — zijn afgedwaalden zoon eerst moeielijk in

---

1) Ik volg hier opnieuw het boven (blz. 382, noot 3) aangehaalde relaas van Messire Antoine Arnauld, dat ook te vinden is bij Thom. du Jardin, Spoore der Cathol. gescherpt. Ghendt, 1715, blz. 1068, e. v.

zijn huis en aan zijne tafel dulden. Men trachtte den jonkman op verschillende wijzen terug te brengen van zijn misstap — maar alles tevergeefs. De predikanten, die hem toespraken, konden hem niet overtuigen, en zij hadden geen Christoffels in hunne kerk, die mirakelen doen.

Spinoza, die lang geweifeld had of hij den hartstochtelijken jonkman al dan niet zou antwoorden, zond hem ten leste den volgenden brief. 1)

„Eindelijk heb ik uit uw brief vernomen, wat ik nauwelijks gelooven kon toen 't mij door anderen verhaald werd, nl. dat gij niet alleen, gelijk gij zegt, een lidmaat der Roomsche kerk, maar ook een heftig voorvechter daarvan geworden zijt, en alree geleerd hebt uwe tegenstanders te vervloeken en baldadig tegen hen uit te varen. Ik had mij voorgenomen daarop niet te antwoorden, overtuigd, dat U eer verloop van tijd dan rede noodig is, om tot U zelven en de uwen terug te keeren. Ik verzwijg nog andere redenen, die gij weleer goedkeurdet toen wij samen over Steno 2) spraken, wiens voetstappen gij nu drukt. Maar zekere vrienden, die, naast mij, groote verwachtingen uit uw voortreffelijk vernuft hadden opgevat, hebben mij ernstig verzocht, niet te kort te schieten in vriendenplicht, en liever te bedenken wat gij onlangs waart, dan wat gij nu zijt, en zoo meer, waardoor ik er eindelijk toe gebracht ben U dit weinige te schrijven, ernstig verzoekende, dat gij U verwaardigt het kalmpjes te lezen en te overwegen.

Ik zal hier niet de ondeugden van priesters en pausen verhalen, gelijk de gewoonte is der bestrijders van de Roomsche kerk, om U van hen af te trekken. Want deze worden gewoonlijk uit een booze aandrift gemeen gemaakt, en dienen meer om te vergrammen dan om te beleeren. Ja, ik geef toe, dat er in de Roomsche kerk meer mannen van groote geleerdheid en onberispelijken wandel worden aangetroffen, dan in eenig andere Christelijke kerk, welke ook. Want wijl het

1) Waarschijnlijk terwijl Albert Burgh te Amsterdam vertoefde.

2) Zie boven, blz. 184, 382.

aantal leden dezer kerk grooter is, worden er ook meer mannen van allerhanden staat in gevonden. Dit echter zult gij — zoo gij tenminste met het verstand ook de rede niet verloren hebt — in geen geval kunnen loochenen, dat er in alle kerken zeer oprechte lieden zijn, die God dienen in gerechtigheid en liefde: want wij kennen er velen onder de Lutherschen, Gereformeerden, Mennonieten en Kwakers; en, om van anderen te zwijgen, gij weet dat uwe voorouders in Alva's tijd met eenzelfde standvastigheid en vrijzinnigheid van geest, allerhande pijnigingen om den Godsdienst geleden hebben. Dieshalve moet gij toestaan, dat de heiligheid des levens niet slechts aan de Roomsche kerk eigen, maar aan alle gezindten gemeen is. En wijl wij hierdoor weten — om met den Apostel Johannes te spreken — dat wij in God blijven en God in ons blijft, volgt daaruit, dat, hetgeen de Roomsche kerk van anderen onderscheidt, geheel overtollig is, en bijgevolg alleen door bijgeloof ingesteld. Want — gelijk ik met den Apostel Johannes gezegd heb — gerechtigheid en liefde zijn de eenige, en zekerste kenteekenen van het ware, algemeene geloof, de ware vruchten van den Heiligen Geest: en waar zij gevonden worden, dáár is Christus inderdaad, waar zij ontbreken, ontbreekt Christus. Want alleen door Christus' geest kunnen wij geleid worden tot het beminnen van gerechtigheid en liefde. Hadt gij dit goed bij U zelf willen overwegen, gij zoudt U zelf niet verloren hebben, noch uwe ouders 1) in bittere droefheid gestort, die nu uw ongeval erbarmelijk beweenen.

Maar, ik keer terug tot uw brief, waarin gij eerst betreurt, dat ik mij vrijwillig door den Vorst der booze geesten bij den neus laat nemen. Maar ik bid U, wees welgemoed, en kom tot U zelf. Toen gij nog wel bij uw verstand waart, vereerdet ge, als ik mij niet bedrieg, den oneindigen God, door wiens kracht alles geschiedt en onderhouden wordt. Maar nu bazelt gij van een God-vijandigen Vorst, die tegen wil en dank van

1) In verband met 't geen Arnauld verhaalt moeten wij wel aannemen, dat Albert's vader *niet*, zooals bij Van der Aa geboekt staat, in 1669 gestorven is, maar in 1675/76 nog leefde.

God, de meeste menschen — want de goeden zijn weinige — verleidt en bedriegt, die derhalve door God aan dezen meester der schurkerij overgeleverd worden, opdat hij ze pijnige ten eeuwigen dage. Lijdt dan de goddelijke rechtvaardigheid, dat de Duivel de menschen ongestraft bedriegt, en niet, dat de menschen, ellendiglijk door dienzelfden Duivel verleid en bedrogen, ongestraft blijven?

Doch die ongerijmdheden zouden nog te verdragen zijn, zoo gij den oneindigen en eeuwigen God aanbadt, en niet dien, dien de heer Van Chatillon, in 't stadje door de Nederlanders Tienen genoemd, ongestraft aan zijn paarden te eten gaf. 1) En gij, ellendige, beklaagt mij? Gij noemt mijne wijsbegeerte, die gij nooit gezien hebt, een hersenschim? O van 't verstand beroofde jonkman, wie heeft U zoo betooverd, dat gij dat opperste en eeuwige Wezen meent te verslinden en in uwe ingewanden te besluiten?

Gij schijnt echter rede te willen gebruiken, en vraagt mij, hoe ik weet, dat mijne philosophie onder alle, die men ooit in de wereld onderwees, nog onderwijst of na dezen ooit zal onderwijzen, de beste is? Met beter recht zou ik 't U kunnen vragen. Want ik wend niet voor de beste philosophie gevonden te hebben, maar ik weet, dat ik de ware versta. Vraagt gij echter, hoe ik dit weet? Ik zal antwoorden: op dezelfde wijs als gij weet, dat de drie hoeken van den driehoek gelijk zijn aan twee rechten; en niemand, die gezonde hersenen bezit, en die niet droomt van onreine geesten, die ons valsche denkbeelden inblazen, aan de ware gelijk, zal ontkennen, dat dit genoeg is. Want het ware wijst zich zelf, en het valsche aan.

Maar gij, die voorgeeft dat gij eindelijk den besten Godsdienst, of liever de beste mannen hebt gevonden, aan welke gij uwe lichtgeloovigheid hebt toegewezen, hoe weet gij, dat zij de besten zijn onder allen, die andere Godsdiensten onderwezen hebben, nog onderwijzen of in 't toekomstige onderwijzen zullen? Hebt gij dan al die Godsdiensten, zoo oude als nieuwe, die hier en in Indië en over de geheele wereld geleeraard worden,

1) De «broodgod» der Geuzen-liederen.

onderzocht? En schoon gij ze al behoorlijk onderzocht hadt, hoe weet gij dat gij den beste hebt verkozen? Want gij kunt geen reden geven van uw geloof. Maar gij zult zeggen, dat gij op de innerlijke getuigenis van Gods geest gerust zijt, en dat de anderen door den Vorst der booze geesten worden verleid en bedrogen. Doch allen, die buiten de Roomsche kerk staan, verkondigen met hetzelfde recht van hun geloof, wat gij van 't uwe beweert.

Wat gij echter bijbrengt over de algemeene overeenstemming van vele myriaden van menschen, en van de nooit onderbroken opvolging der kerk, e. d. dat is juist het oude deuntje der Pharizeeën. Met geen minder zelfvertrouwen dan wie tot de Roomsche kerk behooren, wijzen ook zij op myriaden van getuigen, die, met dezelfde hardnekkigheid als de getuigen der Roomsche kerk, wat zij slechts gehoord hebben, als door hen zelve ondervonden voorstellen. En niet alleen toonen zij, dat hun stamboom tot Adam opklimt, maar roemen ook met gelijke aanmatiging, dat hunne kerk tot op dezen dag voortgeplant, onbewogen en vast gebleven is, ondanks den vijandigen haat van Heidenen en Christenen. Zij verdedigen zich meest met de oudheid van alles. Eenpariglijk beweren zij, dat zij de overleveringen van God zelven ontvangen hebben, zij alleen Gods geschreven en ongeschreven Woord bewaren. Voorzeker, niemand kan ontkennen, dat alle ketterijen van hun uitgegaan zijn, en dat zij zelve eenige duizenden jaren lang, zonder eenige macht van heerschappij, en alleen door de kracht van hun bijgeloof, in stand gebleven zijn. De mirakelen, die zij verhalen, zijn in staat duizend praatvaârs moede te maken. Maar 't geen, waarop zij zich 't meest verheffen, is, dat zij meer martelaars tellen dan eenig ander volk, en hun aantal dagelijks vergrooten met hen, die voor 't geloof dat zij belijden, met eene bijzondere standvastigheid van geest het uiterste hebben geleden; en dat niet ten onrechte. Want ik zelf weet van zekeren Juda, dien zij „den geloovige" 1) noemen, die in 't midden der vlammen,

1) Reeds lang werd er door Graetz e. a. op gewezen, dat hiermede bedoeld is de martelaar Don Lope de Vera y Alarçon uit San Clemento, die Chris-

toen men meende dat hij reeds dood was, den lofzang „In Uwe handen, God, beveel ik mijnen geest" aanhief en in 't midden van het lied den laatsten adem uitblies.

Ik erken, dat de inrichting der Roomsche kerk, die gij zoozeer prijst, staatkundig, en voor zeer velen winstgevend is, en ik zou gelooven, dat geen andere zoo bekwaam was om 't gemeene volk te bedriegen en de gemoederen der menschen te bedwingen, wanneer niet de inrichting der Mohammedaansche kerk bestond, die haar zeer verre overtreft. Want, sedert dat waangeloof ontstond, zijn in hunne kerk nog geen scheuringen ontstaan. 1)

Indien gij dan de rekening juist wilt maken, zoo zult gij zien, dat alleen 't geen gij in de derde plaats opmerkt, voor de Christenen spreekt, t. w. dat ongeleerde en min-geachte lieden bijna de geheele wereld tot het Christelijk geloof hebben kunnen bekeeren. Doch deze reden spreekt niet alleen voor de Roomsche kerk, maar voor allen, die Christus' naam belijden.

Aangenomen echter, dat alle redenen, die gij bijbrengt, voor de Roomsche kerk alleen spraken; meent gij dan daarmede 't gezag 2) van die kerk wiskundig te bewijzen? Wijl dit er verre van af is, waarom wilt gij dan, dat ik gelooven zal, dat *mijne* betoogen door den Vorst der booze geesten, de *uwe* echter door God ingegeven zijn? Voornamelijk wijl ik zie — en uw brief trouwens duidelijk aantoont — dat gij een slaaf van deze kerk geworden zijt, niet zoozeer geleid door Gods liefde, als wel door de vrees voor de Helsche machten, de eenige oorzaak van 't bijgeloof. Is dan dit uw ootmoed, dat gij niet U zelf, maar aan anderen, die door zeer velen veroordeeld worden, gelooft? Acht gij het aanmatiging en verwaandheid, dat ik 't verstand gebruik, en op dat ware

telijk opgevoed, liefde opvatte voor het Jodendom. Hij studeerde te Salamanca, en raakte, zijne overtuiging niet verbergend, te Valladolid in den kerker, waaruit men hem op 25 Juli 1644 naar den brandstapel voerde. Zie Menasseh ben Israël, Esperança de Israel, p. 100; de Barrios, Govierno popular Judayco, p. 43, alsook Graetz, Gesch. der Juden, X. S. 101.

1) Spinoza zegt hier meer, dan hij kon verantwoorden. 2) Authoritas.

Woord Gods, dat in den geest is, gerust ben? Weg dan met dit verderfelijk bijgeloof, en erken de Rede, die God U gegeven heeft; eer en gebruik ze, zoo gij niet onder de beesten geteld wilt worden. Hou op met ongerijmde dwalingen „verborgenheden" te noemen, en vermeng niet schandelijk de dingen, die ons onbekend zijn of nog niet verklaard werden, met degene die, gelijk bewezen wordt, ongerijmd zijn: gelijk de afschuwelijke geheimenissen van deze kerk, die, volgens U, naarmate zij meer met de Rede in strijd zijn, des te meer het verstand te boven gaan.

Voorts, de grondstelling van 't Godgeleerd-Staatkundig Vertoog, t. w. dat de H. Schrift door de H. Schrift alleen uitgelegd moet worden, die gij zoo brutaal en zonder eenigen grond voor valsch uitkrijt, wordt niet alleen verondersteld, maar ook betoogenderwijze als waar en bondig bewezen; voornamelijk in het 7de Hoofdstuk, waar ook de meeningen der tegenpartij wederlegd worden; voeg daar nog bij, wat op 't einde van het 15de Hoofdstuk betoogd wordt. Indien gij daarop wilt letten, en ook de kerkelijke Geschiedenissen — waarin gij, gelijk ik zie, zeer onkundig zijt — eens wilt onderzoeken, om in te zien hoe valschelijk de pausgezinden vele dingen overleveren, en door welk toeval en welke listen de Roomsche Paus zelf, sedert zeshonderd jaren na Christus' geboorte, de heerschappij der kerk heeft verkregen, dan twijfel ik niet of gij zult eindelijk weer wijs worden. Dat dát gebeuren moge, wensch ik U van ganscher harte. Vaarwel."

Dit schrijven, hoe forsch gespierd ook, was — al evenmin als moeders smeekbeden en vaders dreigementen — in staat het afgedwaalde schaap terug te voeren tot zijne kudde. Hij zou een verhaal van zijne bekeering opgesteld hebben, 1) en is kort daarop, hoewel zijn vader hem gaarne te Amsterdam gehouden had, teruggegaan naar Rome. Reeds te Brussel vroeg en verkreeg hij de gunst het ordekleed der Franciscanen te

1) Messire Arnauld scheen te weten, dat het uitgegeven was, maar duidt den titel slechts aan met de woorden «*Méthode facile*». Misschien was het 't zelfde geschrift, dat aan Prof. Kranen gezonden werd.

mogen aanleggen, om de reis als oprecht bedelmonnik te kunnen volbrengen; te Rome aangekomen werd hij lid dier broederschap, en trok zich terug in het klooster „*Dei Retiri*", waaruit hij later tot de ietwat minder strenge „*L'y de Ripa*" overging. 1)

Zijne bekeering schijnt eene ernstige geweest te zijn, die geen bij-oogmerken toeliet. 2)

Ondertusschen had Spinoza nog eens een brief met Dr. Lambert van Velthuysen gewisseld, waaruit blijkt, dat hij zijn Utrechtschen tijdgenoot nu wist te waardeeren, al was 't hun onmogelijk in hetzelfde schuitje te varen.

„Ik verwonder mij er over", zoo schreef hij, „dat onze Nieuwstad 3) beweerd heeft, dat ik van plan was eene weerlegging op te stellen van al die geschriften, welke sedert eenigen tijd tegen mijn Vertoog zijn uitgekomen, en dat ik mij ook voorstelde daaronder uw handschrift 4) te bestrijden. Want ik weet, dat ik nooit voornemens was ook maar één mijner tegenstanders te weerleggen, zoo onwaardig schijnen ze mij allen dat ik ze beantwoord. Ik herinner mij slechts, aan den heer Nieuwstad gezegd te hebben, dat ik mij voorstelde eenige min-duidelijke plaatsen van 't gezegde Vertoog door aanteekeningen te verklaren, en daaraan wilde ik uw schrijven, tegelijk met mijn antwoord daarop, toevoegen, indien

---

1) Deze laatste mededeelingen in een brief aan Messire Arnauld, van 21 Oct. 1684, in zijne Oeuvres, tom. II. pag. 476. (Dietsche Warande, N. R. I, blz. 75.)

2) Ik mag hier niet vergeten te melden, dat Prof. Dr. L. Stein onder Leibnitz' nagelaten papieren eene Fransche vertolking van dezen brief gevonden heeft, waarschijnlijk bewerkt voor iemand, die ook Leibnitz tot 't Katholicisme bekeeren wilde. Zie: Stein, Leibniz und Spinoza, 1890, S. 76, ff, 300, ff. Dezelfde geleerde vond ook een Latijnsch epigram van Leibnitz (afgedrukt op blz. 305 van 't genoemde boek), dat, naar hem voorkomt, gericht was tegen Albert Burgh (vgl. blz. 267 aldaar). Ik kan er echter hoogstens eene zinspeling op een onbeduidend Burgemeester in terug vinden, maar niets dat aan Albert Burgh herinnert.

3) Over deze Joachim Nieuwstad, zie boven, blz. 376.

4) Bedoeld is waarschijnlijk Velthuysens brief aan Jacob Ostens (Ep. XLII).

dat met uw goedvinden gebeuren kon. Dat heb ik hem verzocht U te vragen, er bijvoegend, dat, indien gij ons daartoe geen verlof wildet geven, omdat in mijn antwoord 't een en ander vrij scherp gezegd is, gij het volste recht hadt die plaatsen, hetzij te verbeteren of wel uit te delgen. Boos ben ik intusschen niet op den heer Nieuwstad, maar wilde U de zaak slechts voorleggen zooals zij is, opdat ik U, indien ik uwe goedkeuring niet verwerven mocht, ten minste toonde, dat ik uw schrijven niet tegen uw wil heb willen gemeen maken. En hoewel ik geloof, dat dit geschieden kon zonder eenig gevaar voor uw goeden naam, zoo wij er slechts uw naam niet bij zetten, zal ik het echter niet doen, zonder dat gij mij de vrijheid geeft het te publiceeren. Doch, om de waarheid te zeggen, het zou mij nog veel aangenamer zijn, indien gij de argumenten, waarmede gij mijn Vertoog meent te kunnen bestrijden, op 't papier wildet brengen, en daarmede uw schrijven vermeerderen. Want er is niemand, wiens bewijsgronden ik liever zou overwegen; want ik weet, dat gij alleen door ijver tot de waarheid geleid wordt, en ken uwe oprechtheid van gemoed, bij welke ik U nogmaals en nogmaals verzoek, niet te aarzelen dien arbeid te ondernemen. Geloof mij, met de meeste hoogachting", enz.

Het gevraagde verlof is Spinoza niet geworden. Bij zijn leven zijn de aanteekeningen op het Godgeleerd-Staatkundig Vertoog niet in het licht verschenen, en ook Velthuysen's brief bleef tot na zijn dood ongedrukt. Velthuysen — het dient gezegd te worden — heeft hem op behoorlijke wijs bestreden. 1)

Spinoza's volgende correspondentie voert ons naar Parijs, en wij mogen die gelegenheid aangrijpen om mede te deelen hoe de wakkere Franciscus van den Enden daar onlangs aan zijn eind kwam. Toen de oude schoolmeester in 1671 naar

1) Lamb. Velthusii Ultrajectensis Tractatus moralis de naturali pudore et dignitate hominis. Traiect, 1676 (Bibliografie, blz. 91). Ik ken slechts den herdruk onder eenigszins gewijzigden titel, in Velthuijsens Operum pars II, p. 1363 et seqq. (Rotterdam, 1680).

Frankrijk's hoofdstad vertrokken was, had hij daar niet gevonden, wat men hem had voorgespiegeld. In plaats van eene welbezoldigde betrekking aan het Hof te krijgen, zag hij zich weldra genoodzaakt zijn vorig beroep weder op te vatten. Hij richtte dus nogmaals eene Latijnsche school op, die „de Tempel der Muzen" heette, en naar het schijnt in de voorstad Picpus gelegen was. Daar leefde hij, ongehuwd, met zijne tweede vrouw, eene Leuvensche van afkomst, ongeveer 55 jaren oud; zijne eerste was sedert lang overleden, en de Vicaris van St. Paul had het huwelijk met de tweede niet willen inzegenen, omdat zij het overlijden van haar eersten man niet overtuigend bewijzen kon. Zijn schoonzoon, Kerckrinck, had zich met Clara Maria te Antwerpen gevestigd; Margaretha Aldegondis trad weldra in het huwelijk met Jean Charles d'Argens uit Dyon, dien haar vader als medeleeraar aan zijne school verbonden had; Adriana Clementia was in Brabant gehuwd, en Marianne, de jongste der nog levende dochters, had hij te Parijs bij de Ursulinnen ter school besteed.

Hoe het juist gebeurde, weten wij niet; doch toen in het voorjaar van 1674 door eenige verloopen Fransche edellieden eene samenzwering op 't touw werd gezet — naar het schijnt simpel met het doel om aan geld te komen — geraakte ook de oude Van den Enden, mogelijk wat al te zeer ontnuchterd door 't onthaal dat hij in Parijs gevonden had, daarin verward.

De ridder De Rohan, een gewezen officier, met name La Trueaumont, 1) de ridder De Préault en zijne liefste, de markiezin De Villars, ziedaar de hoofdpersonen. Men had 't plan ontworpen een opstand te verwekken in Normandië, en aan de Hollansche vloot, die zich op het juiste oogenblik op de kust zou vertoonen, eene havenstad, Quillebeuf, of eene andere, in handen te spelen, zoodat de Hollanders Lodewijk XIV, hun nog altijd vijandig, in zijn eigen land bestoken konden. Van den Enden was persoonlijk naar Brussel gegaan om met den landvoogd der Spaansche Nederlanden, Monterey,

---

1) Men wil, dat Van den Enden dezen man reeds te Amsterdam had leeren kennen.

alles te bespreken; zelfs de sommen, die deze te betalen had, waren vastgesteld. Naar het schijnt wachtte men slechts op een afgesproken bericht in de „*Gaslette d'Hollande*", om te zien, of ook de Hollandsche Staten met de zaak instemden. Dat bericht — voor oningewijden onverstaanbaar — verscheen eindelijk, en alles — zelfs de Hollandsche vloot — zette zich in beweging. Doch toen deze op de Normandische kust kwam, was daar van een opstand niets te bemerken, wijl .... de zaak op het laatste oogenblik was uitgelekt en de belhamels in hechtenis genomen waren.

Toen Van den Enden op Maandagavond, 17 September 1674 thuis kwam, deelde hem zijne dochter, d'Argens vrouw, de Jobstijding mede, dat de ridder De Rohan naar de gevangenis was gebracht, en dat, naar men meldde, een Hollander in zijne zaak was betrokken. Zonder haar of iemand anders nader in te lichten — zijne vrouw was op dat oogenblik niet thuis — verliet hij zijne woning, ging den volgenden morgen de mis hooren bij de paters de St. Lazare in de faubourg St. Laurent, en trof daar ook zijne vrouw aan, met welke hij nu een en ander betreffende zijn voorgenomen vlucht afsprak. Onderwijl had een oud leerling, een zekere Ducaux, hem aan de politie verklapt, die hun dus op de hielen zat, en man en vrouw den volgenden dag, op reis naar Brussel, te Bourget arresteerde. Bij zijn verhoor gaf Van den Enden aan, het Roomsch-Katholieke geloof te belijden, „en speelde dus op dit stuk geheel de rol, hem door zijn meester Descartes voorgedaan, zich door zijne wijsbegeerte niet uit den schoot der moederkerk te laten drijven, maar deze uiterlijk steeds als getrouw zoon te blijven erkennen."

Het geheele eedgespan werd, na eenige maanden gevangenschap in de Bastille, ter dood veroordeeld; en nadat de geweldige op 27 November 1674 de markiezin De Villars en de andere edellieden een hoofd kleiner had gemaakt, kwam de beurt aan den Hollandschen schoolmeester. Doch, zoo wordt verhaald, na zooveel „edel" bloed vergoten te hebben, wilde de beul aan hem zijne handen niet bezoedelen, en zei dus, met sublieme minachting tot zijne helpers: „Vous autres, pendez celui-là".

Kalm en ongeschokt beklom de vierenzeventig-jarige de ladder.

In dienst van zijn aangenomen vaderland was hij in 1645 zijn loopbaan te Amsterdam begonnen; in dienst van datzelfde land stierf hij te Parijs een schandelijken dood. Datzelfde tweede vaderland „verheerlijkte" hem in 't volgend kreupelrijm:

«Zoo raakte Van den End' rampzalig aan zijn end,
Die in zijn's levens loop, zig had van God gewend.
Des kon hij in zijn end dan ook geen Hemel hopen:
Maar van der galgen leer wel na de Hel toelopen.» 1)

Had de nagedachtenis van den leermeester van Spinoza, Kerckrinck, Romijn de Hooghe en zoovele anderen, niet wat meer erkentelijkheid verdiend?

Waar is het echter, dat de oorzaak van zijne terechtstelling in Holland langen tijd onbekend bleef. De zonderlingste berichten werden in omloop gebracht. Enkelen meenden te weten, dat hij lid geweest was van een komplot, dat voornemens was op eene jachtpartij den Dauphin te ontvoeren, anderen beweerden dat hij zelfs den Dauphin naar 't leven had gestaan. Doch algemeen bekend was het, dat hij door een hennepen venster had moeten kijken, of — zooals sommigen 't nog teekenachtiger uitdrukten — „dat men van hem een klepel voor een dorpsklok gemaakt had".

Gottfried Wilhelm Leibnitz, de jeugdige Duitsche wijsgeer, die, zooals wij zagen, reeds in 1671 schriftelijk kennis trachtte aan te knoopen met Spinoza, en in 't volgend voorjaar met eene politieke zending belast naar Parijs trok, vertoefde ook in 1675 nog in de Fransche hoofdstad, waar daar even de laatste acte van 't bovenverhaalde treurspel werd afgespeeld.

---

1) Reeds op blz. 125 noemde ik de voornaamste bronnen betreffende dit treurspel. Bovendien raadpleegde ik nog: Ed. Fournier, Variétés historiques et littéraires, Paris 1855, Tom. II, p. 301, waar 't relaas van een tijdgenoot is afgedrukt. Zie verder L. Sylvius, Hist. onses Tijds (Vervolg op Aytzema). Amst. 1685, II, blz. 156. Het versje bij R. Roukema, Naamboek der beroemde Genees- en Heelmeesters, Amst. 1706, blz. 151.

Zoowel aan het Fransche als aan het Engelsche Hof — in 1673 bezocht — hadden de vredelievende pogingen van het gezantschap, waarvan hij deel uitmaakte, schipbreuk geleden. Dus had Leibnitz zich tevreden gesteld met vriendschap te sluiten met de leden van het Koninklijk Genootschap te Londen — bovenal Henry Oldenburg, zijn landgenoot — en met mannen als Christiaan Huygens en Antoine Arnauld te Parijs. Met hart en ziel had hij zich ondertusschen op de beoefening der wiskundige wetenschappen toegelegd, en in korten tijd bracht hij 't daarin zoo ver, dat hij, ongeveer gelijktijdig met den beroemden Newton — doch onafhankelijk van dezen — de differentiaalrekening ontdekte. Daardoor waren de groote vraagstukken in bovennatuurkunde en bespiegelende wijsbegeerte, en tegelijk daarmede zijne belangstelling in Spinoza, op den achtergrond geraakt, tot hij er in 't najaar van 1675 plotseling aan herinnerd werd door onzen Ehrenfried Walther von Tschirnhaus, die, uit Engeland 't Kanaal overgestoken, hem, met een aanbevelingsbrief van Oldenburg kwam bezoeken. Spoedig ontstond tusschen beide hoogbegaafde jongelieden eene innige vriendschap, en daar 't Tschirnhaus, vol als hij was van de nieuwe denkbeelden, tijdens zijn verblijf in Holland zoo gretig ingezogen, moeielijk viel geheel te zwijgen, bemerkte Leibnitz al ras, dat hij meer wist dan hij wel zeggen wilde. Eerste gevolg daarvan was, dat Tschirnhaus' — en weldra ook Leibnitz' — duvelstoejager Schuller op 14 November van dat jaar aan Spinoza schreef:

„Ik hoop, dat U mijn laatste schrijven, tegelijk met de Methode van N. N. 1) in goede orde ter hand gekomen is, en dat gij goed gezond zijt, zooals ook ik welvarende ben. In een tijdsverloop van drie maanden had ik niets van onzen Tschirnhaus gehoord, en op grond daarvan reeds de treurige veronderstelling gemaakt, dat hij op zijne reis van Engeland naar Frankrijk omgekomen was. Nu echter heb ik een brief ontvangen en moet U, op zijn verzoek, mededeelen dat hij in

1) «Processus Amonymi». Dit moet, op grond van het antwoord, een recept geweest zijn om goud te maken.

goeden welstand te Parijs is aangekomen en U dienstvaardiglijk laat groeten. Zooals wij hem voorzeiden heeft hij daar den heer Huygens aangetroffen, waarom hij zich in alle opzichten naar diens aard had geschikt, zoodat hij zeer hoog door hem geschat wordt. Hij sprak ervan dat gij, Mijnheer, hem den omgang met Huygens hadt aangeraden, en dezen zeer hoog acht, wat Huygens zeer naar den zin was; zoozeer, dat hij antwoordde ook U zeer hoog te stellen, en dat hij onlangs het Theol.-Polit. Vertoog van U gekregen had, dat daar door zeer velen hoog geschat wordt, terwijl men ijverig uitvorschte, of er niet meerdere geschriften van denzelfden Autheur het licht zien? De heer Tschirnhaus had daarop geantwoord, dat hem, uitgezonderd uwe verhandeling over de beginselen van Cartesius, niets bekend was. Onlangs liet Huygens onzen Tschirnhaus bij zich komen, en vertelde hem, dat de Heer Colbert iemand zocht, die zijn zoon in de Wiskunde onderwijzen kon; als zoo'n betrekking hem toelachte, zou hij ze hem bezorgen. Tschirnhaus verklaarde zich, na wat uitstel gevraagd te hebben, daartoe bereid; en Huygens kwam terug met het antwoord, dat die schikking den heer Colbert bijzonder behaagde, vooral, wijl hij door zijne onkunde der Fransche taal gehouden zou zijn, zijn zoon in 't latijn toe te spreken."

Na vervolgens eenige nieuwe wijsgeerige vraagstukken van zijn vriend ter baan gebracht te hebben, gaat Schuller aldus verder:

„Buitendien verhaalt hij te Parijs een buitengewoon geleerd man ontmoet te hebben, zeer ervaren in de verschillende wetenschappen en vrij van de gewone theologische vooroordeelen, die Leibnitz heet, en met wien hij eene innige vriendschap gesloten heeft, met het doel, tegelijk met hem zijn streven naar de volmaking van 't verstand te vervolgen, wijl hij niets meer waardeert of nuttiger acht. Ook in zedelijk opzicht is die man zeer geoefend: zonder eenige hartstochtelijkheid spreekt hij naar 't voorschrift der rede. In natuurkundige, en vooral in bovennatuurkundige studiën betreffende God en de ziel, zoo vervolgt hij, is hij ook zeer ervaren, en besluit eindelijk, dat die Leibnitz, als gij daartoe verlof hebt gegeven, ten zeerste waard is dat hem uwe geschriften worden

27

medegedeeld. Hij gelooft nl. dat daarin voor U groot voordeel steekt, wat hij uitvoerig belooft aan te toonen, indien U dit behaagde. Zoo niet, dan zal hij niet aarzelen ze, volgens zijn gegeven woord, eerlijk te verbergen, gelijk hij er nog niet de minste melding van maakte. Dezelfde Leibnitz schat ook het Theol.-Pol. Vertoog zeer hoog, over welks inhoud hij U, als gij 't U herinnert, eens een brief geschreven heeft. Tenzij gij dus geldige redenen voor het tegendeel mocht hebben, zou ik U alzoo verzoeken, overeenkomstig uwe edelmoedige heuschheid, niet te aarzelen het toe te staan, maar mij, zoo 't kan, zoo spoedig mogelijk uw besluit mede te deelen, opdat ik, na ontvangst van uw antwoord, onzen Tschirnhaus kan antwoorden. Gaarne zou ik dat Dinsdagavond 1) doen, tenzij sterkere beletselen U tot uitstel mochten dwingen. De heer Bresser, 2) uit Kleef teruggekomen, heeft vandaar eene groote hoeveelheid vaderlandsch bier hierheen gezonden. Ik heb hem aangemaand ook U een half vaatje te vereeren, wat hij — onderwijl hij U vriendelijk laat groeten — beloofd heeft te doen. Na U vergeving gevraagd te hebben voor den ruwen stijl en de haast waarmede ik schrijf, verblijf ik", enz.

Spinoza, die dit schrijven eerst den 18den November ontving, antwoordde nog denzelfden dag: „Het was mij hoogst aangenaam uit uw heden ontvangen brief te vernemen dat gij welvaart en dat onze Tschirnhausen zijne reis naar Frankrijk gelukkig heeft volbracht. In de gesprekken, die hij met Huygens over mij had, heeft hij zich, naar mijn oordeel ten minste, wezenlijk omzichtig gedragen, en buitendien verheug ik mij bijzonder, dat hij zoo'n gunstige gelegenheid gevonden heeft voor het doel, dat hij zich voorstelde.... Dien Leibnitz, waarover hij schrijft, geloof ik door brieven te kennen, maar om welke reden die man, die te Francfort raadsheer was, naar Frankrijk gegaan is, weet ik niet. Voor zoover ik uit zijne brieven kon nagaan scheen hij mij een vrijzinnig man, en in alle wetenschap thuis. Toch oordeel ik het ongeraden

1) 14 November 1675 viel op Donderdag; de volgende Dinsdag was dus 19 November.

2) 't Is mij niet gelukt nadere berichten over dien Bresser te vinden.

hem zoo spoedig mijne schriften toe te vertrouwen. Ik zou eerst wenschen te weten, wat hij in Frankrijk uitvoert, en het oordeel van onzen Tschirnhausen wenschen te vernemen, als hij langer met hem omgegaan heeft en zijne zeden nauwkeuriger kent. Groet overigens dien vriend van ons namens mij, en zoo ik hem in iets van dienst kan wezen, hij bevele wat hij wil en hij zal mij zijn gehoorzame dienaar vinden. De aan- of beter, terugkomst van onzen geëerden vriend, den heer Bresser, verheugt mij; ik betuig voor 't beloofde bier mijn hartelijken dank, en zal 't op welke wijze ik kan, vergelden. De methode van uw bloedverwant heb ik nog niet beproefd te onderzoeken, en ik geloof ook niet, dat ik 't met mijn verstand kan overeenbrengen ze te beproeven. Want hoe meer ik de zaak zelve overdenk, hoe meer ik inzie, dat gij geen goud gemaakt hebt, maar een weinig afgescheiden, dat in 't antimonium verborgen was. Maar daarover een andermaal meer; nu is de tijd te kort. Indien ik U ondertusschen in 't een of ander van dienst kan zijn", enz. 1)

Gedurende den winter van 1674 op 1675 voerde Spinoza nog eenmaal eene drukke briefwisseling met Henry Oldenburg te Londen. Aanleiding daartoe gaf een kort schrijven van den laatste — van 15 November 1675 2) — waarin hij aangaf wat zijne Christelijke kennissen in hoofdzaak op Spinoza's Theol.-Pol. Vertoog aan te merken hadden. Daaruit ontspon zich — en hoe kon het anders — een strijd over hunne wederzijdsche beginselen, waarbij Spinoza nogmaals de hoofdpunten van zijne leer in het licht stelde, en onbewimpeld zijne opvatting van den godsdienst in 't algemeen, en 't Christendom in het bijzonder, verdedigde. Oldenburg van zijn kant — Christen, als hij gebleven was — kon niet alleen niet instemmen met Spinoza's grondbegrippen, maar klemde zich met hand en tand vast aan al die leerstukken van zijn geloof, die zijn tegenpartij als in strijd met alle natuurwetten, of wel als dwaas en

1) 't Adres: «Mijnheer G. H. Schuller der medecynen Doctor, woonende in de Kortsteeg in de gestofeerde hoet t'Amsterdam» bewijst dat Schuller op «kamers» woonde.

2) Zooals uit 't antwoord blijkt eerst op Zaterdag, — den 23sten — ontvangen.

onbegrijpelijk, verwierp. Dat Spinoza Christus wel wilde erkennen als een goed en wijs man, maar niet in staat was in Hem den vleeschgeworden Zoon Gods te zien; dat hij de oud- en nieuwtestamentische wonderen slechts beschouwde als dwaasheden, uitgedacht door de domheid — de bron van alle bijgeloof — om onbegrepen of onbegrijpelijke dingen met nog minder verklaarbare te verdedigen; dat hij Christus opstanding uit den dood — en daarmede alle opstanding — slechts zinnebeeldig wilde opvatten: het waren zaken waarvan Oldenburg, en elk overtuigd Christen van dien tijd, de haren moesten te berge rijzen.

Vergelijkt men deze bezorgde houding, deze vrees om de waarheid onder de oogen te zien, met den enthousiastischen aandrang en het blijde vertrouwen in vroegere brieven, waarin Oldenburg eenmaal verklaard had, „dat hij zijn eer voor Spinoza's wijsbegeerte verpanden wilde", dan blijkt duidelijk, dat in den wakkeren secretaris der *Royal Society* eene verandering had plaats gegrepen. En onverklaarbaar is die ommekeer niet. Wie bedenkt, dat Oldenburg voor den geestelijken stand was opgeleid; dat hij Spinoza hoogstens gedurende enkele uren gesproken had; dat zijn werkzaam leven hem nauwelijks een oogenblik tijd gegund had tot kalme overpeinzing; wie bedenkt, dat hij ooggetuige geweest was bij een schrikbarende pest, die zijne echtgenoote het leven kostte en hem alleen liet met een tweetal jonge kinderen; dat hij ook den brand van Londen mee doorleefd had en persoonlijk kennis had gemaakt met de kerkers van den *Tower*: die kan hem veel vergeven.

Men mag zeggen, dat in den man der wetenschap aan den avond van zijn leven, nogmaals, en met bijzondere kracht, de theoloog is opgedoken; maar men mag daarover niet te streng oordeelen. Immers ook vele anderen, die meer waren dan hij in wetenschap en wijsbegeerte, van Baco en Boyle tot Newton en Leibnitz, hielden, ondanks alles, vast aan de Christelijke leer; en meer dan een eeuw moest voorbijgaan, vóór men begon Spinoza's wijsgeerige levenstaak eenigszins te begrijpen en naar waarde te schatten. Als Oldenburg Spinoza's wereldbeschouwing niet in hare geheele diepte heeft gepeild, hij

haren vollen samenhang begrepen, dan deelt hij dat gebrek met de groote meerderheid zijner meest uitstekende tijdgenooten; en men mag zeggen, dat hij van den beginne af niet vermoed heeft, welke consequenties de wijsbegeerte van den Hollandschen brillenslijper op godsdienstig gebied zou na zich sleepen.

Wat Oldenburg aan begrip te kort kwam, heeft hij door vriendschap en bezadigdheid aangevuld. Geen oogenblik vergat hij de achting, welke de geest en het karakter van zijn vriend verdienden; nooit of nimmer begaf hij zich op de dwaalwegen der schetteraars en ijveraars, welke den wijsgeer, dien zij niet begrepen, als den waren anti-christ, den apostel van het ongeloof vuig belasterden. Ondanks alle meeningsverschil, dat over de schoone verhouding van beide mannen eene schaduw werpt, eindigt nog de voorlaatste brief van den Londenaar — die ook de eerbiedige groetenis van Boyle bracht — met een „Vaarwel, en ga voort mij lief te hebben", en zijn laatste schrijven, van 11 Februari 1676, sluit met het vriendschappelijke „Over de studiën en oefeningen van het Koninklijk Genootschap in dezen tijd zal ik U binnen kort eens schrijven, als de Heer mij 't leven en gezondheid gunt."

Dat de Duitsche vrijheer Von Tschirnhaus zijne belofte, dat hij zonder toestemming van Spinoza niemand met 's meesters wijsbegeerte bekend zou maken, geheel gehouden heeft, is niet te gelooven. Immers zijn karakter — zoo goed als dat van zijn vriend Leibnitz — was niet vreemd aan eene zekere plooibaarheid, die wij, Hollanders, als eene fout, een gebrek plegen te beschouwen, maar die onze Duitsche naburen gaarne met het wèlklinkende woord „Geschmeidigkeit" trachten goed te praten of te verdonkeremanen. Leibnitz hield niet op er op aan te dringen, hem toch deelgenoot te maken van Spinoza's wijsbegeerte. Tschirnhaus boog! Nog bestaat er een blad papier van Leibnitz' hand, in het najaar van 1675 of 't voorjaar van 1676 te Parijs geschreven, dat begint met deze woorden: „Mijnheer Tschirnhaus heeft mij tal van dingen verteld betreffende het onuitgegeven boek van Spinoza. Er is een koopman

(Gillis Gerrit genaamd 1) die Spinoza onderhoudt. Het boek van Spinoza zal handelen over God, den geest, over de gelukzaligheid of 't denkbeeld van den volmaakten mensch, over de verbetering van 't verstand en het lichaam." 2) En daarop volgen, kort en zakelijk, de grondbeginselen van Spinoza's leer. 3) Dat weinige was echter meer dan voldoende om in Leibnitz' hoogvliegenden geest eene sterke begeerte wakker te roepen naar het geheel, en vermoedelijk zal hij — nu Tschirnhaus er geen gewetensbezwaar van gemaakt had zijne belofte te breken, ook wel de antwoorden, die deze op zijne voorgestelde vragen in den zomer van 1676 van Spinoza ontving, ijverig bestudeerd hebben. Tschirnhaus kon hem echter niet geheel inlichten: hij bezat slechts een uittreksel uit de *Ethica*, en ontving eerst later, door bemiddeling van Schuller, een afschrift van de verhandeling „Over de verbetering van het Verstand."

Die laatste brieven van Spinoza aan Tschirnhaus bleven ons slechts in uittreksels bewaard. De laatste dagteekent van 15 Juli 1676 uit den Haag. Eenige maanden daarna — in October van dat jaar — zei zoowel Tschirnhaus als Leibnitz Parijs vaarwel. De eerste ging over Lyon naar Italië, waar hij Turijn, Milaan, Venetië, Rome, ja zelfs Sicilië en Malta bezocht en ongeveer drie jaren vertoefde. 4) De laatste, daar juist tot bibliothecaris en raad van den — tot 't Katholicisme bekeerden — hertog Johann Friedrich van Hanover benoemd, begaf zich, vóór zijne betrekking te aanvaarden, eerst naar Londen. Nauwelijks eene week verbleef hij er, maar vond, desniettegenstaande, toch tijd en gelegenheid afschriften te maken van minstens drie der laatste brieven, welke Spinoza aan

1) Jarig Jelles. De mededeeling die volgt behoeft niet *geheel* onjuist te zijn.

2) Tschirnhaus gebruikte hier de termen «de Medicina mentis», en «de Medicina corporis», die hij later tot titel gaf aan een tweetal verhandelingen van zijne hand, in 1687 te Amsterdam bij Albertus Magnus en Jan Rieuwertsz verschenen.

3) Vgl. Prof. Dr. L. Stein, Leibniz und Spinoza, 1890, S. 282, Beilage II.

4) Allgem. Deutsche Biographie, Band 38. (1894) in voce Tsch.

Oldenburg gezonden had: 1) wel een bewijs, hoe groot zijne belangstelling was in alles wat den Haagschen wijsgeer betrof.

In het schip, dat hem op 't laatst van October naar Holland overvoerde, stelde hij eene verhandeling op over de leer der beweging 2), eene kwestie, die hij met Spinoza dacht te bespreken. Bijna *twee maanden* toefde hij in Holland. Wij weten niet in bijzonderheden wat hij gedurende dien tijd heeft uitgericht. Waarschijnlijk begaf hij zich eerst naar Amsterdam en knoopte daar kennis aan met Tschirnhausen's vriend George Hermann Schuller; deze heeft hem niet alleen in aanraking gebracht met Spinoza's oudere vrienden, Dr. Lodewijk Meijer, Dr. Joh. Bouwmeester en Jarig Jelles, en hem uit zijne aanteekeningen en brieven een dieperen blik gegund in Spinoza's philosophie, maar waarschijnlijk ook zijn best gedaan, om hem den toegang tot den Haagschen wijsgeer gemakkelijk te maken. Spinoza's gezondheidstoestand ging voortdurend achteruit; en het valt niet te miskennen dat hij, na het gebeurde in den zomer van 1675, behoedzamer en omzichtiger geworden was in het mededeelen van zijne denkbeelden.

Onderwijl heeft Leibnitz den Amsterdamschen burgemeester Johan Hudde opgezocht „en blijkbaar veel en lang met hem gesproken. De oude liefde voor de wiskunde was bij Hudde weer ontwaakt, de stoffige manuscripten werden voor den dag gehaald, wier inhoud in hooge mate Leibnitz' bewondering opwekte. Toch liep het gesprek niet over wiskunde alléén. Wij weten, hoe Hudde aan Leibnitz de inrichting der Amsterdamsche regeering uiteenzette, en hem verhaalde, hoe hij zelf het vorig jaar een der vier burgemeesters, thans thesaurier-ordinaris der stad was. Allicht voerde hij zijn belangstellenden gast naar de Amstelsluizen, vóór twee jaar, mede onder Hudde's leiding, gebouwd, zette hem de maatregelen uiteen in het vorig jaar onder zijn bestuur voor de waterverversching van Amster-

---

1) Prof. Stein beweert, dat Leibnitz die afschriften van Schuller kreeg (S. 49); vrage, waarom zouden zij dan in verschillende opzichten afwijken van den tekst in de *Opera Posth.?*

2) Pacidius Philaletes seu prima de motu philosophia.

dam genomen, of schetste hem de plannen voor de nieuwe waterkeering langs het IJ, enkele jaren later tot stand gebracht, liet hem in geen geval vertrekken zonder een diepen indruk van de grootheid van Amsterdam en van de vele beslommeringen zijner bestuurders." 1)

Behalve met Hudde knoopte Leibnitz nog kennis aan met enkele andere Hollanders — Pieter van den Hove (de la Court) en Anthony van Leeuwenhoek worden genoemd — en werd, na eenig uitstel waarschijnlijk, ook bij den lenzenslijper op de Paviljoensgracht ontvangen. In zijne gedrukte werken heeft de „geschmeidige" Duitscher — wetend hoe berucht Spinoza was — getracht, die ontmoeting als iets toevalligs en weinig beteekenends voor te stellen: „Ik zag," zoo zegt hij, „op mijn terugkeer uit Frankrijk over Engeland en Holland, zoowel Mijnheer de la Court als Spinoza, en vernam van hen eenige goede anecdoten over dien tijd." 2) Elders echter, op een blaadje dat waarschijnlijk niet voor openbaarmaking bestemd was, heet het: „Na den maaltijd heb ik eenige uren bij Spinoza doorgebracht. Hij vertelde mij, dat hij op den dag der vermoording der Heeren de Witt van zins was geweest 's nachts uittegaan, om kort bij de plaats van den moord een papier aan te slaan, waarop o. a. de woorden *ultimi barbarorum* voorkwamen. Maar zijn huisheer had de deur gesloten om te verhinderen dat hij uitging, want hij had kans geloopen ook verscheurd te worden. Spinoza begreep de gebreken der bewegingsleer van Descartes niet, en was verwonderd, toen ik hem begon aan te toonen, dat zij tegen de gelijkheid van oorzaak en uitwerksel indruischen." 3) Verder, in een particulieren brief: „Op mijn reis door Holland heb ik Spinoza gezien; meermalen heb ik zeer langen tijd met hem gesproken. Hij houdt er een vreemde Methaphysica op na, vol paradoxen. Zoo gelooft

---

1) Dr. D. J. Korteweg, Het Bloeitijdperk der wiskundige wetenschappen in Nederland. 1894, blz. 13. (Vgl. een brief van Leibnitz aan Oldenburg van 28 Nov. 1676, in Commercium epistolicum J. Collins et aliorum, p. 146).

2) Theodicée. III, 376.

3) Bij Foucher de Careil, Réfutation inédite de Spinoza, p. LXIV.

hij o. a. dat de wereld en God in substantie hetzelfde zijn, dat God de substantie is van alle dingen, en dat de schepselen slechts wijzen (van bestaan) of toevalligheden zijn. Doch ik heb bemerkt, dat enkele zoogezegde „bewijzen" die hij mij heeft voorgelegd, niet exact zijn. Maar 't is niet zoo gemakkelijk als men wel denkt om goede bewijzen te geven in metaphysische dingen. Evenwel, daar zijn er, en zelfs zeer schoone." 1)

Ten slotte rest ons nog een blaadje, waarop Leibnitz tracht te betoogen „dat er een allervolmaakst Wezen bestaat;" het werd onder zijne nagelaten papieren terug gevonden en draagt het veelzeggende onderschrift: „Toen ik in den Haag was heb ik deze bewijsvoering aan den Heer Spinoza getoond, die ze juist oordeelde; daar hij echter in den aanvang tegensprak, herhaalde ik ze op schrift, en las hem dit blaadje voor." 2)

Zijn wij alzoo vrij goed ingelicht, betreffende hetgeen er tusschen deze twee der grootste denkers van hun tijd verhandeld is, gaarne zouden wij deze, in beider leven zoo merkwaardige samenkomst in al hare bijzonderheden kennen. Een beoefenaar der geschiedenis der wijsbegeerte, met meer fantazie begaafd dan gewoonlijk den man der wetenschap eigen is, heeft getracht ze ons te schilderen 3), en misschien is het tafereel dat hij ophangt, niet ver bezijden de waarheid.

„En nu," zoo zegt hij, „stelle men zich dit tooneel voor, stellig het penseel eens schilders waardig. Daarbuiten, in het „Bosch" en op de straten en pleinen der boomrijke stad, speelt de herfstwind met de bruingeworden bladeren. Daarbinnen, op de stille achterkamer van een burgerhuis aan de vreedzame Paviljoensgracht, twee mannen in een druk en ernstig gesprek. Rondom hen armoedig huisraad. De een, gehuld in een reisgewaad naar de laatste mode — want groot is, om met Leibnitz' vriend Huygens te spreken, zijne begeerte om „te schitteren".

1) Brief aan Galloys, bij Gerhard, die philos. Schriften von G. W. Leibniz, I, S. 118.

2) Afgedrukt bij Gerhard, VII, 261.

3) Theodoor Gompertz, «Leibniz und Spinoza, ein Vorwurf für Historienmaler» in «die Nation, Wochenschrift für Politik, Volkswirthschaft und Litteratur, 1888, N° 43, S. 607 ff. (Bij Stein, Leibniz und Spinoza, S. 55 ff.)

Het door ziekte uitgeteerde lichaam van den ander, den aan „God of de natuur" overgegeven Wijze, dekt slechts een schamele kleedij. Reeds omzweven hem de schaduwen des doods — hoogstens nog vier korte maanden levens op aarde zijn hem gegund — doch blijmoedig ziet zijn helder, rustig oog van onder de dichte wenkbrauwen op den vreemden gast, die alle krachten inspant om zijne toestêmming te verwerven. Deze zelf, nauwelijks de dertig gepasseerd, in den bloei des levens — hoewel zijn schedel reeds niet meer geheel met haar bedekt is — het oog schitterend van stoute verwachtingen en reeds behaalden roem. Daar pas heeft hij de vriendschap verworven van Newton en Boyle; eerst onlangs heeft hem de *Royal Society* gehuldigd als verbeteraar van Pascal's rekenmachine, de Fransche *Académie* als uitvinder der differentiaalrekening. De man, die daareven aan het Hof van Lodewijk XIV een diepen blik wierp in wat men „staatkunde" noemt, in wiens hoofd 't wemelt van de meest verschillende politieke, letterkundige en wetenschappelijke plannen, die het hof kent en de wereld: op dit oogenblik wil hij slechts *denker* zijn, en streeft er naar zijn ouderen tijdgenoot van de juistheid der besproken bewijsgronden te overtuigen.

Zien wij hem niet in levenden lijve voor ons, zooals hij daar, in de opwinding van het oogenblik, 't bleeke gelaat met een zacht rood overtogen, naar pen en inkt grijpt, en zich nederzet aan Spinoza's lessenaar — dezelfde lessenaar, die de „Ethica" zag ontstaan, en dat kleinood weldra voor vijandig onderzoek bergen zou —; hoe hij daar het bewijs, waarmede hij 't bestaan van een allervolkomenst Wezen aantoonen wil, vluchtig op 't papier werpt, en het blaadje dicht voor de scherp — doch kortzichtige oogen houdt, om het den ten dood gewijden wijsgeer, die vriendelijk lachend nevens hem staat, met triumfeerend gebaar voor te lezen. Hadde toch Spinoza's huisheer, de eerzame schilder Van der Spijck, dit eene tafereel bespied en het getrouw aan het nageslacht overgeleverd! Maar 't is waar, de wakkere man kon niet vermoeden, dat op dien eigen oogenblik onder zijn bescheiden dak twee tijdperken in de ontwikkeling van den menschelijken geest oog in oog tegen-

over elkaar stonden, waarbij het al wonderbaar trof, dat het oudere der beide tijdvakken in de gestalte van den jongeren, het jongere in de gestalte van den ouderen denker belichaamd was."

Leibnitz — het moet nog gezegd worden — heeft op dien najaarsdag bij Spinoza de *Ethica* gezien, die hij zoo vurig verlangde te kennen. 1) Kort daarop vertrok hij naar Hanover.

Helder van hoofd, doch hoestend en kuchend, meermalen stellig benauwd door de kwijnende ziekte die zijne krachten reeds zoo lang ondermijnd had, heeft Spinoza dien laatsten strengen winter doorgebracht. Stil en geduldig zag hij aankomen wat hem beschoren was. Klagen lag niet in zijn aard, want hij was van een ietwat „stoicijnschen of ongevoeligen inborst, en berispte dikwijls anderen, wanneer zij zich in hunne ziekten al te lafhartig en kleinzeerig toonden". 2) Wij *vermoeden*, dat de trouwhartige Jarig Jellis hem in die maanden nog wel enkele malen bezocht; wij *weten* dat George Hermann Schuller er waarschijnlijk in den aanvang van Februari (1677) nog geweest is, en — naar zijn eigen verzekering — op bevel van den wijsgeer, die zijn einde voelde naderen, nog eens diens boeken en papieren doorzag, om datgene te verwijderen, wat, bij den heftigen strijd tegen hem en zijne leer gevoerd, liever niet gemeen moest worden. Den 6den Februari schreef Schuller, te Amsterdam teruggekeerd, aan Leibnitz:

„Ik vrees, dat Mijnheer Benedictus de Spinoza ons binnen kort gaat verlaten, wijl de tering — eene erfelijke ziekte in zijne familie — bij den dag erger schijnt te worden." 3)

„Toch had geen zijner huisgenooten de minste gedachte, dat zijn uiteinde zoo kort op handen was en de dood hem zoo schielijk zou overvallen. Want nog 's Zaterdags, den 20sten Februari, ging Van der Spyck met zijne huisvrouw naar de boet- en voorbereidingspredikatie, wijl 's Zondags daarop-

1) Brief van Schuller aan Leibnitz bij Stein, S. 286. «Ethica, quam penes ipsum vidisti.»

2) Colerus, blz. 79. Vgl. verder de *Praef.* van Seb. Kortholt en Lucas.

3) Bij Stein, S. 286.

volgende, zijnde de Zondag vóór vastenavond, in de Luthersche kerk het avondmaal zou bediend worden. Toen de huisheer tegen vier uur uit de kerk thuis kwam, kwam ook Spinoza naar beneden, rookte een pijp tabak, en sprak een geruimen tijd met hem, zelfs over de preek, die 's middags gehouden was. Daarop begaf hij zich vroeg ter ruste in de bedstede op de voorkamer, die tot zijn gebruik was en waar hij gewoonlijk sliep. 's Zondags, in den morgen, nog voor kerktijd, kwam hij opnieuw naar beneden en sprak nog eens met Van der Spyck en zijne echtgenoote. Onderwijl kwam zijn vriend, de arts Lodewijk Meijer uit Amsterdam, dien hij verzocht had over te komen. Deze beval aan de huisvrouw een ouden haan te halen, en daarvan terstond soep te koken, opdat Spinoza ze 's middags gebruiken kon. En toen Van der Spyck en zijne echtgenoote na de preek thuis kwamen, zat hij daar nog met smaak van te eten. Des namiddags ging de familie Van der Spyck gezamenlijk ter kerk, zoodat dokter Meijer alleen bij den zieke bleef. Doch toen zij uit de kerk thuis kwamen, vernamen zij, dat Spinoza om drie uur, in 't bijzijn van Meijer, overleden was." 1)

Kalm en rustig gelijk hij geleefd had, was — volgens de meest betrouwbare bescheiden 2) — ook zijn dood, geen der bakerpraatjes wettigend, die daarover later in omloop gebracht werden.

Zoo was hij dan heengegaan — een der grootsten die de aarde gedragen heeft. Aan zijn helder, doordringend verstand, zijn hoogbegaafden geest, waren de diepste waarheden van het zijn ontsluierd. In een kort, doch werkzaam bestaan — hij telde slechts 44 jaar, 2 maanden en 27 dagen — heeft hij zijn levenstaak — schoon als weinige — volbracht. En willen wij hem dat ook niet als verdienste aanrekenen — immers wij allen volbrengen de onze — toch kunnen wij niet nalaten eerbied te koesteren voor de nobele wijze, waarop hij de zijne verricht heeft, de zeldzame denkkracht, die hem er toe in staat stelde.

---

1) Colerus, blz. 75 e. v. en Kortholt, *Praef.*

2) Colerus, Kortholt, Lucas, de oude man bij Stolle, etc.

Spinoza wordt ons beschreven als een man van middelmatige gestalte, met welgevormd gelaat. Zijne kleine oogen waren donker en levendig; de lange wenkbrauwen zwart, evenals zijn ietwat krullende, tot op de schouders afhangende haardos. Zijn geheele voorkomen was innemend, doch verried, ook door de bruine tint, duidelijk zijne Portugeesch-Joodsche afkomst. 1)

Slechts uiterst net en zindelijk gekleed bewoog hij zich op straat. 2) Gewoonlijk droeg hij dan een zwart of donkerkleurig lakensch pak, waarvan de broek, naar de mode van dien tijd, niet verder dan de knieën reikte. Om zijn hals een hagelwitte bef („rabat") of kraag; netjes gestreken witte omslagen, („poignetten") kwamen onder de mouwen te voorschijn. 3) Op zijn hoofd een breedgeranden hoed, om de schouders een donkeren of zwarten Turkschen mantel; lage schoenen met zilveren gespen — de eenige sieraden die hij bezat — voltooiden zijn costuum. In den winter kwam daar nog eene zwarte mof bij.

Tehuis echter en bij den arbeid maakte hij het zich gemakkelijk; dan droeg hij — ook al weer naar de gewoonte van zijn tijd — eene lang neerhangende kamerjapon, om het middel met een sjerp of koord bijeengehouden. Doch, waar anderen er prijs op stelden met zoo'n „Japonschen rok" te pronken van zware Chineesche zijde, met vogels, draken en andere fantastische figuren in goud of zilver bestikt, was de zijne van eenvoudige sarge gemaakt. Eens, zoo wordt verhaald, toen hij in dat kleedingstuk, door 't vele gebruik tamelijk onoogelijk geworden, ter neer zat, kreeg hij bezoek van „een voornaam Raadsheer" — in wien wij slechts den goedhartigen, immer met zijn beurs gereedstaanden Coenraad van Beuningen kunnen zien. In gemoedelijke scherts berispte deze hem over zijne slordige kleedij, en bood hem eene nieuwe kamerjapon aan. Spinoza dankte echter voor 't vriendelijke aanbod, zeggende: „Zal ik dan een ander man zijn? 't Is een slechte

1) Colerus, blz. 31, die hier bijna woordelijk met Lucas overeenstemt.

2) Lucas.

3) Volgens den inventaris zijner goederen bezat hij 18 «rabatten», en 10 paar «poignetten».

zaak, als de zak beter is, dan het vleesch dat er in steekt." 1)

Stil en ingetogen was zijn omgang en wijze van leven. Nooit zag men hem neerslachtig, noch ook overmatig vroolijk. Hij had zijne hartstochten wonderwel in bedwang. Misnoegen of toorn gaf hij nooit door heftige uitvallen, maar slechts door een gebaar of een paar korte woorden te kennen. Werden zij hem eene enkele maal te machtig, dan stond hij op en ging heen, uit vrees van scherp te worden. 2) Nooit kwam een vloek over zijne lippen. 3) Dieper dan eigen leed en smart — die hij uitstekend wist te bedwingen — ging hem het lijden van anderen ter harte. Maar hoe diep 't hem ook trof, spoedig wist hij zich te beheerschen en toonde weder een kalm gelaat. 4)

Eenstemmig zijn de getuigenissen over zijne vriendelijkheid en reinen levenswandel. „Wie Spinoza gekend hebben, ja zelfs de landlieden op de dorpen, waar hij een tijdlang gewoond heeft, allen verklaren, dat hij een man was van goeden omgang, vriendelijk, beleefd, gedienstig en onberispelijk van zeden": zoo getuigt Pierre Bayle, een zijner felste bestrijders. „Aangaande zijn leven" zegt de bekende Ds. Balthasar Bekker, die hem in den Haag bezocht, „hoorde ik wèl getuigen door degenen die hem kenden, en in zijn bijzijn bevond ik in hem geen gebrek van zedigheid of beleefdheid." 5) Daardoor wist hij zich de liefde en achting te verwerven, van wie in ontwikkeling ver beneden hem stonden: van den eenvoudigen Daniël Tydeman, bij wien hij ongeveer zeven, van de brave Van der Spyck's, bij wie hij bijna andermaal zeven jaren toe bracht. Om rijkdom en schatten bekommerde hij zich niet. Zijne onbaatzuchtigheid is ons gebleken na het overlijden van zijn vader, vóór en na het sterven van Simon Joosten de Vries, na de vermoording der de Witten. Toen hij eens vernam, dat een bekende, dien hij van zijne armoede twee honderd gulden had geleend, bankroet had geslagen, zei hij kalmpjes: „dan zal ik mij wat moeten bekrimpen." 6)

---

1) Colerus, blz. 31.
2) Colerus, blz. 32.
3) S. Kortholt, (*Praef.*)
4) Lucas, Vgl. Colerus, blz. 79.
5) Bibliografie, N° 22.
6) Lucas.

Van zijne soberheid in spijs en drank verstrekte juffrouw Van der Spyck zelve de bewijzen. Zelden gaf hij meer dan vier honderd gulden per jaar uit. 1) In tegenspraak met de heerschende godsdienstige begrippen van dien tijd, leerde hij, dat gepast vermaak en vroolijkheid eer waren aan te bevelen dan af te keuren. Een lekkere maaltijd, met mate genoten; muziek, spel, of tooneel, niet hij was 't, die er tegen te velde trok, ofschoon hij zelf zich niet den tijd gunde er gebruik van te maken. 2) Hoewel hij zelf vrijgezel bleef, keurde hij nooit het huwelijk af en stemde gaarne toe, dat het geen beletsel was voor 't verrichten van geestelijken arbeid. 3)

Aan zijn helderen en doordringenden geest paarde hij een gelijkmatig en beminnelijk humeur. In zijne gesprekken gebruikte hij zulke juiste vergelijkingen, dat hij iedereen ook onbewust tot zijne meening overhaalde. Hij sprak overredend, zonder eenige gemaaktheid, en met zooveel gezond verstand, dat niemand onvoldaan van hem heenging. Gemoedelijke spot of een kwinkslag wist hij wel ter snede onder zijne woorden te mengen, zonder ooit te vervallen tot wondend sarcasme. 4) Dat de zin voor humor bij hem meer dan gewoon ontwikkeld was, blijkt uit zijn welgekozen boekenschat, waarin wij Cervantes, Quevedo en Gongora, Plautus, Petronius, Martialis en Lucianus aantroffen; blijkt ten overvloede uit dat schetsboek, waarin hij getracht had met inkt of zwart krijt de beeltenissen zijner vrienden weer te geven. „Uit zich zelven," zoo verhaalt Ds. Colerus, „had hij deze kunst geleerd," en hij voegt er bij: „Ik heb een geheel boekje van deze zijne kunst in handen, waarin hij verscheiden voorname personen, die hem bekend waren en bij gelegenheid wel eens bezochten, heeft afgebeeld. Onder anderen vind ik op 't vierde blad een visscher geteekend, in het hemd, met een schepnet op zijn rechter schouder, op dezelfde wijze als gewoonlijk Mas Anjello, de belhamel van den opstand te Napels, uitgebeeld wordt. Mr. Hendrik van der Spyck, zijn laatste huisheer, vertelde mij, dat het op en top

---

1) Kortholt. (Praef.). 2) Ethica, lib. IV. prop. 45, scholium.
3) Lucas, en Rieuwertsz jr. tot Stolle. (Bijlage VI). 4) Lucas.

Spinoza geleek, en dat hij 't ongetwijfeld naar zijn eigen gelaat ontworpen had." 1)

Ofschoon hij dikwijls tot diep in den nacht zat te werken, om den tijd, in gesprekken met vrienden verloren, weder in te halen, is in zijne geschriften geene plaats aan te wijzen, die naar de lamp riekt. 2) Onpartijdig in de hoogste mate — zelfs aan zijne stamgenooten, die hem hadden uitgeworpen, ontzei hij nooit den toegang tot zijn persoon 3) — beproefde hij zelfs niet zijne bestrijders te weerleggen, maar oordeelde 't slechts wenschelijk, enkele minder duidelijke plaatsen in zijn eigen arbeid nader te verklaren. Buitengewoon belezen in allerlei takken van wetenschap, in sommige opzichten zelfs bibliophiel, 4) kwispelde hij den lezer toch nooit met zijne geleerdheid in de oogen, maar schreef steeds eenvoudig en ongekunsteld. Trouwens, roem- of eerzucht was hem vreemd. Wij zagen hem eene beroeping tot professor afslaan; zagen hem ook een Fransch jaargeld wijzen van de hand; vergaten nog te vertellen, dat hij nog kort voor zijn dood aan de vrienden verzocht, zijne *Ethica* toch niet uit te geven onder zijn naam, opdat men niet zijne leer zou noemen naar hem 5).

Zijne dagen zijn kort geweest. Maar toch moet men erkennen dat hij *veel* geleefd had, want hij had verkregen het schoonste, wat de mensch door zijne denkkracht verwerven kan: het goede in zijn vollen omvang. Dat het hem niet aan moed ontbrak, heeft hij bewezen door het uitgeven van zijn Godgeleerd-Staatkundig Vertoog op het oogenblik, toen het 't meest noodig was. Voor 't overige meende hij — en te recht — meer nut

---

1) Colerus, blz. 27. Hij voegt er nog bij «Andere personen van aanzien, in 't zelve afgebeeld, zal ik om redenen verzwijgen.» De goede man was dus bevreesd voor de gevolgen! Men moest liever niet vernemen welke «voorname personen» alzoo tot Spinoza's vrienden behoord hadden. Ook Seb. Kortholt heeft dit boekje bij Van der Spyck gezien.

2) Zoowel Kortholt als Lucas spreken over 't waken dat hij deed.

3) Kortholt. (*Praef.*).

4) Zie het lijstje van zeldzame boeken dat hij had opgesteld, bij Stein, Leibniz und Spinoza, S. 287.

5) Volgens de *Praefatio* der *Op. Posth.*

te stichten, door voor de waarheid te blijven leven, dan met voor haar te sterven. Geëerd en beroemd bij de besten en grootsten van zijn tijd, bleef hem weinig te wenschen overig.

Zoo had hij dan 't geluk heen te gaan, toen hij aangekomen was op 't hoogste punt, dat zijn roem bij zijn leven bereiken zou, zonder de minste smet op zijn handel of wandel. Te sterven op het oogenblik, toen zijne vijanden alle krachten gingen inspannen, om hem in 't verderf te storten, toen zelfs de Haagsche kerkeraad een kruistocht tegen hem op 't touw had gezet. 1)

Weldra weerklonk van alle zijden de kreet „*damnatus est;*" doch de weinigen, die hem gekend en begrepen hadden, zouden — had *hij* 't hun niet verleerd — met bijna heiligen eerbied de handen gevouwen hebben, en gebeden „*Sancte Spinoza, ora pro nobis!*"

„De meerderheid der menschen, die daar heen leeft in 't verborgen, blijft, eenmaal begraven, in duisternis en vergetelheid. Doch Benedictus de Spinoza zal voortleven in de herinnering dergenen, die oprechtelijk zoeken naar waarheid. Zijn leven en denken zal ten spoorslag zijn aan het hunne." 2)

Dat *is* onsterfelijkheid!

1) Zie de mededeelingen van A. J. Servaas van Rooyen uit de protokollen van dien kerkeraad, in «Inventaire des Livres» de B. d. Sp. 1889, p. 17.

2) Vrij naar Lucas.

XIV.

Begrafenis.

Was 't, met al 't kerkgaan, een drukke dag geweest voor de familie Van der Spyck, de avond gaf door 't onvoorziene sterfgeval, nog meer te doen. Want Dr. Lodewijk Meyer, uitgebroken als hij was uit zijne bezigheden, om aan den laatsten wensch van zijn vriend te voldoen, „vertrok nog dien eigen avond met de nachtschuit weder naar Amsterdam". De taak van den arts was afgeloopen. De beschuldiging door Ds. Colerus, lang na Meyer's dood, tegen hem ingebracht, dat hij zich van een ducaton en eenig klein geld, dat op de tafel had gelegen, alsmede van een mes met zilveren hecht had meester gemaakt en daarmee was „doorgegaan", 1) dunkt ons te zeer in strijd met de waardigheid van dezen Amsterdamschen arts om haar voetstoots te kunnen aannemen. Is werkelijk dat een en ander met hem verdwenen, dan zal het hem stellig deels als aandenken, deels als vergoeding voor reiskosten geschonken zijn.

Maar bedenken wij, dat er dien avond vele vreemden in Van der Spyck's woning zijn geweest. In de eerste plaats toch moest het stoffelijk overschot van den ontslapene naar burgerlijk gebruik worden „afgelegd"; de timmerman moest komen om de maat te nemen voor de doodkist; eindelijk ontbood Van der Spyck nog denzelfden avond den notaris Willem van den Hove, die, in tegenwoordigheid van den huisheer en twee

---

1) Colerus. blz. 77.

getuigen — Johannes van Kempen en Heinrich zum Dahl — Spinoza's nalatenschap vluchtig inventariseerde. Het voornaamste wat de wijsgeer bezeten had, zijn slijpmolen, boeken, kleederen en huisraad, werd daarbij op eene kleine voorkamer gebracht, waarvan de deur werd verzegeld. 1)

In de eerstvolgende dagen bracht Van der Spyck, op verzoek van den Amsterdamschen boekverkooper Jan Rieuwertsz., die borg gesproken had voor de kosten, alles tot de begrafenis in gereedheid. De aanspreker of lijkbidder werd rondgezonden, twintig „stoop" wijn gehaald om de vele en voorname gasten die men verwachtte, na den afloop der plechtigheid op gepaste wijze te kunnen onthalen. Doch, terwijl het lijk nog boven aarde stond, werd het door den apotheker Schröder, die Spinoza gedurende zijne ziekte geneesmiddelen geleverd had — wat saffraansap, poeiers, balsem, e. d. alles te zamen voor 14 gl. en 12 st. — „gearresteerd", in de wel wat voorbarige vrees, dat hij zijn geld niet krijgen zou. Doch Van der Spyck sprak ook daarvoor borg, en zoo kon dan de begrafenis op Donderdag, 25 Februari (1677) doorgaan. Op dien dag, zoo vertelt Ds. Colerus 2), werd het lijk in de Nieuwe Kerk op het Spuy begraven. Zes rijtuigen („karossen"), waarin vele aanzienlijke lieden hadden plaats genomen, 3) volgden de baar.

In het huurgraf N° 162 van genoemde kerk was op den 20sten Februari het lijk eener vrouw ter ruste gelegd. Vijf dagen later teekende de doodgraver in het grafboek op:

„25 dito is begraeven meryge van Tessel woenede in de Prinsestraet 12.0.0.

---

1) Volgens de Officieele stukken, bij Servaas van Rooyen, «Inventaire», etc. pag. 111.

2) blz. 82.

3) Wij zouden gaarne weten wie? De Amsterdamsche vriendenkring werd vermoedelijk slechts vertegenwoordigd door Jarig Jelles. Dat Meyer er zou geweest zijn, is op grond van Colerus' woorden niet waarschijnlijk. Ook Schuller was er niet. Deze toch schreef op 26 Febr. uit Amsterdam aan Leibnitz dat hij den *vorigen* dag een kist aan hem had afgezonden (bij Stein, S. 286). De meesten waren dus Hagenaars als Cuffeler, de Saint-Glain, e. d.

denselfde dito een kynt van Louris Lemans woenede
op de Kalvermert 3.0.0.
denselfde dito is begraeven Benedictus Spinoza woenede
over de Hilge (Heilige) Geest huisen 12.0.0.
Later werden nog drie lijken in denzelfden kuil bijgezet.

Geen marmeren tombe, geen steen zelf, wijst de plaats aan, waar eens het stoffelijk overschot rustte van den diepzinnigsten denker der zeventiende eeuw. Eerst jaren later werd, door een verkondiger van den Godsdienst der liefde, de Middelburgsche predikant Carolus Tuinman, het volgende grafschrift vervaardigd:

Op B. D. S.

Spouw op dit graf. Hier ligt Spinosa. Was zijn leer
Daar ook bedolven! Wrocht die stank geen zielpest meer.

En opdat men hem toch vooral niet verkeerd zou verstaan, voegde de man er dit tweede rijmpje bij:

Benedictus de Spinoza.

Verloochent Jode, die verwoed God zelf bestreed,
Geen snooder monster heeft de hel ooit opgegeven:
Want gij verloochent Hem, voor wien de Duivels beven.
Wie is zoo boos als gij? 'k Zeg dat ik 't niet en weet. 1)

Op Dinsdag den 2den Maart daaraanvolgende kwam Jan Rieuwertsz., de jonge, naar den Haag. Nadat de notaris Willem van den Hove de zegels van het kleine voorkamertje „zuiver en ongeschonden" had bevonden, en daarvan verklaring had afgelegd, ging hij, in 't bijzijn van Van der Spyck, Rieuwertsz. en den Haagschen arts Abraham Slingerlandt 2) — misschien ook een vriend van den overledene — tot de volledige inventarisatie der nalatenschap over. In hoofdzaak weten wij alreeds wat er was; doch het verdient opmerking, dat Spinoza vrij wat meer kleêren bezat, dan men uit Colerus'

1) In zijn «Rymlust» (Middelburg, 1729), Bijvoegsel, blz. 16, 11.

2) Alb. Stud. Leid. 6 Sept. 1659 Abrahamus Slingerlandt, Hagiensis, 23, M.

voorstelling van zaken wel zou afleiden, en tevens, dat bij dit bedrijf naar het schijnt geen cent baar geld verantwoord werd. Van der Spyck verklaarde echter na den afloop, dat alles naar zijn beste weten was geschied, en dat er niets verheimelijkt was; tevens aanbiedend zijne verklaring met een eed te bekrachtigen. 1)

En toch.... het beste uit de nalatenschap was verdwenen! Want op den vooravond van zijn sterfdag 2) had Spinoza, voor hij zich naar zijne slaapkamer begaf, een lessenaar, waarin al zijne nog ongedrukte werken en brieven geborgen waren, aan Van der Spyck toevertrouwd, met de opdracht, dien, als hij kwam te overlijden, onmiddellijk op te zenden aan den Amsterdamschen boekverkooper Jan Rieuwertsz. Eerlijk en nauwgezet kweet de brave schildersbaas zich van zijn plicht: nog vóór de begrafenis was afgeloopen had Rieuwertsz. den lessenaar met zijn kostbaren inhoud reeds van den Amsterdamschen beurtman ontvangen. 3)

Den 26sten Maart liet Rieuwertsz. hem nog eens schriftelijk weten, dat alles hem in goede orde was bezorgd, er bijvoegende: „Spinoza's verwanten willen gaarne weten aan wien de lessenaar verzonden is, wijl zij vermoeden, dat er groote schatten in zijn. Zij trachten het dus bij de Schippers te vernemen. Maar ik zie niet in, hoe zij er achter zullen komen, aangezien men in den Haag de pakjes niet aanteekent, die aan de schuit bezorgd worden. En 't is beter, dat zij 't niet weten." 4)

Het waren namelijk Spinoza's oudere zuster, Rebecca, en Daniël de Casseres, de zoon van de zoo vroeg overleden Mirjam d'Espinoza, die zich ten sterfhuize als erfgenamen hadden aangegeven. Doch, aangezien Rebecca de kosten der begrafenis, alsmede eenige openstaande schulden, niet vooraf wilde betalen, maar eerst verlangde te weten, of er nog wat

---

1) Servaas van Rooyen, Inventaire des Livres de B. d. S. 1889. p. 112—116.

2) Volgens Kortholt. Vgl. Colerus, blz. 52 e. vlg.

3) Volgens een brief van Schuller aan Leibnitz van 26 Febr. 1677, bij Stein, S. 286.

4) Volgens Colerus, blz. 53.

zou overschieten, werd zij daarover, namens Van der Spyck — die bij notariëele volmacht van den Notaris Libertus Loef, van 30 Maart 1677, tot executeur der nalatenschap benoemd was — aangesproken door diens Amsterdamschen vertegenwoordiger Robbert Schmeding. Ondertusschen kreeg Van der Spyck autorisatie van het Gerecht te 's Gravenhage om Spinoza's nagelaten goederen in het openbaar te verkoopen. Enkele dagen te voren — op 2 November 1677 — verscheen in de Opregte Haarlemsche Courant 1) de volgende aankondiging:

„Men sal in 's Hage by openbare opveilinge aan de meestbiedende verkopen ten huyse van Mons. Hendrik van der Spyck, schilder op de Paviljoensgracht over de Dubeletstraat, donderdag toekomende, zynde 4 Nov. 's morgens 9 uren, alle de nagelaten goederen van wylen Benedictus de Spinoza, boeken, manuscripten, 2) verrekyckers, vergrootglazen, glazen soo geslepen, en verscheide slypgereedschap, soo molens als groote en kleine metale schotels daartoe dienende, en soo voort."

Op den bepaalden tijd verzamelden zich eene groote menigte belangstellenden in het „boelhuis", onder welke men o. a. den beroemden arts Cornelis Bontekoe opmerkte. 3) Vooral Spinoza's boeken werden betrekkelijk duur verkocht. Zijn zwarte Turksche mantel bracht, met een broek, 21 gl. 14 st. op; zijn gekleurde mantel 12 gl. 14 st.; vier beddelakens 6 gl. 8 st.; zeven hemden 9 gl. 6 st.; een bed met peul 15 gl.; sprei en bedkleedje 6 gl. Zijn „zilverwerk" — één paar schoengespen — werd verkocht voor 2 gl. 10 st. 4) Alles te zamen werd betaald met 430 gl. en 13 st. waarvan, na aftrek der verkoopingskosten, 392 gl. en eenige stuivers overbleven. 5) Voorloopig werd dat geld ter conciergerie gebracht, waar Rebecca d'Espinoza er beslag op leggen liet; doch toen zij bemerkte, dat er, als alle open-

---

1) N° 44 van dien jaargang. (Bibliografie N° 69).

2) Blijkbaar eene vergissing: de manuscripten waren te Amsterdam, en komen in den inventaris ook niet voor.

3) Kortholt. *Praef.* 4) Colerus, blz. 87.

5) Colerus, blz. 88. Vgl. Inventaire des Livres de B. de S. p. 15.

staande rekeningen voldaan werden, weinig of niets zou overschieten, zag zij af van de nalatenschap. 1)

Van der Spyck betaalde daarop alles wat nog te betalen viel; ontving wat hij voorgeschoten had, terug, en vernam korten tijd later uit een brief van Jan Rieuwertsz, op 6 Maart 1678 uit Amsterdam geschreven, dat de Schiedamsche de Vries, om te toonen „dat de overledene hem een goed vriend geweest was", borg had gesproken voor alles, wat Van der Spyck voor kamerhuur, kost als anderszins nog te vorderen had, welk bedrag hij bij dezen overmaakte. 2)

Moge het oppervlakkig beschouwd bevreemding wekken, dat wij gedurende de laatste jaren van Spinoza's leven, nooit meer vernemen van Dr. Johannes Bouwmeester; dat wij zijn ambtgenoot Lodewijk Meyer alleen op het laatste oogenblik weder ten tooneele zien komen om zijn stervenden vriend de oogen toe te drukken; geheel en al onverklaarbaar is het feit niet meer. De Amsterdamsche Spinoza-club, zoo al niet vroeger uiteen gespat, heeft ongetwijfeld door den vroegtijdigen dood van twee der ijverigste leden — Simon Joosten de Vries en Pieter Balling — een gevoeligen knak gekregen; en het ketterproces tegen de gebroeders Koerbagh was wel in staat haar den genadestoot toe te brengen.

Dr. Bouwmeester's liefde tot de bespiegelende wijsbegeerte was trouwens nooit bijzonder groot geweest, en ook Lodewijk Meyer keerde zich langzamerhand van haar af, om zijn vrijen tijd meer en meer aan tooneel- en letterkundigen arbeid te kunnen wijden. Zoo wordt het duidelijk, waarom hun schriftelijk verkeer met Spinoza weldra ophield; doch de veronderstelling ligt voor de hand, dat hunne belangstelling in zijn persoon nooit geheel is verkoeld, en zij niet nalieten hem af en toe in den Haag te bezoeken.

Vroeger vonden wij gelegenheid aan te stippen, dat Lod. Meyer, in 1665 regent van den Schouwburg geworden, in 1667 zijn treurspel het „Ghulde Vlies", naar Corneille's „La Toison

1) Colerus, blz. 86. 2) Colerus, blz. 80.

d'or" bewerkt, in het licht zond, en daarop in 1668 zijn „Verloofde Koninksbruidt" liet volgen. Toen hij met het einde van dat jaar uit het bestuur van den Schouwburg „gebonst", en vervangen werd door zijn grootsten tegenstander Mr. Joan Blasius, dreef hem, naar men wil, zijne overmatige eerzucht tot de oprichting van een nieuw „Kunstgenootschap", dat, van den aanvang af, de bekende zinspreuk voerde: *Nil volentibus arduum.* Tot de leden behoorden, behalve Meyer en Bouwmeester, nog de doctoren Antonie van Coppenol, Moesman Dop en Reynier van Diephout; vervolgens de advocaat Mr. Andries Pels, de schepen Mr. Willem Blaauw, de heelmeester David Lingelbach, de manufacturier Denys Wynants en de apotheker Johannes Antonides (van der Goes). Zij vergaderden twee malen 's weeks, eerst „in den Burg op de Cingel, te dier tijd Stil Malta genaamt"; sedert 1676 echter ten huize van den schilder Lairesse.

Een bekend academisch proefschrift werd indertijd aan de geschiedenis van dit genootschap gewijd. 1) Evenwel weten wij er — het zij in alle oprechtheid gezegd — nog weinig van. Dat weinige echter wettigt het vermoeden, dat de oprichters niet slechts de bevordering beoogden der fraaie letteren, maar ook die der wijsbegeerte. Immers, wij vernemen niet alleen, dat op den 29sten December 1671 Dr. Meyer op zich nam zijne *Grammatica generalis*, in 't net te brengen, maar ook, dat aan Dr. Bouwmeester op denzelfden datum opgedragen werd, het leven van Hay Ebn Jokdan uit het Arabisch te vertalen. Waarschijnlijk had deze zonderlinge, mystiek-pantheïstische roman van Abu Djafar Ebn Tofail — in datzelfde jaar door Ed. Pocock jr. te Londen voor het eerst in het Arabisch en Latijn uitgegeven, — zijne aandacht getrokken. 2)

---

1) A. J. Kronenberg, Het Kunstgenootschap *Nil volentibus arduum.* Deventer, 1875.

2) Werkelijk is in 1672 te Amsterdam verschenen: «Abu Jaaphaar Ebn Tophail, Het leeven van Hai Ebn Yokdhan. In het Arabisch beschreven en uit de Lat. overzett. van Ed. Pocock in 't Nederd. vert. (4°). Eene tweede vertaling door S. D. B. (B. D. S. zou kunnen zijn Ben. de Sp.) verscheen in

Gedurende den volgenden winter hielden de leden van *Nil* beurtelings voordrachten: Op den 8sten November sprak Mr. Andries Pels over 't misbruyk van de Mode": den 15den der zelfde maand Dr. Lodewijk Meyer over „de natuur der goedheid en quaadheid der dingen"; den 20sten December hield Dr. Bouwmeester eene redevoering over „de waarheid". 1)

Nil heeft, doordat het zich voortdurend partij stelde tegenover het bestuur van den Schouwburg, veel van zich doen spreken, en vaak allesbehalve gunstig. Lodewijk Meyer, die door zijn Woordenschat, en zijne tooneelstukken eene zekere beroemdheid verkregen had, werd, en terecht, als de belhamel van het genootschap gedoodverfd, „den Ammiraal Generaal, die de groote vlagh van de steng voerdt". Hij werd de algemeene vraagbaak, zijn oordeel gold als orakeltaal. 2) En toch, reeds in 1673 heeft hij zijn „Zwaneschacht", die in den aanvang zoo tal van blauwe voornemens herbergde, ter zijde gelegd. Zijn laatste gedicht „Ter Geboorteverjaaringe van den Heere Johan Bouwmeester, der Medicynen Doctor" is van „den 4den van Slachtmaand 1673". Na daarin Bouwmeesters bekwaamheid in genees- en ontleedkunde, in schei-, aardrijks- en sterrenkunde geprezen te hebben, heet het daar ook:

«Hij zoekt na 't Weezen, dat alleenig weezen is,
De Bron, waar uit door rust en door beweegenis
Dit onbepaald Heelal eerst kwam te voorschyn treden,
En d'onwrikbre Zuil, die 't met zyn schoudren heeden
Noch onderschoort, en voorts noch onderschooren zal,
Totdat het weeder in zyn eersten bayerd vall'».

Doch Bouwmeester, hoe geleerd ook, voerde met al zijne wetenschap zoo weinig uit, dat zijn vriend niet kon nalaten hem er zelfs op zijn verjaardag over te berispen:

1701 te Rotterdam. ('t Bleef mij onbekend of de eerste van Bouwmeester's hand is).

1) Dit een en ander wordt medegedeeld in het «Zedig en Dicht-lievend onderzoek op Aran en Titus. Amst. 1718, blz. 27—31. (Vgl. verder Jonckbloet, Geschied. der Ned. Letterk. 17e eeuw, deel II.)

2) Zie de bekende plaats bij Andries Pels, Horatius' Dichtkunst, op onze tijden en zeden gepast, 1677: «Indien gij een gedicht vertoont aan Dokter Meyer, Die zal u zeggen, daar, verbeter dit en dat,» enz.

«Op, op, wat mart hij, op. Hy ban zyn' zufferijen;
Hy valle slechts aan 't werk, en zal van zelve glijen!» 1)

Is werkelijk eerzucht en niets anders de reden geweest, die Lodewijk Meyer tot de oprichting van *Nil volentibus arduum* bewogen heeft, dan heeft hij zijn doel volkomen bereikt. Want toen in November 1677 de Amsterdamsche Schouwburg, sedert 1672 gesloten, opnieuw geopend werd, stelden Burgemeesteren niet alleen hem als regent aan, maar ook zijne vrienden Andries Pels en Johannes Bouwmeester. 2)

Jan Rieuwertsz., zoo gemakkelijk in het bezit gekomen van Spinoza's nagelaten geschriften, schijnt niet terstond geweten te hebben, wat hij er mee zou aanvangen. Eén dag na de begrafenis van den wijsgeer toch schreef George Hermann Schuller, wetend hoe vurig Leibnitz verlangde Spinoza's philosophie in haar geheelen omvang te kennen, aan den Hanoverschen bibliothecaris:

„Ik hoop, dat mijne beide brieven U ter hand gesteld zijn. Uw derde schrijven ontving ik, tegelijk met het ingeslotene voor den Heer Tschirnhausen, dat ik onverwijld naar Rome verzonden heb. Zelf heb ik nog geen letter van dien lieven vriend vernomen. Overigens mag ik U allerminst verbergen, dat de zeer beroemde en scherpzinnige Spinoza, door eene hevige tering aangetast, op den 21sten Februari het leven met den dood heeft verwisseld. 't Schijnt evenwel, dat hij op 't onverwachtst door eene doodelijke zwakheid bevangen is, daar hij zonder testament, ter aanwijzing van zijn laatsten wil, van ons is heengegaan. De *Ethica*, die gij in zijn eigen handschrift bij hem gezien hebt, wordt bij een vriend bewaard, en is te koop, wanneer er een waardige prijs voor zoo groot een werk — ik geloof 150 gulden — betaald wordt. Ik meende dat niemand beter dan U te kunnen meedeelen, daar gij, met

1) In 't meergenoemde Hs. der Maatschappij van Ned. Letterkunde. fol. 61 e. v.

2) Wagenaar, Amsterdam. fol. uitgave, II, blz. 399; Vgl. Wybrands, Het Amst. Tooneel. blz. 233.

het boek bekend, uw vorst er toe zoudt kunnen overhalen het voor zijne kosten te laten aankoopen." 1)

Leibnitz, die vermoedelijk niets liever wilde, durfde er echter stellig zijn vorst nog niet zoo spoedig mede aankomen. En dat was maar goed ook. Want Schuller's volgende brief, geschreven nadat de vrienden eens gezamenlijk hadden beraadslaagd, tapte uit een heel ander vaatje. Wat zij ook wilden, maar 't boek verschacheren in geen geval!

„'t Verheugt mij bijzonder," zoo schrijft hij den 29sten Maart uit Amsterdam naar Hanover, „dat gij tot op heden over den aankoop der *Ethica* nog niet met uw vorst hebt gesproken. Want ik ben geheel van voornemen veranderd, zoodat — ook wanneer de bezitter den prijs had verhoogd — ik nu zelfs de man niet wil heeten, die U voorstelde dien handel te sluiten. De reden is, dat ik de geheel uiteenloopende plannen der vrienden tot eenstemmigheid gebracht heb, door vast te stellen, dat niet alleen de *Ethica*, maar ook alle onvoltooide geschriften ten algemeenen nutte door den druk gemeengemaakt zullen worden. In vertrouwen deel ik U dit mede, niet twijfelend of gij zult het allen, zelfs uw vrienden verbergen, opdat ons voornemen niet gedwarsboomd worde. Het grootste deel der handschriften is mij toegevallen, n.l.

1. Over de Verbetering van het Verstand (de Intellectus Emendatione.)

2. Over de Salpeter (de Nitro; Ep. VI, bij Van Vloten en Land.)

3. De staatkundige verhandeling (de Politia, i. e. Tractatus Politicus.)

4. Verschillende eigenhandige brieven.

Uwe tegenwerping, stellig zeer geleerd en vernuftig, zult gij zelf weten te ontzenuwen, wanneer het U vergund is den samenhang van het geheele werk en de bedoeling des schrijvers in haar vollen omvang te zien. In de brieven zijn andere, van denzelfden aard, tegen dezelfde stelling vervat, die echter zeer verstandig door den schrijver zijn weerlegd."

---

1) Brief van Schuller aan Leibnitz, van 26 Febr. 1677. Bij Stein, Leibniz und Spinoza, S. 286.

Na zijn' vriend ook een lijstje van zeldzame boeken afgeschreven te hebben, onder Spinoza's papieren gevonden, heet het: „Van onzen Tschirnhausen heb ik, tegen zijne gewoonte, nog niets gehoord, zoodat ik bijna vermoed, dat een onverhoopt noodlot hem getroffen heeft. Wees zoo goed, en vraag eens aan den heer Oldenburg, of hij al iets betreffende hem uit Italië vernomen heeft, en deel mij dat terstond mede. Ik van mijn' kant zal voor U 't zelfde doen, indien ik wat verneem.... Het zou mij hoogst aangenaam zijn, wanneer gij uwe brieven voor den heer Hudde door mij bezorgen liet, want eene betere bekendheid met dien man kan mij tot voordeel strekken".... 1)

Spinoza's nagelaten werken zouden alzoo uitgegeven worden. Hoe dat in zijn werk gegaan is, kunnen wij uit hetgeen ons hier werd medegedeeld, en wat ons van elders bekend werd, vrij duidelijk afleiden. Lodewijk Meyer nam waarschijnlijk de *Ethica* voor zijne rekening; Schuller hetgeen hier boven gemeld werd, Dr. Bouwmeester misschien de Hebreeuwsche grammatica. Dat alles moest persklaar gemaakt worden, want Spinoza's Latijn liet soms te wenschen over; soms ook liet het duidelijk bespeuren, dat de schrijver in het Spaansch was opgevoed. Ieder bracht de brieven van den wijsgeer ter tafel, die hij nog bezat, en belangrijk oordeelde. Alles wat daarin van meer persoonlijken aard was, of op nog levende, bevriende personen betrekking had, werd geschrapt. Zoo verdween uit die van en aan Simon Joosten de Vries alles wat op Casearius en den Amsterdamschen kring betrekking had, uit die van en aan Schuller al hetgeen van meer intiemen aard was. Namen van overledenen werden voluit geschreven; van nog levenden — indien zij vrienden waren — òf met de voorletters aangeduid, òf verzwegen. Tegenstanders als Blyenbergh of Albert Burgh werden met naam en toenaam genoemd.

Terzelfder tijd werd de oude Jan Hendrikse Glazemaker aan den arbeid gezet 2) om alles in het Hollandsch te vertalen,

1) Bij Stein, S. 287.

2) Volgens mededeeling van den «ouden man» bij Stolle, Bijlage V, en Vervolg van 't Leven van Philopater. Groningen, 1697, blz. 231.

eene taak, waarvan hij zich, den tijd in aanmerking genomen, op lofwaardige wijze gekweten heeft. Zeer waarschijnlijk is de mededeeling, dat Jarig Jelles — die toch niet meer zoo ongeleerd was, als toen hij, bijna dertig jaren geleden, zijn kruidenierswinkel vaarwel zeide, die den Bijbel op zijn duimpje kende, en van allen zeker het meest met den wijsgeer had omgegaan — om ook zijn steentje bij te dragen, de Voorrede opstelde in het Hollandsch, die later door Glazemaker of Meyer in het Latijn werd overgebracht. 1) Eindelijk liet Rieuwertsz. nog een portret steken van den overledene, waarboven de datums van zijne geboorte en overlijden staan. Daaronder vindt men, bij wijze van inscriptie, een Latijnsch gedichtje, vermoedelijk van Dr. Bouwmeester, luidende:

Benedictus De Spinoza.

Cui natura, Deus, rerum cui cognitus ordo,
Hoc Spinosa statu conspiciendus erat.
Expressere viri faciem, sed pingere mentem
Zeuxidis artifices non valuere manus.
Illa viget scriptis: illic sublimia tractat:
Hunc quicunque cupis noscere, scripta lege.

Of, in het Hollandsch:

Dit is de schaduw van *Spinoza's* zienlijk beelt,
Daar 't gladde koper geen sieraat meer aan kon geven;
Maar zyn *gezegent* brein, zoo rijk hem meêgedeelt,
Doet in zyn *Schriften* hem aanschouwen naar het leven.
Wie oit *begeerte tot de Wysheit* heeft gehad,
Hier was die zuiver en op 't snedigste gevat.

In alle stilte werd de uitgave op het touw gezet en betrekkelijk langzaam voltooid, veel te langzaam voor den weetgierigen Leibnitz, die reikhalzend op 't boek zat te wachten. Eerst den 27sten Juni — de datums zijn hier merkwaardig — schreef Schuller hem, stellig in antwoord op zijn vragen: „*Alle* nagelaten werken van den heer Spinoza zijn aan den drukker overgegeven, die er vlijtig mee voortmaakt. Ze worden

1) De «oude man» bij Stolle noemt Jarig Jelles als den opsteller, Glazemaker als den vertaler. Baumgartens Nachrichten (1748) I, 103—115 noemen als vertaler L. Meyer.

echter tegelijkertijd in het Latijn en het Hollandsch uitgegeven." 1) Enkele maanden later (26 Oct. 1677) heet het: „Ik zal zorg dragen, dat Spinoza's nagelaten werken U zonder verwijl gezonden worden." 2) Den 5den November: „Spinoza's geschriften zijn reeds gedrukt; alleen de index blijft nog over; als die af is zult gij een der eersten zijn, wien ik een exemplaar twee, drie, of zooveel gij wilt, zal zenden." 3) Nadat inmiddels Spinoza's huisraad en bibliotheek verkocht was — wat Leibnitz vermoedelijk in de Courant had gezien — heet het op 13 November 1677: „Gij weet, dat er onder Spinoza's bezittingen, behalve de handschriften die ter perse gezonden zijn, niets zeldzaams te vinden was, want — onder ons gezegd — zoowel vóór als na zijn overlijden heb ik alles stuk voor stuk nagezien. Op bevel der vrienden, en van hem zelven — toen hij nog leefde — heb ik alles wat er geleerd of zeldzaam uitzag, doorgekeken, maar niets gevonden dan het lijstje van zeldzame boeken, dat ik U onlangs meedeelde. Zoo achtte ik uit zijne nalatenschap niets het koopen waard." 4) Op Oudejaarsdag (1677) schrijft Schuller: „De reeds uitgegeven werken van Spinoza worden in het volgende jaar opnieuw in het licht gezonden. Ik zal zorgen, dat gij ten eerste een net exemplaar krijgt." 5) Eindelijk op 25 Januari 1678 „Ik kan hier nog bijvoegen dat ik aan den zoon van den Jood" — naar het schijnt een bode, die meermalen pakjes medenam — „die over drie of vier dagen naar Hanover vertrekt, de reeds verschenen nagelaten werken van Spinoza heb meêgegeven." 6)

Te laat bemerkte de goede Schuller, dat hij een leelijken

---

1) Brief van Schuller op de Kon. Bibl. te Hanover, *niet* door Stein gepubliceerd. Ik bezit afschriften.

2) Bij Stein, S. 289.

3) Bij Stein, S. 290. ('t Gebruiken van Oude en Nieuwe stijl bij het dateeren van brieven schijnt voor Prof. Stein een onoverkomelijk bezwaar tegen 't bepalen der juiste volgorde).

4) Bij Stein, S. 289.

5) Bij Stein, S. 291. (Rieuwertsz had ook de Princip. Cartes. en het Theol. Pol. Tract. op nieuw laten drukken.)

6) Bij Stein, S. 291.

misslag begaan had! Boven den brief, dien Leibnitz met Spinoza had gewisseld, werd de eerste met naam en toenaam genoemd! Die fout moest goed gemaakt, en dus zette hij zich den 6den Februari nogmaals tot schrijven:

„Onlangs zond ik U door middel van den zoon van den Jood een exemplaar van Spinoza's nagelaten werken, waarbij ik, juist wegens de groote haast, geen brief kon doen, om U te melden, dat gij 't niet kwalijk nemen, noch mij verwijten moet, dat er tusschen de (gedrukte) brieven een voorkomt, waarbij uw naam genoemd is; het is stellig zonder mijn weten gedaan, daar het mij zoo lang verborgen bleef, tot ik het in het boek zelf zag. Gij zult het te lichter vergeven, wijl er bijna niets dan wiskundige zaken in verhandeld worden." 1)

Leibnitz was over het feit lang niet gesticht, zooals blijkt uit Schuller's volgenden brief, van 29 Maart 1678. Want niet alleen verzekert hij daar, dat hij „den uitgever flink de les had gelezen", maar voegt er andermaal bij, „dat er toch voor Leibnitz geen gevaar in stak, daar de brief niets dan wiskundige onderwerpen behandelde". Als naar gewoonte is ook dit schrijven van Schuller vol van mededeelingen over allerlei goudzoekers en avonturiers. Eén hunner had een poeder uitgevonden dat *Schuller met den heer Bouwmeester* 2) nauwkeurig had onderzocht — eene mededeeling, die bewijst, dat Leibnitz behalve Hudde en L. Meyer, ook dezen vriend van Spinoza had leeren kennen. *Hunne* namen had Leibnitz uit de voorletters, boven de brieven gedrukt, geraden; die der andere correspondenten verlangde hij nu van Schuller te vernemen, en deze zond ze hem, niet zonder fouten te maken tegen de juiste spelling, wat wij hem, vreemdeling als hij eigenlijk was, kunnen vergeven.

Wel was het een wijze voorzichtigheid geweest, die Rieuwertsz.

---

1) Bij Stein, S. 291.

2) Eerst lang nadat ik Bresser uit de rij van Spinoza's intieme vrienden geschrapt en door Bouwmeester vervangen had, kwam mij dit schrijven onder de oogen, dat mijne voorstelling van zaken *afdoende* bewijst.

bewogen had niet alleen zijn naam, maar zelfs de plaats van uitgave op het titelblad te verzwijgen. Met leede oogen toch hadden de Hollandsche godgeleerden de steeds aangroeiende vrijgeesterij gezien; en, had 't in de laatste jaren aan geschriften tegen Spinoza niet ontbroken, nu trokken zij — als vroeger Willem van Blyenbergh — tegen de „Atheïsten" in het algemeen te velde. Reeds in 1675 had Frederik Spanheim, Professor in de H. Theologie, in de Fransche kerk te Leiden een viertal predikatiën gehouden, die in Spinoza's sterfjaar het licht zagen onder den titel: „Den Atheïst, of God-verloochenaar Overtuycht"; 1) en in 't volgend jaar verscheen ook de Rotterdamsche predikant Franciscus Ridderus ten tooneele, met een „Theologisch, Philosophisch en Historisch Proces, Voor Godt, tegen allerley Atheïsten", „waer in de Atheïst wort ontdeckt, overtuyght, wederleydt, gewaerschouwt, ingetoomt, opgeweckt tot bekeeringe". 2) Zóó werd er gewerkt. En nauwelijks waren Spinoza's nagelaten werken bekend geworden, of de vroede vaderen der hoogwijze stad Leiden begonnen met de vervolging:

„6 Juny 1678. De Curateurs en Burgemeesters, in ervaring gekomen wesende, dat met den druck werden gemeen gemaakt de Opera Posthuma van Spinoza, inhoudende vele seer schandelijke, goddeloose, en heterodoxe stellingen ende conclusiën, bequaem om de geheele christelijke religie te subverteren, ende voor eenvoudige menschen den weg te banen tot het absoluut atheïsmus enz., versoeken aan Burgemeesters dat alle exemplaren, die daarvan mogten zijn, op de ignominieuste wijze, als van een goddeloos en heterodox tractaat mogen worden verbrand." 3)

De Staten van Holland en West-Friesland volgden hun voorbeeld, door ze bij 't bekende plakkaat van 25 Juni 1678, „als prophaan, atheïstisch ende blasphemant.... op de hooghste straffe en indignatie wel scherpelijck" te verbieden.

---

1) Amsterdam, Borstius, 1677.

2) Tot Rotterdam, bij Barent van Santbergen, 1678.

3) Suringar, Tijdschrift voor Geneeskunde. 1866, II, 30.

Zij hadden het gerust kunnen nalaten. De wiskundige betoogtrant der *Ethica* heeft meer menschen van het lezen afgeschrikt, dan alle mogelijke plakkaten bij machte waren te doen: een eeuw lang waren de mannen, die Spinoza's wijsbegeerte begrepen en waardeerden, nauwelijks met een lantaarntje te vinden.

Begrafenis schreven wij boven dit hoofdstuk. Begrafenis zal het zijn.

„Het jaar 1677" — Spinoza's sterfjaar — „werd voor het Koninklijk Genootschap te Londen door eene droevige gebeurtenis gekenmerkt: het verlies van Henry Oldenburg, die in September plotseling te Charlton in Kent overleed." 1)

Nog in Juni had de wakkere man een nummer der *Transactions* uitgegeven, zijn laatste. Hij werd in de kerk te Charlton begraven. In de fraaie lokalen der *Royal Society* — Burlington House te Londen — hangt zijn portret, een borstbeeld in levengrootte, klaarblijkelijk geschilderd in zijne laatste levensjaren. Het toont hem in de kleederdracht van dien tijd: een zwart gewaad met breede, witte bef; omgeslagen, engsluitende manchetten om de mouwen. Rondom den vollen, massieven kop golft het lange, gladgekamde, in de midden gescheiden haar sierlijk naar beneden. Helderblikkende, doch donkere oogen, een flinke neus, een tamelijk breede doch vastgesloten mond, een smalle knevel, die het grootste deel der bovenlip vrij laat: ziedaar zijn uiterlijk. Het spreekt van droevige levenservaring en een vastberaden energiek karakter. 2)

Ruim een jaar later, op 23 October 1678, overleed de Rotterdamsche heelmeester Jacob Ostens, „weduwnaar van Grietje Joris(dochter Sonson) op de Huybrugge." 3)

Toen kwam de beurt aan Schuller. Te vergeefs had hij naar den steen der wijzen gezocht en allerhande „goudmakers" nageloopen. Te vergeefs duvelstoejager gespeeld voor Leibnitz,

3) Weld, History of the Royal Society, vol. I. Nauwkeurig schijnt de datum niet bekend. Schuller schreef eerst op 26 Oct. aan Leibnitz «D. Oldenburg ibidem obiit.»

1) Volgens Friedrich Althaus.

2) Overlijdingsregister van de Weeskamer te Rotterdam.

zich ingedrongen bij burgemeester Hudde. De schoone toekomst, waarnaar hij verlangde, was voor hem niet weggelegd. Nauwelijks acht-en-twintig jaren oud werd hij grafwaarts gedragen. „2 September 1679", zoo heet het in het grafboek der Oude Kerk te Amsterdam, 1) „Giorgius Hermanus Schuller, comt van de Nieuwe Dijck op de hoeck van de Sinterklaes straat". Uit zijne nalatenschap zijn waarschijnlijk de eigenhandige brieven afkomstig, welke in onze eeuw in het Collegianten Weeshuis „de Oranjeappel" werden teruggevonden.

Daarop stierf Dr. Bouwmeester. Hij had Frankrijk bereisd en Italië, wijzen leeren kennen en dwazen. Zijn levenswijsheid was, dat niets gaat boven het gemak en eene goede tafel. Edoch, ook daarvoor schrikt de zeis van den onverbiddelijke niet.

„22 October 1680", zoo staat in 't grafboek der Nieuwe Kerk, „Dr. Johannes Bouwmeester, man van Maria Oortmans 2) op de N. Z. Voorburgwal. *f* 15."

Eén jaar later, en weer staan wij aan eene geopende groeve. Dr. Lodewijk Meyer, die in den aanvang van 1681 nog eens met frisschen moed den Amsterdamschen Schouwburg gehuurd had, was niet meer.

„25 November 1681", lezen wij in 't grafboek der Oude Kerk, „Dr. Lodewijk Meyer op de oude Bierkay. *f* 15." Veelzijdig en werkzaam was hij ongetwijfeld geweest, niet de minst beduidende onder Spinoza's discipelen. Booze tongen beweerden, dat hij, naast sommige zijner medeleden van *Nil*, „veel verkeering had gehad met een Nimfje, te dier tijd onder den naam van Nichtje de Flines welbekend." 3) Hem had waarschijnlijk dat portret van Spinoza behoord, dat later, uit de nalatenschap van zijn mederegent van den Schouwburg, Prof. Francius, naar de bibliotheek te Wolfenbüttel verhuisde.

Op 5 December 1682 werd in de Noorderkerk ter aarde besteld:

„Jan Hendrikse Glasemaker, op de Brouwersgraft. N. N. 25."

1) Op 't Amst. archief, evenals de volgende.
2) Of Cortmans. (Onduidelijk geschreven).
3) Monnikhoff, in 't Haagsche Hs.

Een nijver, werkzaam man, deze „Perrot d'Ablancourt de la Hollande", een man, wiens verdiensten voor de beschaving nog te weinig zijn gewaardeerd. Zijne goede, nauwkeurige vertaling van Spinoza's werken bewijst, dat hij hart had voor de zaak; hart ook voor zijne moedertaal.

„22 Februari 1683" staat opgeteekend in hetzelfde graf boek der Noorderkerk:

„Jarich Jelles, jongeman (d. w. z. vrijgezel) op de Bloemgraft. N. N. N⁰ 76".

„Naardien nu Jezus Christus beloofd had, dat zij, die hongeren en dorsten naar de gerechtigheid, zullen verzadigd worden", zoo vervolgt zijn levensbeschrijver, dien ik reeds vroeger het woord gaf, 1) „zoo heeft hij ook geen klein deel in de wijsheid en gerechtigheid gehad, en datgene verkregen, waar zijne ziel naar hongerde; zoodat hij tot zijn laatsten ademtocht in de grootste vreugde en blijdschap zijns gemoeds bevonden werd, ten volle verzekerd, dat hij eeuwig met God zou leven. Allen, die hem bij zijn leven gekend hebben, zullen getuigen moeten, dat hij de waarheid gedaan, en met zijn leven uitgedrukt heeft, wat, volgens hem een recht Christen betaamde. En hoewel sommigen, zijne meening kwalijk verstaande, hem een vreemd gevoelen hebben opgedicht, zoo achtte hij dit eerder ontferming, dan gramschap waardig. Voortdurend streefde hij er naar dieper door te dringen in de kennis en liefde tot God, waarin hij dan ook zoozeer is toegenomen, dat men weinig menschen vindt, die tot zoo hoog een trap van geestelijk Verstand opklimmen." 2)

Nadat nu de tering een einde gemaakt had aan zijn leven, gaf zijn vriend Jan Rieuwertsz. in 1684 eene „Belijdenisse des Algemeenen en Christelijken Geloofs" in het licht, die door Jarig Jellis was opgesteld, om zich te verdedigen tegen de bewering „dat de Cartesiaansche Philosophen, waartoe men ook hem geliefde te rekenen, een vreemd gevoelen koesterden en tot het oude Heidendom terugvielen, alsmede, dat hunne

1) Zie boven, blz. 104.

2) Alles volgens de Na-Reden van zijne «Belijdenisse», blz. 161 en vlgd.

stellingen tegen de beginselen van den Christelijken godsdienst en de Godvruchtigheid indruischten." 1) „Die laster is oorzaak geweest, dat hij deze belijdenis aan een zekeren vriend" — stellig niemand anders dan Spinoza 2) — „buiten de Stad wonende, heeft gezonden, opdat deze kon oordeelen of zijne gevoelens met de waarheid der zaak zelve overeenkwamen, die ze hem met de volgende goedkeurende woorden terug zond: „Ik heb met vermaak UE. Schriften overgelezen, en zoodanig bevonden, dat ik 'er niets in kan veranderen."

Was hij ook geen evenknie des meesters naar den geest, hij is een waardig discipel geweest naar 't leven.

In 1685 overleed Lambert van Velthuysen, en vermoedelijk ook de oude Jan Rieuwertsz., twee mannen, die, elk in zijn vak, hebben uitgestoken door waarheidsliefde en arbeidzaamheid. 3) Zoo waren dan, binnen weinige jaren, bijna allen ten grave gedragen, die den wijsgeer van naderbij gekend hadden, lieden van kleine beteekenis, zoo men wil, maar toch niet zóó geheel onbeduidend, als men hen wel eens heeft voorgesteld. Geen hunner heeft de moeite genomen Spinoza's leven uitvoerig te beschrijven, waardoor het verklaarbaar wordt, dat weldra de meest zonderlinge en onmogelijke verhalen de ronde deden, en een „Leven van Spinoza" ontstaan kon, dat in vele opzichten kant noch wal raakt.

Naast het leven, de leer. Slechts Pieter Balling en de gebroeders Koerbagh hebben beproefd die leer te verbreiden. Aan de werkzaamheid van den eerste is spoedig door den dood

---

1) Zijne vrijzinnige Schriftvertolking laat telkens zijn Spinozisme duidelijk doorschemeren.

2) 't Vermoeden is reeds door P. Bayle, in de latere drukken der Dict. uitgesproken.

3) 't Schijnt dat de juiste datum van Velthuysen's sterven niet bekend is; de begrafenis van Rieuwerts heb ik niet kunnen vinden, maar kom tot de veronderstelling, dat zij in dezen tijd moet vallen, wijl zijn zoon op 15 Oct. 1685 in 't Boekverkoopers Gild is opgenomen, en de oude Jan — ook volgens Ledeboer — in 1685 ophield te werken. Wel staat in 't begrafenisregister der Nieuwe Kerk op 6 Maart 1679 vermeld: «Jan Rieuwertsz, man van Annetje Dircks in de Amstel Kerkstraat, *f* 15,» maar dat is stellig niet de bedoelde.

een einde gemaakt, de laatsten hebben op bittere wijze ervaren, dat hun tijd daarvoor nog niet rijp was. 't Is de overigen dus te vergeven, dat zij haar niet verkondigd hebben op de hoeken der straten. De uitgave van 's meesters werken geeft bewijs van hun goeden wil. De wiskundige betoogtrant der *Ethica* heeft bijna al hunne jongere tijdgenooten afgeschrikt van grondige studie. Mannen als Pierre Bayle, Philips van Limborch en Joan le Clerc durfden zonder blikken of blozen — zelfs in brieven en particuliere gesprekken — beweren, dat Spinoza's toeleg slechts geweest was, sluw en met bedekte termen het atheïsme te preêken. Balthasar Bekker vond, dat hij „nog ongerijmder schriften had nagelaten, dan hij reeds had uitgegeven", spreekt elders van zijn „dulle doling" en van zijn „razen", daarmede duidelijk aangevend, dat hij hem eigenlijk voor krankzinnig hield.

Nog zijn er enkele mannen in dit werk ter sprake gekomen, over welke wij hier niet mogen zwijgen. Abraham van Berckel, de vriend der gebroeders Koerbagh begaf zich, na den afloop van het ketterproces opnieuw naar de Leidsche Hoogeschool. 1) Hij lei er zich met hart en ziel toe op de studie der klassieke letteren, werd eerst leeraar, later rector aan de Latijnsche school te Delft, en maakte zich bekend door het uitgeven van verschillende klassieke schrijvers. Hij overleed in 1688.

Coenraad van Beuningen, de wakkere Amsterdamsche Burgemeester, behartigde nog jaren lang in allerlei politieke zendingen de belangen van zijn land. Doch het vuur waarmede hij haakte naar godsdienstige overpeinzingen en daden, in zijne jeugd ternauwernood bedwongen, in zijn later leven nooit geheel gesmoord, brak aan den avond zijns levens uit tot een lichter laaie brand, die zijn geestkracht vernietigde. Een ongelukkig huwelijk, eerst op vier en zestigjarigen leeftijd gesloten, mag er nog toe bijgedragen hebben om den man volslagen krankzinnig te maken. Ook vervolgingswaanzin beving hem — doch het is opmerkelijk, dat zelfs in den krankzinnige de Collegiant niet is ondergegaan. Toen hij — „een man van 66

1) Alb. Stud. op 4 Juli 1669.

jaren, die zijn vaderland en stad langer dan vijf en veertig jaren eerlijk en trouw had gediend, zonder zich ook maar met een stuiver uit 's lands middelen te verrijken, of ooit iemand zijner familieleden tot ambten en bedieningen te bevorderen" — door zijne verwanten opgesloten werd in eene kamer zonder licht of lucht, toen er een „bewaker" over hem gesteld werd, „die niet ophield hem dag en nacht te kwellen en te sarren; die hem in zijne vuilheid zonder behoorlijke verschooning liet, die hem zelfs, in tegenwoordigheid zijner voormalige vrienden, nog ergerlijker behandelde dan men jonge honden pleegt te doen"; toen men zelfs artsen op hem afzond, die hem trachtten te genezen op eene wijze, die ons zou doen twijfelen aan hun eigen verstand, bleef hij onverdroten voortgaan de bedienaren van den Godsdienst aan te manen, toch af te staan van hun verdorven leven en leer, en terug te keeren tot het oorspronkelijk, apostolisch Christendom. 1)

Wèl mocht *men* zeggen, „dat hij voor zijn dood nog op andere gedachten gekomen was;" wèl mocht hij de hemeltergende wreedheden, die jegens hem gepleegd werden, voor „bovennatuurlijke wonderheden" verklaren, want wat deze man geleden heeft is ontzettend! 2)

Zelfs in zijne krankzinnigheid heeft hij zich nog Spinoza herinnerd. 3) Hij stierf den 20sten October 1693. „Wij, aan zachter zeden en aan onderling medelijden gewoon, lezen niet zonder ergernis, hoe koud, hoe spottend zelfs, Huygens en zijns gelijken over de ellende spreken, waarin zulk een man vervallen was . . . Niemand, voor zoover mij bekend is, wijdde een woord van hulde of dankbaarheid aan den eens zoo wijd vermaarden staatsman, die zijn geheele leven aan het Vader-

1) Alle de Brieven, ende Schriften 't sedert eenigen tijd opgesteld bij den gewesen Burgemeester C. van Beuningen. Amst. 1689.

2) Hoe geheel anders in onzen tijd de behandeling van dien Leo graaf Tolstoi, in zoo menig opzicht aan Van Beuningen geestverwant!

3) Missive aan een goede Vriend (blz. 49). «Dese godloose raserny is de vond van de geene die God versaakt hebben, ende het geheel al, τὸ πᾶν voor een God hebben willen doen aansien», enz.

land had toegewijd. Hij had zich zelf overleefd en stierf zonder dat men er acht op sloeg." 1)

Den 2den November van hetzelfde jaar 1693 stierf Dirck Kerckrinck te Hamburg, waar hij zich in lateren tijd gevestigd had. Er kleeft een smet op zijn naam. Men wil — *men* — dat hij Clara Maria van den Enden, zijne echtgenoote, heeft gepoogd te vergiftigen, om met eene dienstbode te kunnen huwen. 2)

Ook aan Christiaan Huygens, wiens verdiensten elders gehuldigd zijn, heeft de godsdienst het sterven niet gemakkelijk gemaakt. Hij werd afgeroepen op den achtsten Juli 1695.

Op hem volgde Johan Hudde. Van 1667 af was hij bijna aanhoudend voor de belangen van zijne stad werkzaam geweest, als raad, als schepen, als thesaurier extra-ordinaris en ordinaris, als gecommitteerde ter admiraliteit, als burgemeester, zoo vaak de bestaande regeling 't slechts toeliet, dat is twee van elke drie jaren. Hij stierf den 16den April 1704, en werd den 22sten dier maand in de Oude Kerk begraven. 3)

Langer dan zij allen maakten het Tschirnhaus en Leibnitz. Van zijne Italiaansche reis teruggekeerd vestigde de eerste zich in zijn vaderland. Om zich ongehinderd aan de studie en het onderzoek te kunnen wijden, trachtte hij een jaargeld te verkrijgen van den koning van Frankrijk. Met dat doel reisde hij in 1682 naar Parijs. Doch hoewel hij, door eenige wetenschappelijke verhandelingen, het lidmaatschap verwierf der *Académie des Sciences*, werd hij zoozeer tegengewerkt, dat het gehoopte jaargeld uitbleef. Teruggekeerd huwde hij Elisabeth Eleonore von Lest en vestigde zich op het landgoed „Grund". Desniettegenstaande liet hem de begeerte naar een Fransch pensioen geen rust. Hij deed dus, wat zijn leermeester versmaad had: een tweetal verhandelingen van zijne hand, in 1687 bij Albert Magnus en Jan Rieuwertsz. jr. te Amsterdam verschenen, werden met een bedelbrief, die overvloeit van weerzinwekkende vleitaal, aan Lodewijk XIV opgedragen.

---

1) Woorden van Prof. R. Fruin, in zijne Aanteek. op C. Droste, II, blz. 504, 505 (Leiden 1879.)

2) Allgem. Deutsche Biografie, i. v.

3) Volgens 't begrafenisregister op 't Amst. archief.

Trouwens, ook in ander opzicht werpt dit boek een treurig licht op het karakter van dezen talentvollen leerling. Bijna elke bladzijde der beide verhandelingen verraadt, hoe geheel Tschirnhausen doordrongen was van Spinoza's denkbeelden; op vele plaatsen geeft hij ze bijna letterlijk terug; zelfs de titels „*Medicina Corporis*" en „*Medicina Mentis*" zijn aan Spinoza ontleend 1).... en toch is geen woord van lof voor den wijsgeer, waaraan hij zooveel te danken had, in beide verhandelingen te vinden. Erger nog: zijne angstvalligheid en harteloosheid ging zoover, dat hij zelfs Spinoza's naam vermeed te noemen! „Weest volmaakt, zooals uw Vader volmaakt is, ziedaar het voornaamste voorschrift van mijne zedeleer", schreef Tschirnhausen eens aan Huygens; 2) hij heeft er vaak tegen gezondigd.

Wij weten niet, of zijne wenschen vervuld werden. Maar hij heeft in zijn volgend leven zoowel aan de wetenschap als aan zijn vaderland groote diensten bewezen. Aan de eerste door tallooze verhandelingen, blijkgevend van zijne begaafdheid voor de wiskunde, meerendeels gepubliceerd in de Leipziger *Acta Eruditorum*. Aan het laatste, door het stichten van nieuwe industrieele ondernemingen in de Lausitz en Saksen. Door hem werden glashutten opgericht, en eene fabriek voor optische glazen; ook heeft hij een belangrijk aandeel genomen in de uitvinding van het Meiszener porcelein. Op 11 October 1708 maakte de dood een einde aan zijn werkzaam leven. Zijn laatste uitroep zou geweest zijn „Victoria!" 3)

Leibnitz' groote verdiensten voor de wetenschap in het algemeen, voor de wijsbegeerte in het bijzonder, behoeven niet hier uitvoerig beschreven te worden. Wel dient gezegd, dat ook hij zich — juist als zijn vriend Tschirnhaus — gruwelijk ondankbaar heeft betoond jegens Spinoza en zijne leer. Want, terwijl hij zich in zijne brieven en gedrukte werken bijna immer op schamperen, hatelijken toon over den Haagschen brillenslijper

---

1) Zie boven, blz. 422, noot 2.

2) Van Vloten, Supplementum, p. 350.

3) Vgl. Weisenborn, Lebensbeschreibung des E. W. von Tsch. Eisenach, 1866, en de Allgem. D. Biographie.

uitliet, weten wij op heden, dat de Hanoversche bibliothecaris uit geen enkel wijsgeerig systeem zooveel geleerd heeft, als uit het zijne. Jaren lang heeft Spinoza's leer — om nog eens eene volksuitdrukking te bezigen — Leibnitz „dwars in de maag" gezeten, en eerst langzaam, zeer langzaam heeft hij er zich aan ontworsteld. En zelfs toen hij in zijne Monadenleer het middel meende gevonden te hebben om er aan te ontkomen, heeft hij nog met even zoovele woorden moeten toestemmen: „Spinoza zou gelijk hebben, als er geen Monaden waren." 1)

Leibnitz en Spinoza, welke tegenvoeters naar het leven, deze evenknieën naar den geest! De eerste ontvangt zijne opleiding aan de beste hoogescholen van Duitschland — de laatste bij de godsdienstleeraren eener verachte, in ballingschap levende natie, en een' Roomschen schoolmeester; de eerste trekt vol roem- en eerzucht uit in de groote wereld en wint de vriendschap en bewondering der beroemdste mannen van zijn tijd — de laatste, vrij van alles wat naar eer- en roemzucht zweemt, wordt uitgestooten door zijn volk, trekt zich terug in de eenzaamheid van kleine dorpen, overschrijdt betrekkelijk zelden zijn drempel en nimmer de grenzen van zijn land; de eerste verkeert in de paleizen der grooten, verwerft zich de vriendschap van vorsten en vorstinnen — de laatste vindt slechts vriendschap en erkentelijkheid onder mannen van kleine wetenschap en eenvoudige, bijna vergeten burgers; de eerste bemerkt nog aan den avond zijns levens, wat men op vorstengunst kan bouwen: hij sterft den 14den November 1716 eenzaam en verlaten — de laatste legt het hoofd ter ruste in eene welwillende omgeving, en heeft een vriend bij zich, die hem de oogen toedrukt; de eerste wordt onder de aarde gestopt als een landlooper — de laatste wordt plechtig, zelfs met zekere deftigheid begraven.

---

1) Op. Phil. p. 720. Lettre II à Mr. Bourguet.

BIJLAGEN.

I.

(Uit het Justitie-Sententie-boeck der stad Amsterdam. 1624 fol. 107.)

«Uriel da Costa, alias Adam Romez 1), is bij schepenen gerelaxeert uijtte ghevangenisse deser stede onder handtastinghe en belofte van 't allen tijden op 't roepen van den heere Off[ir] in rechten te compareren, en syn persoon in Juditio te sisteren, waer voor sich borghen ghestelt hebben Miguel Esteuez de Pina en Juan Perez da Cunha, belovende bij faulte van Comparitie in rechte van den voorsz. Uriel da Costa ten behoeve van den heere Off[r] te betalen twaelff honderd gldn. Actum den eersten May, Anno 1624, Prsnt. Jacob Pieters Hooghcamer en Claes Pietersze, Schepenen.»

(Iemand, die dezen *alias* kende heeft eens — naar ik meen in 't Handelsbl. van 15 Nov. 1881 — trachten aan te toonen, dat wij de woorden Adam Romez moesten beschouwen als een scheldnaam, die dan, op grond van 't Hebreeuwsch, zou beteekenen *mensch-worm*, en dien in verband gebracht met het feit, dat Da Costa door zijne geloofsgenooten is vertreden. M. i. geheel overbodige geleerdheid. In 1624 was Uriel nog niet vertreden, en uit de Puyboecken blijkt voldoende, dat minstens de helft der Port. Joden van dien tijd een «alias» gebruikte, misschien wel om den (soms aangematigden) oud-adelijken geslachtsnaam te sparen, of in 't handelsverkeer niet aan den dag te brengen.)

II.

Uit een brief van Philippus van Limborch aan Theodorus Graswinckel, bewaard op de Bibliotheek der Universiteit te Amsterdam.

...... Addidi doctissimas tuas de coercendis et in ordinem redigendis Judaeis considerationes manuscriptas, quas avunculo meo magno Simoni

Episcopio p. m. olim commodato dedisti, et quarum lectio mirifice me affecit, in eo praecipue, quod invicto validissimarum rationum pondere compendiose demonstras, Judaeis securam in patria nostra habitationem liberumque religionis exercitium concedendum esse. Utinam eae typis exscriptae omnium manibus tererentur! ut rigidos illos ἀθεολόγους, vel Marpesia caute duriores, mitescere doceant, quo tandem pium Christiani Magistratus sui institutum, quo secure exsulibus Judaeis in patria nostra degere permittitur, sugillare ac invidiose traducere desinant. Sed quis moderationem erga Judaeos persuadebit illis, qui vel Christianos ipsos, in minimo tantum a se apice dissentientes, (alias licet exemplari pietate summaque vitae innocentia conspicuos) tanquam anathema devovent, extorres ex patria ejiciendos, imo tanquam humani generis pestes, quovis supplicio excruciandos ac enecandos clamitant, atque illud suum immite Ure seca, ingeminant? Illud etiam summopere placet, quod cautelas quasdam adhibes, ac libertatem quidem Judaeis concedis, sed intra cancellos quosdam conclusam, ne in licentiam transeat. Nam et hic summa prudentia invigilandum est: imprimis quia excommunicandi potestate, quae jurisdictionem aliquam sapit, ipsis concessa proclive valde est populo huic carnali ac terrestri, et nil nisi dominatum in omnes populos spiranti, sibi imperium aliquod arrogare, formam regiminis erigere, non absimile illi, quod soli summo competit magistratui. Atque utinam provida eorum, quorum est curare ne quid publica res detrimenti capiat, inspectione Judaeis omnis inordinate se gerendi, et jurisdictionem coactivam usurpandi occasio ac facultas praecisa fuisset! Habemus sane horrendum exemplum, ac saevitiae dominationisque Judaicae documentum illustre Amstelodami, in Gabriele Acosta; quem, quia a lege Mosis deficiebat ad religionem Dei naturalem, anathemate ferierunt; postea cum inopia summa pressus in gratiam recipi oraret, sententia quasi pro tribunali lata, nudata veste τεσσεράκοντα παρὰ μίαν plagas homini in synagoga sua inflixerunt. Sane haec summae jurisdictionis, quae uni supremo competit magistratui, usurpatio maxime videtur, utpote quae Remp. et quidem vi coactiva armatam, in Rep. erigat, ac Majestatem Magistratus directe laedat. Verum enimvero inhumanus sum et in publica commoda pecco, qui tam longo ac taedioso sermone gravissima tua negotia interpellare sustineo: tu quaeso hanc παῤῥησίαν meam boni consulas, meque (si dignus sum) inter tui cultores ac admiratores habe.

Tibi omni obsequio addictissimus

Dabam Goudae 4 Idus Mart. 1662. Philippus a Limborch.

III.

Aangezien het bericht van Sabbathai Horowitz betreffende de gemeenteschool, opgeteekend bij Sabbathai Bass, שפתי ישנים (Amsterdam 1680), nog

al in enkele opzichten verschilt van hetgeen ik, op grond van de Barrios en het reglement, aangaande den daar gevolgden leergang vermeld, schijnt het mij wenschelijk, het hier in vertaling mede te deelen:

«Kort bij de beroemde prachtige Synagoge ligt het schoolgebouw met zijne *zes* klassen. In elke klasse is een bijzondere leeraar; in de eerste leeren de kinderen hebreeuwsch lezen; in de tweede de vijf boeken van Mozes, met het daarbij behoorende recitatief; in de derde vertalen zij de vijf boeken Mozes' met de commentaar van Rashi; in de vierde leeren zij de historische en profetische boeken op de rij af, met het recitatief: een knaap leest een Hebreeuwsch vers, vertaalt het, en de anderen hooren toe, enz.; in de vijfde klasse gewend men de knapen het wettelijk gedeelte van den Talmoed (Halacha) van zelf te lezen en te verstaan; hier spreken zij slechts de Hebreeuwsche taal, uitgezonderd de Halacha, die in de landstaal over gebracht wordt. Ook leeren zij hier grondig de grammatica, en dagelijks eene verhandeling uit den Talmoed (de Gemara). Bij 't naderen van een feest worden de gewoonten van dat feest in het rituaalboek bestudeerd. Van hier komen de scholieren in de zesde klasse, op de Hoogeschool, bij den voorzitter van het Rabbijnencollegie. Hier leeren zij dagelijks een stuk uit den Talmoed, daarbij nauwkeurig de commentaren nagaande van Rashi en der Tosafisten, en de disputaties over de beslissingen (decisiones) der codificatoren. Zij hebben een rijk voorziene bibliotheek, die hun, tot vrij gebruik, binnenshuis ter beschikking staat. De leertijd is voor alle klassen dezelfde, 's morgens van 8 tot 11, en 's middags van 2 tot 5 uur, in den winter tot den tijd van het avondgebed. Tehuis hebben de kinderen een leeraar die hen de landstaal lezen en schrijven, alsook het Hebreeuwsch schrijven leert.

IV.

Placaet.

De Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, Allen den geenen die desen jegenwoordigen sullen sien, ofte hooren lesen, Saluyt. Also t'onser kennisse gekomen is, dat de Sociniaensche Secte dagelijcks meer ende meer is toenemende: ende dat de Fauteurs ende Aenhangers der selver, tot verbreydinge van hare dwalinghen, albereyts hebben begonnen op verscheyde plaetsen te houden haer t'samen-rottingen, ende bij-een-komsten, daer door sij niet alleen haer pernicieuse, ende Ziel-verdervende Leer-poincten onder alle soorten van menschen spargeren, ende voort-setten; maer hebben oock onderwonden hier te Lande in te brengen, ende door den druck gemeen te maken vele van hare Sociniaensche Schriften ende Boecken, alle vol van lasteringhe tegens Godt, ende sijne eygenschappen, oock tegens de Godtheydt, en de voldoeninge Christi, ende de Heilige Drievuldigheydt; Mitsgaders tegen de fondamentale

gronden, ende Hooft-poincten van de ware Christelijcke Religie, niet tegenstaende vele der selver voor desen bij ordre van de Regieringe, naer voorgaende visitatie ende examinatie door de Theologische Faculteyten deser Landen op-gesocht, in bewaringe gehouden, ende verbrant zijn. Werdende daerdoor niet alleen den Name Gods seer grouwelijcken onteert ende gelastert, maer de gemoederen van vele onser Ingesetenen ontrust, ende de Kercken geschapen, ghebracht te werden tot scheuringe en verwerringe. *Soo ist*, dat wy, achtervolgende onsen plicht, ende naer het loffelijck exempel van vele Christen Potentaten ende Overheden, niet meerder ter harten nemende, als de Eere van Gods Heyligen Naem, ende welstant van Christi Kercke, tot voorkominghe van alle scheuringhe ende vorder verwerringe, so in de Kercke als inde Politie: Hier op gehadt hebbende 't advijs van de eerste en andere Raden van den Hove van Hollant, interdiceren eenen yegelijken, van wat staet of conditie hy zy, eenige vande voorsz. Sociniaensche dwalinge hier te Lande in te voeren, ofte gemeen te maecken, ofte daer toe bij-een-komsten ofte t'samen-rottingen te houden, op pene, dat die gene, die 't zelve soude mogen gedaen hebben, als een Lasteraer van Godes Heylighen Naem, ende Perturbateur vande gemeene ruste, voor d'eerste mael uyt den Lande ghebannen, ende voor de tweede reyse arbitralicken naer exigentie van saecken sal werden gestraft ende gecorrigeert. Verbiedende voorts wel expresselick alle Boeck-druckers ende Boeck-verkoopers, eenige Sociniaensche Boecken, als Godts-lasterlijck ende pernicieus, in wat Tale het oock soude moghen zijn, hier te Lande te doen drucken, ofte elders gedrukt herwaerts over te brengen ofte te verkoopen, op pene, dat de geene die eenige exemplaren van deselve gedruckt, ofte verkocht sal hebben, den Drucker voor de eerste male verbeuren sal boven d'opsegginge van zijne Neeringe, een boete van drie duysent, ende den Verkooper een boete van duysent guldens, te appliceren d'eene helft ten behoeve van den Officier, ende d'ander helft ten behoeve van den Armen; ende voor de tweede reyse uyt den Lande ghebannen sullen worden. Ordonneerende mede, dat alle Druckers ende Boeck-verkoopers binnen drie dagen naer de publicatie van desen alle gedruckte ofte geschreven exemplaren van sodanige boecken sullen hebben over te brengen in handen van de Magistraet van de plaetse haerder residentie, omme aldaer ghesupprimeert ende bewaert te worden. Ende op dat deselve te beter souden werden achterhaelt, sullen alle Boeck-druckers ende Boeck-verkoopers, die verdacht souden mogen zijn van eenige der selver Exemplaren achter te houden, ghehouden zijn ter manisse vande Magistraet haerer residentie, haer met Eede te expurgeren, geene van deselve onder haer, ofte verburgen te hebben, op pene bij weygeringe van het doen van den voorsz. Eedt, te verbeuren voor d'eerste mael een boete van hondert guldens, ende voor de tweede reyse met opsegginge ende verboth van Neeringe, naer gelegentheyt ende exigentie van saecken gecorrigeert te werden. Ontbieden daeromme den Presidenten ende Raden van den Hogen Rade, ende van den Hove van Hollandt, den

Procureur-Generael, mitsgaders allen anderen Officieren ende Justicieren binnen onsen Lande van Hollant ende West-Frieslant respectivelijck, dat sy desen alomme doen publiceren ende affigeren, daer hetselve behoort, ende te geschieden gebruyckelick is, opdat niemant daervan ignorantie en pretendere, ende alle ende een yegelijck weten mogen waer naer hem te reguleren, oock den inhout van dien in allen deelen punctuelick naer te komen ende observeren, oock doen naerkomen en observeren, want wy sulcx ten dienste ende voor den welstant van den Lande also bevinden te behooren. Gegeven in den Haghe, onder onsen groten Zegel hier op ghedruckt den neghentienden September, in den Jare onses Heeren ende Salighmaeckers sestien hondert drie-en-vijftig.

Ter Ordonnantie van de Staten.
HERB. VAN BEAUMONT.

V.

Beiträge zur Kenntniss des 17. u. 18. Jahrhunderts aus den handschriftlichen Aufzeichnungen Gottlieb Stolle's.

Mitgetheilt von G. E. Guhrauer.

(Allgemeine Zeitschrift für Geschichte, herausg. von Dr. W. Adolf Schmidt, 7ter Band. Berlin 1847).

S. 484. Spinoza's Andenken kommt kurz darauf wieder vor. Stolle lernte nemlich in Amsterdam einen Deutschen, Namens Sebastian Pezold, kennen, aus Rawicz gebürtig, welcher ehedem «Rector bey der Schulen zu Berlin gewesen, von dannen er aber aus Liebe zur Gewissensfreiheit, die er nicht mehr haben können, in Holland gegangen, und sich mit Bücher-Vertiren und Verkaufen ernähret». Dieser sagte ihm unter andern, «es sey falsch, dass Spinoza sich öffentlich als einen Atheum aufgeführt, er kenne Leute, die ihn wohl gekannt hätten, welche versicherten, dass er allzeit modeste und still gelebt habe». Dieser Pezold führte Stolle'n und seine Freunde in ein Gasthaus, zum Bremer Hauptmann genannt, wo sie einen gewissen alten Mann sprachen, der von Jugend auf mit paradoxen Leuten bekannt gewesen und sich «seine eigene Theologie gemacht». Dieser nun erzählte unter andern:

Spinozam habe er auch wohl gekannt. Er sei ein Portugiesischer Jude gewesen, und deswegen, weil man ihn beschuldiget: dass er die Bücher Mosis, als ein menschlich Buch, so Moses nie gemacht, verworfen habe, excommunicirt worden. Weil er nun nicht gewusst, wie er sich erhalten sollen, habe er sich sehr andächtig gestellt und zu den Mennisten gehalten, welche ihm Geld und Unterhalt verschaffet, weil sie gemeynet, es sei falsch, dass Spinoza so wunderliche und böse Meinungen habe. Sonderlich wären

etliche gewest, die sich sehr mit ihm familiarisiret, und da sie zu gewisser Zeit an einem Ort zusammenkommen, und da von Religions- und philosophischen Sachen frey mit einander geredet, von ihm auf seine besondern Meinungen verführet worden. Diese hätten ihm auch jährlich ein gewisses Geld gegeben, dass er wohl davon leben können. Als nun einst der van Ende in diese Versammlung kommen (der ein Atheïste und ein Exjesuite gewest, hernach aber, weil er nebst andern den Dauphin auf der Jagd entführen wollen, in Frankreich einen Klöppel in einer Feldglocke abgeben müssen), und durch seine spitzigen Discursen sich beim Spinoza beliebt gemacht, habe dieser sich mit ihm in besondere Freundschaft ein und von ihm in Latein informiren lassen, als worinnen van Ende vortrefflich, Spinoza aber noch ganz unerfahren gewest.

Dieser van Ende habe eine Tochter gehabt, die das schönste Latein parliren können.

Anfangs habe Spinoza sehr mässig gelebt, nemlich so lange, als er nicht viel gehabt; als er aber reicher worden, habe er besser gelebt. Von Amsterdam sey er nach Leyden 1) und von da hernach nach dem Haag 2) gegangen, da er mit grossen Herren bekannt worden, sich einen Degen angesteckt, propre aufgeführet, in Essen und Trinken Excesse gemacht (wie er denn ein Paar Kannen Wein gar leicht auf sich genommen), auch wohl ad virgo (sic) gegangen, daher er sich endlich die Schwindsucht an den Hals gezogen und daran gestorben.

Er (Spinoza) habe nie von sich hören lassen, dass kein Gott sey, sich auch sehr in Acht genommen, sich mit seinen Meinungen öffentlich blos zu geben. Wenn er aber in einer kleinen Compagnie gewest, da er die Präsumption gehabt, dass lauter Leute zugegen wären, so schweigen könnten, und sich über paradoxis nicht ärgerten, so habe er denn wohl etwas frei zu discuriren angefangen, aber doch zufor gefragt: ob man auch dergleichen Freiheit wohl vertragen könne.

Die Freunde, so mit Spinoza zu conversiren pflegen, wären: Glasemaker, van Ende, Riewertz (des itzigen Riewertz Vater), Balling, Jare Gillis, 3) und ein Medicus, D. Ludovicus Meyer.

Jare Gillis sey anfangs ein Mennist gewesen, er habe die praefation zu denen Operibus posthumis Spinozae niederländisch gemacht, welche hernach Glasemaker ins Lateinische übersetzet. Als diese Praefation gemacht worden, sey Meyer schon todt gewesen. 4)

Dieser Jare Gillis habe auch die Unkosten zu der ersten und andern Edition der Principiorum Cartesii a Spinoza methodo Geometrica demonstratorum hergegeben.

---

1) Rijnsburg, bij Leiden.

2) Voorburg, bij den Haag.

3) Jarig Jelles.

4) Dit laatste is geheel onjuist.

Sonst habe Spinoza zu Dordrecht einen regierenden Herrn, so Blyenburg geheissen, und hier einem aus dem Rath, Nahmens Beugheim (die aber vor seinem Tode noch auf andere Gedanken kommen 1), zu Freunden gehabt, mit jenem habe er correspondiret.

Spinoza habe gesagt: Man müsse sich nicht einbilden, dass die Evangelisten und Apostel so heilige Leute gewesen, als irgend geschrieben stünde, und man sich insgemein einbilde.

Auf die Objection: wenn dieses Universum Gott sey, so müssten die Menschen partes Dei seyn, habe Spinoza zu antworten pflegen: Deum sive Universum hoc esse infinitum, infinitum autem non esse totum, atque ideo etiam non habere partes.

Er habe statuirt: Mundum esse aeternum, doch aber auch zuweilen gesagt: multos dari mundos. Das Beten habe er für unnütz gehalten, dieweil er statuirte: Omnia regi fato. Interim Spinozam se continuisse, et multa simulasse, ne alios irritaret, aut se in periculum conjiceret. Fuisse enim eum meticulosum et circumspectum, etsi animi robur ipsi non plane defuerit.

Mortuum eum esse placide, et cum persuasione, se vera docuisse. Manuscripta ejus mansisse apud amicos, qui ipsum sustentaverant.

VI.

Nachmals sprach Stolle den Verleger der Schriften Spinoza's in Amsterdam, Namens Rieuwerts, 2) welcher sich folgender Art über jenen äusserte.

Er schätze sich glücklich, dass er den Herrn Spinoza von Jugend auf gekennet, und die herrlichen Wahrheiten, so er dargethan, stets gewusst hätte. Er wäre sein sehr guter Freund gewesen. Er sey im Haag gestorben. Man habe alsdann seine Werke gleich aus seinen Msstis zusammengesucht, und unter dem Titel: Opera posthuma im Haag ediret. 3) Sie würden damit vielleicht nicht ohne Gefahr gewesen seyn, wenn ihnen nicht der Rector im Haag (so Spinosae guter Freund gewest) 4) an der Hand gestanden, und sie selbige ohne Benennung eines Druckortes publicirt hätten. Hernach habe er sie nach Amsterdam kriegt und nachmals in der Stille wieder aufgelegt. Was man gefunden, das habe man auch alles zum Druck befördert, ausser ein grosses Werk, so Spinosa wider die Juden geschrieben, und dieselben sehr hart tractiret. Spinosa habe es schon vor dem Tractatu Theologico-Politico fertig gehabt, und doch unedirt liegen lassen, woraus sie denn auch

---

1) Ongetwijfeld niemand anders dan Coenraad van Beuningen.

2) Natuurlijk is Jan Rieuwertsz. *junior* bedoeld, die zijn vader omstreeks 1685 in de zaak opvolgde.

3) Dit laatste klinkt zeer onwaarschijnlijk.

4) Zie bladzijde 380.

geschlossen, dass er es nicht publicirt haben wollen. Er (Rieuwerts) habe das MST. gehabt, aber an jemanden weggelassen. 1)

Spinosam hätten seine Werke viel Mühe gekostet, sonderlich die Ethik, von der er auch gesagt hätte: hätte er sie nicht schon fertig, so wollte er sie nimmermehr anfangen.

Er habe gar mässig gelebt, und sey mit wenigen vergnügt gewest, denn er habe geglaubt: die Glückseligkeit des menschlichen Lebens bestehe nicht in die Besitzung vieler Güter.

Die Juden hätten Spinosae viel Geld geboten, wenn er bey ihnen bleiben oder sich wieder zu ihnen wenden wollte, allein er hätte es nicht thun mögen, wäre auch den Juden viel zu gram gewest. Sobald er von den Juden ausgegangen, hätte er, umb sein Brod zu verdienen, Kinder informiret. Diess Lob habe ihm jedermann gegeben, dass er ein kluger Mann gewesen, der alle seine actiones schlau eingerichtet, und so dissimuliren gewusst, dass ihn niemand fangen können.

Zum Heyrathen habe er niemals Inclination gehabt, jedoch aber auch niemanden getadelt, der es gethan.

Jetzo sey fast niemand mehr in Holland, der Spinozae Scripta ästimire. Denn so viel als er sonst aestimatores gehabt, so hätten sie sich doch zehn Jahre nach seinem Tode alle verloren, daher er auch die Principia Cartesii geometr. demonstrata, und den Tractatum Theologico-Politicum (ob er schon über ein Paar exemplaria nicht mehr habe) nicht wieder auflegen werde.

Es sey zu beklagen, dass die Leute in Holland sich umb die von Spinosa gezeigten Wahrheiten nicht bekümmern wollten, da sie ihnen doch so heilsam seyn könnten. Er hätte ihnen Gelegenheit gegeben, die Weisheit noch weiter zu poussiren. Er (Rieuwerts) habe hier nicht mehr als einen Freund, der Spinosam liebte.

D. Ludovicus Meyer habe das Buch: Philosophia Scripturae interpres gemacht, und wünschte er, dass alle Leute die Schrift also verstehen möchten.

Spinosa habe niemals eine Version der Bibel angefangen, aber wenn er mehr Griechisch verstanden, dürfte er sich wohl übers Neue Testament gemacht haben.

Die Praefation ad opera posthuma habe Franciscus van den Ende (so nach Frankreich gegangen und daselbst gestorben) holländisch aufgesetzt, 2) und darinnen ad hominem convenientiam Spinosismi cum S. Scriptura gewiesen. Diese Praefation habe hernach ein Anderer lateinisch vertiret.

Den Tractat de Iride habe Spinosa nicht verbrannt; gleichwohl sey er

---

1) Klaarblijkelijk is daarmede de «Apologia para justificarse de su Abdicacion de la Synagoga» bedoeld, tot op heden niet teruggevonden.

2) Geheel onjuist. Vergelijk blz. 414, 445.

unter seinen Msstis post mortem nicht gefunden worden, müsse also derselbe noch irgendwo unter den Händen eines Freundes stecken. 1)

VII.

(Deze en de volgende brieven bevinden zich op de Bibliotheek der Universiteit te Amsterdam.)

D. Lamberto Velthusio Medicinae Doctori, Reip. Ultrajectensis Senatori.

Amplissime Consultissime Vir

Serius quam constitueram promissi mei fidem libero. Domum reversum tot undique me obruerunt impedimenta, ut Metaphysicam hanc non nisi furtivis horis sparsim et per intervalla percurrere vix licuerit; multo minus argumenta, ab experimentis variis desumta, accurate expendere. Ne tamen exspectationem tuam diutius traham, ecce tibi tractatum, quem si et Clarissimo Professori de Bruin communicare volueris, nihil repugno. Si vero et limatissimum vestrum de opere hoc addere dignemini judicium, vobis me devinctum habituri estis. Videor mihi (quantum ex tumultuaria hac lectione judicare licet) de autore hoc pronuntiare posse, quod faelicior sit in evertendis alienis quam in suis adstruendis. Argumenta quaedam contra Cartesium habet, quibus solvendis imparem me profiteor; neutiquam tamen suum naturae spiritum persuadere mihi potest. Statui tamen, postquam ejus lectione satiatus fueris denuo eum legere et plenius atque accuratius argumenta ejus expendere. Judicium tuum de Spinozae libro D. Neoportio tradidi, quem tibi illud jam reddidisse confido. Omnino tibi assentior, autorem callide et tecte in tractatu suo docere atheismum. Saepissime quidem deum, deique potentiam, scientiam, et voluntatem nominat: sed haec nil nisi verba sunt: attendentes enim ad ea, quae hic illic disserit, et nonnunquam obiter dissertationi suae inspergit, nullum praeter hoc universum Deum agnoscere comperiemus. Patet id praecipue in capite de miraculis, ubi *naturae potentiam ipsius Dei potentiam, hanc autem ipsissimam Dei essentiam* vocat, pag. 69, cui adde quod ait pag. 44. *Quamvis absolute concedam omnia ex legibus universalibus naturae determinari, ad existendum, et operandum, certa ac determinata ratione, dico tamen has leges ex placito hominum pendere. 1. quia homo, quatenus pars est naturae, eatenus partem potentiae naturae constituit; quae igitur ex necessitate naturae humanae sequuntur, hoc est, ex natura ipsa, quatenus eam per naturam humanam determinatam concipimus, ea, etiam si necessario, sequuntur tamen ab humana potentia,* etc. Ex hisce duobus inter se collatis locis perspicuum mihi videtur, autorem hunc Deum nullum praeter hoc univer-

---

1) Het was Rieuwertsz. dus nog onbekend, dat het boekje in 1687 in den Haag, bij Levyn van Dyck, naamloos verschenen was.

sum agnoscere: quod revera est Deum abnegare. Confirmat me in judicio hoc, colloquium quod antehac cum quodam illius gregis habui 1). Dicebat ille, unicam tantum esse ipstantiam (Barbara hac voce clarius mentem suam explicari credebat, et respondere nostrae Belgicae *self-standigheyt*) eamque esse Deum; omnia autem entia particularia, quae nos creaturas vocamus, esse substantias (Belgice *onderstandigheden*) sive subsistendi modos in unica illa ipstantia: quaerebam, quid de nobis post mortem futurum esset? respondebat, modum illum subsistendi perire, nosque in ipstantiam illam regredi, nihilque ab ea diversum esse. Cum sententiam hanc tanquam omnium absurdorum sentinam acriter exagitarem, regessit ille mirum non debere videri, si varios in essentia divina subsistendi modos assereret: omnes enim Christianos, qui tres in unica essentia divina personas agnoscunt, idem facere. Ex quibus verbis collegi, ipsos omnia credere Deum esse, nihilque a Deo revera distinctum, sed tantum diversos esse subsistentiae in essentia divina modos: hunc autem suum Deum faciunt agens naturale et necessarium, sed ipsam naturam fato quodam aeterno affixam et alligatam. Qui merus est atheismus. Quae ille pro se in epistola sua 2) dicit, nullius momenti nec ulla refutatione digna sunt. Caeterum, vir amplissime, antequam finiam, aliud est, quod te celare neutiquam possum. Edidit nuper Clarissimus Burmannus, S. S. Theologiae in Academia vestra Professor, Synopsin Theologiae, in qua praeterquam quod variis in locis vehementer admodum et acerbe in nos calamum stringit, multa nobis affingit, quae a nullo nostrum unquam dicta vel scripta sunt: imo quorum contraria editis nostris libris continentur. Duo aut tria speciminis instar tantum indicabo.... (etc.)

Vale Vir amplissime, et favore tuo complectere.

Dabam Amstelodami
13 Sept. 1671.

Eruditionis Tuae Cultorem
PHILIPPUM A LIMBORCH.

VIII.

Mijnheer
Mijn Heer Christiaen Hartsoekker.
Bedienaer des H. Euangeliums by de Remonstranten,
woont op de Leuvehaven Tot Rotterdam.

Ik hebbe eerst van huys geweest, en naderhant aen de koorts gelegen, soude andersins den uwen al eer beantwoordt hebben. Bedanke uwE. voor de onderrechting over die dingen, die ik UwE. voorgestelt hadde. Wanneer uw Soon en de Soon van den Heer Paris na Engelandt gaen wil ik haer gaern brieven van addres geven: uw E. gelieve my maer in tyds te waer-

1) Adriaan Koerbagh.

2) Spinoza, Epistola XLIII.

schouwen. Ik hebbe onlangs een aerdig voorval gehad. In de schuyt tusschen Haerlem en Amsterdam vond ik Doctor William Lloid, hofprediker van hare Hoogheyt de Princesse van Oranje: wy hadden een soet discours met malcanderen: uyt de Schuyt tredende was hy genegen met my voort te gaen, en bood mij sijn vriendschapp aen: dat ik accepteerde, doch voegde daer by, dat ik in 't begin van de vriendschap my rondelyk aen hem wilde bekent maken, seggende dese formele woorden, me esse ex numero eorum, qui in Anglia minus sunt exosi, quam in hac nostra patria, Remonstrantium nempe. Ille respondebat: doleo sortem vestram; sed haec non est quaestio de fide: me id approbante et prolixius paulo de dissentiendi libertate, salva Christiana charitate ac pace, disserente, ipse addebat, hic non esse locum de illis disserendi: ego fatebar, dicebamque, me non eum in finem haec dixisse, ut deceptio quaedam inter nos institueretur; sed quoniam amicitiam mihi offerebat, quam ego amplecti cuperem, voluisse me statim me aperire quis essem, ne forte me alium credens, postea resiliret. Candide, inquiebat, el sincere mecum agis, ego etiam sincere tecum agam. Verder voortgaende vraegde ik hem na Dr. Piera, van wien ik niet gehoort hadde tsedert den oorlog: Hij antwoordde, dat hy was dean (deken) tot Saltzburg (Salisbury) en indien ik aen hem wilde schryven, dat ik mijne brieven maer aen hem soude addresseren, hy soude se voortsenden, (etc.)

. . . .

Vale amicissime, et saluta omnes: in primis D. Consulem Petserum, et amplissimum D. Paetium: ut placet ipsi Spinosae liber?

Tuus
P. A. LIMBORCH.

Amsterdam 20 Febr. 8/13 1678

(Naschrift.)

Desen hadde ik gisteren avondt laet geschreven, om heden voort te senden. Daer op ontfang ik heden den uwen, daer ik uw op de middag in 't korte iets sal schrijven, of my 't avondt de tydt ontschoot. Ik gevoel met uwE. het selve van 't boek van Spinosa. in lib. I Ethices, daar hy handelt de Deo, toont hy sonneklaar dat hy een atheist is. Ik meen dat hy met voordagt soo duyster schrijft, om de goddeloosheyt van sijn gevoelen niet al te klaer te vertoonen. Ik heb er hier nog weynig van hooren spreken: ik meen eens op de winkel van Jan Rieuwertsz te gaen, daer sal ik misschien wel wat hooren. Uw E E. hebben eerlyck gedaen in 't excuseeren van die verhooging van 't tractement: en de kerkenraedt heeft eerlyk gedaen, met Dr. Pere (?) uw E. op nieuws weder toe te voegen. Ik sal het niet nalaten voorsichtelyk daer 't pas geeft te vertellen. Vale iterum, Amicissime.

IX.

Reverendo ac Doctissimo Viro.

Phil. a Limborch S. T. P.

S. P. D. (recepta 31 December 1681).

Joannes Clericns. 1)

Noli mirari, Vir clarissime quod tamdiu siluerim, et litteris quas avidissime exspectavi respondere hactenus distulerim. Id enim ab ulla mea culpa aut illo frigore non ortum est, sed a pura necessitate. Post ultimas quas ad te dedi literas Salmurium non statim reliqui, sed aliquanto post; deinde Turoni, tum Lugduni aliquamdiu commoratus sum. Postremo Genevam ipsam non veni, ut putabam sed Gratianopoli manere coactus sum, ibidem hyemem totum commoraturus. Hinc factum ut serius literas tuas acceperim, dum exspectat frater meus reditum meum in hanc urbem, ut eas mihi transmittat. Non possum mihi temperare quin laetitiam patefaciam meam, quod vobis liceat pacatum degere aevum, et libros queis sententiam de Rebus ad religionem pertinentibus libere explicetis edere. Laetor potissimum tibi Deum mentem immisisse integrum nobis ac brevius Systema cudendi, quamvis enim ex Curcellaeo et Episcopio satis perfecta Theologiae Christianae idea colligi possit. Praeterea sunt nonnulla haud exigui momenti quae illi omiserunt pertinentia ad refutationem quorundam errorum, quia illorum tempore nondum noti erant, aut saltem palam propugnati. Non dubito te legisse Tractatum Theologico-Politicum, qui liber per Gallias multos Pontificios non modo a sua Religione sed etiam a Christiana alienos fecit, inter nostros autem si nondum ita grassatus est, haud minorem forte morbum pariet nisi solide refutetur. Puto etiam in Belgio vestro multos esse qui satis caute librum illum non legerint, et cum iis quae in eo vera sunt mala simul amplexi sint, tot enim in eo

πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα, πολλὰ δὲ λυγρὰ.

Vellem itaque ut quicquid inest veneni solide refelleretur quod hactenus, nisi fallor a nemine praestitum est. Certe quod dicit de auctore Pentateuchi, et alia eiusmodi quae ad Historiam et Criticen pertinent pleraque non modo sunt vera, sed et clara iis qui rem sine praeconceptis opinionibus expenderunt: imo etiam necessaria ad multorum Scripturae locorum intelligentiam. Sed opiniones de fato, deque miraculis, quae nulla proprie loquendo fuisse vult, ita sunt periculosae, ut pauca cerebra quae eas probaverint fidei naufragium sint evasura. Alia sunt similia quae et tu optime nosti. Consilium

---

1) Joan. Clericus schreef Limborch 't eerst op 10 Aug. 1681 uit Saumur; de tweede brief is van 13 Sept. 1681. Daarin komt niets voor, dat hier van belang is. Daarop volgt deze epistel.

tuum de libro circa Tolerantiam scribendo omnino probo, et rogo te, ni alia impediant negotia, ut manum operi adhibeas. Nihil hoc tempore magis necessarium est, et utilius ad caritatem in animis paene emortuam excitandam, adeoque nihil ea re tibi debet esse antiquius, (etc.).

. . . .

Datum Gratianopoli 6 Decemb. 1681.

X.

Doctissimo Viro D. Joan. Clerico, Genevam.

Doctissime Vir,

Consilium de conscribendo Systemate Theologico breviore, Societatis nostrae, ac praecipuorum aliquot in Academia Cantabrigiensi Anglorum rogatu, concepi: Illud cum jam ferme ad finem perductum sit, vix e manibus seponere possum, ut alium interea tractatum conscribam; quoniam enim nec D. Episcopius, nec D. Curcellaeus Institutiones suas absolvere potuerunt, continuo urgeor, ut operi meo instem ut tandem plenum Theologiae nostrae Systema exstet. Parva est quam requiro mora, quia jam ad finem propero. Sed nec illa ullum tractatui de pace ac tolerantia Christiana impedimentum objiciet: quoniam prolixiore paulum tam nobilis loci tractatione Institutionibus meis finem imponere statui: adeo ut tractatus quem requiris, Institutionem mearum pars, et quasi epilogus futurus sit. Si tamen ex peculiari de pace tractatus editione majorem fructum exspectes, posset caput illud aliquantum ampliari, singulaque ejus membra copiosius adstrui, atque ita quamprimum seorsim in lucem emitti. Possis in consilium hoc cum Viris doctis ac pacis studiosis communicare: Judicio vestro me subjiciam, neque patiar in tam laudabili opere laborem ac industriam meam desiderari. Tractatus Theologico-Politicus multorum in patria nostra animos infecit, et ab omni religione plane alienos reddidit. Recte mones, non esse omnia contemnenda, quae de autore pentateuchi, aliisque historiam et Criticen spectantibus disserit: addo nec omnia, quae Richardus Simon Parisiensis in sua Historia Critica V. Testi prolixius commentatus est: licet multa valde periculosa admisceat, et hypotheses, quae incautis S. Scripturae autoritatem suspectam reddere possent, tueatur. Hic vero autor [Spinoza] de prophetis multa habet, manifeste eorum missionem divinam impugnantia. In capitibus autem de fato, ac praecipue de miraculis, atheismi sui virus occultare non potuit. Difficilior tamen est refutatu, quoniam plene se nusquam aperit, sed lectorem de genuino verborum suorum sensu suspensum relinquit: hinc sententia ejus ex variis locis per totum librum dispersis colligenda est. Puto id intendisse versipellem autorem, ut per ambages noxiam sententiam incautorum animis instillaret; ideoque nusquam aperte se prodidisse, sed mutilata ac manca sententiae suae expositione illius venenum tegere voluisse; ut ita incautos lectores in sententiam suam pelliceret, antequam quo tendat plene percipiant. Atqui difficulter refelli

potest, qui sese plene non explicat. Post obitum ejus prodiere opera ipsius Posthuma, inter quae praecipuum est cui titulum dedit Ethices: cum tamen duo priores illius libri verius sint Metaphysica, primus quippe de Deo, secundus de mente humana disserit: Verum adeo obscure, ut Oedipo opus sit, ad genuinum ipsius sensum eruendum. Aliquid tamen impiae isti opinioni opponendum censeo. In Epistolis ejus, quae etiam inter posthuma opera conspiciuntur, clarius mentem suam de Fato explicuit. Memini me ante sexennium 1) ad convivium vocatum, cui praeter meam exspectationem, author hic intererat: inter precandum signa animi irreligiose ostendebat, adhibitis gestibus, quibus nos, qui Deum precabamur, stultitiae arguere velle videbatur. 2) Ante annos aliquot quidam ex ejus sequacibus dictionarium quoddam edidit, 3) in quo, sub praetextu voces barbaras, quae in linguam nostram irrepserunt interpretandi, multa immiscuit totius religionis fundamenta convellentia, Mosen criminatur tanquam sanguinarium ac dominandi cupidum; ridet historiam creationis ac Paschatis, adhibitis profanis aliquot sarcasmis; quin et ipsum Servatorem Jesum Christum, ejusque speciatim promissum in cruce latroni converso factum, hodie mecum eris in paradiso, sugillat quasi nihil ad rem faciens: cum latro oret partem in regno Christi, Christus autem illi promittat gaudium in horto quodam amoeno: quin et totum Euangelium somnio inniti ait, et ignorari, quis D. Jesu (quem nimirum quidem doctorem, sed in multis tamen errantem, agnoscit) pater sit, adeoque stupidos quosdam homines finxisse illum esse Dei Filium deumque ab aeterno; aliaque plura manifeste impia quae referre piget. Postea tractatum alium, in quo opiniones suas adstruere conabatur, praelo commisit: 4) sed is, antequam absolvi potuit, Magistratus autoritate suppressus est. Autor ad decennalem carcerem fuit damnatus et, post elapsum annum in carcere obiit. [In exsequiis ipsius ridiculum quid contigit: Forte fortuna gallina nigra turbam hominum undique concurrentium fugiens cum nullum tutum (?) ubi pedem superfigeret conspiceret locum, caput illius insedit, vixque inde abigi potuit. Exinde credula et superstitiosa plebs credidit, diabolum specie gallinae nigrae caput illius insedisse animamque hujus infelicis secum abstulisse. 5)]

Plerique hi homines impietati suae praetextum quaerunt in dissensionibus

---

1) Verbetering voor: *annos aliquot.*

2) Hetzelfde verhaalde hij in 1703 ook aan Stolle, die hem te Amsterdam bezocht. (Schmidt, Zeitschrift für Geschichte, u. s. w. S. 484).

3) Adriaan Koerbagh's «Bloemhof» 1668.

4) «Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen», 1668.

5) Niet de verzonden brieven van Limborch, maar de kladden vond ik; deze, over 't geheel, is zeer onduidelijk geschreven; het gedeelte tusschen de haakjes was totaal onleesbaar gemaakt, doch door aanhoudend onderzoek met een vergrootglas ontcijferd.

et mutuis anathematismis Christianorum, quasi nihil in religione certum sit, atque ita omnem ex animo suo religionem excutiunt. Interim vitae sunt non castigatae nec castae: adeo ut appareat, ipsos impietati suae praetextum quaerere ideoque talem sibi fingere Deum, qualem vellent. Quanto autem nocentius est ipsorum venenum, tanto nos magis in id incumbere oportet ut praetextus ille maxime speciosus ipsis adimatur, ostendendo plurimas illas Christianorum dissensiones religionis fundamenta non quatere, nec esse omnia immotas veritates quaecunque tanquam κυρίαι δόξαι nimis recepta sunt, adhibita accurata inter fundamentalia et non fundamentalia dogmata distinctione: ideoque non obstantibus anathematismis illis injustis religionem stare immotam et inconcussam. Utinam id Reformati serio ad animum revocarent; multo solidius praecipuas Pontificiorum objectiones decutere possent. Nunc ipsi arma, quibus superentur, Pontificiis subministrant. Verum zelus indiscretus eos praecipites agit, ut inter verum et necessarium nullam faciunt distinctionem: quasi quivis a dogmate communi consensu recepto dissensus sufficiat ad condemnationem, et quod coetus cujusdam particularis, quo ab alio coetu discriminatur capitale dogma est, idem et totius religionis sit fundamentum. Communi hoc praejudicio quaevis ferme sectae laborant, ideoque dogmata sua peculiaria ad examen revocari non patiuntur. Inde autoritas catechismis et confessionibus attributa, quasi norma veritatis (?) sint secundaria, originem traxit; et praetextus inventus humana scripta divinis aequandi, si non praeferendi. (Etc.)

. . . .

Scribebam Amstelodámi, 23 Januari 1682. PHIL. à LIMBORCH.

XI.

Rev. ac Doctissimo Viro
D. Phil à Limborch.
S. P. D. (Recepta 22 Juny 1682).
Joannes Clericus.

. . . .

Multum gaudeo me de Spinosa idem ac te iudicium tulisse, statim enim ac vidi Opera Posthuma, iudicavi nebulonem esse, qui tenebris sese occultaret, et qui confidenter de iis pronunciaret quae parum attente expendisset, qualia sunt miracula quae impudentissime ab eo negantur. Jamdudum etiam legeram Simonem, qui nihil de suo habet, sed omnia a Matio et Cappello aliisque hausit quae bona et iusta (?) sunt eo in libro. Nec puto eum tam doctum esse quam creditur, certe multa in eo reperiri refutatu facilia, et video saepe eum contradicendi studio abreptum leviter admodum res ad examen revocasse.

Gratianop. 1682, 10 Mart.

XII.

Hadriani Beverlandi 1) J. U. Licentiati De Peccato Originali, κατ' ἐξοχὴν sic nuncupato, Dissertatio. Ex Typographeio 1679.

pag. 4:

Vidit et aetas mea genuinum Luciani nepotem, Spinosam, [ἀθεολόγος], qui ex Hobbesii hypothesi nullum Deum praeter fixum illum naturae ordinem, sive rerum naturalium fatalem concatenationem, venerabatur: nimirum cum Sacrum Codicem Orlando furioso comparet vafer impostor, sicut Vaninus Salomonis proverbia dixerat *populares sententiolas, et cupidineos versiculos omni lepore destitutos.* Hi sunt impostores sub Athei (sit verbi abusui venia, nam et hic naturam, alter et solem pro Deo habuit) ficta velataque personâ, speculativi: de puris putisque Politicis pariter ac *Epicuri de grege porcis* alias dicendi locus.

pag. 110.

Concludimus tandem omnium librorum, invicem particula et copulatorum, seriem restaurasse modo laudatum Esdram, qui dignus erat ut lex per manus ejus daretur Israëli, si non eum praecessissit Moses: quo elogio Divum nostrum Vatem decorant Sanhedrin ac Synedrium Rabbinorum, Scribarum ac Pharisaeorum. A mën. Quibus scrupulis minime fides nostra labefactatur, quasi Pentateuchus multis post Mosen seculis ab auruspice quodam fictus videretur, ut cum Hobbesio suo impie ratiocinatur *Ceurbachii* commilito et Johannis [lege: *Francisci*] *van den Eynde* discipulus, bis terve notatus ille Spinosa.

---

1) Album Studios. Acad. Lugd. Bat.: 20 Sept. 1673 Adrianus Beverlandus, Medioburgensis, 22. J. — Album Studios. Acad. Ultraj.: Anno 1677 Hadrianus Beverlandus, Zelandus.

REGISTER.

Slechts die namen zijn opgenomen, waarnaar de lezer misschien kon zoeken. Romeinsche cijfers verwijzen naar de Inleiding.

A.

B.

O.

P.

R.

S.

3 2044 020 682 019

